

1850 precedes
1840

JAARBOEKJE

VOOR DE

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN

IN DE

NEDERLANDEN.

AMSTERDAM,
BIJ M. SCHOONEVELD EN ZOON.
1837.

GEDRUKT BIJ C. A. SPIN.

VOORBERIGT.

De Lezers ontvangen hiermede eene nieuwe uitgave van de Naamlijst der Doopsgezinde Gemeenten en derzelver Leeraren in de Nederlanden, *die voorheen jaarlijks, en later bij grooter tusschenpozen, plagt te verschijnen; de laatste heeft in* 1829 *het licht gezien. Behalve de gewone* Naamlijst *en het zoogenoemde* Kerknieuws, *waaruit men den tegenwoordigen staat van die Gemeenten, naar het uitwendige, kan opmaken, bevat deze uitgave eene geheel nieuwe rubriek, onder den titel van* Doopsgezinde Mengelingen. *Ik heb door dit bijvoegsel eene proeve willen nemen, om den inhoud van het boekje, dat op zich zelf niet veel meer, dan een dor register en een kronijkachtig verhaal wezen kan, zoowel voor Doopsgezinden belangrijker te maken, als om eenig gewigt daaraan bij te

zetten voor anderen, die onze Afdeeling der Protestantsche Kerk eenigzins meer van nabij wenschen te leeren kennen. De aard en inhoud van deze Mengelingen *duiden genoegzaam aan, wat ik met die nieuwe rubriek bedoel. Ik hoop daardoor eene gelegenheid open te stellen voor het mededeelen en verzamelen van kleinere bijdragen tot de kennis van den vroegeren, lateren en tegenwoordigen staat van onze Doopsgezinde Kerkgemeenschap, en tot nader onderzoek en toelichting van een en ander op te wekken, dat daartoe betrekking heeft. Bij de zucht voor dergelijke onderzoekingen, die in de laatstverloopene jaren onder ons gelukkig is ontwaakt, vleije ik mij, dat mijne poging niet alleen goedkeuring zal vinden bij mijne Doopsgezinde Broederen, maar dat ook allen, die tijd, lust en kennis van zaken bezitten, mij met hunne medewerking zullen ondersteunen, waartoe ik bij dezen de vrijheid neem, mij dringend aan te bevelen.*

Het is wel niet veel, wat dit Jaarboekje *aangaande de bovengenoemde onderwerpen behelst, maar ieder billijk beoordeelaar zal bedenken, dat het eene eerste proeve is, terwijl hij gaarne met mij zal vertrouwen, dat de volgende,*

inzonderheid door de hulp van mijne Medebroeders, aan rijkheid, verscheidenheid en belang van inhoud, steeds zullen toenemen. Men gelieve de hier aangebodene bijdragen slechts te beschouwen als kleine stappen op den weg, die tot de verkrijging van eene eigenlijke Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden leidt. Zulk een werk, dat een nog open hoogstbelangrijk vak in de bijzondere Kerkgeschiedenis zou aanvullen, is om meer dan eene reden zeer wenschelijk, doch hetzelve is even moeijelijk, en vereischt, naar mijn inzien, nog te veel voorbereidingen, dan dat men nu reeds daarmede eenen aanvang zou kunnen maken. Ik mag intusschen de verzekering geven, dat alwat tot die voorbereidingen behoort, in den tegenwoordigen tijd met ijver behartigd wordt.

De veranderde inhoud van het boekje heeft mij bewogen, aan hetzelve eenen anderen titel te geven, waartoe die van Jaarboekje *mij het meest geschikt is voorgekomen. Ik hoop echter, dat ik met het kiezen van dezen titel niets gewaagd heb, omdat ik daarmede de hoop heb moeten verbinden op een zoo ruim debiet, dat het boekje telken jare verschijnen kan. De Uitgever heeft daartoe het zijne gedaan, door den prijs, bij*

een' zeer compressen druk en eene nette uitvoering, zoo laag mogelijk te stellen; mogt nu ook het publiek, waarvoor het boekje in de eerste plaats bestemd is, het zijne daartoe doen, opdat hetzelve vele lezers vinde, en alzoo eenigzins medewerke, om den ijver voor den bloei van onze Kerkgemeenschap op te wekken en levendig te houden. Wordt deze wensch vervuld, zoo zal ik mij rijkelijk beloond achten voor de niet geringe moeite, welke ik aan de zamenstelling van dit boekske heb te koste gelegd.

Amsterdam,
31 September 1837.

S. MULLER.

INHOUD.

Blads.

MISSTELLINGEN.

Bladz.	56	regel	12 v. o.	*staat:*	1528	*lees:*	1558.
"	77	"	5 v. b.	"	meer	"	weer.
"	92	"	12 v. o.	"	vorige	"	overige.

TE AMSTERDAM

IS GEVESTIGD

DE KWEEKSCHOOL

VAN DE ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIETEIT

TER BEVORDERING VAN DE PREDIKDIENST,

BIJ WELKE, SEDERT HET JAAR 1827, TOT HOOGLEERAREN IN DE GODGELEERDHEID ZIJN AANGESTELD:

SAMUEL MULLER,

Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. et Theol. Dr.

EN

WOPKO CNOOP KOOPMANS,

Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr.

NAAMLIJST

DER

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN

EN

LEERAREN

IN

NEDERLAND.

IN DE PROVINCIE NOORD-HOLLAND.

Amsterdam.

Abraham Doyer, 1818. . . . . . . 1828 (*).
Jan Boeke, 1829. . . . . 1830.
Jan van Gilse, Theol. Dr., 1834. . . . 1837.
Voorts worden nog twaalf predikbeurten door de beide Hoogleeraren der Algemeene Doopsgezinde Societeit waargenomen.

Rustend Leeraar.

Jan Ter Borg, 1810, 1819 . . . . . . 1829.
(Woont te *Nichtevecht*).

Haarlem.

Abraham de Vries, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr., 1800. . . . . 1803.
Sybrand Klazes Sybrandi, 1805 . . . 1807.
Sytze Klazes de Waard, 1821 . . . . 1828.

(*) Het eerste jaartal duidt aan het begin van de predikdienst in de eene of andere Gemeente, het tweede den tijd der aanvaarding van dezelve in de Gemeente, welke de Leeraar thans bedient, of het begin van den rusttijd.

Rustend Leeraar.

Matthijs van Geuns Jansz., 1791 . . . . 1828.

Aalsmeer op den Zijdweg.

Tjebbe Wiegers Venema . . . . 1819.

Aalsmeer op den Uitweg in de Oude Vermaning.

Klaas Jacobs Lubberde . . . . 1804.
Cornelis Jacobs Buijser . . . . 1808.
Willem Willems Buijs. . . . . 1822.
Pieter Gerrits Prook . . . . 1830.

Aalsmeer in de Nieuwe Vermaning.

Arent Vreek Vreeken . . . . 1814.
Dirk Aldert Keessen . . . . 1826.
Klaas Vreek Vreeken . . . . 1832.
Willem Willems Keessen . . . . . . 1832.

Monnikendam.

Reitze de Vries, 1809 . . . . 1820.

Edam.

Wordt om de 14 dagen des namiddags geregeld bediend door de Leeraren van *Monnikendam* en *Middelie.*

Middelie en Axwijk.

Hendrik Bakker, 1804 . . . . 1809.

Den Ilp.

Jan Michiels Bakker, 1813 . . . . . . 1831.

Purmerende.

Gerrit Lodewijk Bavink, 1834. . . . . 1836.

De Beemster en Oosthuizen.

Jan Hartog . . . . 1794.

De Rijp.

Jan Persyn, 1812 . . . . 1816.

Noordeind van Graft.

Pieter Bruin Wmz. . . . . 1824.

Oost- en West-Graftdijk.

(Twee niet vereenigde Gemeenten.)

Jacob Groot, 1805 . . . . 1809.
Sedert 1833 te *Hoorn* woonachtig. De Gemeente wordt, ten aanzien van de prediking en de catechisatiën, door den Leeraar van *Noord-eind* geregeld bediend.

Krommenie.

Jan Walig . . . . 1821.

Beverwijk.

Ten aanzien van de predikdienst en de catechisatiën, sedert 1821 vereenigd met de Gemeente te *Krommenie.*

Knollendam, *Krommeniedijk en Marken-Binnen.*

Gerrit Jochems Boetje, 1831 . . . . 1837.

Wormer en Jisp.

Willem Abraham van Kampen . . . 1836.

Wormerveer op het Noord.

Klaas Cornelis Schermer . . . . . . 1800.

Wormerveer op het Zuid.

Jan Gerrit Boekenoogen, 1826 . . . 1827.

Koog en Zaandijk.

Jan Bruin, 1818 . . . . 1827.
(Vacant.)

Zaandam Oostzijde.

Willem Carel Mauve, 1830 . . . . . 1836.

Zaandam Westzijde, *Oude Huis.*

Taedse Jakles de Hoop . . . . . . 1777.
Bartel van Geuns, 1829 . . . . . . 1830.

Rustend Leeraar.

Matthys Hesseling, woont te *Hoorn.*

Zaandam Westzijde, *Nieuwe Huis.*

Cornelis Leendertz, 1808 . . . . . 1814.

Westzaan op het Zuid.

Dirk Huizinga, 1793 . . . . 1809.

Westzaan op het Noord.

Jacob Hartog, Jansz. . . . . . . 1828.

Hoorn.

Jacob Pol. . . . . 1814.

Enkhuizen.

Vacant, doch wordt geregeld bediend door naburige Leeraren.

Rustend Leeraar.

Jacob de Jongh, 1809 . . . . 1836.

Medemblik.

Benjamin Nieuwenhuys . . . . 1835.

Alkmaar.

Daniel Ysenbeek, 1807 . . . . 1809.

Twisk en Abbekerk.

Sjoerd Hoekstra, 1829 . . . . 1835.

Oude Niedorp en Nieuwe Niedorp.

Worden om de 14 dagen bediend door de onderstaande Leeraren.

Broek op Langedijk.

Jan Eenigenburg, 1802 . . . . 1806.

Barsingerhorn, Kolhorn en Wieringerwaard.

Benedictus Hoekstra, 1813. . . . . . 1828.

Noordzijpe, of Oudesluis.

Jacob Bodisco . . . . 1836.

Zuidzijpe, of Oude-Zijp bij Petten.

Vacant, doch wordt geregeld bediend door naburige Leeraren.

De Helder en Huisduinen.

Jacob Sytse Hoekstra, 1812 . . . . . 1814.

OP HET EILAND TEXEL.

De Burg, Waal en Oosterend.

Hendrik Veenstra, 1803. . . . . . . 1814.

Aan den Hoorn.

Mattheus Doyer . . . . 1824.

Rustend Leeraar.

Govert Jan van Rijswijk, woont te *Amsterdam.*

OP HET EILAND WIERINGEN.

St. Hippolytus-Hoef en 't Stroe.

Nicolaas Pott, 1821 . . . . 1824.

OP HET EILAND TERSCHELLING.

Jacob Sybrands Bakker, 1828 . . . . 1830.

IN DE PROVINCIE ZUID-HOLLAND.

Leiden.

Anthony Doyer Tz., 1810 . . . . . . 1818.

Rustend Leeraar.

Matthijs Siegenbeek, Hoogleeraar aan
's Lands Akademie, 1796 . . . . 1804.

Rotterdam.

Abraham Jacobus van Pesch, 1832 . . 1834.

Ouddorp op Goedereede.

Feike van der Ploeg . . . . 1829.

IN DE PROVINCIE UTRECHT.

Utrecht.

Jan Kops, rustend Hoogleeraar aan
'sLands Akademie, 1788 . . . . . . 1817.
Jan Visscher, 1824 . . . . 1828.

IN DE PROVINCIE GELDERLAND.

Nijmegen.

Isaac ten Cate Fennema . . . . . . 1834.

Zutphen.
Cornelis Loosjes Overbeek . . . . . . 1819.
Winterswijk.
Herman Gerrit Coster, 1830 . . . . . 1836.

IN DE PROVINCIE OVERIJSSEL.

Deventer.
Justus Hiddes Halbertsma, 1814 . . . 1822.
Kampen.
Barend Rusburg, 1805 . . . . 1822.
Zwolle.
Assuërus Doyer, A. L. M. en Ph. Dr. . 1795.
Lambertus ten Cate Coster . . . . . . 1833.
Zwartsluis.
Harmen Wybes Woudstra . . . . . . 1826.
Blokzijl.
Sine van der Goot, 1825 . . . . . . 1833.
Giethoorn.
Coenraad Hovens Greve, 1814 . . . . 1826.
Rustende Leeraren.
Harm Wichers Dam.
Albert Wichers Dam.
Zuidveen.
Coenraad Hovens Greve . . . . 1814.
Almelo.
Egbert David van Lennep, 1811 . . . 1812.
Enschede.
Wilhelm Gerhards . . . . 1836.
Hengelo.
Herman ten Cate, Hermansz. 1828 . . 1829.
Borne.
Laurens van Cleeff . . . . 1809.

IN DE PROVINCIE ZEELAND.

Middelburg.

Alle Meenderts Cramer, 1829 . . . . . 1832.

Vlissingen.

Wordt geregeld om de 14 dagen bediend door den Leeraar van *Middelburg.*

Goes.

Wordt nu en dan bediend door den Leeraar van *Ouddorp.*

IN DE PROVINCIE FRIESLAND.

EERSTE KLASSE.

Franeker.

Klaas Overbeek . . . . 1811.

Harlingen.

Pieter Cool, 1832 . . . . 1836.

Leeuwarden.

Jan Pol . . . . 1827.

Rustend Leeraar.

Jan Brouwer, 1785 . . . . 1822.

Bolsward.

Willem van Hulst . . . . 1832.

Oude-Bildzijl en Hallum.

Roelof Schuiling, 1812 . . . . 1818.

Rustend Leeraar.

Johannes U. Stinne, 1781 . . . . . . 1819.

Berlicum.

Wordt nu en dan door den Leeraar van *Warga* bediend.

Kromwal.

Wybe Hommes van der Hock, 1812 . . 1823.

Baard.

Ynse Ypes Reen, 1802 . . . . 1825.

Witmarsum en Pinjum.

Broer Piersz. Boonstra, 1817 . . . . . 1829.

TWEEDE KLASSE.

Dokkum.

Vereenigde Doopsgezinde en Remonstrantsche Gemeente.

H. van Hussem . . . . 1827.

Holwerd, Blija en de Vischbuurt, onder Ternaard.

Marten Martens . . . . 1798.

Zwaag-Westeinde of Kollumerzwaag.

Albert Hendrik Bosma . . . . 1816.

Dantumawoude.

Arnoldus de Jong, 1826 . . . . . . 1827.

Veenwoudsterwal.

Harmânus Lambertus Bauman, 1819 . 1834.

Zuiderhuisterveen.

Foppe Ebeles Wieling, 1816 . . . . . 1828.

Witteveen en Rottevalle.

Vacant, doch wordt om de 14 dagen geregeld bediend door D^s^. Wieling.

DERDE KLASSE.

Sneek op het Singel.

Pieter Wepkes Feenstra, 1792 . . . . 1797.

Ylst.

Jan Kuiper, 1819 . . . . 1827.

Op de Joure.

Klaas Ris 1820 . . . . 1823.

Heerenveen.

Romke Jansz. Keestra . . . . 1821.

In de Boven-Knijpe.

Pieter Veen, 1829 . . . . 1832.

Tjalleberd.

Willem Pieter van Zutphen . . . . . 1836.

Balk.

Rink Obbes.
Johannes Obbes.
Heine Obbes.
Klaas Haitses.

Woudsend.

Vacant.

Eernsum en Poppingawier.

Vacant.

Terhorne.

Jan Hendrik Akkeringa . . . . 1836.

Rustend Leeraar.

Oeds Roelofs Dantuma.

Warga.

Cornelis Cardinaal, Jr., 1832 . . . . . 1834.

Grouw.

Johannes Eschinus van der Ploeg . . 1802.

Oldeboorn, het Oude Huis.

Vacant.

Oldeboorn, het Nieuwe Huis.

Klaas Jelles Hayma . . . . 1818.

Gordijk en Lippenhuizen.

Nanninga Uitterdijk . . . . 1834.

Akkrum.

Steven Blaupot ten Cate . . . . . . 1830.

Dragten.

Jan Plantinus . . . . 1809.

VIERDE KLASSE.

Hindelopen.

Adam Pol, 1810 . . . . 1819.

Stavoren.

Wordt geregeld om de 14 dagen bediend door den Leeraar van *Warns.*

Workum.

Jacob Oosterbaan, 1819 . . . . 1829.

Warns.

Douwe Simons Gorter . . . . 1834.

Molkwerum.

Wordt geregeld om de 14 dagen bediend door den Leeraar van *Hindelopen*.

Makkum.

Anthony Doyer van Cleeff . . . . . 1835.

GEMEENTEN IN FRIESLAND, DIE NIET TOT EENE DER GEMELDE KLASSEN BEHOOREN.

Sneek op het Zand.

Jelle Siedsma.

De dienst wordt, bij den hoogen ouderdom van den Leeraar, alhier om de 14 dagen, waargenomen door de Leeraren van *Vlst* en *Kromwal*.

OP HET EILAND AMELAND.

Nes en Hallum.

Vacant.

Nes, Ballum en Hallum.

Hendrik Ynsen Veltman.
Sjoerd Barends.
Tjerk Pieters Akkerman.
Hans Jans Barends.
Pieters Jacobs Kat.
Jan Douwes Dekker.
Douwe Klaasen de Boer.

IN DE PROVINCIE GRONINGEN.

Groningen.

Jacobus David Vissering, 1798 . . . 1809.

Klaas Sybrandi, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr., 1830 . . . . 1834.

Sappemeer en Hoogezand.

Pieter Feenstra, 1824 . . . . 1837.

Veendam en Wildervank.

Harmen Andries Post, 1805 . . . . . 1808.

Beerta, Midwolde en Mieden.

Jan Frederik Boersema, 1815 . . . . . 1826.

Noordbroek en Nieuw Scheemda.

Izaak ten Cate . . . . 1796.

Zijldijk.

Simon Gorter, 1801 . . . . 1813.

Huizinge.

Jan Krijns Noordhof . . . . 1832.

Leermens en Loppersum.

Claas Bakker . . . . 1836.

Uithuizen.

Vacant.

Mensingeweer.

Vacant.

Den Horn.

Jacob Huizinga, 1833 . . . . 1835.

Homsterland onder Oldehove.

Gerrit Bakker, 1811 . . . . 1818.

Pieterzijl.

Herman ten Cate, 1825 . . . . 1828.

STAATS-VLAANDEREN.

Aardenburg.

Pieter Roelofs Beerta, 1805 . . . . . 1807.

BUITENLANDSCHE GEMEENTEN.

Embden.

Laurens van Hulst Jansz. . . . . . . 1826.

Leer.

Jacobus Leendertz, 1832. . . . . . . 1837.

Norden.

Jan van Hulst Laurz., 1802 . . . . . 1809.

Nieuwstad-Gödens.

J. van der Smissen . . . . 1836.

Kleef.

Wordt geregeld bediend door den Leeraar van *Goch.*

Emmerik.

Wordt op dezelfde wijze bediend.

Goch.

Hidde Wybe van der Ploeg, 1789 . . 1820.

Crefeld

Leonhard Weydmann, 1815 . . . . . 1836.

Hamburg en Altona.

Isaac Goos . . . . 1801.

Frederikstad.

Vacant.

KERKNIEUWS.

Amsterdam.

De Eerw. JAN VAN GEUNS voelde zich in het jaar 1829, door toenemende verzwakking, in het waarnemen van zijne dienst als Leeraar der Gemeente alhier belemmerd, hetgeen hem tot het besluit bewoog, zijnen post neder te leggen. Hij nam dan ook, in de maand April van het volgende jaar, afscheid van de Gemeente, en vestigde zijn verblijf te *Nijmegen*, alwaar hij den 25sten Januarij 1834, in den ouderdom van 70 jaren, overleed. De Kerkeraad had, *vóór* het vertrek van den waardigen man, de noodige schikkingen gemaakt, om deszelfs plaats te vervullen, en tot dat einde beroepen Ds. JAN BOEKE, Predikant te *Nijmegen*, die zijne bediening den 13den Junij 1830 aanvaardde.

In het vorige jaar werden schikkingen voorgegesteld en ten einde gebragt tusschen den Kerkeraad der Gemeente alhier en het Bestuur der Algemeene Doopsgezinde Societeit, aangaande de betrekking der beide Hoogleeraren tot die Gemeente. Hierdoor werd het beroep van een' derden Predikant noodzakelijk. Men koos daartoe den Eerw. JAN VAN GILSE, Theol. Dr. en Predikant in de Gemeente van *Koog en Zaandijk*, die den 9den April dezes jaars met zijn dienstwerk een begin maakte.

Huizen.

In deze Gemeente, die tot zeer weinig Leden is verminderd, wordt, sedert de laatste jaren, geene Godsdienstoefening meer gehouden. Daar er geen uitzigt bestaat op eenige toeneming van het uiterst gering aantal van Leden, zoo mag deze Gemeente als vervallen beschouwd worden.

Den Ilp.

Deze sedert het vertrek van D^s^. Bauman naar *Makkum* vacante Gemeente, beproefde in 1830 vruchteloos, in hare behoeften te voorzien; zij slaagde beter in hare pogingen, toen zij in het volgende jaar het beroep opdroeg aan J. M. Bakker, destijds Leeraar in de Gemeente van *Oude Niedorp.*

Purmerende.

De Eerw. Klaas Honig Jansz., sedert 1794 Predikant alhier, overleed den 19^{den} Maart 1832. Na eene vergeefsche poging ter vervulling der vaçature, werd het beroep, met een' gewenschten uitslag, opgedragen aan den Proponent P. Cool, die, na op den 13^{den} Januarij 1833, des morgens door Prof. Muller aan de Gemeente voorgesteld te zijn, des namiddags met eene intreerede zijn ambt aanvaardde. Toen deze in het vorige jaar naar de Gemeente van *Harlingen* beroepen werd en derwaarts vertrok, beriep de Kerkeraad D^s. G. L. Ravink van *Wormer en Jisp*, die zich gedrongen voelde, aan dezen wensch gehoor te geven, en ook kort daarna zijne intrede hield.

Knollendam, Krommeniedijk en Marken-Binnen.

Toen de Eerw. S. KALVERBOER, Leeraar alhier, in de maand Maart 1829 overleden was, werd de vacante plaats wederom bezet door den Proponent H. A. SEPP. Deze ontviel der Gemeente reeds den 2den November 1831 door den dood, doch werd in het volgende jaar, den 11den dier maand, door den Proponent J. HUIZINGA, vervangen. Eene beroeping naar de Gemeente aan den *Horn* in het jaar 1835 bewoog hem, den 28sten Julij *Knollendam* te verlaten. Terwijl door de Leeraren van *Wormerveer* en *Krommenie* in de prediking en het onderwijs der jeugd voorzien werd, beriep de Kerkeraad, Ds. G. J. BORTJE, Leeraar te *Woudsend*, die den 5den Maart dezes jaars zijn dienstwerk begon.

Wormer en Jisp.

In deze, door het overlijden van den Eerw. F. VAN DER WEY vacante Gemeente werd in het jaar 1831 beroepen de Proponent C. CARDINAAL, Jr. Prof. MULLER stelde hem den 20sten Januarij des volgenden jaars aan de Gemeente voor, des namiddags hield hij zijne intrede. In het begin van 1834 naar de Gemeente van *Warga* beroepen, vertrok hij in de maand April derwaarts, nadat de twee tot dusver gescheidene Gemeenten van *Wormer en Jisp* vereenigd waren, ten gevolge waarvan het Kerkgebouw op de laatstgemelde plaats afgebroken, en het ander, alsmede de Pastorij, een geschenk van een belangstellend Lid der Gemeente te *Wormerveer op 't Zuid*, verbeterd werd. Na diens vertrek voorzagen de naburige Predikanten in de be-

hoefte van Gemeente en jeugd door prediken en catechiseren, tot dat men het beroep aan den Proponent BAVINK opdroeg, die hetzelve den 7den December des namiddags aanvaardde, na des morgens door den Eerw. WIELING van *Zaandam* O. Z. in zijne dienst ingeleid te zijn. Toen deze in het verleden jaar door de Gemeente van *Purmerende* beroepen werd, en derwaarts vertrok, droeg de Kerkeraad het beroep met een' gewenschten uitslag op aan den Proponent VAN KAMPEN. Prof. MULLER stelde dezen den 18den December, des voormiddags aan de Gemeente voor, waarna hij des namiddags door zijne intree-predikatie zich aan haar verbond.

Wormerveer op het Zuid.

De belangstelling in den welstand en bloei der Gemeente is alhier krachtig gebleken, toen het er op aankwam, om het oude en vervallen kerkgebouw door een nieuw te vervangen. Groot waren de zwarigheden, met het stichten van zulk een gebouw, op eene andere en meer geschikte plaats, verbonden; doch de ijver van den Kerkeraad, geschraagd door de werkzame deelneming van de Leden, heeft dezelve weten te boven te komen In het jaar 1831, den 9den October, had de Gemeente het genoegen, dat werk, naar het plan en door de zorg van den bekwamen Amsterdamschen Architect SPRINGER, voltooid te zien, en door haren Leeraar te hooren inwijden. De betoonde ijver bepaalde zich echter niet hierbij, maar strekte zich ook uit over de woning van den Leeraar, die zich in een' slechten staat bevond en dringend herstel vereischte. Men besloot eene geheel nieuwe pastorij, op de plaats

der oude, te stichten, en gelijk de afzonderlijke Leden de noodige gelden voor de Kerk hadden bijeengebragt, zoo onttrokken zij zich ook nu niet, maar stelden den Kerkeraad in staat, het door den voornoemden Architect ontworpen plan ter uitvoer te brengen. Beide gebouwen onderscheiden zich evenzeer door hechtheid, als door eenvoudige schoonheid en geschiktheid voor het gebruik, en staan daar als treffelijke bewijzen van 't geen warme belangstelling in eene Gemeente, onder een ijverig en verstandig bestuur, vermag.

Koog en Zaandijk.

Den 29sten November 1831, ontviel aan deze Gemeente haar oudste Leeraar, de Eerw. Jan Visser, sedert het jaar 1788 aan haar verbonden. Ter vervulling van diens plaats werd het beroep, in den zomer van 1834, opgedragen aan den Proponent Jan van Gilse, die aan den geuiten wensch gehoor gevende, den 14den December des avonds zijne intrede hield, na vooraf des morgens door Prof. Müller aan de Gemeente voorgesteld te zijn. Slechts ruim twee jaren mogt hij hier werkzaam zijn, daar de Gemeente van *Amsterdam*, tegen het einde van het vorige jaar, hem beriep, ten gevolge waarvan hij in de maand April ll. derwaarts vertrok.

Zaandam, Oostzijde.

Deze Gemeente werd, in de maand September 1835, door den dood beroofd van haren Leeraar, den Eerw. S. E. Wieling. Zij koos in diens plaats den Eerw. W. G. Mauve, Predikant te *Enschede*, die het beroep aannam en den

28sten Februarij des volgenden jaars, hetzelve aanvaardde.

Zaandam Westzijde, Oude Huis.

De Kerkeraad besloot in 1829, den grijzen Leeraar T. J. de Hoop eenen Ambtgenoot toe te voegen, en beriep daartoe den Eerw. van Geuns van *Akkrum*, die dezen wensch involgende, den 16den Mei 1830 door den bovengenoemden aan de Gemeente voorgesteld werd, en des avonds zijne intrede hield.

Sedert dien tijd heeft Ds. de Hoop echter niet opgehouden, zijnen post geregeld waar te nemen, ja het zonderling genoegen mag hem te deel vallen, om in hoogen ouderdom, en na eene 60 jarige dienst, nog steeds voor de Gemeente op te treden, ter verkondiging van het Evangelie der zaligheid.

Enkhuizen.

De Eerw. de Jongh, door eene steeds toenemende ziekelijke gesteldheid verhinderd in het waarnemen van zijne predikdienst, heeft eene schikking met den Kerkeraad gemaakt, ten gevolge waarvan hij zijn ambt heeft nedergelegd.

Medemblik.

De Eerw. Hoekstra, die, bij steeds toenemende ongesteldheid van wijlen den Eerw. van der Hoek, reeds sedert geruimen tijd in de behoeften der naburige Gemeente van *Twisk en Abbekerk* voorzag, werd in het jaar 1835 aldaar beroepen, en vond zich gedrongen, derwaarts te vertrekken. De Kerkeraad verkoos in diens plaats den

Proponent NIEUWENHUYS, die den 20sten December 1835 zijn ambt aanvaardde.

Twisk en Abbekerk.

Deze Gemeente beriep, na den dood van den Eerw. VAN DER HOEK, den 8sten Februarij 1835, den Eerw. HOEKSTRA van *Medemblik* tot haren Leeraar, en had het genoegen hem, den 12den Julij 1835, met zijne dienst een begin te hooren maken.

Oude Niedorp.

De Leeraar van deze Gemeente, J. M. BAKKER, werd in het jaar 1831 van hier naar die van den *Ilp* beroepen, en vertrok derwaarts. Na dien tijd wordt de dienst door den Leeraar van *Langedijk* waargenomen.

Noordzijpe of aan de Oude Sluis.

De Proponent COSTER werd ten jare 1831 in deze Gemeente beroepen, en was er werkzaam tot in 1836, toen hij in de maand April naar die van *Winterswijk* vertrok. Hij werd opgevolgd door den Proponent JACOB BODISCO, die in de maand Mei zijn dienstwerk begon, na des voormiddags, door den Eerw. DE WAARD van *Haarlem*, daartoe ingeleid te zijn.

Zuidzijpe bij Petten.

Den 6den Mei ll. eindigde de Eerw. J. GAIN, na eene vijftigjarige predikdienst, alhier zijn leven. De Predikant van *Oudesluis* voorziet voorloopig om de 14 dagen, in de behoeften van deze Gemeente, terwijl ook die van *Barsingerhorn* en *Langedijk* er tusschenbeide de dienst waarnemen.

Op het eiland Terschelling.

Westerend.

De Eerw. Bakker, Predikant te *Woudsend*, werd in het jaar 1830 in deze Gemeente beroepen, en vertrok spoedig herwaarts.

Rotterdam.

De Gemeente alhier verloor den 13den Julij 1833, door de destijds heerschende ziekte, den Eerw. Messchaert, in wiens bezit zij zich sedert het jaar 1802 verheugen mogt. In het volgende jaar droeg zij het beroep op aan den Eerw. van Pesch, destijds Predikant te *Gordijk* en *Lippenhuizen*, die hetzelve ook aannam, en den 1sten der maand Junij, door het houden zijner intree-leerrede, zijnen nieuwen werkkring intrad.

Utrecht.

De Eerw. P. Brouwer, sedert het jaar 1828 rustend Predikant bij deze Gemeente, overleed alhier den 22sten September 1832 in den ouderdom van ruim 74 jaren.

Nijmegen.

Na het vertrek van den Eerw. Doyer naar *Amsterdam* in 1828, werd in het volgende jaar beroepen de Proponent Boeke. Toen deze in het jaar 1830 zijnen voorganger volgde, werd hij vervangen door den Proponent Sybrandi. De Gemeente, door het beroep van dezen laatsten naar die van *Groningen*, in 1834 wederom vacant geworden, beriep den Proponent ten Cate

Fennema, die den 11den Januarij 1835 met zijn dienstwerk eenen aanvang maakte.

Winterswijk.

Deze Gemeente verloor den 27sten October 1834 door den dood haren Leeraar, den Eerw. Fisk. Zij droeg in 1836 het beroep op aan den Eerw. Coster, aan de *Oudesluis*, en had het genoegen hem in de maand Mei in haar midden te zien.

Zwolle.

De Kerkeraad besloot in het jaar 1833, den hoogbejaarden Eerw. Doyer, sedert 1795 Predikant bij de Gemeente alhier, eenen Ambtgenoot toe te voegen, en beriep daartoe den Proponent L. ten Cate Coster, die nog vóór het einde van dat jaar zijne intrede hield, na door den Eerw. Doyer aan de Gemeente voorgesteld te zijn.

Blokzijl.

Langdurige en steeds toenemende ongesteldheid had den Eerw. Croese voor de waarneming van de predikdienst in deze Gemeente onbekwaam en eene schikking tusschen hem en den Kerkeraad noodzakelijk gemaakt. Dezelve is dan ook in het jaar 1833 tot stand gekomen, en heeft ten gevolge gehad, dat Ds. Croese als Emeritus-Predikant is vertrokken en in de nabijheid van *Zutphen* zijn verblijf gevestigd heeft. De Kerkeraad heeft in de hierdoor veroorzaakte vacature voorzien door het beroep op te dragen aan den Eerw. S. van der Goot te *Warga*, die hetzelve ook aangenomen en in de maand October aanvaard heeft.

Enschede.

Nadat de Eerw. FLOH, ten jare 1829, om zijnen vergevorderden ouderdom, zijnen post had nedergelegd, beraamde de Kerkeraad spoedig schikkingen, om de vacature wederom te bezetten. Na eenige vruchtelooze pogingen daartoe mogt de Gemeente zich verblijden, dat het beroep aangeboden werd aan den Proponent MAUVE, die hetzelve ook aannam en den 14den November 1830, vóór het houden zijner intree-leerrede, door den Eerw. VAN CLEEFF van *Borne*, in zijnen werkkring werd ingeleid. In het laatst van 1835 naar de Gemeente van *Zaandam O. Z.* beroepen, vond hij zich gedrongen, derwaarts te gaan. Zijn opvolger is de Eerw. GERHARDS, wien dit beroep als Proponent aangeboden werd. Hij aanvaardde hetzelve den 6den November des vorigen jaars, nadat Prof. MULLER hem des voormiddags aan de Gemeente had voorgesteld.

Middelburg.

De Eerw. MENALDA, sedert het jaar 1784 Predikant bij deze Gemeente, overleed er in 1831. Zijn Ambtgenoot, de Eerw. REKKER, sedert 1790 met hem aldaar werkzaam, werd, door herhaalde aanvallen van beroerte, weldra buiten staat gesteld, in zijne predikdienst langer te voorzien, zoodat de Kerkeraad hem dan ook reeds in 1832 eene eervolle rust bereidde. Ter vervulling der hierdoor ontstane vacature, werd, na twee vruchteloos uitgebragte beroepingen, de post aan den Eerw. CRAMER, destijds Predikant te *Huizinge*, aangeboden. De Gemeente had het genoegen,

den nieuw beroepenen reeds den 23sten November 1832 in haar midden te zien. Ds. Rekker eindigde zijn sukkelend leven den 23sten November van het jaar 1835, in eenen ouderdom van 67 jaren.

Goes.

Deze Gemeente, die voor weinige jaren tot 2 of 3 Leden was verminderd, is, door den werkzamen ijver der overgeblevenen, niet alleen in stand gehouden, maar zelfs derwijze toegenomen, dat zij thans weder 13 Leden telt. De Eerw. van der Ploeg bedient bij haar geregeld de gewijde plegtigheden.

Harlingen.

De Eerw. F. Hoekstra, sedert het jaar 1792 Leeraar van deze Gemeente, voelde zich, bij het klimmen zijner jaren, gedrongen, zijne rust te nemen, waartoe de Kerkeraad dan ook, met dankbare erkentenis voor het goede, door den waardigen man in zijnen werkkring verrigt, volgaarne de noodige schikkingen maakte. Nadat de Eerw. P. Cool van *Purmerende* beroepen en overgekomen was, hield de Eerw. Hoekstra, den 2den October 1836 zijne afscheidsrede; waarna deszelfs opvolger den volgenden Zondag zijne dienst begon met het houden zijner intrede. Niet lang mogt Hoekstra de gewenschte rust genieten, daar hij reeds den 31sten Maart ll. in den ouderdom van 76 jaren, overleed.

Bolsward.

De Eerw. G. Koopmans zag zich in het jaar 1831, door toenemende verzwakking van zijn

gezigt, gedrongen, den post van Predikant in deze Gemeente neder te leggen. Na eene vruchtelooze poging tot vervulling der vacature, hierdoor ontstaan, beriep men den Proponent VAN HULST, die het beroep aannam, en in het begin van het jaar 1832 hetzelve aanvaardde. Ds. KOOPMANS overleed den 17den December des verleden jaars, op zijn verblijf in het naburige *Koudum*, oud 56 jaren.

Blessum.

Deze Gemeente, in de voorgaande Naamlijst verkeerdelijk onder de nog bestaande opgenoemd, is reeds sedert 1824 vervallen. Die van

Berlicum

daarentegen, die zoo lang vacant is geweest, en in eenen kwijnenden toestand verkeerd heeft, wordt, door den ijver van den Leeraar uit het naburige *Warga* en van andere van deszelfs medebroeders, opgewekt en geschraagd, waardoor zich het uitzigt opent om dezelve, na verloop van eenigen tijd, weder hersteld te zien.

Kollum en Buitenpost.

Deze Gemeente bestaat reeds sedert eenige jaren niet meer.

Veenwoudsterwal.

In 1832 werd in deze toen vacante Gemeente beroepen, Ds. U. H. JEEPS van *Tjalhert*, die in het begin van het volgend jaar tot haar overkwam, doch reeds in de maand September overleed. In zijne plaats werd benoemd, Ds. BAUMAN van *Makkum*, die in November 1834 zijne intrede hield.

Heerenveen.

De Emeritus-Predikant dezer Gemeente, de Eerw. VAN KALKEN, overleed alhier in 1834, in den hoogen ouderdom van omtrent 94 jaren. Reeds in het jaar 1832 was de belangstelling der Gemeente in hare Godsdienstige stichting gebleken door het bouwen van eene nieuwe woning voor den Predikant.

Knijpe.

K. H. DROST, wien als Leeraar de belangen dezer Gemeente waren aanbevolen, legde in het jaar 1832 zijnen post neder. Na eene vergeefsche poging tot het bezetten van deze vacature, werd het beroep aangeboden aan den Predikant van *Warns*, den Eerw. VEEN, die hetzelve ook aannam, en kort daarna, door het houden van zijne intree-rede, zich aan de Gemeente verbond.

Tjalbert.

Na het overlijden van den Leeraar W. G. HUIZINGA, werd de Proponent bij de Friesche Societeit JEEPS in de vacante Gemeente alhier beroepen. Toen deze naar die van *Veenwoudsterwal* vertrok, beriep men er den Proponent VAN ZUTPHEN; deze nam het beroep aan en aanvaardde hetzelve den 27sten Maart 1836, na des voormiddags door Ds. TEN CATE van *Akkrum* aan de Gemeente voorgesteld te zijn.

Woudsend.

De Eerw. BAKKER werd in 1830 naar *Terschelling* beroepen, en voelde zich gedrongen,

die roeping op te volgen. De Kerkeraad beriep in diens plaats den Proponent bij de Friesche Societeit, BOETJE. Toen deze den 26sten Februarij ll. naar *Knollendam* is vertrokken, is de Gemeente vacant geworden. Zij heeft nu een beroep uitgebragt op den Proponent JAN DE LIEFDE.

Eernsum en Poppingawier.

Tegen het einde van de maand Julij des verleden jaars overleed alhier de Eerw. VISSER. De Gemeente, na met loffelijken ijver de noodige schikkingen te hebben gemaakt tot verbetering van de pastorij, heeft den Proponent IZAAK MOLENAAR beroepen.

Terhorne.

De Eerw. DANTUMA, door toenemende verzwakking genoodzaakt, zijnen post neder te leggen, nam in de maand October 1836, van de Gemeente afscheid. De Kerkeraad vervulde de vacature door het beroepen van den Proponent AKKERINGA. Ds. TEN CATE van *Akkrum* leidde hem den 8sten Januarij des voormiddags bij de Gemeente in, waarna hij des namiddags, door het houden zijner intree-leerrede, zich aan dezelve verbond.

Warga.

De Gemeente alhier verloor in 1833 haren Predikant, den Eerw. VAN DER GOOT, door diens vertrek naar die van *Blokzijl*, en beriep in plaats van hem Ds. CARDINAAL, die in de maand April van het volgende jaar zijne intrede deed.

Oldeboorn, Oude Huis.

De Eerw. P. Y. van der Woude deed in het jaar 1833 afstand van zijnen post als Leeraar dezer Gemeente, en werd in de maand October door zijnen zoon Y. P. van der Woude, destijds Leeraar op *Ameland* te *Nes* en *Hallum*, opgevolgd. Na het overlijden van dezen in het verleden jaar, heeft de Kerkeraad beroepen den Proponent Hendrikus Haga.

Gorredijk en Lippenhuizen.

Na het vertrek van den Eerw. Visser naar *Eernsum*, beriep de Kerkeraad dezer Gemeente den Proponent van Pesch, die in de maand November 1832. door D^s. Plantinius van *Dragten*, als Predikant in zijnen nieuwen werkkring werd ingeleid, waarna hij des namiddags zijne intreerede hield. In het jaar 1834 naar *Rotterdam* beroepen, werd hij opgevolgd door den Proponent Uitterdijk, die in den herfst van dat jaar op dezelfde wijze als zijn voorganger, aan de Gemeente verbonden werd.

Akkrum.

De Eerw. van Geuns, in het jaar 1830 naar *Zaandam O. H.* beroepen en derwaarts vertrekkende, werd spoedig vervangen door den Proponent Blaupot ten Cate. Schoon het kerkgebouw in den laatsten tijd aanmerkelijk verbeterd was, zoo vereischte echter de gestadige toeneming der Gemeente eene vergrooting van hetzelve, die weinig minder dan eene vernieuwing heeten kon. En ook hier verloochende zich de goede

Doopsgezinde geest niet. De gemeentelijke zin der Leden wist de groote bezwaren te boven te komen, met de uitvoering van het gemaakt ontwerp verbonden, en vrijwillige bijdragen van hen, buiten eenig bezwaar der kerkekas, leverden weldra de niet geringe middelen daartoe. Spoedig werd daarmede een begin gemaakt, en reeds den 15den November 1835 had de Gemeente het genoegen, het werk harer liefde geheel voltooid te zien, en het nieuwe, voor hare behoeften uitnemend geschikte en fraaije Kerkgebouw, te hooren inwijden.

Stavoren.

De Eerw. van der Boogh Bleeker vond zich, door toenemende verzwakking van zijn gezigt, gedrongen, in 1820 zijnen post neder te leggen, waarna hij zich naar zijne geboortestad *Sneek* begaf, alwaar hij niet lang daarna overleed.

De Gemeente wordt na dien tijd, ten gevolge van eene gunstige schikking, door den Predikant van *Warns*, ten aanzien van prediking en catechisatie, geregeld bediend.

Warns.

Nadat de Eerw. Veen in 1832 het beroep naar de *Knijpe* ontvangen en aanvaard had, koos de Kerkeraad, na eenige vruchtelooze pogingen ter vervulling der vacature, in 1834 den Proponent Gorter, die ook reeds in de maand October zijne intrede hield, na des voormiddags door zijnen vader, den Eerw. Gorter van *Zijldijk*, tot zijn ambt te zijn ingeleid.

Makkum.

De Eerw. BAUMAN werd in 1834 naar de meente van *Veenwoudsterwal* beroepen, en v redenen, om derwaarts te vertrekken. Zijn volger was de Proponent DOYER VAN CLEEFF, nog in den loop van het genoemde jaar, door houden zijner intrede, zijn ambt aldaar aanvaar

Op het eiland Ameland, Nes en Hallum

Y. P. VAN DER WOUDE, sedert 1831 Lee alhier, vertrok in het jaar 1833 naar de Geme van *Oldeboorn O. H.*, die hem het beroep opgedragen. Na dien tijd heeft de Kerke bij herhaling pogingen aangewend, om de cature te vervullen, doch dezelve zijn, tot g leedwezen dier hartelijk belangstellende Gemee tot hiertoe niet met een' gewenschten uitslag kroond. Zeer onlangs heeft zij die pogingen vat, door het beroep op te dragen aan den ponent JAN DE LIEFDE.

Groningen.

De Gemeente alhier verloor, den 19den Au tus 1832, haren oudsten Predikant, den E KLOMP, die, na eene 36jarige dienst in midden, zijne aardsche loopbaan eindigde. had het genoegen, deszelfs plaats vervange zien door den Eerw. K. SYBRANDI, destijds dikant te *Nijmegen*, die, na eene herh beroeping op hem uitgebragt, den 17den Au tus 1834 zijne dienst aanvaardde.

Bij de »Societeit der Doopsgezinde Geme in de Provincie *Groningen*" is, den 15den

1835, opgerigt een fonds voor de weduwen van Predikanten bij de Gemeenten, welke aan die inrigting hebben deelgenomen.

Sappemeer.

Den 8sten Mei 1836 overleed alhier de dienstdoende Leeraar F. W. Gorter in hoogen ouderdom. Zijn opvolger werd de Eerw. P. Feenstra, vroeger zijn ambtgenoot en destijds Predikant in de Gemeente van *Leer*, die den 9den April dezes jaars zijne intrede hield.

Appingedam.

Deze Gemeente, in de voorgaande Naamlijst nog onder de vacante opgenoemd, heeft na dien tijd geheel opgehouden te bestaan.

Huizinge.

De Gemeente alhier, na in 1828 door het vertrek van den Eerw. F. E. Wieling naar *Zuurhuisterveen*, vacant geworden te zijn, beriep in 1830 den Proponent Cramer tot haren Predikant. Toen deze, den 17den September 1832, naar die van *Middelburg* ging, voorzag de Kerkeraad in de behoefte der Gemeente, door den broeder Noordhof tot Leeraar aan te stellen, die den post ook op zich nam, en spoedig aanvaardde.

Leermens en Loppersum.

Deze Gemeente werd, sedert het overlijden van haren waardigen Leeraar, den grijzen Huizinga, in 1821, met onvermoeiden ijver bediend door haren belangstellenden raadsman, den Eerw. Gorter van *Zijldijk*. Veel was er noodig, om

dezelve weder van een' vasten Predikant te voorzien, doch de ijver van de Leden der Gemeente, bestuurd door haren raadsman en vriend, en geschraagd door de werkzame deelneming van vele Doopsgezinde Gemeenten in ons Vaderland, heeft de bezwaren weten uit den weg te ruimen. Eene allezins geschikte Predikantswoning, het werk van dien ijver, getuigt voor den goeden geest, die nog onder de Doopsgezinden heerscht, terwijl de beroeping van den Proponent Bakker in het vorige jaar en deszelfs spoedige overkomst het langdurig en smartelijk gevoelde gemis vervuld heeft.

Uithuizen.

Deze Gemeente is sedert eenige jaren van een' vasten Leeraar verstoken, maar de geest van belangstelling, die onder de Leden heerscht, verwijdert alle gevaar van vervloeijing. Er is integendeel gegronde hoop, dat deze goede gezindheid, in zamenwerking met deelnemende medebroeders, er in zal slagen, om het werk der herstelling ook hier, gelijk elders, niet alleen te beginnen, maar ook te voltooijen.

Mensingeweer.

Sedert het vertrek van den Eerw. de Waard naar *Akkrum* in 1826, beproefde deze Gemeente bij herhaling, doch telkens vruchteloos, in de ontstane vacature te voorzien. Eindelijk mogt zij, in het jaar 1832, haren wensch vervuld zien ter verkrijging van een' vasten Predikant; zij beriep den Proponent Leendertz, die reeds in de maand October, door het houden van zijne intrede, zich aan haar verbond.

Den Horn.

Toen de achtenswaardige VERMAAS, na eene zestigjarige predikdienst, in December 1829, alhier in den hoogen ouderdom van 86 jaren overleden was, beraamde de Gemeente, met overleg van den Eerw. VISSERING van *Groningen*, de noodige schikkingen om in hare behoeften te voorzien, waartoe in de eerste plaats behoorde het herbouwen van de pastorij. Ook hier, gelijk elders, werd dit belangrijk werk, door den ijver der Gemeente en de werkzame deelneming van geloofsgenooten, tot stand gebragt. In het verkrijgen van een' Predikant ondervond men in den beginne teleurstellingen, doch men had eindelijk het genoegen, dat de Eerw. HUIZINGA, toen Predikant te *Knollendam*, na eene herhaaldelijk op hem uitgebragte beroeping, aan den wensch der Gemeente gehoor gaf, en den 12den Julij 1835 zijne intrede hield.

Humsterland onder Oldehove.

Deze Gemeente heeft reeds in 1826 pogingen aangewend, om haar afgelegen en uiterst vervallen kerkgebouw te herstellen, of een geheel nieuw op te rigten, in het dorp *Noordhorn*, nabij de pastorij. Zij heeft zich bij een' rondgaanden brief tot de meest gegoede Doopsgezinde Gemeenten in ons Vaderland gewend, om eenige bijdragen tot dat werk te verzoeken. Door eenige dezer zijn daarop belangrijke sommen aangeboden, over welke de Gemeente beschikken zal, zoodra er met het bouwen een aanvang kan worden gemaakt. Deze subsidiën, gevoegd bij de som,

welke de Leden der Gemeente zelve hebben toegezegd, zijn echter nog niet toereikende bevonden, om het werk te ondernemen, ten zij men besluite, een minder voldoend gebouw op te rigten, waartoe men zal moeten overgaan, indien de nieuwe pogingen, die ter vermeerdering der hulpmiddelen thans worden aangewend, niet naar wensch mogten slagen. Daar de gunstige tijd voor het bouwen reeds gedeeltelijk is voorbij gegaan, zoo zal het werk in den loop van dit jaar waarschijnlijk niet tot stand komen, doch men mag met grond hopen, dat in het volgend jaar aan den wensch der Gemeente zal worden voldaan.

Leer.

Na het overlijden van den Eerw. Janssen, sedert 1790 Leeraar dezer Gemeente, beriep de Kerkeraad den Eerw. Feenstra, toen Predikant bij die van *Sappemeer*. Deze, in het laatstverloopen voorjaar naar zijne vorige Gemeente beroepen zijnde, vond zich verpligt, derwaarts te vertrekken. De Kerkeraad heeft nu den Eerw. Leendertz van *Mensingeweer* het beroep aangeboden.

Nieuwstad-Gödens.

De Gemeente alhier, die, na het vertrek van wijlen den Eerw. Jacob Kuiper, van een vasten Leeraar is beroofd geweest, heeft onlangs den Eerw. van der Smissen, vroeger Predikant in de Gemeente van *Frederikstad*, en daarna van *Dantzig*, die zijn verblijf aldaar gevestigd had, tot haren Leeraar beroepen, en verheugt zich thans weder in eene geregelde Godsdienstoefening en het onderwijs der jeugd.

Crefeld.

Den 19den April des jaars 1835 leed de Gemeente alhier een gevoelig verlies door den dood van haar geliefden Herder en Leeraar, den Eerw. Molenaar, sedert 1818 aan haar verbonden. Hij werd opgevolgd door den Eerw. Weydmann, destijds Predikant in de Gemeente te *Monsheim*, nabij *Worms*.

Frederikstad.

Na het vertrek van den Eerw. van der Smissen naar *Dantzig*, werd in deze Gemeente beroepen J. Mannhardt van *Altona*. Daar echter deze, in het vorige jaar, ter vervanging van den eerstgenoemden, naar *Dantzig* is vertrokken, zoo is de Gemeente tot hiertoe vacant.

DOOPSGEZINDE

MENGELINGEN.

DE OORSPRONG EN BETEEKENIS

DER

BENAMINGEN

VAN

MENNONITEN EN DOOPSGEZINDEN.

Allen, die vóór en na de Hervorming, den doop der bejaarden voorstonden, met uitsluiting van den doop der kinderen, en daarom dit plegtig bedrijf aan degenen verrigtten, die tot hunne gemeenschap overgingen, werden in het algemeen *Herdoopers*, *Wederdoopers*, *Anabaptisten* (*) of *Tegendoopers*, *Katabaptisten* (†) ge-

---

(*) Hiervan strekken niet alleen de vele plakkaten tegen hen ten bewijze, maar dit blijkt ook uit de titels en den inhoud van alle vroegere en latere tegenschriften, zoo als GUY DE BRES: *Wortel der Wederdoopers*; TAFFIN: *Onderwijsinge der Wederdoopers*; DORESLAER en AUSTRO-SYLVIUS: *Grondige verthooninge van het onderscheid der leere tusschen de Gereformeerden en Wederdoopers*; MENSO: *Grondig Bericht van de eerste beginselen der Wederdoopers*; CLOPPENBURG, VAN HEMERT, en vele andere.

(†) FRED. SPANHEIM in *Elench. Controvers.*, pag. 80. Vreemd is het, dat zelfs H. SCHIJN, »geen beter woord, om de benaminge van *Doopsgesinden* uit te drucken, heeft kunnen uitvinden, of gebruiken, als dat van *Catabaptistae*, zeggende zoó veel als zoodanige menschen, die regtmatig

noemd. In het oog van hen, die den kinderdoop als schriftmatig erkenden, was deze benaming zekerlijk niet oneigenaardig, doch zij, aan wie dezelve gegeven werd, verzetten zich daartegen als tegen eene ingewikkelde beschuldiging, die van grond ontbloot was. Zij weerden dien naam altoos van zich af, omdat zij aan den kinderdoop, naar hunne overtuiging, geen gezag toekennende, niet geacht wilden worden, door het toedienen van den doop aan bejaarden, die kort na hunne geboorte denzelven ontvangen hadden, die plegtigheid, tegen de blijkbare bedoeling van den Goddelijken Insteller, te herhalen; een begrip, dat elk onpartijdig en billijk beoordeelaar der voorstanders van den doop der bejaarden nimmer vergeten zal.

Met volkomen regt werden dezulken *Wederdoopers* genoemd, die zoo veel gewigt hechtten aan hunne afzonderlijke gemeenschap, dat zij niet schroomden, degenen, die in volwassen leeftijd gedoopt zijnde, zich bij hen voegden, nogmaals het teeken der inlijving in de Christelijke Kerk toe te dienen. Toen MENNO, die van deze verkeerdheid afkeerig was (*), de ver-

---

volgens den voorgeschreven regel, en het uitdrukkelijk bevel van Gods woord, den doop verrichten." (Zie SCHIJN, *Geschiedenis der Mennoniten*, D. I. Voorbericht, bl. 98.)

(*) Dit blijkt niet alleen uit zijne schriften, maar ook zijne vijanden erkennen het, gelijk men kan zien uit het zeldzaam geworden boekje van V. P. *Successio Anabaptistica*, dat is: *Babel der Wederdoopers*: Coloniae, sumptibus Bernardi Gualtheri anno MDCIII. Cap. XX. p. 123: »Men leest niet, dat Menno oyt herdoopt heeft, die bij andere ghesinde ghedoopt waaren, ja zelfs niet die van de Munstersche off dier ghelijcke opreerders ghedoopt waaren."

strooide voorstanders van den doop der bejaarden meer bijeen verzamelde, kwam het hem, even min als vroeger LUTHER, in de gedachte, eenen nieuwen naam, en wel eenen naam, van hemzelven ontleend, uit te denken, om hen van de overige Christenen te onderscheiden. Nergens vinden wij ook in zijne Werken eenig blijk daarvan, ja de algemeene benamingen van *Kerke* of *Gemeente Gods*, *ellendige*, *weerlooze Christenen*, *broeders*, en meer dergelijke, geven veeleer het tegendeel te kennen. Het duurde echter niet lang, of zij werden, even als de overige voorstanders der Hervorming, door meer bepaalde namen onderscheiden; en weldra stonden zij bekend als *Mennoniten* en *Doopsgezinden*. Het komt mij voor, dat de eerste benaming niet zoo zeer van hen zelve, als van hunne vijanden afkomstig is, maar dat velen hunner, in lateren tijd, zich dezelve als eenen eeretitel hebben toegeëigend; buiten twijfel was deze benaming de oudste. Naarmate men reeds bij het leven, en vooral na den dood van MENNO, de wezenlijke verdiensten van hem omtrent de Nederlandsche voorstanders van den doop der bejaarden, duidelijker begon in te zien en krachtiger te ondervinden, begon men ook meer waarde te hechten aan al wat hem betrof, zoodat men hem weldra, hoewel verkeerdelijk, als den stichter der nieuwe Kerkgemeente beschouwde, en in zijne schriften, alsmede in de gevoelens door hem beleden, zekere geloofsbelijdenissen en kenmerkende leerpunten waande te zien (*). Bij deze

(*) CRAMER, *Leven van* MENNO SIMONS, 106—110.

gunstige denkwijze over MENNO kon het niet uitblijven, dat Roomschen en Onroomschen zijne aanhangers, ter onderscheiding, naar hem noemden. Wij vinden hiervan reeds een bewijs in 's mans uitvoerigst geschrift: *Klare beantwoording over een schrift van* GELLIUS FABER (Zie *Werken* in fol. bl. 311) alwaar hij de beschuldiging van dezen laatsten opneemt »dat de een zich *Mennonist*, de andere (naar) ADAM PASTOR (*), de derde *Obbist* (†), de vierde *Dirkist* (§) noemt;" en er op antwoordt: »Wij zijn niet alzoo gedeeld, want *Dirkist* en wij zijn geheel eens; hope ook door Gods genade, dat wij één zullen blijven eeuwiglijk." Deze woorden geven duidelijk te kennen, dat de naam van *Mennonist* zeer tegen den zin van MENNO was, en dat dezelve reeds het beginsel van die verdeeldheden vertoont, welke zich in lateren tijd onder zijne aanhangers openbaarden. De vroege oorsprong van den gemelden naam wordt bevestigd door eene plaats, voorkomende in het uiterst zeldzame geschrift van HANS ALENSON: *Tegen-Bericht op de Voor-Reden van 't groote Martelaer Boeck*

(*) Eigenlijk ROELOF MARTENS, eerst een ijverig medestander van MENNO, naderhand, wegens veranderde gevoelens over de waardigheid van Christus, met hem in oneenigheid geraakt.

(†) OBBE PHILIPS, reeds vroeg te *Leeuwarden*, door het ontvangen van den doop, tot de gemeenschap der Doopsgezinden overgegaan, doch naderhand van hen afgeweken, gelijk blijkt uit zijne *Bekentenisse*, na zijnen dood, in 1609 te *Amsterdam* uitgegeven.

(§) DIRK PHILIPS, broeder van den laatstgenoemden, de schrandere en standvastige, ook door zijne geschriften beroemde medehelper van MENNO.

der Doopsghesinde, ghedruckt tot *Hoorn* 1626, *Haarlem* 1630; alwaar wij bl. 147 dit lezen: »Daer wt (*) dat blijckt, dat sy maer van die jare herwaerts (†) af rekenen, doen de veranderinghe was inghecropen in verscheyden Leerpunten door eenighe Leeraers, als oock Menno Symons en dat sy volgens dien metter tijt Mennisten zijn ghenaemt, en oft al wel de gemeynte voor de veranderinghe Mennisten mochten ghenaemt zijn, alsoo Menno was een van de Voornaemste Leeraers, so en meynen sy doch die niet." Hierbij voege men nog een getuigenis, uit den *Martelaarspiegel* van VAN BRAGHT (D. II. bl. 682^b, jaar 1573) ontleend, waar de Bisschop den vromen bloedgetuige REYTSE AYSSES beschuldigt, dat hij van het h. geloof gegaan is »naar de Mennisten en Tibben." Dit is de eerste plaats waar, zoo veel mij bekend is, de gezegde naam door andersdenkenden aan de Doopsgezinden gegeven wordt. In het vervolg van tijd is dezelve gebezigd, zoowel door allen, die hun vijandig waren, maar den naam van *Wederdoopers* als al te hard, lieten varen, als door degenen uit hun eigen midden, die zich het naast bij de gevoelens van Menno en deszelfs eerste volgelingen hielden, en er eene eer in stelden, zich naar dien hoogvereerden man te noemen.

(*) t. w. Uit den titel, door de Uitgevers van het Hoornsche Martelaarsboek voor zekere Artikelen geplaatst: »Bekentnisse des gheloofs nae Godes woordt, alsoo de selvighe van vele jaeren herrewaert ende noch teghenwoordich, bij die men Mennisten naemt, gheglooft, gheleert ende beleeft wort."

(†) d. i. Vóór den twist wegens de mijding en den ban, in het jaar 1556.

Het is daarom, dat wij dien naam inzonderheid ontmoeten bij de hoog regtzinnige Schrijvers onder de Nederlandsche voorstanders van den doop der bejaarden, gelijk dan ook SCHIJN zijn bekend werk uitgegeven heeft onder den titel: »*Geschiedenis dier Christenen, welke in de Vereenigde Nederlanden onder de Protestanten Mennoniten genaamd werden,*" en deze naam in het algemeen, na de scheuring der Amsterdamsche Gemeente in die van de Zon en het Lam (1664) meer bepaald door die van de eerstgemelde d. i. van de meer strenge partij, gebruikt werd, schoon ook sommigen hunner denzelven met den naam van *Doopsgezinden* verwisselen.

Deze benaming van *Doopsgezinden* schijnt van hen zelve afkomstig te zijn. Men vindt dezelve reeds vroeg (*) en waarschijnlijk hebben zij zich dus genoemd, om zich door hetgeen hen meer bepaald kenmerkt, van anderen te onderscheiden. »De naam van *Doopsgezinden,*" zegt VAN BRAGHT in zijnen *Martelaarspiegel*, bl. 1, »is bij hen niet eigenlijk, of uit begeerte, maar ter nood aangenomen, want hun eigenlijke naam behoorde te wezen: *Christgezinden*, *Apostelsgezinden* of *Euangelisch-gezinden* — *Doopsgezinden* heeft men

---

(*) Zoo gewaagt Prins WILLEM I in eenen brief, geschreven 1578 uit *Antwerpen* aan de Wethouders der stad *Middelburg*, ter gunste der verdrukten, van »zekere huisluiden, wesende zoo men zegt, Doopsgezind." In een request, in 1588 door die van het ambacht *Oostzanen* aan Prins MAURITS ingediend, spreken zij van zich zelve als van de »Doopsgezinden, die men noemt Mennisten." In latere stukken van de Staten komen zij doorgaans voor onder de namen van *Mennoniten* of *Menno'sgezinden*.

ken eerst onlangs, of in deze kortsvoorgaande tijden beginnen te noemen, spruitende uit het stuk des H. Doopsels, daarin zij van alle andere gezindten der Christenheid verschillen." Het waren reeds vroegtijdig de meer rekkelijken onder de Nederlandsche voorstanders van den doop der bejaarden, die zich dezen naam gaven, en noch GALENUS ABRAHAMSZ, noch een der latere Schrijvers van de partij der zoogenoemde *Lamisten*, bedient zich van de verouderde benaming *Mennoniten*, maar allen noemen zich doorgaans *Doopsgezinden*. Zoo zegt de genoemde Amsterdamsche Leeraar, in zijne *Verdediging der Christenen, die Doopsgezinde genaamd worden*, *Amsterdam*, 1699, bl. 28: »Zij, die, omdat ze den doop der jonge onmondige kinderen wedersprakenen, en de bejaarde menschen alleen, op hun voorgaande geloove, en oond-rouwige bekeering doopten, zijn *Anabaptisten*, ofte *Wederdoopers* genaamd, tot welke zich, wanneer daarna MENNO SIMONSZ voegde, zij van hem den naam van *Mennoniten*, ofte *Mennisten* hebben gekregen." Mijn veelgeachte vriend, de kundige VAN RIJSWIJK, beweert, in het tweede deel van zijne Leerredenen, bl. 55, dat de uitdrukking *Doopsgezinden*, volgens het taalgebruik, niet beteekent *voorstanders van den doop*, maar *verwerpers van den doop*, zeggende, dat »even gelijk de genen die geacht werden, de leer der drieëenheid te verwerpen, *Trinitarissen* genoemd werden, even zoo de *voorstanders van den doop der volwassenen Doopsgezinden* genoemd worden, niet omdat zij *den doop der bejaarden voorstaan*, maar omdat zij den *kinderdoop* als onschriftmatig *verwerpen*," doch

voor zoo veel ik weet, is ZEerw. de eerste, die dit gevoelen voorgestaan, en op de aangewezen gronden heeft verdedigd. Eenvoudiger en aannemelijker zal ons voorzeker de afleiding toeschijnen, volgens welke deze benaming, daaruit gerekend wordt ontstaan te zijn, dat men zich heeft willen noemen naar dat gevoelen, waardoor men zich voornamelijk van alle andere Christenen onderscheidde, en dat men als den eigenlijken grond van zijne afzonderlijke Kerkgemeenschap beschouwde. Het valt intusschen niet te ontkennen, dat de Eerw. C. Ris, in de opdragt van zijn werk: *De Geloofsleer der waare Mennoniten of Doopsgezinden. Hoorn*, 1776, bl. 20, met eenig regt het navolgende zegt: »De naam van *Doopsgezinden* onderscheidt eigenlijk niets. Ze is vermoedelijk opgenomen, omdat wij den doop van al te veel gewigt stellen, om die aan de onmondige kinderen te bedienen, maar anderen mogten met reden in een ander opzigt zeggen, dat zij veel meer Doopsgezind waren dan wij, omdat zij geen vrijheid vonden, hunne kinderen zonder denzelven te laten sterven." Het onvolledige, dat in deze benaming gelegen is, valt geheel weg in den Griekschen naam van *Teleiobaptisten* (*doopers van bejaarden*), als welke het kenmerkende van onze kerkelijke vereeniging juist en volkomen uitdrukt.

Het is de boven opgegevene beteekenis der benaming van *Doopsgezinden*, welke ook Maarschoen in zijn Voorberigt voor het eerste deel van Schijn's *Geschiedenis* (bl. 97) volgt, wanneer hij zegt: »Deze navolgers van Menno Simons hebben zich al vroeg den naam van *Doopsgezinden* toe-

geëigend. Een naam, die, in eenen rechten zin gebruikt wordende, hun billijk toekomt, en hen het allerbekwaamst onderscheiden kan van alle andere *Christenen*, nademaal de *rechtzinnige Mennoniten* door denzelven hebben willen aanduiden, dat zij daarvoor uitkwamen, en alleenlijk *gezind* of geneigd waren, om den *Christelijken waterdoop*, volgens het oogmerk en de instellinge van den *Heiland*, alsmede volgens het volzeker algemeen gebruik der *Apostelen*, en der *Eerste Christen Kerke* aan geene anderen, dan aan *bejaarde*, *geloovige* en *boetvaardige personen* op eene schriftmatige wijze toe te dienen." Bij deze verklaring der benaminge van *Doopsgezinden* voegt Haarschoon het navolgende (*bl.* 101). »Het komt ons voor, dat men ons geenzins te kort deed, en wij ons zelven den den rechten naam gaven, bijaldien wij ons *Mennonitische Doopsgezinden* lieten noemen." Hij mogt dit met regt zeggen, zoo hij daardoor het onderscheid wilde aanduiden tusschen de Nederlandsche voorstanders van den doop der bejaarden en hen, die in *Engeland* of *Duitschland* wonende, geene betrekking tot Menno gehad hebben, of nog hebben (*), doch het lijdt geen'

(*) Het is vreemd, dat de Doopsgezinden in *Boven-Duitschland*, zoo als in *Rijn-Beijeren*, in het dagelijksch leven meer onder den naam van *Mennoniten*, dan van *Doopsgezinden* bekend staan; in *Beijeren* zelf, in den *Elsas* en *Zwitserland* is de benaming van *Wederdoopers*, hoewel niet in vijandigen zin gebezigd, in den mond des volks. De Heer A. Hunzinger, zelf een Doopsgezinde, aan de bekende *Bergstraat* wonende, noemt zijn geschrift, in 1830 te *Spiers* uitgegeven: *Das Religions-wesen der Mennoniten*; het *Vor-*

twijfel, of hij wil hierdoor te kennen geven, dat de Doopsgezinden hier te lande zich *Mennonitisch* moesten noemen, niet alleen om de naauwe verbindtenis van hunne voorvaderen met dien Hervormer, maar ook om hunne verpligting tot het aankleven en voorstaan der gevoelens van denzelven. Hierom laat hij ook deze woorden volgen: »Schoon wij zeer wel weten, dat verscheidene hedendaagsche *Doopsgezinden* liever dezen laatsten naam zich toepassen, en dien van *Mennoniten* ganschelijk verwerpen, omdat (gelijk zij zeggen) zij niet naar menschen namen genoemd worden, maar naar dien van *Christus*, *Christenen* heeten willen; doch wel eigentlijk zal het zijn, omdat zij van de gezonde en schriftmatige *geloofsleer* van Menno Simons en deszelfs wakkere navolgers in verscheidene voorname stukken afgeweken zijnde, zich onder den naam van *Doopsgezinde Christenen* zoeken te dekken, dewijl zij met dezen den *doop der bejaarden* in gebruik houden." In denzelfden geest spreekt C. Ris ter aangehaalde plaatse, waar hij zegt: »Ik weet wel, daar zijn er ook, die zich aan den naam van *Mennoniten* stooten, omdat zij niemand willen tot hun patroon stellen dan Christus." Die keuze is voorzeker regt, en was

---

mularbuch der Gemeenten in die oorden (*Neuwied* 1807) draagt echter op den titel het woord *Taufgesinnten*. Ik kan niet denken, dat de naam van Mennoniten hier uit eene vroegere gemeenschap met Menno moet worden afgeleid, maar ben eerder geneigd te gissen, dat 's mans goede naam, gevoegd bij het gebruik van sommige schriften van hem en van zijne meest getrouwe volgelingen, daartoe heeft bijgedragen.

dit er aan verbonden, ik bouwde geen één steen meer aan den tempel der Mennoniten. — Maar dewijl het slechts huishoudelijk is, of zoo als onze groote Meester de *Nazarener* genaamd wierd: zoo zegt het niets. Behalve dit is het te vreezen, dat sommigen, die een afkeer hebben van de naam van MENNO, en alleen *Christenen* heeten willen, daarom niet te min van den waren geest en zin van Jezus Christus zeer vervreemt zijn. Men kan in dat soort van zaken sterk loopen door opgevatte of vroeg ontvangene vooroordeelen." Nog meer komt dit uit in den strijd, in het eerste begin der vorige eeuw gevoerd tusschen den hoogregtzinnigen DOUWE FEDDRIKS VAN HOLQUEREN, Doopsgezind Leeraar te *Harlingen*, en den bekwamen maar vrijzinnigen JAN KLAASZ VAN GROUW (*). De eerste had uitgegeven een boek, onder den titel: *Der Mennonisten Leer*, waartegen de andere zijne *Leer der Doopsgezinden, verdedigd tegen de vreemde misduidingen van* DOUWE FEDDRIKS, in het licht gaf. Gene liet daarop, onder sterke toejuichingen van H. SCHIJN, L. BIDLOO en allen van de Afdeeling der Zonisten, in het jaar 1703 drukken: *De regtsinnigheid van de Leer der Mennoniten*, waarin

(*) GALENUS ABRAHAMSZ werd, niet zonder grond, verdacht gehouden, van in dezen strijd, waarin later ook de uitmuntende ENGEL ARENTS VAN DOORNGEEST van *de Rijp* betrokken werd, ter gunste van VAN GROUW, de hand te hebben gehad. De blijken van grondige geleerdheid, welke men in deze stukken, vooral in de briefwisseling tusschen de twee laatstgenoemden, ontmoet, zetten aan dit vermoeden vrij wat gewigt bij. Het was dus een strijd tusschen de hoogregtzinnigen en de vrijzinnigen onder de toenmalige Doopsgezinden.

bij bl. 6—10, met veel bitterheid een onderscheid maakt tusschen de *Mennoniten*, als getrouwe aanhangers van MENNO en aanklevers der uitstaande belijdenissen, en de *Doopsgezinden*, die noch aan MENNO, noch aan de belijdenissen vasthouden, zeggende: »dat de *Mennoniten* standvastig *Doopsgezinden* zijn, maar dat alle *Doopsgezinden* geen *Mennoniten* zijn.” Alle deze gezegden behelzen veel waarheid, en wel eene waarheid, die in den tegenwoordigen tijd onder ons weinig tegenspraak ontmoeten zal, maar die veeleer als kenmerkende voor onze Kerkgemeenschap doorgaans zal worden aangemerkt. Wij zouden toch aan onze beginselen ontrouw worden, zoo wij met de gevoelens van MENNO ons wilden vereenigen, op grond, dat hij een der grondleggers is geweest van de Gezindte, waartoe wij behooren, daar de regel ons vooral heilig behoort te wezen: *Eén is uw Meester, namelijk Christus*. Een treffelijk voorbeeld in dezen is de bovengenoemde Martelaar, die bij VAN BRAGHT t. a. p. bl. 681ᵃ) de beschuldiging, dat hij door MENNO verleid was, afweert, met de vrijmoedige verklaring: »Ik sta niet op MENNO, noch menschenleer, maar alleen op dat woord Gods; daarbij begeer ik, met des Heeren hulp, te leven en te sterven.”

HET ONTSTAAN EN HET GEBRUIK

VAN

BIJBELVERTALINGEN

ONDER DE

NEDERLANDSCHE DOOPSGEZINDEN.

Het valt moeijelijk, in eene Kerkgemeenschap als de onze, die nooit eenheid van bestuur gekend heeft, den oorsprong en loop van instellingen en gebruiken na te gaan. Dit is mij op nieuw gebleken, toen ik mij de vragen naar het ontstaan en het gebruik van Bijbelvertalingen vóór en na de Statenoverzetting, van Kerkgezangen vóór de thans ingevoerde, en van Godsdienstige onderwijsboeken in onze Gemeenten, voorstelde. Gedrukte aanteekeningen over deze drie punten zijn mij niet bekend, en ik twijfel ook, of daarover wel iets in druk voorhanden is. Dit kan niemand bevreemden. Er was vroeger evenmin als nu, onder ons een hoogst Kerkbestuur, waarvan bepalingen konden uitgaan, die voor alle Gemeenten kracht van wet hadden. Wel bestonden en bestaan er nog, in onderscheidene provinciën van ons Land, zoogenoemde *Sociëteiten*, doch de magt van deze ligchamen strekte zich of niet uit over de in-

wendige belangen der Gemeenten, of werd vaak, door onverschilligheid en stijfhoofdigheid, in hare werking belemmerd en verlamd. Elke Gemeente bleef doorgaans in al wat het beheer van hare uit- en inwendige belangen aanging, volkomen vrij, en maakte, gelijk nog heden te dage, een afzonderlijk, onafhankelijk en oppermagtig ligchaam uit. Het was derhalve niet vreemd, dat er in al wat de leiding van de openbare eerdienst en het Godsdienstig onderwijs der jeugd betrof, verschil ontstond en bleef bestaan, zelfs onder Gemeenten, die Leden van dezelfde Societeit waren, een verschil, dat in de gemelde opzigten zich nog openbaart, bij eenen oogslag op de Gemeenten, die, terwijl zij tot de Noordhollandsche, Friessche of Groninger Societeiten behooren, tevens de Algemeene Doopsgezinde Societeit helpen uitmaken en schragen. Bij zulk eene gesteldheid van zaken kwamen veranderingen en verbeteringen slechts langzaam en met moeite tot stand, vooral wanneer dezelve zulke belangrijke en teedere onderwerpen, als de drie bovengemelde betroffen; en het hing doorgaans van het meer of minder verlicht oordeel der ijverigste Leden in eene Gemeente af, dat ze vroeger of later werden aangenomen. Vond de invoering van de verbeterde Latijnsche Vertaling der H. Schrift door Hieronymus (385—420) in de eerste Christelijke Kerk ernstigen tegenstand, zoodat zelfs Leo *de Groote*, tegen het einde der vijfde eeuw, zich nog van de oude Vertaling bleef bedienen, en het gezag van Gregorius *den Groote* in de zesde eeuw vereischt werd, om aan de eerstgenoemde meer ingang te verschaffen;

hadden ook latere overzettingen des Bijbels en der Psalmen, alsmede nieuwe Kerkgezangen, met eene veelal onverstandige gehechtheid der groote menigte aan oude gewoonten te strijden: deze bezwaren bestonden in grooter mate bij ons, en zijn zelfs in onzen leeftijd nog niet geheel uit den weg geruimd.

Het komt mij intusschen voor, van gewigt te zijn, eenige nadere kennis omtrent de drie bovengenoemde punten te bezitten, en ik bedien mij van deze gelegenheid, om de aandacht van allen, wie onze kerkelijke zaken ter harte gaan, daarop te vestigen. Hetgeen door eenig onderzoek daarvan ter mijner kennis gekomen is, beteekent wel niet veel, maar ik geef het, voornamelijk met het uitzigt op bijdragen, van elders te verkrijgen. Misschien is een ander in zijne nasporingen gelukkiger, en welligt zouden wij, door vereenigde pogingen, er in kunnen slagen, om eene aaneengeschakelde geschiedenis van het ontstaan en het gebruik van Bijbelvertalingen, van Kerkgezangen en Godsdienstige onderwijsboeken onder ons, zamen te stellen. Het laatste punt komt mij voor, aan de minste bezwaren onderhevig te zijn, zoowel omdat het met de veranderingen in de Godsdienstige denkwijze onder ons Doopsgezinden zamenhangt, die mede uit andere geschriften kan worden opgemaakt, als omdat de meeste bewijsstukken daartoe behoorende, nog voorhanden zijn. Moeijelijker is het tweede punt, doch de vrij aanzienlijke voorraad van oude Doopsgezinde Liederenboeken, op de boekerij der Amsterdamsche Gemeente voorhanden, en welligt nog te vermeerderen, zal althans de

klagte over gebrek aan stof voorkomen; over het eerste punt valt, naar het mij toeschijnt, uit den aard der zaak, het minst, ja zeer weinig te zeggen, dat niet bij LE LONG: *Boekzaal der Nederduytsche Bijbels*, te vinden is.

Het weinige dan, dat ik, mede uit dit zeer verdienstelijk werk, omtrent het ontstaan en het gebruik der overzettingen van het O. en N. Testament, door en te dienste der Doopsgezinden in ons Vaderland uitgegeven, heb kunnen opmaken, komt op het navolgende neder.

Vóór het jaar 1560 bedienden de Doopsgezinden dezer landen, even als de Hervormden en Lutherschen, zich veelal van een' Nederduitschen Bijbel, voor het grootst gedeelte naar de destijds nog niet voltooide overzetting van LUTHER, voor het ander gedeelte naar de oude Keulsche vertaling der *Vulgata* vervaardigd, en in 1526 voor het eerst, en naderhand meermalen in het licht gegeven door den beroemden Antwerpschen drukker, JACOBUS VAN LIESVELDT. Welken Bijbel MENNO en zijne medestanders, alsmede zijne Protestantsche tegenschrijvers, in het verdedigen van hunne gevoelens, gebezigd hebben, dit valt moeijelijk te zeggen. Vermits zij zich doorgaans van het Nedersaksisch, of Oostfriesch, (ook wel Oostersch genoemd) bedienden, zoo schijnen zij nog al gebruik te hebben gemaakt van de overzetting van LUTHER in dien tongval, ten jare 1545 en 1554 (*) door den beroemden Hervormer JOH.

(*) Deze beide exemplaren, welke voor mij liggen, hebben tot titel: Biblia; Dat ys: de gantze Hillige Schrift. Vordüdtschet dorch D. Marti. Luth. Vth der lesten cor-

Bugenhagen uitgegeven, waarbij zij denkelijk hebben gevoegd de Nederduitsche thans uiterst zeldzaam gewordene vertaling des N. Testaments van Erasmus, in het jaar 1524 te *Delft*, met approbatie van Paus Leo X, in het licht verschenen, terwijl zij desgelijks hebben geraadpleegd met de Hoogduitsche Bijbels, te *Zurich* en *Straatsburg* gedrukt. De Bijbelplaatsen in hunne schriften aangehaald, stemmen echter met den tekst der overzettingen, noch bij Liesveldt, noch van Bugenhagen woordelijk overeen; welligt zou de overeenkomst grooter en volkomen zijn, zoo men gelegenheid had, de bovengenoemde Nederduitsche vertaling van het N. Testament door Erasmus te vergelijken. Dat althans het gebruik van dezen druk onder de Doopsgezinden der eerste tijden niet op gissing berust, blijkt onder andere uit eene plaats, voorkomende in de disputatie tusschen A(dam) P(astor) en M(enno) S(imons) gevoegd achter des eersten: *Underscheit tusschen regte leer unde valsche leer* (1550—1552) aldus luidende: »Gij (d. i. Menno) bevesten yuwe zaken wol mit Jeronimo, Athanasio oct.... averst' dewijle gij sulven volget den testamenten unde vordütschinge Erasmi, so begere ik, dat gij sijn testamenten hier (Rom. IX) nicht meer verwerpen."

Gelijk de Hervormden in de *Nederlanden* reeds

---

rectur merckelick vorbetert unde mit gróte vlyte corrigert. Gedrückt tho Magdeborch dorch Hans Walther 1545 ibid. dorch Michael Lother 1554. De Uitgever zegt in een bijvoegsel, dat deze Bijbel van Luther in »dyth Sassenschen Düdesch upt alder vlitigeste uthgesettet is, uth synem bevele, schyr van worde tho worde."

in 1556, en vervolgens in 1559, eene nieuwe overzetting van het N. Testament, door J. Utenhove en andere Nederlandsche uitgewekenen, te *Embden* in het licht zonden, zoo bezorgden de Doopsgezinden, die zich met de veranderingen in de laatstgenoemde vertaling gemaakt, weinig konden vereenigen, in 1557 (bij Mattheus Jacobszoon) eene andere overzetting van het N. Testament, die meermalen, zonder vermelding van plaats, in 1558, 1559, 1562 enz. herdrukt werd. Het doet hier weinig ter zaak, hoe deze overzettingen zijn ontstaan en waarin zij van elkander verschillen: het zal genoeg zijn, te vermelden, dat de laatste zich nader houdt bij de vertaling van Luther, in het Oostfriesch overgebragt. In het jaar 1560 gaf echter de drukker Nicolaes Biestkens van Diest, te *Embden* woonachtig en tot de Doopsgezinden behoorende, een' nieuwen druk van den geheelen Bijbel in het licht, bepaaldelijk te dienste van zijne geloofsgenooten. Deze eerste druk, die voornamelijk is gevolgd naar den eersten opregten Lutherschen Bijbel in het Nederduitsch (*Embden* 1528 bij Steven Mierdman en Jan Gheillyart, in folio) kan als de standaard worden aangemerkt, dien men, bij de veelvuldige herdrukken van den zoogenaamden *Biestkens*-Bijbel, in lateren tijd behouden heeft. Wanneer men de opgave wegens de onderscheidene drukken van dezen Bijbel bij le Long uit de *Naamlijst der Doopsgezinde Schrijvers en Schriften* (*Amsterdam* 1745) aanvult, zoo blijkt het, dat van 1560 tot 1723 dezelve, in onderscheidene formaten, het aanzienlijk getal van nagenoeg honderd uitmaken; namelijk 16 Bijbels in folio,

10 in quarto en 1 in octavo, 13 N. Testamenten in quarto, 17 in octavo, 15 in duodecimo en 19 in sedecimo, een getal, dat onwillekeurig een' zeer hoogen druk van de menigte en grootte der Doopsgezinde Gemeenten in dien tijd, alsmede van derzelver werkzamen ijver voor de verspreiding en het gebruik van Gods woord bij ons opwekt.

Onder deze Folio-Bijbels is er een, met eene fraaije letter gedrukt bij Crijn Vermeulen, *Kramer, wonende op 't lege zijdt van Schotlandt bij Danswijk* (*Dantzig*) 1598, voorzien van een uitvoerig Berigt *tot den Leser*, waarin met algemeene bewoordingen verslag gegeven wordt van het verschil tusschen deze overzetting en die der Hervormden van de jaren 1559 en 1590. De uitgevers spreken in dat Berigt op eenen toon van afkeuring en minachting over de laatstgenoemde vertaling, maar zij vermelden tevens, dat zij de »Copije van Nicolaes Biestkens als de correctste van woordt tot woordt gevolgt" hebben. »Wat den text, ofte de oversetting belangt, zeggen zij verder, die is Martini Lutheri, van woordt tot woordt, na het eygen Oosterach (d. i. Oostfriesch). exemplaar, op een nieuw gecorrigeert, soo dat men die wel mogte noemen den Nederlandschen Bijbel Lutheri." De *Biestkens*-druk van 1560 levert het eerste voorbeeld van eenen Nederduitschen Bijbel, waarin de gewone verdeeling der hoofdstukken in verzen voorkomt, welk voorbeeld in den eersten Gereformeerden Bijbel, hier te lande (*Dordrecht* 1571) gedrukt, alsmede in alle latere drukken, is gevolgd. Le Long voegt er bij (bl. 668) »dat er hier en daar, ook in 't register, eenige veranderinge is, en sommige

artykelen, als van den *Doop* etc. na 't gevoelen der *Mennoniten* verklaard worden." Deze veranderingen van Doopsgezinden oorsprông komen mij echter, bij vergelijking, voor, niet van veel belang te zijn; alleen vind ik op het woord *eedtzweren* eene afwijking, die de denkwijze der Doopsgezinden daarover te kennen geeft. Van meer gewigt is de aanmerking, welke in het *Bericht aan den Christelijken Leser* gevonden wordt, geplaatst tegen den titel van den Bijbel in 8°. bij PAULUS VAN RAVESTEIN t' *Amsterdam* 1624, dus luidende: »De Wederdoopers hebben het seer geladen gehadt op de verbeteringe van de oversettinge des N. Testaments A°. 1559 geschiedt en sedert gevolgt; als blijkt uyt de Voorreeden van den Bijbel van CRIJN VERMEULEN (boven vermeld) en hebben met gansche kracht haar gehouden aan de oude oversettinge Lutheri, alleen soo 't schijnt, omme te ontgaan de kracht van den text Act. 2, 30." In den eersten *Biestkens*-Bijbel namelijk en die verder te dienste der Doopsgezinden, naar dat exemplaar gedrukt zijn, is de lezing door LUTHER gevolgd, behouden, volgens welke de zeer verdachte woorden in het aangehaalde vers »*soo veel het vleesch aangaat, den Christus verwecken soude*" uitgelaten zijn, zoodat men er enkel leest: »Als hij nu een propheet was, en wiste, dat hem God met eenen eedt belooft hadde, dat de vrucht zijnder lenden soude op zijnen stoel sitten." Naar deze lezing ziet het vers niet op Christus, maar op Salomo, waardoor het alle bewijskracht tegen het gevoelen der oude Doopsgezinden, aangaande de menschwording onzes Heeren verliest. (Zie M. SI-

NONS *Werken*, bladz. 530[b]. Hetzelfde geldt bij meer plaatsen, onder andere bij Rom. 1 en 3, alwaar de gewone vertaling luidt: *geworden uit den zade Davids naar den vleesche*, terwijl die van BIESTKENS heeft *geboren* etc. een verschil, waarop men van beide zijden, ten aanzien van het genoemd gevoelen, destijds groot gewigt legde.

Achter de folio-drukken van den *Biestkens*-Bijbel vindt men ook de apocryphe boeken des O. T. Ofschoon de Doopsgezinden der vroegere tijden om hun gevoelen, »dat het O. T. na het Nieuwe moet uytgeleyt en overeenghebracht werden," door hunne tegenstanders als minachters van het O. V. werden veroordeeld, zoo maakten zij echter geene zwarigheid, de apocryphe boeken, zoowel in hunne verdedigingschriften, als in hunne predikatiën en onderwijzingen der jeugd, en met name in hunne geestelijke liederen, aan te halen als gelijkstaande met de kanonieke boeken, hetgeen uit de *Werken* van MENNO en velen zijner volgelingen overvloedig blijkt.

Op de vraag, wanneer de *Biestkens*-Bijbel zijn aanzien onder de Doopsgezinden dezer landen verloren heeft, en in kerken en huizen door de ongelijk betere Statenoverzetting is vervangen geworden, kan, gelijk men uit het bovenstaande ziet, kwalijk een voldoend antwoord gegeven worden. Naarmate de gezetheid op het oude, waaraan men gewoon was, voor onbekrompene waardering van het betere en nieuwe plaats maakte; naarmate de kring van verlichte kennis onder de onzen zich uitbreidde, zullen ook de Gemeenten het gebrekkige der *Biestkens*-Bijbels ingezien, en deze voor *Staten*-Bijbels hebben ver-

wisseld. Dat de oude Vertaling haar gezag nog lang bij eene Afdeeling der Doopsgezinden hier te lande, heeft behouden, is mij gebleken uit de Voorrede, geplaatst voor de *Onderwijzinge des Christelijken Geloofs, volgens de belijdenis der Christenen, die men de oude Vlaamsche Mennoniten noemt, door* Pieter Boudewijns. *Haarlem* 1743, en voor de Friessche Doopsgezinde Gemeenten te *Aalsmeer* en *Balk* herdrukt te *Sneek* in 1825, alwaar ik bl. VIII het navolgende lees: »In het aanhalen der Schriftuurplaatsen heb ik de oude Biestkens-druk gevolgt, niet daarom, omdat wij die buiten andere alleen canoniseeren, of alzoo veel beter houden; maar omdat men onder onze Geloofsgenooten (d. i. de Oude Vlamingen) van ouds af en heden nog, gewoon is de Biestkens-druk te gebruiken, waaraan zeer velen onder ons zoo gewend zijn, dat zij bezwaarlijk daarvan zouden kunnen verwend worden; dus heb ik mij daarna moeten schikken, omdat dit werkje voornamelijk ten dienste onzer Geloofsgenooten is opgestelt. etc. etc." In sommige van onze Gemeenten zijn nog eenige flaauwe sporen van het gebruik der oude Bijbels overgebleven; ik herinner mij althans, wel eens exemplaren daarvan op, of naast den predikstoel hier en daar te hebben gevonden, en in de beide laatstgenoemde Gemeenten te *Aalsmeer*, alsook in die te *Balk*, bedient men zich nog heden te dage van dezelve, zoowel bij de openbare Godsdienstoefeningen, als in den huiselijken kring.

Berigten wegens het ontstaan en het gebruik van Kerkgezangen en stichtelijke Liederen onder onze Gemeenten zal ik thans nog niet mededeelen; ik acht het beter, daarmede te wachten, tot dat ik nader inlichtingen aangaande het een en ander, daartoe betrekkelijk, zal hebben ontvangen. Maar ik bedien mij gaarne van deze gelegenheid, om een ieder, die belangrijke, of minbekende bijzonderheden hieromtrent bezit, vriendelijk te verzoeken, mij daarvan deelgenoot te maken, ten einde mij in staat te stellen, mijn voornemen des te beter ten uitvoer te brengen. Dit verzoek strekt zich ook uit over exemplaren van Psalmen, Liederenboeken en stichtelijke Gezangen, die op de Bibliotheek van onze Gemeente alhier *niet* gevonden worden. Mogt iemand dezulke bezitten, zoo wil ik hem broederlijk hebben verzocht, dezelve, ter liefde van onze algemeene Doopsgezinde belangen, die ons allen even na aan het harte liggen, voor een tijdlang aan mij ten gebruike te vergunnen, of, hetgeen ik veel wenschelijker acht, de genoemde Bibliotheek daarmede te verrijken. De ondervinding toch heeft geleerd, dat het bezit van een of meer afzonderlijke geschriften van, of voor en tegen de Doopsgezinden, bij enkele Leden van onze Kerkgemeenschap, een' zeer onvoldoenden waarborg voor derzelver behoud heeft opgeleverd. Menig gedenkstuk, voor onze geschiedenis hoogstbelangrijk, is bij dat bezit, uiterst zeldzaam geworden, of in handen van niet-Doopsgezinde boekenliefhebbers geraakt, of, wat het ergste is, geheel verloren gegaan, hetwelk ongetwijfeld nog bestaan zou, indien er ééne algemeene

bewaarplaats van zoodanige stukken geweest ware.

Zulk eene bewaarplaats is uit haren aard de kostbare Bibliotheek van onze Gemeente te *Amsterdam*, eene Bibliotheek, waaraan alle onze Gemeenten groote verpligting hebben, daar dezelve te dienste van onze Kweekelingen open staat, en jaarlijks met aanzienlijke kosten vermeerderd wordt. Behalve de geschriften, tot de geschiedenis van onze Kerkgemeenschap betrekkelijk, die reeds vroeger aldaar gevonden werden, bevat die Bibliotheek sedert weinige jaren de verzameling van Doopsgezinde werken, eertijds het eigendom van den uitmuntenden M. Schagen, welke onze Gemeente te *Utrecht* aan den Kerkeraad der *Amsterdamsche* heeft afgestaan. Mijn veelgeachte vriend, de Eerw. van Rijswijk heeft er zich een genoegen van gemaakt, de Doopsgezinde geschriften uit zijne boekerij tot een geschenk voor de *Amsterdamsche* af te zonderen, en zelfs meer dan een onzer Kweekelingen heeft dit voorbeeld gevolgd. Ik waag het derhalve, de werkzame deelneming van mijne Medebroederen voor die Bibliotheek, in het gemeld opzigt, hierbij in te roepen, en ik zou mij grootelijks verblijden, als ik op een volgend jaar zoodanige geschenken erkentelijk mogt vermelden. Om hierin des te beter te slagen, zal ik vooreerst hier laten volgen eene lijst van de Psalmen, Liederenboeken en stichtelijke Gezangen, waarover ik hier kan beschikken. En mogt dit Jaarboekje zoo veel goedkeuring vinden, dat de Uitgever het telken jare kan doen verschijnen, zoo zou het welligt niet zonder nut zijn, bij eene

volgende gelegenheid, een' beredeneerden Catalogus van het Doopsgezinde gedeelte onzer Bibliotheek hier in te lasschen. Zoo zou de kennis van boeken, die voor onze geschiedenis belangrijk zijn, meer algemeen kunnen verspreid worden, en zou men, bij vergelijking van de bekende *Naamlijst van Doopsgezinde Schrijvers en Schriften*, kunnen opmaken, wat op de Bibliotheek onzer Gemeente alhier voorhanden is, en wat er ontbreekt.

Liederenboeken, op onze Bibliotheek voorhanden.

Alcmaer (J. C. v.), Nieuw schriftuurlijk liedtboecxken. *Hoorn* 1615.
Bloemhofken, geestelijk. *Haerlem* 1637.
Fortuyn Symon Jansz., Geestelijk liedtboecxken, genaemt de Basuyn. *Amst.* 1626.
Gherven (A. v.), de gulden Fonteijne. *Ghouda* 1618.
Harlinghen (J. Jacobs), eenige gheestelijke liedekens. *Amst.* 1612.
Gerrits (vrou), Nieu gheestelijk liedtboecxken. *Alkmaer* 1619.
——— Soetjen v. Rotterdam, Geestelijk liedtboecxken. *Hoorn* 1618.
Goudschaele, de Geestelijke. *Leeuw.* 1751.
Harpe (de) of des herten Snarenspel. *Haerlem* 1609.
Hoorns, Klein liedtboeck. *Hoorn* 1638.
Kruydt-hofken, Geestelijk. *Alkmaer* 1664.
Liedekens veelderhande uit den O. en N. Testament. *Haerlem* 1598.
——— leerachtige gheestelijke. *Amst.* 1609.
——— eenige en Meditatien uit den 75, 85 en 86sten Psalm. 1603.

Liedekens veelderhande schriftuurlijke nieuwe. *Utrecht*. 1593.
Liedtboek, het tweede, van diversche liedekens. *Amst*. 1583.
Liedtboek Groote van L. Clock. *Leeuw*. 1625.
Liedtboek Pruijs van H. v. D(antzich).
Lusthofje Sions in eenige Psalmen Davids. *Hoorn* 1668.
Mander (K. v.), de gulden Harpe en Bethlehem. *Amst*. 1620.
Sangboek, een nieuw. *Dockum* 1650.
Sent (J.), Liedboek. *Leeuw*. 1679.
Speybroek (M. v.), Syons Wynbergh. *Middelb*. 1670.
——————— de groote vermeerderde Wynberg. *Amst*.
Twisck (P. J.), Klein Liedtboecxken. *Hoorn* 1633.

Liederenboeken die nog ontbreken.

Brauwer (Marijn), de Schalmeije, inh. vele geest. liederen. *Haarlem* 1611.
——————— Liedboexke, genaamd het Otterken. *Haarlem* 1616.
Deutel (J. J.), eenige Psalmen Davids en geest. lied. *Hoorn* 1634.
Derks (A.), Lusthof des gemoeds met een Agterhofken. *Gron*. 1732.
Fondament ofte de principaelste liedekens over de poincten des Chr. geloofs. *Haerl*. 1633.
Ganglofs (C.), Geestelijk liedtboecxken. 1593.
Geestelijke Bijenkorf. *Alkmaer* 1637.
Geestelijke Liedekens en Psalmen. *Haerl*. 1684.

Gesanghboek of Gesanghen, om op alle feestdagen en voor en na de predicatie in de Vergad. te singhen, 2 deelen in 12°. *Hamborg* voor de Vlaemsche Gemeente. 1685.
Geur van geestelijke Specerijen. *Haerlem* 1701.
Hoorns groot Liedtboek. *Hoorn* 1647.
J. J., Pruijs Liedtboecxken. *Alkmaer* 1604.
Knuyt (Fr.), de Korte bekentnisse, benevens Psalmen en geest. Lied. *Haerlem* 1635.
Kinderliedekens of Jeugdsboecxken. *Hoorn* 1630.
Lusthof des gemoeds. *Hoorn* 1663.
Medemblikker nieu Liedtboek. *Wormerveer* 1646.
Ries (H. de), Liedtboek. *Rott.* 1582.
———————— Fonteijntjen. *Rijp* 1640.
Rijper, Liedtboecxken. *Rijp* 1647.
Reyn, Christelijk Vermaek. *Haarlem* 1672.
Schaap (J. C.), Bloemtuijntje. *Amst.* 1670.
Schabalje (J. P.), Lusthof des gemoeds. *Rijp* 1638.
Stapel (Cl.), Lusthof der Zielen. *Alkmaer* 1681.
S. H. tweede Pruijs Liedtboekskeu. *Alkmaer* 1607.
Volkerts (J.), Nieu geestelijk Liedboek, genaamd de Bloempot. *Amst.* 1626.
Wael (v. d.), Geluytmakende Vreugtbasuyn. *Amst.* 1734.

Ik heb bij alle de bovenstaande Liederenboeken maar ééne uitgave genoemd, hoewel er van meest alle onderscheidene, van sommige zelfs tien, bestaan, die ook op onze Bibliotheek alhier voorhanden zijn.

———

PROEVE

VAN

DE WEDERKEERIGE CHRISTELIJKE BETREKKING

TUSSCHEN

DE REGERING DER NEDERLANDEN

EN DE

DOOPSGEZINDEN.

Men weet, dat de Hooge Regering der *Nederlanden*, na de afschudding van het Spaansche juk, altoos gunstige gevoelens omtrent de Doopsgezinde ingezetenen gevoed, en dezelve aan den dag gelegd heeft, door hun volkomene vrijheid te verzekeren in het belijden en naleven van hunne bijzondere denkwijze op het stuk van den wapenhandel, van het eedzweren en het bekleeden van het Overheidsambt. Niet minder is het bekend, dat de Doopsgezinden van hunnen kant, zich die vrijheid niet alleen hebben waardig betoond, maar ook niet in gebreke gebleven zijn, de pligten van Christelijke ingezetenen getrouwelijk na te komen, en zelfs in hagchelijke tijden het Staatsgebouw krachtdadig te helpen schragen, waarin zij die gewenschte vrijheid mogten genieten. De geschiedenis heeft van het eerste vele vereerende proeven vermeld; ook zwijgt zij niet geheel van het andere, doch het is minder hare taak,

dit in bijzonderheden aan te wijzen, en te doen zien, hoe de Doopsgezinden hunne betrekking tot het Landsbestuur zich hebben voorgesteld, en hoe zij hunne Geloofsgenooten hebben opgewekt, om aan de verpligtingen te voldoen, hun door hetzelve voorgeschreven. Het onderstaande stuk, dat hiertoe behoort, en tot een schoon bewijs verstrekt van de goede en Christelijke betrekking, die destijds de Landsregering en de Doopsgezinden onderling verbond, heeft zelfs in dezen tijd niet alle belang verloren. Hetzelve is, voor zoo veel de voornaamste aanschrijvingen en antwoorden van de Regering betreft, naar de kopij, thans onder mij berustende, overgenomen in zekeren *Brief aan den Heer* .... *behelzende een antwoord op drie vragen etc. door* GERRIT BLAAUW, *Leeraar der Doopsgezinden te Wormerveer. Amsteldam bij* A. VAN DER KROE 1765, maar het hoofdzakelijk gedeelte, d. i. de opwekking der Doopsgezinden tot hunne Medebroederen gerigt, om aan de aanvrage van 's Lands Staten gehoor te geven, is zeer waarschijnlijk nooit door den druk gemeen gemaakt. Ik acht het niet onbelangrijk, alle die stukken bij deze gelegenheid ter algemeene kennis te brengen, als eene kleine bijdrage tot de regte waardering van den Christelijken geest, waarvan onze Voorvaderen jegens de Hooge Overheid bezield waren, en van de naauwgezetheid, waarmede zij hunne verpligtingen volbragten jegens het land, waarin zij hunne dierbaarste overtuiging vrij en onbelemmerd konden beleven.

Gemelde stukken behooren tot het jaar 1673, zoo deerlijk gekenmerkt door den inval der Fran-

schen, onder LODEWIJK XIV, in de *Nederlanden*. Dezelve bestaan vooreerst in eenen Brief van H. Ed. Groot Mogend. aan de Doopsgezinden, van dezen inhoud:

Eersame goede Vrienden.

Alzoo de Heeren Staten van Holland en West-Vriesland, bij derzelver Resolutie in dato den 11 dezer, met advijs van Zijn Hoogheid, den Heere Prince van Oranje, goedgevonden hebben, een goed gedeelte van hunne Militie in dit Winter-Sayzoen gereed te maken en te houden, om bij opkoomende vorst alle vijandelijke invasien en inbreuken in de Provintie voor te koomen, en onder Gods genadigen zeegen af te weeren, en dat deselve, zonder behoorlijk gekleed, en tegen de koude en ongemak voorsien te zijn, in het veld niet zullen kunnen subsisteeren, en die van de voornoemde Gezintheid gemoedshalven niet wel gedisponeert kunnen worden, om aen eenige militaire Actien, ofte exercitien te participeeren, zoo hebben Hun Ed. Gr. Mog. met advijs van de Hooggemelde Heer Prince van Orangje, goedgevonden, ons ondergeschreevene te committeeren, om buiten en behalven de bevordering van hetgeen tot het voorschreeven gereed maken werd vereischt, die van de voornoemde Gezintheid te encourageeren en aen te moedigen, ten einde dezelve, in plaatse van in haer persoon de voorschreeven militaire exercitien bij te wonen, haer liberaelheit zouden willen toonen, om met eene goede quantiteit pijrokken, koussen en schoenen, en diergelijke nooddruft, de voorschreeven soldaten te versorgen, ofte zodanige andersins

eene vrijwillige contributie te willen doen, tot aenkoop van pijrokken, kousen en schoenen en andere behoeften, ten einde de voorschreeven Militie te bequamer gemaakt mag worden, de koude en het ongemak, hetwelk de wintertijd gewoon is te geeven, uit te staen. Wij zullen hierop voornoemde resolutheit te gemoet zien en daerop blijven.

In 's Gravenhage den 17 Januarij 1673.

Eersame goede Vrienden
UE. toegenegen.

Was geteekend:
P. Burgersdijk.
Corn. Hop.

De superscriptie was:

Eersame goede Vrienden.
De Mennoniten of Doopsgezinden ten platten Lande in 't Noorderquartier.

Deze aanschrijving heeft ten gevolge gehad het bijeen roepen eener Vergadering van Afgevaardigden uit onderscheidene Doopsgezinde Gemeenten van *Zaandam*, *Westzanen* etc. te *Wormerveer* (*op het Zuid*) waarin, na de gewone predikatie, de zaak daarin vervat, is behandeld. Doch ik zal den onbekenden steller van het stuk zelf laten spreken. Moge de natuurlijke overredingskracht der waarheid en de toon van ongeveinsde vroomheid, welke in de taal van den ongeletterden Doopsgezinden Leeraar uit die dagen spreken, tegen het gemis der sieraden van stijl eenigzins opwegen, dat een ieder voorzeker daarin bespeuren zal.

Vooreerst is het verzoekschrift, ten aanhooren der gansche Vergadering, hetzij wie zij waren voorgelesen, met verzoek, dat niemant mogt uitloopen, alzoo een zaek was te vertoonen, die alle in 't gemeen, en elk in 't bijzonder aenging, die van het verstand was, om een weerloos Christen te wezen. En is daerop gevolgt, hetzelve verzoek haer op 't allerernstelijkste aen te recommandeeren omtrent in maniere als volgt:

»Ziet Vrienden, daar hebt gij nu het verzoek verstaen van onze allerhoogste en souvereine Overheit, de Heeren Staten van deze Landen, met kennisse en advijs van Zijne Hoogheid, de Prince van Oranje, om hetwelk wij u alle in 't gemeen verzogt hebben te blijven, als een zaek die elk aengaet, die hem van de uiterlijke wapenen begeert te onthouden, en dat om oorzaek van zijne conscientie wille, welk verzoek wij ook alle ons behooren te laeten welgevallen en met lust aen te nemen, ja met een bijzondere ijver ons daerna te schikken.

Gelijk als daer valt op te merken, ten eersten de zonderlinge goedertierentheid en beleeftheid van onze Hooge Overheid, eerste Vaders van ons algemeene Vaderland, die volgens haere magt en ampt, ons met fatsoen en goede redens zouden hebben kunnen gebieden en te laste leggen sekere groote somme, hooft voor hooft; en dat in plaatse, dat haere andere onderdanen den optogt, als 't de nood vereist, moeten onderworpen wezen; maer in plaetse van ons met eene sekere somme te beswaren over dat stuk, zoo stellen zij het veelmeer ter discretie van ons selfs. Voorwaer een teken van een regt vaderlijk gemoed, en dat

zij in alle beleefdheid en zeer goedertieren met ons handelen willen, en daerbij toonen, dat zij meenen met een volk te doen te hebben, dat ook discretie en beleefdheid heeft, hetwelk ons nu ook met de allergrootste goedwilligheid staet te betuigen, en te maken, dat onze beleefdheid de haere gelijk zij, en dat zij niet bevinden, dat zij in haere meeninge over ons bedrogen zijn.

Bovendien staet hier ook aen te merken, hoe gansch christelijk onze Overheid met ons omgaet als perzonen, die de aerd en natuur van onze Religie zoo wel kennen, als wij zelve, en derhalve haer verzoek zoo hebben ingesteld, datter gansch geene swarigheid voor de conscientie in gelegen is: namelijk, om de arme en naekte soldaten te kleeden, en tegen de koude te beschermen, zijnde dit een werk van bermhertigheid, dat men aen alle menschen in de nood schuldig is te doen, ja zelfs aen onze vijand, na 'tgeen daer staet: hongert u vijand, zoo spijst hem, en laet ons goed doen aen alle menschen.

Wijders is dit verzoek aen te merken als een stuk van wijsheid en voorsigtigheid, zoo ten aanzien van hun die het verzoeken, als ten aanzien van ons, die het gansch vlijtiglijk staet na te komen, en dit om de groote nood, daer wij met haer in steken. Want, vrienden, wat schipper is er in de uiterste nood, en in duizend perijkelen, om met schip en goed te gronde te gaen, overmits de groote storm, die hem en de zijne op den hals komt, die niet veel beter agten zal, een goed deel van zijn ladinge over boord te werpen, om de rest te behouden en het leven daer af te brengen, dan om alles te willen be-

houden, het eene met het andere te verliezen? Nu, het schip, daer wij alle in varen, alle reeders aen zijn, en elk voor zijn deel als eigen aen behoort, wie weet niet, dat wij daermede in groote nood zijn, en dat zulk een storm ons op den hals leit, dat wij in duizend perijkelen zijn, om met al dat wij hebben, te gronde te gaen, en het leven daartoe nog te verliezen? Wat dunkt u, of 't nu wijsheid in ons zou wezen, het all' te willen behouden, en alzoo het eene met het andere komen te verliezen, en oft de Heeren Staten niet wèl voorhebben, en 't ons beter is, een deel van ons goed willigliјk, en als met eigen handen over boord te werpen, als met alles te vergaen?

Dit werk behoren wij nog zoo veel te vlijtiger aen te nemen, en met een ongemeene ijver uit te voeren, als wij daerbij aenmerken, dat hetgeene dat van ons gegeeven word, niet verloren is gelijk een ding, dat men in zee werpt, maer dattet veel meer behouden is en *in salva*, als men zeit, ja zoo, dat, of de andere rest quam te verliezen, dit vooral behouden is, overmits deze vrijwillige gift kan aengemerkt worden als een deugt en als een werk van liefde en bermhertigheid, zoo het anders met een toegeneigt gemoed en uit liefde tot deze arme menschen gegeeven word. Want, vrienden, zoo wij alles zullen komen te verliezen, ten minsten in de doot, die wij in 't einde niet ontgaen mogen, wat zullen wij dan van al 't aerdse goet geborgt hebben, en wat zal ons daervan overblijven, dan alleen dit, dat wij uit een Christelijk gemoed aldus hebben weggeleit? Dit is 't, vrienden,

dat ons zal navolgen in de doot, en ons behouden schoot zal wezen in dien schrikkelijken dag des oordeels, als wij voor den regterstoel Gods zullen moeten verschijnen. O, hoe gelukkig zullen die menschen dan wezen, die rijk van goede werken zijn, en die vele van dusdanige qualitijd op hunne rekening mogen hebben, als er tot de goeddoenders gezeid zal worden: ik ben hongerig geweest en gij hebt mij gespijst; ik ben dorstig geweest, en gij hebt mij gelaeft, naekt zijnde hebt gij mij gekleet, en wat gij een van deze mijne alderminste broederen gedaen hebt, dat hebt gij mij gedaen; gij goede en getrouwe knegt; over weinig zijt gij getrou geweest, over veel zal ik u zetten; gaet in tot de blijdschap uws Heeren, daer integendeel tot de ongetrouwe knegt en die geene, die de naekte niet gekleet zal hebben, gezeid zal worden: gaet weg van mij; ik en ken u niet, en deze, staeter, zullen gaen in de eeuwige pijne, maer de regtvaerdige in 't eeuwige leven.

En opdat wij ons nog meer tot dat nodig werk aenmoedigen, zoo zeggen wij nog dit, dat deze onze vrijwillige en gansch liberaele gave aen te merken is als een proefstuk van onse opregte genegentheit tot het Gemeenebest en liefde tot het Vaderland. Gelijk daer sommige menschen in deze staet zijn, ook rijke en magtige lieden, die geld en goed genoeg hebben, om er van te leven, en die niettemin uit een bijzondere ijver tot het Vaderland, zulke proefstukken daervan geven, datze niet alleen haer goed, maer haer leven daerbij opzetten, daerze anders zoo wel af mogten als de andere. Maer alzoo wij hierin

gebonden staen in ons gemoed, om op zulk een wijze onze toegenegentheit en liefde tot deze staet te betonen, en daervan een zekere proeve te geven, zoo mogen wij dan dat nu doen, in deze gansch vrijwillige gave. Hierin zal nu konnen blijken, wat gemoed en herte wij hierin hebben; en hebben wij ons gelukkig te agten, dat ons zoo Christelijke gelegenheid gegeven is, om zulks aen onze Hooge Overheid, en aen al de inwoonders van dit land te laten blijken, en haer in ons hert, om zoo te spreken, te laten zien, dat wij, die haer in de gemeene tegenweer der wapenen niet konnen helpen, niettemin buiten dat zijn van haer getrouste onderdanen en liefhebbers van deze staet.

Maer deze opregte inborst en liefde tot het Gemeenebest zal dan alleen blijken, zoo deze gave niet klein en zeer mager uitvalt, maer zeer aenzienlijk en groot is, in welk geval het eene vreugde zijn zal voor alle onze Regenten en politycke Vaders, zoo hoge als lage, en ook voor die, daer elk onzer op zijn plaets onder woont. Voornamelijk zal 't een lust zijn voor zulke Regenten, die ons nog meer als andere gunstig zijn, en ons een goed hert toedragen, en die ook ons woord houden, en onze voorsprake zijn, wanneer 't gebeurt, dat onze Religiezaken ten Hove dienen. Deze zullen ook dit proefstuk, zoo 't anders wel komt uit te vallen, merkelijk haer konnen laten dienen, zoo wanneer het gebeurde, dat iemand onder haer het zoo wel niet quame voor te nemen, hetwelk wij nogtans hopen van neen. Maer ingevalle nu dit proefstuk slegt quam uit te vallen, en onze gave zoo mager,

dat onze gunstige vrienden en wij alle daermee beschaemt zijn, wat zal het dan wezen, anders als hunne goede gunst te verliezen, en in plaetse van voorsprekers, tegensprekers te maken, en het vaderlijk hert dat zij ons nu toedragen, van ons af te keeren.

En opdat wij nog meer zeggen en hoger gaen, en om een vier van ijver in ons aen te steken, zoo zeg ik, dat deze vrijwillige gave, zoo die anders, gelijk gezeid is, groot en aenzienlijk zij, ons eenigzins mag dienen tot een meerdere verzekering van vrijheid in't oeffenen van onze Religie. Want de Heeren Regenten geven daervan geen privilegie nog bezegelde brieven, maer dat alleenlijk hangt aen de vrije libertijt van haere toelatingen, in welke zij nogtans zich zoo goedgunstiglijk tegen ons hebben gedragen, dat zij tot verscheidene malen toe, bij zekere gelegentheid, de officiers de hand hebben gesloten, die anders na 'tregt der gemeene placaten, ons zouden hebben mogen ongemak aendoen. Maer 'tgeen zij nu in zulk een geval doen, is voor die tijd, en geeft nog in 'teen, nog in 'tander regt nog privilegie.

Maer, zeer Beminde, deze gifte, zoo die anders maer groot en aenzienlijk is, die zal nu eenigzins daertoe konnen dienen, om in toekomende tijd, in alle voorval van swarigheid, in dingen, die het gemoed en de Religie aengaen, te gedenken, ja, bijaldien deze staet en regering, door Gods genade blijven mag, over honderde van jaren gedagt zou konnen worden. Gelijk nu alreede blijkt aen het proefstuk, dat sommige Doopsgezinden deden, met het

vrijwillig geld aan Zijne Hoogheid, de Prince van Oranje te geven, dat nu, omtrent 100 jaer geleden, zoo dikwils tot haer lof gedagt word (*) 't welk ons alle en elk in 'tbijzonder behoort aan te zetten, om vrijwillig en met ongemeene ijver en lust de zaak bij der hand te nemen en te doen wat wij bijna doen konnen, ons verblijdende, dat wij die gelegentheid gekregen hebben. Wij moeten het derhalven zien te maken, dat het er na gelijkt, en malkanders zaek getroulijk bijstaen, en die last niet op eenige bijzondere liefhebbers laeten aenkomen, maar wij moeten alle liefhebbers zijn en zulks betonen met onze gaven, en met elk aen te sporen tot voortgang. Eendragt maekt magt, is 't spreekwoord, en zoo wij zulks doen, elk na zijn staet en vermogen, wij zijn verzekert, daer zal wat aenzienlijks van voortkomen, want de zaek gaet niet alleen een plaets in 'tbijzonder, maer all'de Doopsgezinden zoo in de steden, als ten platten lande, over de geheele provincie van Holland, aen.

En om de waerheid te zeggen, een kleintje kan tot het gansche lichaem van deze staet niet veel helpen, en dat bijzonderlijk nog in deze tijd, daer zoo groote, ja laet ik zeggen, onbegrijpelijke onkosten gemaekt moeten worden. Zal het dus wat aenzien hebben, zoo moet elk zijn

---

(*) De spreker bedoelt hier de destijds aanmerkelijke gift van *f* 1060, in Julij 1572, op verzoek van Prins Willem I, voor hem verzameld en aan hem overgebragt, naar het leger bij *Roermonde*, door den Leeraar der Waterlandsche Doopsgezinde Gemeente te *Monnikendam*, Pieter Willemszoon Boomgaard.

gemoed uitspannen, en de hand over het hert leggen, als men zegt, en maeken, dat het geraekt en gevoelig is, al zou er de beurs plat van worden, en denken, als wij maer in ruste blijven mogen, dat het wel meer overwonnen zal worden, en dat, blijven wij er niet in, en gaet de staet evenwel verloren, het dan veel beter is, dus vrijwillig, uit een liefhebbend herte, gegeven te hebben aen onze eige arme soldaten, als dat het van de vijanden gerooft werd, en wij mogelijk daerom in groot lijden, ja in de doot komen, en daarom, alderliefste Vrienden! het komt er nu toe, het leit er bij!

Maer wij twijfelen niet, of er zijn al vele goedwillige herten in de Vergadering en buiten, *die bij* haer zelven denken, dat zij zeer gaern aen dit verzoek van haere Hooge Overheid beneffens andere, haer willen onderwerpen, ja blijde en gansch vrijwillig geven willen, maer niet weten, wat koers zij daerin te houden hebben, en denken, als ik zoo of zoo veel geef, opdat het wat lijken zou, als ik het 20ste of 50ste van 't mijne geef, of dat wat wezen zou, nadat andere geven.

Ik antwoord hierop alzoo: dat hier geen vaste regel van is, hoeveel deze, hoeveel andere geven zullen, alzoo het maer een verzoek is van de staet om vrijwillig te doen, dat wij doen. Derhalven is niemant daer een wet in te zetten, ofte taxeeren, maer alleenlijk zeggen wij dit, tot opneming van de bedenkelijkheid, dat het bij veele onder ons met genoegsame eendragt verstaen word, dat het wel op 't minste behoort een 100ste penning, of van de 100 een, te wezen.

En veel liefhebbers zullen 't daer ook niet bij laeten, maar elk kan dit na 'twelk zijn staat is, hem beter als iemand bekent, regeleeren, dog zonder dat wij daervan rekening zullen eissen, nog ook hun aen zulke taxatie binden, maer wij willen alleen zeggen, hoe het bij veele en ons in 'tgemeen is, en verstaen word, en hoe wij zelve bereid zijn, ons daerna te schikken. Waerom wij ook hetzelfde u aller goedwilligheid en mildadigheid op 't vriendelijkste aenbevolen willen hebben, om met gelijke ijver dit stuk met gemeene eendragt bij der hand te nemen, alzoo beneffens de grootheid van de gave, dan op de haestigheid gezien word.

Want, Vrienden, wij weten op verre na niet, hoe wel en gemakkelijk wij het hier hebben, gelijk er van de onze, die op verzoek van den staet, in den Hage zijn getogen, om nader over dit verzoek met de Gecommitteerden te spreken, verteld word, dat er een geloofwaerdig persoon was, ons meest alle in naem bekent, die het opzigt had op een van de uiterste punten van onze plaets, en die gezeid had, dat als het volk hier wist, hoe erbermelijk het daer gestelt was, zij zouden liever van de stuiver een blank geven, om het oortje te behouden, als in zulke ongelegentheit en jammer te komen, waerin die andere luiden zijn. Daerom willen wij dan hopen, dat het niemand zal vervelen, om ten minste een 100ste te geven, dat veel verscheelt van ½de. Nu, wij willen bidden, dat God ons voor zoo een jammer gelieve te bewaren, en ons alle een mildadig herte verleenen, om dit stuk met lust en liefde aen te vangen en met lof uit te voeren.

Dit nu is de zin der woorden, en de voet, na welk wij hope hebben, dat het onder ons wel zal uitvallen, alzoo in 't gemeen daer eene groote genegentheit toe getoond word; en wij willen het versoek van de staet op het ernstelijkste aen recommandeeren, hetzij met deze of andere redens, die men daertoe nuttiger en dienstiger mogt oordelen, aengezien het een gemeene saek is, die ons alle betreft, waerop wij ons willen verlaeten."

Deze dringende opwekking, tot de bovengemelde Vergadering gerigt, maakte den ijver der Doopsgezinden derwijze gaande, dat in de dorpen van *Noord-Holland* en *West-Friesland* waar Gemeenten van hen waren, spoedig de aanmerkelijke som van *ƒ* 30486, 11, 4 met en benevens vele andere benoodigdheden voor het leger te velde, te dienste van den Lande bijeen gebragt werd. Welken aangenamen indruk deze volvaardigheid bij de Staten maakte, dit zeggen ons de navolgende Brieven.

Eersame, Lieve, Bijzondere.

Wij zijn ten uitersten vernoegt in de loffelijke ijver, die wij in UE. tot de gemeene zake komen te bespeuren en in de notabele preuve daervan in 't toerusten van de bewuste pijrokken, koussen en schoenen gegeven, en konnen u verzekeren, dat wij van deze weldadigheid 'tzijner tijd aen Zijne Hoogheid en aen de E. Gr. Mogend. het verdiende rapport willen afleggen. Op de verdere vrage, of UE. het voorschreven getal van pijrokken zult excederen of niet? dienaengaende zullen wij met voorn. spre-

ken, zoo haast dezelve met de minste incommoditeit herwaerts aen zullen konnen komen. En nopende de plaets, daerna toe de gemaekte rokken, koussen en schoenen zullen werden gezonden, is de stad *Leiden*, en de persoon, die tot den ontfang van dien is de Heer JOAN VAN KAMPEN, Raed en Schepen der voorz. stad *Leiden*, welk adres volgende UE. niet kunt missen, waermede de Almagtige God in zijne bescherming aenbevolen zijnde, blijven

Eersame, Lieve, Bijzondere.
UE. Goede Vrienden

In s' Hage,
27 Januarij 1673.

PR. BURGERSDIJK.
CORN. HOP.

De ondergeschreeven, Hun Ed. Gr. Mogend. Gedeputeerden zoo uit haer eigen naam, als van wegens especiale last en ordre van Zijne Hoogheid, den Heere Prince van Oranje, bedanken mits deezen die van de Doopsgezinden of Mennisten tot *Zaendam* en omliggende dorpen, voor derzelver liberale en cordate gifte van de pijrokken, koussen en schoenen, dienende tot de behoeften van de Militie van de staet, en te dienste van den Lande gelevert; met verzekering, 'tzelve altijd bij Hun Ed. Gr. Mogend. als bij Hooggemelde Zijne Hoogheid, in goede memorie zal blijven; en met verzoek, dat zij in deze loffelijke ijver willen continueeren, wanneer de dienst van het Land zal komen te vereisschen.

Gedaen in den Hage de tweede Februarij 1673.

P. BURGERSDIJK.
CORN. HOP.

Op eene nadere aanbieding van de zijde der Doopsgezinden, werd ontvangen de navolgende brief:

Eersame, Lieve, Bijzondere.

Zijne Hoogheid, de Heer Prince van Oranje, gedisponeert hebbende over de pijrokken, koussen en schoenen, die UE. tot onderhoud en subsistentie van s' Lands Militie bij dit Wintersayzoen in. de campagne voor dezen liberaelijk hebt gefurneert, heeft, op de resoluute aenbieding van nog meerder getal, goedgevonden en geordonneert, dat de overige pijrokken, koussen en schoenen, die UE. ten voorz. einde hebt geprepareert, herwaerts aengezonden worden, en in plaets van bovendien nog meerder getal op nieuw gereed te maken, eenige behoeftigheden, dienende tot gerak en gemak der kranke soldaten toegestelt zouden worden. Tot opvolging van welk goedvinden wij bij deezen verzoeken, dat UE. continueerende in dezelve loffelijke ijver voor den dienst van het algemeen, de goedheid gelieft te hebben, om de pijrokken, koussen en schoenen, die onder UEd. gereed zouden mogen zijn, ten spoedigste over te zenden aen de Heer Dirk Blokm, Raed en Vroedschap deeser stad, om ter intentie van Hooggemelde Zijne Hoogheid, door derzelver gaven ten behoeven van de Militie in de steden *Weesp* en *Muiden*, mitsgaders derzelver buitenposten gedistribueert en verdeelt te worden, en dat UE. daer en boven derzelver mildadigheit zoo verre gelieven te laten gaen, dat tot gerak en betere commoditeit van de kranke soldaten

in de gasthuizen van de voorz. posten, bij provisie een goede quantiteit van beddens, bultzakken, deekens en hembden geprepareert en gefurneert mogen werden. Waervan wij het getal vooreerst wel zouden begrooten (doch onverhindert en volgens UE. vrije dispositie) op 100 beddens, 100 slaeplakens, 1500 bultzakken, 2000 deekens en 500 hembden. Indien UE. kondt goedvinden, eenige voorraed van pruimen oft andere gezonde en voedzame verversching, in plaets van medicamenten, daerbij te voegen, 'tzelve zou, tot vergrootinge van UE. chariteiten, dankelijk opgenomen worden. Wij sullen hierop UE. gewoone liberaliteit afwagten, en bij occasie erkennen en daerop blijven.

Eersame, Lieve, Bijzondere.
UE. dienstwillige
CORN. HOP.

Amsterdam,
24 Februarij 1673.

De superscriptie is houdende:

Eersame, Lieve, Bijzondere.

Die van de Doopsgezinden ten platten Lande in *West-Vrieslandt* en de Noorder-quartieren.

De gevoelens, in dezen brief uitgedrukt, worden volkomen bevestigd door het navolgend

EXTRACT uit de RESOLUTIEN van de Heeren Staten van *Hollandt* en *West-Vrieslandt* in H. Ed. Gr. Mogend. Vergadering, genomen op Donderdag den 23 Martii 1673.

Is ter Vergadering voorgedragen en gepresenteert, dat de Mennosgezinden in het Noorder-

quartier tot kleeding, beter onderhoudt en subsistentie van s'Lands Militie zeer liberaelijk hadden gecontribueert, op de aenmoediging dienaengaende gedaen, in den naam van H. Ed. Gr. Mogend. agtervolgens derzelver Resolutie van den 11 Jan. lestleden aen haer gedaen, en is voorts geëxhibeert de korte lijst van 't gunt bij haer, in manieren voren verhaelt, is gefurneert geworden, aen het einde dezes geinsereert. Waerop gedelibereert zijnde, hebben H. Ed. Gr. Mogend. eenpariglijk verklaert, zoo als verklaert werd bij dezen, dat dezelve met een zonderlinge aengenaemheit vernemen de goedhertige milddadigheit, bij de voorn. Mennosgezinden in de voorz. contributie bewezen, en dat de affectie en liefde, die zij alzoo reëelijk en met der daet betonen voor de conservatie en behoudenisse van den Lande te hebben, roemwaerdig en Hun Ed. Gr. Mogend. zeer welgevallig is, en dat dezelve derhalven niet zullen nalaeten, zulks bij alle voorvallende occasien te erkennen.

Lijste, ofte Specificatie van de Goederen, bij de Mennonisten of Doopsgezinden ten platten lande van het Noorderquartier, vrijwillig en tot een liberale gifte gefurneert en nog te furneeren tot kleeding en onderhoud van s'Lands arme en kranke soldaten.

1469 stuks pijrokken.
1500 paer schoenen.
1200 paer koussen.
120 beddens met haere peulens.
400 linnen slaeplakens.

500 bultzakken met stroo gevult.
2000 deekens met linnen gevoert.
1000 linnen hembden.
Eene scheepslading turf, groot 330 manden.
Een os.
Twee schapen.
Een kalf.
Brandewijn, suiker, pruimen, specerijen en andere goederen, volgens notitie.

Onderstond: Accordeert met de voorz. Resolutie

Was geteykent

HERBERT VAN BEAUMONT.

In overeenstemming met al het voorgaande, en tot volkomene geruststelling der Doopsgezinden, dat van hen niets gevergd zou worden, 'twelk tegen hunne gemoedelijke overtuiging streed, schreven de Staten, vermoedelijk aan hunne gecommitteerde Raden, den volgenden zeer vertrouwelijken Brief.

Eersame, Lieve, Bijzondere.

Ofte wij wel in vertrouwen zijn, dat Ulieden aen de Mennosgezinden niet zult vergen zaken, die zij om haers gemoeds wille moeten weigeren te ondernemen, en dat wij vervolgens ons zullen verzekert houden, dat dezelve van den opontbod van de 4de man zullen blijven geëxcuseert, en dat men haer ook niet zal obligeeren, om iemand met geld of anderzints in haer plaetse te huuren, of daerover eenige onwillige contributie op te brengen, zoo hebben wij evenwel ten overvloede

onze intentie aan Ulieden willen notificeeren, naamlijk, dat dezelve Mennonisten tot hetgeen voorschreeven is, met geene middelen van dwang of contreinte zullen mogen worden gehouden: neen, maer dat het aan haere vrije dispositie gelaeten zal worden, om deze pligten van optogt door liberaliteiten goed te maken, zijnde al eenige zaken aen de hand, aen dewelke, indien zij haer goedwilligheit komen te oeffenen, na proportie van 'tgeen zij in 't vorige jaer hebben gedaen, den Staet meer dienst zal geschieden, dan of zij de wapenen voor defensie van het Landt, nevens andere goede patriotten, quamen aen te nemen. Wij zullen, ons hierop verlaetende, Ulieden beveelen in de bescherminge Godes.

s' Hage den
10 May 1673.

Eersame, Lieve, Bijzondere.
Ulieder goede Vrienden.

DE ZOOGENOEMDE

LIEFDEPREDIKERS

EN

ONGESTUDEERDE LEERAREN

ONDER DE

NEDERLANDSCHE DOOPSGEZINDEN (*).

Tot de bijzondere trekken, waardoor de Doopsgezinden hier te lande zich altoos hebben onderscheiden, behoort voorzeker geteld te worden, dat zij Godsdienstleeraars onder zich dulden, die niet wetenschappelijk gevormd zijn. Terwijl alle Afdeelingen der Protestantsche Kerk scholen van Godgeleerd onderwijs, en inrigtingen ter oplei-

(*) Men gelieve, bij het lezen van dit stukje, wel in het oog te houden, dat hetzelve evenmin de Leeraren betreft, die onder de Afdeeling der Doopsgezinden *van de Zon*, in vroegeren tijd, eene wetenschappelijke opleiding tot de Euangeliebediening genoten hebben, als het over de Predikanten loopt, die na 1664 onder die *bij het Lam*, en na 1735 aan derzelver Kweekschool, op dezelfde wijze, van hunne jeugd af, zijn gevormd, maar alleen dezulke, die in het opschrift genoemd worden. Ik beken echter gaarne, dat de overgang der twee klassen van zoogenoemde ongestudeerde en gestudeerde Leeraren, door het gebrek aan genoegzame berigten omtrent hen, bij allen niet even duidelijk kan worden aangewezen.

ding van voorgangers der Gemeenten, als onmisbaar beschouwen voor haar bestaan en haren bloei, meenden alleen de vroegere Doopsgezinden dergelijke middelen of slechts gedeeltelijk, of geheel niet noodig te hebben. Hunne Kerkgemeente heeft bijna twee eeuwen lang niet alleen bestaan, maar zelfs gebloeid, zonder dat dezelve is gevoed en gesteund geworden door eene afzonderlijke instelling ter aankweeking van Godsdienst-leeraars, ja zelfs zien wij nog in onze dagen onderscheidene waardige mannen aan het hoofd van Gemeenten geplaatst, die geene wetenschappelijke opleiding tot het bekleeden van hun ambt hebben ontvangen. Dat hetzelfde verschijnsel zich ook in de Hervormde Kerk dezer landen, kort na derzelver vestiging, vertoonde, lag alleen in het destijds diep gevoelde gebrek aan behoorlijk gevormde Leeraren, hetwelk eene tijdelijke toelating van wel onderwezene zoogenoemde Leeken, ter bediening van het predikambt noodzakelijk maakte, en verontschuldigde (*): bij de Doopsgezinden daarentegen moet het verklaard worden uit derzelver eigen en onderscheiden oorsprong en geest, waarbij eene regtstreeksche geleerde vorming van jongelieden tot Leeraars van de Godsdienst langen tijd onnoodig was, ja niet wel bestaan kon.

Zij toch, die reeds vroeg onder den naam van *Doopsgezinden* bekend stonden, behoorden niet tot de geleerden en wijzen, noch tot de aanzienlijken en meer beschaafden des volks,

---

(*) Zie Ypeij en Dermout: Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, D. I. Aanteek. bl. 193.

maar het waren lieden uit de geringer en middelklasse, die, bij de algemeene verbastering van Geestelijken en Leeken, nog zin voor waarheid en verlangen naar de kracht en den troost van de Godsdienst, ook afgescheiden van kennis en scherpzinnigheid, hadden behouden. Deze gevoelden de behoefte, om zich tot eene afzonderlijke gemeenschap te vereenigen, niet met het oogmerk, om door middel van geleerde strijdschriften en twistredenen, zich met kracht tegen de dwaling te verzetten en de erkende waarheid te handhaven, maar om zich van de wereld en het bederf, dat in de wereld is, af te zonderen, de zuiverheid der eerste Christen-kerk onder zich te herstellen, en alzoo de Gemeente des Heeren, vrij van allen smet en rimpel, naar het voorbeeld, door Hem en Zijne volgelingen gegeven, op aarde te vestigen. Gods levend en eeuwig blijvend woord was de eenige grond, waarop zij bouwden; daarom stelden zij hoogen prijs op het verstand van den Bijbel, maar zij beschouwden denzelven als duidelijk genoeg, dan dat geleerdheid vereischt werd, om tot de waarheid door te dringen, die ter heiliging en zaliging van den zondaar, daarin is nedergelegd. Alles was bij hen nagenoeg bij uitsluiting op het werkdadige gerigt; alles moest uitloopen op de aankweeking van Christelijke vroomheid en Godzaligheid, blijkbaar door een wandelen in reinheid en nederigheid, in stille arbeidzaamheid en wrakelooze lijdzaamheid. Men bekommerde zich daarom onder hen ook minder om het bespiegelend gedeelte van de Godsdienst, en vergenoegde zich, althans in den beginne, met zoodanige geloofs-

punten te bepalen, als met de bevordering van een werkdadig Christendom en met de vestiging van de Kerk des Heeren op aarde, in verband stonden. Deze rigting van den geest wijzigde reeds vroeg het inwendig leven zoowel, als het uitwendig bestaan der Doopsgezinden, en plaatst hen in eene niet onbelangrijke tegenstelling met andere Afdeelingen der Christelijke Kerk, waarin men van den beginne af, langs een' wetenschappelijken weg, vastheid en eenheid aan de geloofswaarheden trachtte te geven. Terwijl zij eigenlijke geleerdheid misten, voedden zij zich alleen met het woord Gods, en de kennis van hetzelve was ook onder hen zoo algemeen, dat zelfs hunne bitterste vijanden moesten verklaren, dat het was, als of »de Wederdoopers den ganschen Bijbel opgegeten," of »op hun duimken hadden" (*).

Deze staat van zaken onderging eene verandering, toen de Doopsgezinden met de hen omringende wereld, die zij zelve wilden vergeten, en waarvan zij ook vergeten wilden leven, meer in aanraking kwamen; toen zij voor Overheden en Kerkvergaderingen geroepen werden, om rekenschap te geven van hun geloof, en hetzelve met bewijsgronden te staven en te verdedigen. Zij begonnen het onvoldoende van hunne Bijbelkennis in te zien, om de aanvallen van hunne tegenstanders af te weren, die met geleerdheid, scherpzinnigheid en welsprekendheid uitgerust, deze wapenen bezigden, om hen te bestrijden.

(*) Guy de Bres: Wortel, oorspronck en fondament der Wederdoopers, bl. 8.

Gelukkig voor hen, dat zich toen mannen bij hen voegden, die, hoewel niet de Hervormers van *Duitschland*, *Zwitserland* en *Frankrijk* in geleerdheid niet te vergelijken, nogtans genoegzame kennis, bespraaktheid en vrijmoedigheid bezaten, om hunne verdrukte belangen met vaste hand te verdedigen en te besturen. Deze verandering in het uitwendige had echter geene verandering in de rigting van den geest ten gevolge; hun oog bleef, even als voorheen, op het aannemen van het Euangelie, als eene kracht Gods, ter vernieuwing en zaliging van den mensch gevestigd, en daartoe behoefde men, naar hun inzigt, geene wijsheid der wereld, maar had men genoeg aan het woord van God, dat der Gemeente moest worden verkondigd, en waaruit zij moest worden vermaand. Men ging uit van de overtuiging, dat ieder Christen een *Schriftgeleerde* zijn moest, *in het Koningrijk der hemelen onderwezen*; dat allen geroepen waren tot het *Koninklijk Priesterdom*, en kwam alzoo van zelf tot het gevoelen, dat er in de Kerk des Heeren, naar een vast en bepaald begrip gevestigd en ingerigt, wel Oudsten en Opzieners der Gemeenten, maar geene eigenlijk geleerde Onderwijzers, en dus niet meer, dan verlichte en vrome mannen noodig waren, die *niet verzuimden*, de geloovigen *altijd te vermanen* van de dingen Gods, *hoewel zij het wisten, en in de tegenwoordige waarheid versterkt* waren. (2 Petr. 1—12) (*). Deze mannen moesten in Godsdien-

(*) Vanhier, dat de Voorgangers der vroegere Doopsgezinde Gemeenten niet Leeraars of Predikanten, maar zeer

stige kennis boven de gewone Leden der Gemeenten wel uitmunten, maar zij behoefden geene eigenlijk geleerde kundigheden te bezitten, welke niet vielen onder het bereik van allen. Van deze overtuiging dragen hunne oudste belijdenissen de blijken. Zoo lezen wij in de »Bekentnisse des geloofs, eerstmaels gestelt voor 't groote Offerboek:" »T'volk Godts en sal sich niet keeren tot alsulcke luijden, die in de Hooghe schole na menschelijcke wijsheijdt gheleert zijn, dat sij klappen en disputeren kunnen, ende dese hare gekofte gave wederom voor tijttelijck ghewin soecken te verkoopen, ende Christus niet oprecht in de vernederinge der wedergeboorte na en volghen, als bij de Werelt gemeen is. — Derhalven sullen de Gelooviglie hare oogen keeren na een Godtvruchtigh Broeder, die sijn eyghen lichaem is temmende ende dwinghende, ende in den welcken des H. Gheestes vruchten ghespeurt ende ghesien werden." Hetzelfde bevat de »Klare Vertooninge teghen de Vreed-vermaninghe der vereenichde Gemeente" (Amsterdam 1616) in de navolgende woorden: »Yemant ter scholen bestellen, om talen te leeren, opdat hij schier of morghen tot het Predickampt beroepen werde, is onghehoort, gansch onbetamelijck, een grove dolinghe, ende voor Godts gelooviglie weder-geboren Kinderen een schrickelijcken gruwel; want dan soude de Gemeente van Setten gere-

---

eigenaardig *Vermaners*, en hunne Godsdienstige vergaderplaatsen *Vermaningen* genoemd werden, welke laatste benaming nog heden in *Friesland* en *Noord-Holland*, vooral ten platten lande, algemeen is.

giert worden;" ten bewijze waarvan wordt aangetogen: 1 Cor. 3 vs. 19: »*Want de wysheydt deses Werelts is dwaesheyt bij Godt.*" Deze taal moge vreemd luiden en met regt overdreven geacht worden: zij is nogtans gemakkelijk te verklaren uit den geest der toenmalige Doopsgezinden. Deze geest van hen had aan eene wetenschappelijke beoefening der Godgeleerdheid geene behoefte; alle geleerdheid lag buiten den kleinen kring, welken hunne Godsdienstige kennis beschreef, ja de geheel practische strekking van hun Christelijk geloof gedoogde dezelve naauwelijks, terwijl de omstandigheden, waarin zij verkeerden, eene daarop gegronde vorming van Leeraren bijkans onmogelijk maakten. De beoefening der letteren kon daarom onder hen geene hooge achting verkrijgen, en zij lieten zich ligtelijk verleiden, daarin eene oorzaak te zien van velerlei dwalingen, die het Christelijk leven eerder tegenwerkten, dan dat zij hetzelve begunstigden, een misbegrip, waarin zij meenden versterkt te worden door eenen oogslag op de vorige Protestantsche gezindten, die door Geleerden gesticht, het treurig voorbeeld gaven van verdeeldheid, en van minder werkzaam geloof.

Aldus meen ik het ontstaan van het verschijnsel, dat de zoogenoemde Liefdepredikers onder de Doopsgezinden aanbieden, te moeten verklaren. Het waren mannen, uitstekende door schriftuurkennis onder hunne broederen, en geëerbiedigd om hunne reinheid van wandel, die »door de keurstemmen van alle de Lidtmaten in de Gemeente begrepen, sonder uytneminge van eenige personen" verkoren en aangesteld werden, om,

zonder genot van eenige vaste jaarwedde, als de eerste onder hunne gelijken, het Leeraarsambt in de Gemeenten te bedienen. Daarom zeggen de Doopsgezinde Colloquenten in 't Protocol van *Embden*, Art. 78 tegen het einde: »Op de laatste vrage: Of de Gemeente schuldig zij, hare beroeppene Dienaars met een Christelijcke noodtwendige noodtdruft te versorghen? Daerop segghen wij Ja. Maer wij en weten niet, dat sij sekere of ghewisse jaerlijcksche renten of inkomsten gehadt hebben." Claes Claes van Blokzijl gaat in zijne Belijdenis nog verder, wanneer hij zegt: »Indien een Dienaer vermach, sonder last der Ghemeente te leven, en sijnen dienst waer te nemen, behoort hij alleen uijt liefde, sonder loon te bedinghen (na 'texempel des Apostels. Act. 20 vs. 33. 1 Cor. 9 vs. 15—19. 1 Thess. 2 vs. 9. 2 Thess. 3 vs 8) sijn ontfanghen pondt tot dienst sijns naesten, om den Heere winninge te doen, te besteden, maar soo hij door 'twaernemen sijns dienstes sijn conditie soud' moeten verminderen, dat sijn Huijs niet genoeghsaem tot nooddruft kond' versorght werden, soo vermach hij, na Godts ordeningh, niet alleen daertoe, voor sijn dienst, van de Ghemeente ontfanghen 'tgeen tot onderhoudt des levens vereyscht wordt, maer de Ghemeente is in dien gheval oock schuldigh, daervoor sorghe te draghen. — Dese voorsz. ordre wert bij onse vergaderinghe oock onderhouden; alleen datter wel versuijmt is gheweest, ende noch mach sijn, dat sommige hare vryheyt, die sij in desen hadden moghen gebruycken (soo de saecke tot onderhoudinghe des huyshouden noodtdruft vereyschte, om yet voor haer dienst van de Ghe-

meente te ontfanghen) sy nochtans 't selve niet ghebruyckt, maer in den dienst haeren staat wel vermindert, en de conditie kleyn gemaeckt hebben."

Het ligt buiten mijn tegenwoordig oogmerk, deze handelwijze der vroegere Doopsgezinden te beoordeelen, en het ware en valsche in het beginsel aan te wijzen, waarvan zij hierin uitgingen. Ik mag echter verzekeren, dat sommige van de eerste Liefdepredikers, blijkens de geschriften, nog van hen voorhanden, eene meer dan gewone kennis bezaten van Bijbel en Bijbelsche waarheid, en de gave, om dezelve, tot onderwijzing en stichting van anderen, zoo indringend voor te stellen, dat zij door hunne uitgebreide werkzaamheid veel hebben bijgedragen tot vestiging van hunne Kerkgemeenschap, waaronder het genoeg zal zijn, eenen Dirk Philips en Hans de Ries, te noemen. Dat deze twee waardige mannen, benevens andere, die tot het vroegste tijdvak van de Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden behooren, geene bepaalde opleiding tot het Leeraarsambt hebben genoten, blijkt uit alle de levensbijzonderheden, die ons van hen bekend zijn. Zij waren, in den eigenlijken zin, Liefdepredikers, die hun ambt, zonder eenig geldelijk voordeel, uit liefde, waarnamen, terwijl zij, ten aanzien van hunne tijdelijke belangen en behoeften, waarschijnlijk in dezelfde betrekking tot de Gemeenten stonden, als eertijds de Apostelen. Ter bevestiging van dit vermoeden kan dienen, dat de laatstgenoemde, volgens het berigt van zijnen levensbeschrijver, vroeger kassier geweest is bij eenen Italiaanschen koopman te

Antwerpen, waarom hij ook wel eens onder den naam van HANS KASSIER voorkomt, en in lateren tijd te *Alkmaar* wonende (bl. 30), »het meest sijne middelen gebruijckt heeft, met gedeelten in visscherien en Harinckbuijssen te houden, 't welck hij voor vele andere handelingen verstont een seer rechtveerdige neeringe te sijn."

Zoolang de geest van eenvoudige en stille vroomheid levendig bleef, die de Doopsgezinde Kerkgemeenschap gesticht had, en een ieder zijne roeping als lid van dezelve gevoelde, werkten de genoemde mannen met blijkbaren zegen, zoodat, door den arbeid hunner liefde, de Gemeenten toenamen in kennis en Godsvrucht, en de naam dien zij droegen, bij alle welgezinden en onpartijdigen in eere kwam. Toen zij echter, bij eene meerdere toenadering tot de wereld, ook in de wijze van de verkondiging der Euangelische waarheid, andere en hoogere behoeften begonnen te gevoelen, traden meergeoefende, hoewel nog niet van den beginne af opzettelijk gevormde Leeraars, allengs in de plaats der eigenlijke Liefdepredikers, en deze zijn het, die een tweede tijdperk in de geschiedenis van het Leeraarsambt onder de Nederlandsche Doopsgezinden uitmaken. Het ligt in het duister, of, waar, en door wien deze mannen eene bepaalde opleiding tot dat ambt hebben genoten, gelijk het ook moeijelijk valt, naauwkeurig aan te wijzen, hoe ver hunne kennis zich heeft uitgestrekt, doch wanneer men de schriften van velen hunner leest, staat men in de daad verwonderd over den rijkdom van wetenschap, de hechtheid van redenering, en de bondigheid van betoog, die men er allerwege aantreft. Som-

migen geven ondubbelzinnige blijken van oude taalkennis, terwijl de overzettingen van Hoogduitsche, Fransche en Engelsche werken, van anderen afkomstig, geenen twijfel overlaten aan derzelver bedrevenheid in die talen. Tot deze behooren onder de velen T. van Braght van *Dordrecht*, de uitgever van den grooten »Martelaarspiegel der Doopsgezinden," een boek, dat, als historisch gedenkstuk, zijne waarde altoos behouden zal; Pieter Jansz Twisck van *Hoorn*, Schrijver niet alleen van zeer vele Godgeleerde, maar ook van eenige voor zijnen leeftijd voortreffelijke geschiedkundige werken; E. A. van Doorngeest, die, behalve door zijne Godgeleerde geschriften, en de verdediging van zijne Gezindte tegen den Hoogleeraar Fr. Spanheim, zich eenen naam gemaakt heeft door zijne »Rijper Zeepostil," welke hij met zijnen ambtgenoot Posjager, te dienste der haring- en walvischvangers in zijne Gemeente, (*de Rijp*) heeft uitgegeven; A. van Eeghen, van *Middelburg*, auteur onder andere van het eerste volledige zamenstel eener Christelijke Godgeleerdheid voor Doopsgezinden; K. van Huyzen, van *Embden*, meest bekend door zijne »Historische verhandeling van den opkomst en voortgang der Doopsgezinden;" J. Klaasz van Grouw, de scherpzinnige tegenschrijver van sommige zijner geloofsgenooten; G. Maatschoen van *Amsterdam*, de geleerde vertaler en uitbreider der Geschiedenis van Schijn; G. Blaauw, van *Wormerveer*, de kundige en schrandere onderzoeker van de voorregten en gebruiken der Nederlandsche Doopsgezinden, en vooral Maarten Schagen, laatst te *Utrecht*, de zeer vruchtbare

Schrijver en uitnemende Vertaler, wiens »Historie der Waldensen" van diepe geschiedkundige studiën getuigt, en tot nog toe het beste werk mag heeten, dat wij in onze taal over het door hem behandeld gedeelte der Kerkgeschiedenis bezitten. Uit de levensbijzonderheden van eenige dezer mannen weet men, dat zij vroeger een zeker burgerlijk bedrijf oefenden, hetwelk zij, bij hunne bevordering tot de predikdienst, of vaarwel zeiden, of mede bleven aanhouden. Zoo verhaalt de uitgever van SCHIJN (D. II. 516), dat de bovengenoemde PIETER JANSZ TWISK te *Hoorn* een' lakenwinkel hield, waarvan het uithangbord het nabuurige dorp *Twisk* vertoonde, vanwaar hij ook zijnen naam ontleende; het is bekend, dat MAATSCHOEN Apotheker (*) te *Amsterdam* was, dat VAN EEGHEM, te *Middelburg* eerst wever, en daarna boekverkooper was (†), en dat ook SCHAGEN, vóór zijne

(*) Dit berigt, dat op eene mondelinge mededeeling van wijlen mijnen Ambtgenoot A. H. VAN GELDER steunt, wordt bevestigd door den catalogus der zeer rijke boekerij van MAATSCHOEN, waarin de ontleed- heel- genees- en vooral de artsenijmengkundige werken, nagenoeg 25 bladzijden beslaan.

(†) A. VAN EEGHEM, volgens het verhaal van zijnen lijkredenaar G. DE WIND, in de Roomsche kerk in *Vlaanderen* geboren (1631), doch later te *Aardenburg* met zijne ouders tot een beter inzigt der Godsdienstige waarheid gekomen zijnde, werd bij eene der Doopsgezinde Gemeenten te *Haarlem* gedoopt, naar welke destijds door de weverijen bloeijende stad hij gezonden was, om zich in deze kunst te oefenen. Te *Middelburg* zich als wever gevestigd hebbende, werd hij, zonder eenige opleiding tot het predikambt ontvangen te hebben, tot de waarneming van hetzelve bij de Doopsgezinde Gemeente verkoren en aangesteld. Hij verwisselde nu zijn bedrijf met dat van boekverkooper, en oefende zich nog in zijn 30ste jaar, onder het geleide van twee

beroeping als Leeraar, eerst naar *Alkmaar* en vervolgens naar *Utrecht*, mede te *Amsterdam* een' boekwinkel had.

Ik kan mij het genoegen niet ontzeggen, de gedachtenis van dezen waarlijk uitmuntenden man, naar aanleiding van de lijkrede, door zijnen ambtgenoot Joannes Cuperus (2 Dec. 1770) op hem gehouden, hier te vernieuwen, vooral om te doen zien, hoe zijn voorbeeld bewijst hetgeen ik over de kracht en de toenmalige besturing van eigene oefening gezegd heb. Ook Marten Schagen werd niet van zijne jeugd af tot het predikambt, maar tegen zijnen zin, tot den boekhandel opgeleid. Hij wist intusschen zijn tijdelijk bedrijf met zijne zucht tot letteroefeningen te verbinden, en de zeer geringe kennis aan de geleerde en eenige nieuwere talen, in zijne kindschheid opgedaan, derwijze te vermeerderen, dat hij, zonder hulp van anderen, in staat geraakte, eene menigte belangrijke, meestal wetenschappelijke werken, uit het Grieksch, Latijn, Engelsch, Fransch en Hoogduitsch te vertalen en uit te geven. Het zou overbodig zijn, de vele geschriften hier op te noemen, door welker overbrenging, opheldering en vermeerdering hij de wijsgeerige, natuur- en geschiedkundige, Godgeleerde en regtsgeleerde Letterkunde van ons land verrijkt heeft. Alleen acht ik het niet on-

geleerde inwoners van *Middelburg*, in de Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche talen, zoodat hij, blijkens zijne uitgegevene schriften, in lateren leeftijd aanvulde, wat hem in zijne jeugd had ontbroken. In meer gevorderden ouderdom liet hij ook den boekhandel varen, en wijdde zich geheel en al aan zijnen post van Leeraar.

gepast, te vermelden, dat hij, in vereeniging met twee Doopsgezinde Leeraren van *Zaandam*, Adriaan Loosjes en Jan Lijnsz Rogge, onder goedkeuring van den Hoogleeraar Havercamp, de werken van den Joodschen Geschiedschrijver Flavius Josephus vertaald heeft, die, ter vereering van den beroemden Uitgever derzelve in het Grieksch, en ter bevordering van het vertier, op diens naam, bij Schagen in het licht verschenen zijn, eens in folio (1732) en eens in groot quarto en in groot twaalvo (1736). Loosjes heeft de kaart van het Heilige Land geteekend, die in den eersten druk gevonden wordt. De oorspronkelijke geschriften van Schagen zijn meestal vervat in zijne »Godgeleerde, historische, philosophische Vermakelijkheden" (9 deelen), waarbij men voege zijne boven aangehaalde »Historie der Waldensen" en het voor de geschiedenis en beoordeeling van onze Kerkgemeenschap zoo belangrijk werk, dat den titel draagt: »De Kerk der Nederlandsche Doopsgezinden in derzelver Reformatie vertoond 1743." Gedurende zijn verblijf te *Utrecht* stond hij bekend als een onzer eerste taalbeoefenaren, en onderhield hij zeer naauwe letterkundige betrekkingen met zijnen vermaarden stadgenoot, den Hoogleeraar Meinard Tydeman, en de geleerde Heeren Mr. C. A. van Wachendorff en Mr. M. A. van Asch van Wijk, met wie hij ook, kort na de oprigting der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te *Leiden*, tot lid van dezelve benoemd werd. Zijne bekwaamheid tot het predikambt was eene schoone vrucht, die hij, naar het verhaal van zijnen lijkredenaar, door eigene oefening, en (bl. 12)

door het deelnemen aan de bovengenoemde zoogenaamde Collegien, gekweekt had. Terwijl hij boekverkooper was te *Amsterdam*, werd hij tot Leeraar verkoren in de Doopsgezinde Gemeente, aldaar vergaderende in het kerkgebouw *de Arke Noach*, en nam hij er de dienst waar, zonder eenige jaarwedde daarvoor te genieten. Hij was het ook, die de Godgeleerde studien van zijnen zoon bestuurde, en hij deed zulks, blijkens papieren, welke nog daarvan voorhanden zijn, op eene wijze, die aan den toenmaligen staat der theologische wetenschappen beantwoordde. Zijne uitgebreide boekerij stelde hem daartoe in de gelegenheid. De verkoop-catalogussen der bibliotheken van Schagen (1771) en van Maatschoen (1752), die voor mij liggen, wijzen niet alleen op doorgeleerde bezitters, maar doen mij in de daad verbaasd staan over den rijkdom van de beste en kostbaarste Oostersche, Grieksche en Latijnsche werken, die destijds over alle de bijzondere vakken der Theologie bestonden.

Het is allezins waarschijnlijk, dat deze Leeraars eene vaste jaarwedde van hunne Gemeenten genoten hebben, waardoor zij den naam van Liefdepredikers in den eigenlijken zin des woords niet meer konden dragen. De begrippen toch over het bezoldigen der Godsdienstleeraars door de Gemeenten, welke onder de Doopsgezinden van dien tijd heerschten, hadden eene groote verandering ten goede ondergaan, zoo men dezelve vergelijkt met de meer steile en overdrevene gevoelens daaromtrent, waarvan ik in den beginne heb gewag gemaakt. De bovengenoemde van Doorregeest zegt dienaangaande, in zijnen

»Brief aan den Heer Fr. Spanheim" (bl. 84): »Wij kennen de H. Schrift, welke vereischt, dat men *den dorschenden osse den muil niet moet toebinden*, en daarom ook vermaant: *Die onderwezen wordt in het woord, deele mede van alle goederen den genen, die hem onderwijst.* Maar evenwel ontveinzen wij ook niet, het daarvoor te houden, dat de ergernissen in 't misbruiken van dit regt zwaar en veel kunnen zijn, wanneer men niet in een opregte liefde, om in Gods huis nut te doen, maar om in de wereld eene broodwinning te hebben, gelijk men een burgerlijke hantering aanvaardt, 't heilig predikambt aanneemt, en als of men maar voor de genen, die 't meest willen geven, het dierbare woord Gods en zijn eigen gaven te koop droeg, om welken aanstoot des te beter te mijden, en dat het, voornamelijk in dit geval, meer voor de toehoorderen ter zaligheid vordert, dat men geeft, als dat men ontfangt, vele mannen onder ons, zich veel liever, als dit regt te gebruiken, zeer klein wilden behelpen in de wereld, of hun eigen- inkomsten en renten verteren, of anders eenige hanteringe, na gelegenheid van hunne zaken, ter hand nemen, opdat zij anders hunne naasten niet al te zeer tot een last zouden zijn."

Opmerkelijk is het, dat, tegen het midden der 17de eeuw, vele Doopsgezinden uit den deftigen middelstand zich begonnen toe te leggen op de studie der geneeskunst, de eenige wetenschap, door welker oefening zij, bij de toenmalige staatkundige gesteldheid dezer landen, den lust voor de letteren met de zorg voor een tijdelijk bestaan konden vereenigen. Echter verloochende zich

ook bij hen, die dit vak van studie kozen, de geest van Godsdienstigheid niet, welke destijds meer algemeen was, en het huisselijk, gezellig en maatschappelijk leven doordrong. Getuigen zijn hiervan onder andere de Doopsgezinden G. en N. Bidloo, waarvan de eerste Lijfmedicus van Koning Willem III, en daarna Hoogleeraar te *Leiden*, de tweede Med. Dr. te *Amsterdam*, en vervolgens Lijfarts van Czaar Peter I, niet alleen geneeskundige, maar ook Godgeleerde en Godsdienstige schriften hebben uitgegeven. Het kon niet missen, dat de strenge beoefening van één bepaald vak van menschelijke wetenschap aan den onderzoeklievenden geest eene zekere geleerde rigting gaf, en tevens invloed had op de aankweeking van andere kundigheden, en zich inzonderheid aan de nasporing van het belangrijkst voorwerp van 's menschen kennis, van de Godsdienst, mededeelde. In eenen tijd, waarin het onderzoek der H. Schrift nog niet tot eenen afzonderlijken stand beperkt was, maar in alle kringen liefhebbers vond, zoodat de voorbeelden van zoogenoemde Leeken niet zeldzaam waren, die de Grieksche taal aanleerden, met oogmerk, om het N. Testament in het oorspronkelijke te kunnen lezen; waarin men nog moed en opgewektheid in zich voelde, om, als ter uitspanning en ter zijner verpozing van gezette bezigheden, in natuurkundige, zedekundige en Godgeleerde onderwerpen zich te verdiepen, kon de verbindtenis van de studie der Medicijnen met die der Theologie geenszins vreemd schijnen. Eene verbindtenis dier twee vakken van wetenschap prees zich nog meer aan door de gelijke strek-

king van dezelve. Beide toch zijn uit hunnen aard geschikt, om den mensch tot God op te leiden, en mogt de studie der Geneeskunde in latere dagen, helaas! weleens aanleiding gegeven hebben, om den mensch van God af te leiden: de Godsdienstigheid van vroegere dagen, gegrond op eene geloovige beoefening der H. Schrift, weerde destijds dat gevaar af, en stemde het hart van den onderzoeker der natuur tot verheerlijking van derzelver Maker. Zoo was het althans in de dagen, welke ik bedoel. Die schoone trekken blijken uit de toenmalige algemeene belangstelling in alwat tot de zoogenoemde Physico-Theologie behoort, en zij spreken nog tot ons uit de vertalingen der Engelsche werken van DERHAM (*), RAY en anderen, over de Godgeleerde sterren- plantenkunde enz.; het waren de dagen, toen ZWAMMERDAM en LEEUWENHOEK hier te lande met een oog, door het geloof verhelderd, de natuur bespiedden, terwijl NIEUWENTIJT het »Regt gebruik der Wereltbeschouwingen" aanwees. Hierbij kwam de inwendige verwantschap der beide genoemde vakken van geleerdheid, waardoor derzelver beoefenaar regtstreeks geleid werd, om de krankheden van ligchaam en ziel, dikwijls zoo naauw met elkander verbonden, te leeren kennen en genezen. Beide wetenschappen boden elkander zusterlijk de hand, ter vermindering en verzachting van het lijden dezes tijds; de geneeskunst werd in hare zegen-

(*) Vervaardigd door A. VAN LOON, Med. Dr., eerst te *Amsterdam*, daarna te *Gouda* en *Leiden*, waar hij tevens Leeraar was.

rijke werking door de Godsdienst verhoogd en geheiligd; de man, die door grondige studie den mensch naar ligchaam en ziel in zijne ellende, en de middelen tot zijn herstel en behoud had leeren kennen, kon den Christen al dat gene toedienen, wat deze op het leger der smarte behoefde, en wanneer het geduld dreigde te bezwijken, en de kunst voor het geweld der krankte moest zwichten, stond hij gereed, om de zwakken door de kracht des Euangeliums te versterken, de bedroefden te vertroosten, en rigtte hij het treurend oog uit het stof der aarde ten hemel.

Het zijn deze oorzaken, waaruit ik het eigenaardig verschijnsel onder de vroegere Doopsgezinden meen te moeten afleiden, dat niet weinigen hunner er toe kwamen, om de oefening der geneeskunst met de waarneming van het predikambt in hunne Kerkgemeenschap te verbinden, een verschijnsel, dat in de Christelijke Kerk geen wedergade vindt. Zulke mannen waren onder vele Galenus Abrahamsz en Samuel Apostool, eerst ambtgenooten in de Vereenigde Vlaamsche en Waterlandsche Doopsgezinde Gemeente te *Amsterdam*, na derzelver scheuring, Hoofden van de twee partijen, van die *bij het Lam* en *van de Zon*; Antonius van Dale te *Haarlem*, wiens Godsdienstige schriften onder zijne geloofsgenooten veel goeds gesticht hebben, terwijl zijne geleerde Latijnsche werken, eene Europeesche vermaardheid hebben verkregen (*); de geschiedschrijver Hermannus Schijn te

(*) A. van Dale: Dissertationes duae de oraculis veterum Ethnicorum. Amstelod. 1700.

Amsterdam, Gerardus de Wind te *Middelburg*, Frederik Toger te *Leiden*, Abraham van Loon te *Gouda*, en Jacobus van Zanten te *Haarlem*, alle gunstig bekend door onderscheidene Godgeleerde, zedekundige, natuurkundige en historische schriften, die hunne waarde nog altoos blijven behouden. De laatste van deze mannen was, zoo veel ik weet, Pieter Schagen, zoon van Marten Schagen, die, na zijne geneeskundige studien aan de Hoogeschool van zijne woonplaats te hebben voltooid, en met de openlijke verdediging eener dissertatie, aldaar tot Med. Dr. bevorderd te zijn, op grond van zijne Godgeleerde oefeningen, onder het bestuur van zijnen Vader gehouden, tot Leeraar der Doopsgezinde Zuider-Gemeente te *Westzanen* verkoren werd. Het ligt buiten mijnen kring, de proeven te beoordeelen, welke hij, benevens zoo vele zijner voorgangeren, van zijne bedrevenheid in de geneeskunde gegeven heeft, maar de aanteekeningen omtrent zijne Gemeente, welke mij van hem onder de oogen gekomen zijn, strekken tot ondubbelzinnige bewijzen, dat hij zijnen post van Leeraar met ijver en bekwaamheid heeft te roer gestaan, zoodat hij zijnen voortreffelijken Vader ook later zou hebben op zijde gestreefd, en welligt overtroffen, had God hem niet, kort na

---

A. van Dale: Dissertationes de origine ac progressu idololatriae. ib. 1696.
——— ——— IX antiquitatibus, quin et marmoribus Rom. et Gr. illustrandis inservientes. ib. 1702.
——— ——— super Aristea de LXX interpretibus. ib. 1705.

de aanvaarding van zijn beroep, door den dood weggenomen (*). Bij gebrek aan de noodige bescheiden, valt het onmogelijk te zeggen, of de Godgeleerde vorming van deze Leeraars de vrucht geweest zij van een bepaald onderwijs, hun door anderen gegeven, dan of dezelve moet worden afgeleid uit den meer ernstigen Godsdienstigen geest van hunnen leeftijd, en de daaruit geboren zucht tot eigen oefening in alwat tot het predikambt vereischt wordt. Van enkele, zoo als van DE WIND, blijkt het eerste (†), 'tgeen mij omtrent andere tot hetzelfde besluit doet komen; bij SCHIJN en alle van de Afdeeling der Zonisten, zou ik, om redenen ligt te gissen, het laatste als meest waarschijnlijk aannemen. Uit de lijkrede op SCHIJN, door MAATSCHOEN in 1727 gehouden, ziet men althans, dat hij te *Leiden* en te *Utrecht* in de Medicijnen gestudeerd, en aan deze laatste Hoogeschool den graad van Med. Dr. verworven heeft. Zijne bekwaamheid tot het Leeraarsambt had hij alleen aan eigene oefening te danken. Wanneer men nu de vele, zeer verschillende en grondige Godgeleerde schriften, door hem in 't licht gegeven, in aanmerking neemt, moet men zich billijk verwonderen over zoo groote kennis,

(*) Men zie M. SCHAGEN: *Levens- en Stervensgedagtenis van* P. SCHAGEN, over Matth. XXV:23 (gehouden te *Westzanen*, 16den December 1758).

(†) Uit eenen brief van A. VAN EEGHEN aan G. DE WIND, destijds (1702) te *Amsterdam* woonachtig, en aldaar studerende onder de Remonstrantsche Professoren, LIMBORCH en CLERICUS, alsmede onder FRANCIUS, Hoogleeraar aan het Athenaeum dier stad. Zie de Voorrede voor de *Christelijke Godgeleerdheid* van VAN EEGHEN, uitgegeven door DE WIND.

door zoo geringe hulpmiddelen verkregen. Zoo vind ik ook van GALENUS ABRAHAMSZ vermeld (*), dat hij, na zijne geneeskundige studien aan de Akademie van *Leiden* te hebben voltrokken, ten jare 1645 te *Amsterdam* eenen aanvang maakte met de praktijk, en reeds na verloop van drie jaren, in 1648, tot Leeraar aldaar verkoren en aangesteld werd, uit welken spoed ik met eenigen grond meen te mogen opmaken, dat hij zijne geschiktheid tot het predikambt aan gaven, hem van nature toegedeeld en aan eigen oefening te danken had. Vraagt men, of deze voortreffelijke mannen het heilig dienstwerk enkel uit liefde verrigt, dan of zij eene vaste jaarwedde van hunne Gemeente daarvoor genoten hebben, zoo moet ik antwoorden, dit niet stellig te kunnen verzekeren, maar het allezins waarschijnlijk te achten, dat het laatste heeft plaats gevonden, en dat zij dus niet onder de Liefdepredikers in den strikten zin des woords kunnen gerangschikt worden.

Het is dus waar, dat zij in den eigenlijken zin niet tot de twee klassen van Doopsgezinde Leeraars behooren, waarover ik hier spreek. Immers wel verre van *ongestudeerd* te heeten, waren zij veeleer met grondige en geleerde kennis doorvoed, maar zij beslaan in zoo verre met regt eene plaats in den kring, dien ik voor mij beschrijven wilde, als wij mogen vooronderstellen, dat zij geene bepaalde opleiding tot het Leeraarsambt hebben genoten, en het is daarom, dat ik gemeend heb, van hen te moeten gewagen. Door de zoogenoemde *ongestudeerde* Leeraars onder ons

(*) Zie de lijkrede op hem, door VAN MAURIK, bl. 15 en 16.

Doopsgezinden worden toch alleen dezulke verstaan, die, niet uitgerust met de kennis der geleerde talen, welke de studie der Theologie vereischt, en zonder aan eene Akademie, een Seminarium, of bij een' Predikant, een geregeld en volledig onderwijs in den geheelen omvang der Godgeleerde wetenschappen te hebben ontvangen, door eigen oefening, of ook eenigzins geholpen door de aanwijzingen en raadgevingen van anderen, tot het Leeraarsambt in de Christelijke Kerk zich eenige geschiktheid hebben verworven, op grond waarvan zij tot dat ambt aangesteld en in eene Gemeente zijn verkoren. Bij de onafhankelijkheid, die de wederzijdsche betrekking der Doopsgezinde Gemeenten te allen tijde heeft gekenmerkt, hing het toelaten en aanstellen van zulke mannen tot de predikdienst, van de Kerkeraden, of ook van eene Vergadering van enkele Leeraren af, en bestaat de vrijheid daartoe nog heden te dage. Alle Gemeenten, die de Algemeene Doopsgezinde Societeit uitmaken, hebben intusschen, met onderling goedvinden, de bevoegdheid, om te beoordeelen, of er aan zulke Leeraren behoefte is, alsmede het examineren en aanstellen van dezelve, aan Bestuurders van die Vereeniging opgedragen, terwijl de veel oudere Friesche Societeit het regt daartoe behouden heeft, dat met haar ontstaan zelve is verbonden geweest.

Groot was het aantal van deze Leeraren onder ons, vooral ten platten lande, vóór de stichting der »Kweekschool ter bevordering van de predikdienst" in 1735, en ook nog vóór de vereeniging der beide afgescheidene partijen, van die *bij het Lam* en *van de Zon*, in 1800, binnen

Amsterdam, en ten gevolge daarvan, ook elders. Tot hen reken ik in de eerste plaats allen, die ik in het tweede tijdperk der geschiedenis van het predikambt onder de Nederlandsche Doopsgezinden heb opgenoemd, en voorts, om de bovengemelde reden, ook degene, die bij hunne geneeskundige studie, zich tevens op de Godgeleerdheid hebben toegelegd; tot hen behooren de meeste Leeraars in onze Kerkgemeenschap, die in de laatste helft der vorige eeuw Gemeenten bediend hebben, en nog heden te dage bedraagt derzelver getal ruim twintig. Liefdeprediker, in den eigenlijken zin des woords, d. i. Leeraren, die uit het midden der broederschap verkoren, de dienst uit liefde, en zonder eenige geldelijke belooning, waarnemen, bestaan er thans alleen nog in vier Gemeenten, t. w. in de twee te *Aalsmeer aan den Uitweg*, in die te *Balk*, en op het eiland *Ameland* in die te *Nes*, *Ballum* en *Hallum*. Deze vier Gemeenten zijn ook de eenige, die zich niet aan de Algemeene Doopsgezinde Societeit hebben aangesloten.

Ik zou de grenzen van dit opstel te buiten gaan, zoo ik hier in eenig onderzoek wilde treden, of, bij de verbeterde begrippen over den aard van het Christelijk Leeraarsambt en van de voorbereiding daartoe, die van tijd tot tijd onder ons zijn opgekomen en algemeen geworden, dergelijke zoogenoemde ongestudeerde Leeraars nog in latere dagen noodzakelijk geweest zijn, en of derzelver aanwezen, in den bepaalden kring van onze Kerkgemeenschap, veel of weinig heeft bijgedragen ter bereiking van het groote doel, waartoe het predikambt is ingesteld. Met dankbare

erkentenis voor het goede, door vele van die waardige mannen gesticht, wil ik alleen nog meer bepaald vragen: hoe zij zich de geschiktheid tot het verrigten van het heilig dienstwerk hebben eigen gemaakt, en ten slotte gaarne op een' enkelen hunner uit lateren tijd wijzen, om, bij eene dankbare waardering van zijne verdiensten, in zijn voorbeeld te toonen, wat vurige ijver tot de roeping van Euangeliedienaar, ook in ongunstige omstandigheden, bij den mensch vermag.

Wanneer wij de berigten raadplegen, welke Schijn en Maatschoen aangaande de voornaamste ongestudeerde Leeraars van vroegeren tijd hebben bijeen verzameld, wordt het ons duidelijk, dat zij, gelijk ik reeds heb aangemerkt, geenszins van den beginne af tot het predikambt bestemd, maar later, door eigen lust en den loop der omstandigheden, daartoe zijn geleid geworden, en dat eigene oefening, gepaard met eenige aanwijzing van meer kundige vrienden, de middelen geweest zijn, waaraan zij hunne bekwaamheid, om de Gemeenten voor te gaan, te danken hadden. In den loop der vorige eeuw, en ook nog later, werden velen hunner hierin niet weinig geholpen door de gewoonte, bij onderscheidene Doopsgezinde Gemeenten, in navolging der Collegianten of Rijnsburgers aangenomen, om zekere *Collegiën*, of Godsdienstige bijeenkomsten te houden, waarin het, naar de vrijheid van spreken, door deze voorgestaan, een' iegelijk zonder eenig onderscheid, vergund was, zijn gevoelen over een bepaald gedeelte der H. Schrift voor te dragen, of in aller naam het gebed op te zenden, of een woord tot stichting en opbouwing te spreken. In eenen tijd, toen

men liever weinig goed wilde verstaan, dan veel omvatten; konden zulke oefeningen Bijbel- en Godsdienstkennis aanmerkelijk bevorderen, terwijl de hooger ernst der voorvaderlijke vroomheid en de grooter strengheid der huiselijke tucht het gevaar verminderden, om tot die eenzijdigheid, meesterachtigheid en waanwijsheid te vervallen, welke eene meer dan gewone belangstelling in de studie der eigenlijke Godgeleerdheid, afgescheiden van grondige wetenschap, maar al te dikwijls ten gevolge heeft. De beoefening van letteren en fraaije kunsten was toen op verre na niet zoo algemeen als thans; zij bleef tot weinige kleine kringen bepaald, en de gelegenheden, om de vruchten van den geest aan eene Vergadering van geletterde, althans beschaafde lieden, voor te dragen, welke een later leeftijd heeft voortgebragt en onze dagen zoo zeer vermenigvuldigen, waren nog onbekend. Voelden jongelieden zich dus uit inwendige behoefte opgewekt, hunnen geest te beschaven, en met kundigheden te verrijken, zoo werden zij, bij den geest van ernst, die hunne opvoeding en vorming regelde en doordrong, van zelf tot de vakken van natuurkunde, wijsbegeerte, zedekunde en Godgeleerdheid bepaald, en men zag het aangenaam verschijnsel, dat jongelingen en mannen de uitgespaarde uren van hun dagelijksch bedrijf tot oefeningen besteedden, waaraan men zich doorgaans, enkel uit besef van pligt, overgeeft. Verlangden deze naar eene gelegenheid, om de vruchten hunner nasporingen en overdenkingen aan anderen mede te deelen, en alzoo zelf in kennis te vorderen, of om zekere vaardigheid te verkrijgen in het voordragen

van eigene opstellen: het waren de Collegiën, die in vele Doopsgezinde Gemeenten aan deze wenschen voldoening verschaften. Hier toch, waar zij ervarene mannen over de belangrijkste onderwerpen voor den mensch hoorden spreken, en vrijheid hadden, bedenkingen daartegen te opperen, naar opheldering en bevestiging van het gestelde te vragen, en hunne eigene inzigten aan het oordeel van anderen te toetsen en te onderwerpen; waar men bijeenkwam, om elkander op te scherpen in het kennen en beoefenen van alwat rein en loffelijk is, zagen zij leerscholen geopend, waarin zij eenige vergoeding vonden voor hetgene zij aan eene meer geleerde opleiding misten, en waaruit dikwijls bekwame verkondigers van de waarheden des Christendoms uitgingen.

Het is waar, dat zulke oefeningen, vergeleken met de hooge eischen van het predikambt, altoos onvolledig blijven moesten, en het gemis van oude taalkennis zoowel als van eene streng wetenschappelijke beoefening der Godgeleerdheid niet geheel konden vergoeden; maar zoo men billijk wil oordeelen, zal men zich veeleer verwonderen over de vorderingen, welke velen, met zoo geringe hulpmiddelen, hebben gemaakt, dan dat men op derzelver mindere bekwaamheid tot het predikambt met minachting zal nederzien. Hetgeen ten aanzien van Bijbelsche uitlegkunde en Godgeleerdheid hier van groot nut was, bestond in het opmerkelijk verschijnsel, dat onze Nederduitsche Letterkunde oplevert in de overzettingen van vele belangrijke werken in die vakken, oorspronkelijk veelal in de taal der Geleerden geschreven, zoo als van Erasmus, de Groot, de Poolsche Broeders

en BEAUSOBRE, alsmede van LIMBORCH, TURRETIN, BURNET, CAVE en vele andere. Deze en soortgelijke boeken waren toen in de handen van ieder letterminnaar; zij werden, bij het dagelijksch lezen der H. Schrift, vlijtig geraadpleegd, en droegen veel bij, om den geest op te scherpen en met kundigheden te verrijken, die voor het verstaan en verkondigen van de waarheden des Christendoms onmisbaar zijn. In lateren tijd, toen men, bij het behandelen der genoemde vakken, zich meer van de gewone landtaal bediend heeft, zijn die hulpmiddelen zeer aanzienlijk vermeerderd. Deze gewoonte der Geleerden moge hare nadeelen hebben: het valt echter niet te ontkennen, dat zij de wetenschappen voor alle standen meer toegankelijk gemaakt en een' ruimeren werkkring voor dezelve geopend heeft. Ook de ongestudeerde Leeraars onder ons hebben daarvan voordeel kunnen trekken, en de meeste hunner zullen zich dankbaar verheugen, in eenen tijd te leven, waarin het licht der Godgeleerde wetenschappen meer op den kandelaar geplaatst, zijne weldadige stralen wijd en zijd verspreidt (*).

Al hetgeen ik over de ongestudeerde Leeraren onder ons in 't algemeen gezegd heb, wordt opgehelderd en bevestigd door de geschiedenis van den man, op wien ik ten slotte wilde wijzen.

(*) Men zie over de Leeraren, waarvan ik in dit stukje gesproken heb, het Voorberigt, geplaatst voor de *Kerkelijke Redevoeringen van* G. J. VAN RIJSWIJK, *Lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem en* (zoo lang zijn gezigt hem dit vergunde) *Leeraar onder de Doopsgezinden. Amsterdam* bij P. MEIJER WARNARS 1825, bl. XIII—XV.

Hij toch leefde in den tijd, dien ik geteekend heb; hij was van zijne jeugd af omgeven door den toen heerschenden geest van ernstige Godsdienstigheid, en hij stond op de plaats, hem aangewezen, als het toonbeeld van eene vrije en zelfstandige ontwikkeling zijner krachten. Deze man was de ongestudeerde Leeraar der Doopsgezinde Gemeente te *Westzanen* (*op het Noord*) met name WILLEM BRUIN, die den 22sten October 1826, na eenen veertigjarigen diensttijd aldaar, in den ouderdom van ruim 67 jaren, overleed. Met uitzondering van eenen nog levenden (*) heeft de reeks van die waardige mannen onder ons zich met hem gesloten, die zonder bepaalde opleiding in het predikambt getreden, hetzelve op eene zoo voortreffelijke wijze hebben bekleed, dat het gemis van geleerde vorming weinig bij hen werd opgemerkt, terwijl zij, zoowel door hunne algemeen nuttige werkzaamheid, ook buiten hun eigenlijk vak, als door hunne uitgegevene schriften, de algemeene hoogachting hebben verworven (†).

(*) Ik bedoel mijnen pas gemelden veelgeachten vriend, den Eerw. G. J. VAN RIJSWIJK, die in het genoemde Voorberigt verhaalt »hoe hij tot het Leeraarsambt niet is opgeleid; maar zich zelven tot Leeraar gevormd heeft, door het spreken in de *Vergaderingen der Collegianten* te *Rijnsburg* en elders, zoo ook op de *Collegien* of *Oefeningen*, die voorheen onder de *Doopsgezinden* plagten te bestaan, en de eigenlijke *Kweekscholen* waren der *verkoren Leeraars*." Bl. XIII. Men vindt te dier plaats Bl. XXV—XXXVI, desgelijks eene allezins volledige »Lijst der uitgegevene Schriften van G. J. VAN RIJSWIJK."

(†) Ik ben de bijzonderheden wegens het leven, de opleiding en de verrigtingen van den overledene verschuldigd

Uit zeer geringen stand afkomstig, en reeds op zijn derde jaar van ouderlijke verzorging, door den dood beroofd, ontving de jonge Bruin zijne opvoeding in het weeshuis der Doopsgezinde Gemeente van zijne geboorteplaats, *de Rijp*, in *Noord-Holland*. Ofschoon hij reeds op school blijken gaf van goede geestvermogens, zoo viel het echter geen' zijner verzorgeren in, hem tot iets anders te bestemmen, dan waartoe geboorte en stand hem riepen, tot een nuttig ambacht. Hij werd dan ook bij eenen timmerman en molenmaker besteld, en de plannen en teekeningen van molens, die nog van hem voorhanden zijn, getuigen, dat hij zijn vak meer dan werktuigelijk beoefende.

Het eerste geschrift, dat hem reeds in de dagen zijner jongelingschap boeide, en waarvan de gezette lezing de rigting van zijnen geest te kennen gaf en meer bepaalde, was het gulden boek van onzen de Groot: *Over de waarheid van den Christelijken Godsdienst*. De wijze, waarop hij vervolgens aan het Godsdienstig onderwijs bij den ongestudeerden, maar bekwamen Leeraar zijner Gemeente, P. Hartman (*), deel nam, maakte dezen opmerkzaam op den gunstigen aanleg, de reeds verkregen kennis en

---

aan de vriendelijke mededeelingen van 's mans' waardigen zoon, den Eerw. Heer Jan Bruin, Predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te *Koog en Zaandijk*.

(*) Schrijver van het lief en nuttig volksboek, dat de Maatschappij: *Tot Nut van 't Algemeen*, in het jaar 1792 met een' buitengewonen zilveren eereprijs bekroond, en onder den titel van *Hendrik en Anna*, in twee stukjes, heeft uitgegeven.

de zucht voor de Bijbelsche en Godgeleerde studie bij den jongeling. Na hem, in den ouderdom van 22 jaren, door den doop tot de Gemeente te hebben toegevoegd, deed hij hem het voorstel, om hem aan zijnen tegenwoordigen stand en werkkring te onttrekken, en tot Leeraar op te leiden. Tegen de uitvoering van dit voorstel verzette zijn meester zich echter met al de kracht van voordeelige toezeggingen, terwijl zijne omstandigheden hem ook onoverkomelijke zwarigheden schenen in den weg te leggen; het ontbrak hem zoowel aan tijd, als aan geldmiddelen, om aan het gedane voorstel en zijn eigen verlangen gehoor te geven.

Er bleef dus voor Bruin niets anders over, dan door het voortgezet oefenen van zijn tijdelijk bedrijf, voor zijn levensonderhoud te zorgen, terwijl hij bij Hartman, in uitgespaarde uren, het beloofde onderwijs ontving, en door groote bezuiniging in zijne noodzakelijkste behoeften, zich de middelen tot het aankoopen van de volstrekt noodige boeken te bezorgen. Met vasten tred sloeg hij dezen weg in, en hij rustte niet, voor dat hij zijn doel bereikt had. Terwijl hij lange dagen in zijn beroep getrouwelijk arbeidde, wist hij des morgens vroeg en des avonds laat nog tijd te vinden voor zijne letteroefeningen. Zelfs het enkel middaguur, dat den werkman ter verpozing van vermoeijenden arbeid vergund wordt, ging bij hem niet verloren voor het doel, waarop hij steeds het oog hield; alsdan zonderde hij zich dikwijls af in de kap van den molen, waarin hij werkte, en maakte alzoo dezelve tot zijn studeervertrek.

De aanleiding, die hij bij HARTMAN genoot, kon, gelijk van zelf spreekt, slechts gering zijn; maar hij wist dezelve op eene waarlijk verwonderlijke wijze tot zijn nut te besteden. Reeds na verloop van zes maanden, in het voorjaar van 1783, hield hij zijne eerste leerrede in de toen vacante Doopsgezinde Gemeente van *Kolhorn* en *Barsingerhorn*. Het gevolg was, dat hij aldaar beroepen werd, nadat hij kort te voren door JAN TEN KATE, Leeraar te *O.* en *W. Graftdijk* en SYBRAND MARTENS, Leeraar te *Noordeind van Graft*, ten overstaan van zijnen leermeester, geëxamineerd en tot het predikambt bevoegd verklaard geworden was. Wij zijn buiten staat, den omvang en de grondigheid van zulk een examen te beoordeelen, maar hetgeen BRUIN niet lang daarna, als Leeraar in de pas genoemde Gemeente, alsmede in die op het eiland *Wieringen* (*) en later te *Westzanen*, verrigt heeft, en hetgeen hij gedurende dien tijd door den druk heeft gemeen gemaakt, is voor ons een voldoende waarborg, dat hij geenszins op losse gronden tot het prédikambt is bevorderd.

Daar ik het genoegen gehad heb, den waardigen man in persoon te kennen, zoo kan ik uit ondervinding verzekeren, dat zijne leerredenen, die hij in eene schets ontwierp, bij overdenking uitbreidde en uit het geheugen voordroeg, door gepasten rijkdom van zaken en een-

---

(*) Hier was hij de opvolger van den ongestudeerden, helderdenkenden Leeraar CORNELIS WAGENMAKER, ook nu nog voordeelig bekend door zijne *Onderwijzing aangaande het Christelijk geloof. Amsterdam* 1759.

voudige en duidelijke Schriftverklaring, door geleidelijkheid van ontwikkeling, en redelijkheid van begrippen, zich onderscheidden. Ofschoon hij de Bijbelleer als Goddelijke Openbaring met geheel zijn hart eerbiedigde, en toonde, dat hij de gronden daarvoor met bekwaamheid en klem wist te handhaven, zoo stond zijne Godsdienstige denkwijze nogtans door eene vrijheid en onafhankelijkheid gekenmerkt, die den zelfdenker te kennen gaf, maar niemand aanstoot geven kon. Dezelfde loffelijke eigenschappen blonken ook uit in zijn catechetisch onderwijs, waarbij hij zich doorgaans van eigene zamenstellen bediende, waarin de leer en de geschiedenis altoos op 't naauwst met elkander verbonden waren.

De stille nederigheid, welke den man zoo zeer eigen was, en de practische strekking van alwat hij dacht en verrigtte, bleken inzonderheid, toen hij zich opgewekt gevoelde, de vruchten van zijn nadenken en onderzoek door den druk gemeen te maken. Zijn eerste werkje verscheen dan ook zonder zijnen naam, en droeg den bescheiden titel: *Het lot der menschen na hunnen dood, of vrije gedachten over de spoedige herstelling ten eeuwigen leven; ter proeve voorgesteld aan mijne onderzoek- en waarheidbeminnende Mede-Christenen. Te Haarlem bij* A. Loosjes Pz., 1793. Men ziet in dit stukje den onbekrompen en onafhankelijken denker, die het gevoelen wegens den zoogenoemden tusschenstaat, op geene verwerpelijke en voor hem althans nieuwe gronden, bestrijdt, terwijl hij zijne tegenovergestelde inzigten omtrent dat onderwerp met klemmende, wijsgeerige en Bijbelsche, bewijzen handhaaft.

Hoe zeer BRUIN ook in zijnen kleinen en stillen kring den loop der Godgeleerde wetenschappen naging, en de verschijnselen ter harte nam, welke op dat gebied zich vertoonden, blijkt uit zijn tweede geschrift: *De levens-geschiedenis van Jezus niet overtollig, maar van aangelegenheid, ter overtuiging van de Waarheden des Christelijken Godsdienst, en ter zedelijke verbetering van het menschdom.* Hij zond dit, desgelijks zonder zijnen naam, in het licht, ten jare 1794. In dit boekje van weinig bladen handhaaft hij, op eene waardige en nadrukkelijke wijze, het uitwendig bewijs voor de waarheid des Christendoms, tegen de Duitsche Godgeleerden van zijne dagen, die hetzelve als onvoldoende en onnoodig verwierpen, waarbij hij zich van redeneringen bedient, die hare kracht ter overtuiging nog niet verloren hebben, en nimmer verliezen zullen.

Toen ons Vaderland in de gevolgen van de groote Fransche Staatsomwenteling deelde, en men zich ook hier veelal bezig hield met het lezen en spreken over staatkundige onderwerpen, achtte hij het nuttig, zijne Landgenooten opzettelijk bij Godsdienstige waarheden te bepalen, overtuigd, dat goede Godsdienstige begrippen tot het bevorderen van het algemeene welzijn der maatschappij kunnen dienen, ja noodzakelijk zijn. Te dien einde gaf hij in 1795 te *Amsterdam* bij SCHALEKAMP met zijnen naam in het licht: *Gemeenzame Beschouwingen over den Godsdienst voor ongeoefenden, ter bevordering der Godsdienstige verlichting.* Deze Beschouwingen, in den vorm van zamenspraken gekleed, kenmerken desgelijks den helderdenkenden man, die

het gemeene welzijn met warmen ijver omvat en voorstaat.

De practische strekking van zijne werkzaamheid bleek mede in dat jaar, door eene vrije navolging van een' leerzamen Roman, naar het Hoogduitsch, die te *Haarlem* bij A. Loosjes Pz. verscheen, onder den titel: *Het goede Kristijntje, of eene Geschiedenis voor Dienstboden, en ook voor Ouders, Meesters en Vrouwen.*

In den loop van hetzelfde jaar ondernam hij, naar het eermetaal te dingen, uitgeloofd door Teylers *Godgeleerd Genootschap*, op de beantwoording der in den toenmaligen tijd zeer gepaste prijsvraag: *Kan men met grond beweren, dat de menschen immer, alleen door middel van hunne eigene rede of redekavelingen, zonder behulp van eenig regtstreeksch of meer onmiddellijk Godlijk onderwijs, tot de regte denkbeelden van Godlijke zaken, zouden hebben kunnen komen?* Hoewel aan zijnen geleerden Medebroeder, den Eerw. Jan Brouwer te *Leeuwarden*, de gouden eereprijs ten deele viel, zoo had Bruin echter de voldoening, dat aan zijnen arbeid de zilveren medaille toegewezen werd. De Berigtgever van deze twee stukken (in de *Letteroefeningen* van 1797, bl. 511) schijnt mij toe waarheid te spreken, als hij zegt: »Beide deze Verhandelingen gelezen hebbende, door Doopsgezinde Leeraren opgesteld, viel ons in, of men hier geene staal had van een' Leeraar onder die Gezindheid, toegerust met taalkennis en geleerdheid op de Hoogescholen opgedaan, en een', die, deze voordeelen missende, door eigen oefening en een begrensder onderwijs zijne kundig-

beden had verkregen. Een onderzoek naar den aanleg dier beide Leeraren heeft ons ten volle bevestigd in de gemaakte gissing. Brouwer heeft alle de voordeelen eener Akademische opvoeding genoten; Bruin is zijne vorderingen aan eene mindere opleiding en eigen oefening verschuldigd. Ingevolge hiervan is Brouwer's Verhandeling meer voor de geleerde wereld, en die van Bruin meer voor het algemeen geschikt. Beide verdienen zij de toegekende eereprijzen, en konden wij, wegens den aanleg van Bruin berigten bekomen hebbende, niet nalaten te denken, hoezeer eene Gemeente ook onderwezen, gesticht en opgebouwd kan worden door Leeraren, van eene eigenlijk gezegde geleerde opvoeding verstoken."

Aangemoedigd door den gunstigen uitslag van zijne pogingen, zond hij in het jaar 1798 andermaal bij hetzelfde Genootschap een antwoord in op de prijsvraag tegen de materialistische rigting, welke door Kant evenzeer bestreden werd, als zij door de Engelsche Wijsgeeren werd gewraakt: *Is er in den mensch geen ander beginsel van werking, dan Eigenliefde, en kan men alle de neigingen en hartstogten, die zich bij hem opdoen, daartoe brengen; of huisvesten er in hem ook beginselen van goedwilligheid, die zich door geene eigenliefde verklaren laten, en volstrekt belangeloos moeten genoemd worden?* Ook dit stuk mogt een' zilveren eereprijs wegdragen, terwijl de Schrijver denzelfden mededinger had als vroeger, die ook nu wederom het gouden eermetaal behaalde.

Bruin bepaalde zich in zijne letteroefeningen

echter niet bij uitsluiting tot den kring, hem door zijn beroep aangewezen; hij beschouwde met een wijsgeerig oog, door het licht van de Godsdienst verhelderd, den loop der staatkundige gebeurtenissen in zijnen leeftijd, en zocht daarin redenen tot opbeuring en bemoediging voor zich zelven en anderen. Daarvan getuigt een geschrift, in 1799 te *Amsterdam* bij Yntema, met verzwijging van naam, door hem uitgegeven, onder den titel van: *Godsdienstige en Wijsgeerige Beschouwingen der jongste Staatsomwentelingen in Europa.*

Terwijl hij zich alzoo op het uitgebreide veld van wijsgeerige beschouwingen begaf, sloot hij echter zijne oogen niet voor hetgeen in zijnen naasten kring gebeurde en hem als huisvader inzonderheid ter harte ging. Overtuigd, dat Ouders niet met te veel wijsheid en omzigtigheid kunnen te werk gaan, wanneer het de keuze van een beroep voor hunne kinderen, en het aangaan van een huwelijk door dezelve geldt, schreef hij eenen Roman in brieven, waarin hij zijne denkbeelden en raadgevingen omtrent die gewigtige onderwerpen inkleedde. Dit boekje verscheen naamloos, onder den titel: *Frans Edeling en Sophia Constant. Te Amsterdam, bij* Schalekamp 1801. Later (in 1810 bij de Wed. Warnars te *Amsterdam*) gaf hij nog een werkje met zijnen naam in het licht, getiteld: *Proeve over de wijsheid van God in het ontwerp der Euangelische Bedeeling*, hetgeen van zijne grondige Bijbelstudie en heldere voorstelling mede een gunstig getuigenis geeft.

De laatste vrucht van zijne pen, die hij, met

verzwijging van zijnen naam, door den druk gemeen maakte, is eene Verhandeling (voorkomende in het *Letterkundig Magazijn voor Wetenschap en Kunst* voor 1815, N°. V, bl. 210—226): *Over den ouden oorsprong van het Huis van* Nassau, *en deszelfs vroege en duurzame betrekkingen tot ons Vaderland.*

Behalve deze uitgegevene stukken, zijn er onder 's mans papieren nog eenige voor de drukpers gereed gemaakte handschriften gevonden, zoo als:

1°. *Een beknopt geschied- en staatkundig overzigt van den toestand der Nederlanden, sedert de regering van Keizer* Karel *den Vijfde, tot op den tegenwoordigen* (1815) *tijd.* De uitgave van dit handschrift, groot 307 bladzijden, is alleen verhinderd geworden door het vroeger verschijnen van de *Verkorte Geschiedenis der Nederlanden*, door den Hoogleeraar van Kampen.

2°. Een werk van gelijke uitgebreidheid, getiteld: *Redelijk Christendom, Bijgeloof en Ongeloof.*

3°. De vertaling van een' zedekundigen Roman uit het Hoogduitsch, reeds in 1794 voor de pers gereed liggende, maar daarvan terug gehouden, om dezelfde reden als N°. 1.

4°. Een nagenoeg voor den druk voltooid Godsdienstig onderwijsboek voor de jeugd.

Wanneer men, na de optelling dezer geschriften, aan de zeer geringe opleiding denkt, welke aan Bruin ten deele viel, aan de bekrompene huiselijke omstandigheden, die hem verboden, meer dan de hoogstnoodige boeken zich aan te schaffen, aan zijn spaarzaam verkeer met geletterden, aan zijne betrekking tot inrigtingen,

buiten zijnen naasten werkkring gelegen (*) en aan zijne werkzame belangstelling in het welzijn van naburige Doopsgezinde Gemeenten (†), waardoor zijn tijd voor een groot gedeelte weggenomen werd, zoo staat men billijk verwonderd over de meer dan gewone ontwikkeling van geest, en de grondige kennis, welke de man in velerlei vakken van wetenschap zich had eigen gemaakt. Bij deze nooit verflaauwde werkzaamheid voor zijne geliefkoosde studie, bewaarde hij eene beminnelijke opgeruimdheid, vriendelijkheid en goedwilligheid, niettegenstaande de zorgen voor gade en kroost hem dikwijls zwaar drukten; hij was een verstandige opvoeder en onderwijzer zijner jongere, een trouwhartige raadgever zijner meer bejaarde kinderen, en bleef tot aan zijnen dood een treffelijk voorbeeld van hetgeen inge-

(*) Aan den werkzamen en volhardenden ijver van BRUIN en eenige weinige zijner Medebroederen, heeft men te danken, dat het reeds ter zijde gelegde plan tot de oprigting van het »Fonds voor de Weduwen en Kinderen van Doopsgezinde Leeraren in de provincie *Holland*," is hervat en ter uitvoer gebragt, een werk, in welks gelukkigen voortgang en eindelijken uitslag 's mans 82jarige weduw zich nog dankbaar verheugt.

Zoo was hij jaren lang, en tot aan zijnen dood, een ijverig lid in de commissie van plaatselijk toevoorzigt over de scholen. Ook maakte hij zijne vroegere bedrevenheid in het timmeren zich vaak ten nutte, door menig tusschenuur te besteden, om iets tot huiselijk gebruik te vervaardigen.

(†) Gedurende een tijdsverloop van elf jaren bediende hij, des zondags om de 14 dagen s' namiddags, de toen vacante Doopsgezinde Gemeente van *Krommenie* met er te prediken, te catechiseren en geregeld Doop en Avondmaal te bedienen. Hij liet zich door weer of wind van dit werk der liefde nooit afhouden, waartoe zijne vaste gezondheid veel bijdroeg.

nomenheid met een denkbeeld, dat men zich tot de taak zijns levens gesteld heeft, ook bij slechts geringe hulpmiddelen, vermag.

Ik heb met het bovenstaande minder bedoeld, eene karakterschets van den waardigen Bruin te geven, dan wel om in zijn voorbeeld aan te toonen, langs welken weg hij, en vele der ongestudeerde Leeraren onder ons, de geschiktheid tot hun ambt verkregen hebben. Hoogstwaarschijnlijk toch is de geschiedenis der opleiding van hem, met de noodige wijzigingen, ook die van de meeste der mannen, die ik vroeger heb opgenoemd, en zouden wij ons derzelver bekwaamheden even goed kunnen verklaren, zoo wij met den levensloop van hen even bekend waren. Welligt geven mijne mededeelingen, hoe gering dan ook, aan deze of gene mijner Broederen aanleiding tot opmerkingen en onderzoekingen, die het nog duistere hierin ophelderen, en het onvolledige aanvullen. Ik eindig althans met den wensch, dat het bovenstaande een eerste stap op den weg zijn moge, die tot een geregeld overzigt leidt van de geschiedenis des Christelijken Leeraarsambts, in onze Doopsgezinde Kerkgemeenschap.

NAAMLIJST

DER

REMONSTRANTSCHE GEMEENTEN

EN

PREDIKANTEN

IN DE

NEDERLANDEN.

AMSTERDAM,
BIJ M. SCHOONEVELD EN ZOON.
1837.

NAAMLIJST

DER

REMONSTRANTSCHE

PROFESSOREN

EN

PREDIKANTEN,

BENEVENS DERZELVER STANDPLAATSEN EN DEN TIJD VAN BEROEPING IN DE GEMEENTEN.

EERSTE CLASSIS.

Amsterdam.

Professor.

Abraham des Amorie van der Hoeven, Phil. Th. Mag. Litt. Hum. et Theol. Dr. Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Kerkelijke Geschiedenis . . . . . . 1827.

Predikanten.

Nicolaas Swart . . . . 1808.
Arnold Abraham Stuart . . . . 1832.

Hoorn.

Pieter van Oorde . . . . 1836.
Dirk Cockuijt, rustend sedert . . . . 1836.

Alkmaar.

Willem van Oorde . . . . , 1837.

Haarlem.

Combertus Willem van der Pot . . . 1836.

Leiden en Noordwijk.

Jan Roemer . . . . 1802.

TWEEDE CLASSIS.

Rotterdam.

Simon Bonga . . . . 1826.
Hendrik Nicolaas van Teutem, Phil. Th. Mag. Litt. Hum. Dr. . . . . 1827.
Joannes Tideman, Phil. Th. Mag. Litt. Hum. Dr. . . . . 1830.
Petrus Weiland, rustend sedert . . . 1826.
Willem Goede, rustend sedert . . . 1820.

's Gravenhage en Delft.

Jacob Brester . . . . 1835.
Pieter van der Breggen Paauw, rustend sedert . . . . 1829.

Berkel en Bleiswijk.

Willem Hendrik van Mazijk . . . . 1796.

Moordrecht.

Vakant.

Waddingsveen.

Vakant.

Zegwaart en Zevenhuizen.

Gerrit Lindenberg . . . . 1805.

DERDE CLASSIS.

Gouda.

Dirk van Hinloopen Labberton . . . 1828.
Gerard Brandt Maas . . . . 1830.

Utrecht en Amersfoordt.

Frederik van Teutem . . . . 1804.

Nieuwpoort.

Wordt waargenomen door D[s]. Bonga van *Rotterdam.*

Zwammerdam en Woerden.

Jan Jacob van Vollenhoven . . . . . 1837.

Nieuwkoop.

Cornelis Pieter Otto Gerard de Ridder . 1830.

Oude Wetering.

Jan Zanting . . . . 1820.

Hazerswoude.

Frans Lorié . . . . 1809.

Boskoop.

Leendert de Jong . . . . 1837.

Dokkum in Friesland.

Vereenigde Christelijke (voorheen Doopsgezinde en Remonstrantsche) Gemeente.

Hendrik Hussem . . . . 1828.

BUITENLANDSCHE KERK.

Frederikstad in Holstein.

Vakant.

Petrus Lorié, rustend sedert . . . . . 1835.

JAARBOEKJE

VOOR DE

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN

IN DE

NEDERLANDEN,

OVER DE JAREN

1840–1850.

AMSTERDAM,
M. SCHOONEVELD EN ZOON.
1850.

GEDRUKT BIJ C. A. SPIN & ZOON.

VOORBERIGT.

Bijzondere omstandigheden, alleen voor mij van gewigt, hebben eene vernieuwde uitgave van dit Jaarboekje langer vertraagd dan ik mij had voorgesteld. De druk, dien ik bij dezen aan de belanghebbenden aanbiede, behelst een overzigt van den staat onzer gemeenten gedurende het laatstverloopen tiental jaren, dat aan allen welkom zijn moet die zich in den toenemenden bloei van onze kerkgemeenschap verheugen. Tot het geven van dat overzigt ben ik in staat gesteld door de vriendelijke mededeelingen van vele H. H. predikanten, wier hulp ik heb ingeroepen, met name van Ds. BLAUPOT TEN CATE *voor de provincie* Groningen, *en van Ds.* RIS *voor* Friesland. *Aan hen, en aan allen, die door hunne berigten mijne pogingen broederlijk hebben willen ondersteunen, breng ik mijnen welgemeenden dank daarvoor toe.*

Om hen, die met den gang van het theologisch onderwijs bij ons zich wenschen bekend te maken, niet in de noodzakelijkheid te brengen, zich daartoe het geheele Jaarboekje aan te schaffen, heeft de Uitgever besloten, het opstel van mij dat daarover handelt, afzonderlijk verkrijgbaar te stellen. Moge de uitkomst leeren, dat hij daardoor aan veler wenschen voldaan heeft; en moge het geheele boekje met die belangstelling in onze kerkelijke zaken ontvangen worden, welke mij heeft bewogen er mijnen tijd aan te besteden.

Amsterdam,
13 Augustus 1850.

S. MULLER.

INHOUD.

TE AMSTERDAM

IS GEVESTIGD

DE KWEEKSCHOOL

DER ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIETEIT,

TER BEVORDERING VAN DE PREDIKDIENST,

BIJ WELKE ALS HOOGLEERAREN IN DE GODGELEERDHEID ZIJN AANGESTELD:

SAMUEL MULLER..............1806.

PHIL. THEOR. MAG. LITT. HUM. ET THEOL. DR.

SEDERT HET JAAR.............1827.

EN

JAN VAN GILSE.............1834.

THEOL. DR.

SEDERT HET JAAR.............1849.

NAAMLIJST

DER

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN

EN

LEERAREN

IN DE

NEDERLANDEN.

IN DE PROVINCIE NOORD-HOLLAND.

Amsterdam.

† Abraham Doijer, 1818 .... 1828 (*).
† Jan Boeke, 1829 .... 1830.
Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer, 1843.... 1849.
De beide Hoogleeraren der Algem. Doopsgez. Societeit vervullen in de gemeente te zamen jaarlijks twaalf predikbeurten.

Haarlem.

† Sijtse Klaasesz de Waard, 1821 .... 1828.
Klaas Sijbrandi, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr., 1830 .... 1838.
Willem Carel Mauve, 1830 .... 1839.

Rustende leeraren.

Abraham de Vries, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr. 1800, 1803 .... 1838.

(*) Het eerste jaartal duidt aan het begin van de predikdienst in de eene of andere gemeente, het tweede den tijd der aanvaarding van dezelve in de gemeente, welke de Leeraar voor het tegenwoordige bedient, of het laatst bediend heeft, terwijl het derde het begin van den rusttijd aanwijst.

Sijbren Klaasesz Sijbrandi, 1805, 1807, 1849.

— *Aalsmeer op den Zijdweg.*

Tjebbe Wiegers Venema................1819.

— *Aalsmeer op den Uitweg. Oude Vermaning.*

Pieter Prook, *Oudste.*
Jan Spaargaren, *Oudste.*
Gerrit Buijs.
Vacant.

— *Aalsmeer.......Nieuwe Vermaning.*

Klaas Vreeken, *Oudste.*
Dirk Keessen.
Willem Keessen.
Willem Vreeken.

— *Monnikendam.*

Reitse de Vries, 1809..................1820. †

— *Edam.*

Wordt, ten aanzien van predikdienst en catechisatien, geregeld bediend door den leeraar van *Monnikendam.*

— *Middelie en Axwijk.*

Hidde Wijbe van der Ploeg.............1839.

— *Den Ilp.*

Vacant.

— *Purmerende.*

Lodewijk Gerrit Bavink, 1834..........1836. 10

— *De Beemster en Oosthuizen.*

Jacob Sijbrandi........................1844.

— *De Rijp.*

Jan Persijn, 1812.......................1816. † 1 mei 1861.

— *Noordeind van Graft.*

Pieter Bruin Wmz......................1824.

— *Oost- en West-Graftdijk.*

(Twee niet vereenigde gemeenten.)

Jacob Groot, 1805......................1809.

Krommenie.

Jan Walig.............................1821.

Beverwijk.

Ten aanzien van prediking en catechisatie, sedert 1821 vereenigd met de gemeente van *Krommenie.*

Knollendam en Krommeniedijk.

Gerrit Jochems Boetje, 1831.............1837.

Wormer en Jisp.

Gerbrand Vissering, 1837...............1842.

Wormerveer op het Noord.

Jan Willem Straatman.................1849.

Rustend leeraar.

Klaas Cornelis Schermer, 1800..........1849.

Wormerveer op het Zuid.

Jan Gerrit Boekenoogen, 1826...........1827.

Koog en Zaandijk.

Jan Bruin Wzn., 1818.................1827.

Christiaan Muller.......................1838.

Zaandam Oostzijde.

Christiaan Sepp, 1843..................1848.

Rustend leeraar.

Steven Blaupot ten Cate, 1830, 1839.....1848.
(Woont te *Hoogezand.*)

Zaandam Westzijde.

Friesche gemeente.

+ Cornelis Leendertz, 1808...............1814.

Bartel van Geuns, 1828.................1830.

Westzaan op het Zuid.

Johan Antonius Verstege, 1845.........1848.

Westzaan op het Noord.

Jacob Hartog Jansz......................1828.

Hoorn.

Jan Kerbert, 1845.......................1846.

Enkhuizen.
Dirk Harting, Theol. Dr. .... 1840.
Medemblik.
Herman Broese. .... 1846.
Alkmaar.
Daniel IJzenbeek, 1807. .... 1809.
Twisk en Abbekerk.
Sjoerd Hoekstra, 1829. .... 1835.
Oude- en Nieuwe Niedorp.
Inne Taconis. .... 1841.
Broek op Langedijk.
Jan Eenigenburg 1802. .... 1806.
Barsingerhorn, Kolhorn en Wieringerwaard.
Benedictus Hoekstra, 1813. .... 1828.
Noord-Zijpe, of Oudesluis.
Abraham Kornelis Hovens Greve. .... 1849. +6 Oct 1857
Zuid-Zijpe, of Oude-Zijp bij Petten.
Klaas Oenes Feickens. .... 1850.
De Helder en Huisduinen.
Pieter Douwes Dekker, 1839. .... 1844.

OP HET EILAND TEXEL.

De Burg, Waal en Oosterend.
Jacob Huizinga, 1833. .... 1844.
Aan den Hoorn.
Doewe S. Huizinga. .... 1849.
Rustend leeraar.
Mattheus Doijer, 1824. .... 1848.
(Woont te *Hasselt.*)

OP HET EILAND WIERINGEN.

St. Hippolitus-Hoef en 't Stroe.
Nicolaas Pott, 1821. .... 1824.

OP HET EILAND TERSCHELLING.

Jacob Sijbrands Bakker, 1828............1830.

IN DE PROVINCIE ZUID-HOLLAND.

Leiden.

Anthonij Doijer Tz., 1810..............1818.

Rustend leeraar.

Matthijs Siegenbeek, rustend Hoogleeraar aan 's Lands Akademie, 1796, 1804...1829.

Rotterdam.

Pieter van der Goot Pz., 1841...........1842.

Rustend leeraar.

Abraham Jacobus van Pesch, 1832, 1834, 1841. (Woont bij *Zutphen.*)

Oudorp op Goedereede.

Vacant.

IN DE PROVINCIE UTRECHT.

Utrecht.

Jan Visscher............................1828.

IN DE PROVINCIE GELDERLAND.

Nijmegen.

Isaak ten Cate Fennema.................1834.

Zutphen.

Jacob Bodisco, 1836....................1849.

Winterswijk.

Herman Gerrit Coster, 1830..............1836.

IN DE PROVINCIE OVERIJSSEL.

Deventer.

Justus Hiddes Halbertsma, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr., 1814................1822.

— *Kampen.*

Vacant.

Rustend leeraar.

Barend Rusburg, 1805, 1822 .... 1850.

— *Zwolle.*

Lambertus ten Cate Coster .... 1833.

— *Zwartsluis.*

Harm Wijbes Woudstra .... 1826.

— *Blokzijl.*

Pieter Bonk .... 1840.

— *Giethoorn, Zuidzijde.*

Harm Wichers Dam .... 1810.
Albert Wichers Dam .... 1816.
Koenraad Hovens Greve, 1814 .... 1826.

— *Giethoorn, Noordzijde.*

Gerrit Sijmens Bos.

Rustend leeraar.

Hendrik Sijmens Bakker.

— *Steenwijk.*

Koenraad Hovens Greve .... 1814.

— *Almelo.*

Cornelis Cardinaal jr., 1832 .... 1838.

— *Enschede.*

Feike van der Ploeg, 1829 .... 1844.

— *Hengelo.*

Herman ten Cate Hermz., 1828 .... 1829.

— *Borne.*

Laurens van Cleeff .... 1809.

IN DE PROVINCIE ZEELAND.

— *Middelburg.*

Alle Meenderts Cramer, 1829 .... 1832.
Klaas Rutger Pekelharing .... 1849.

Vlissingen.

Wordt geregeld om de 14 dagen bediend door de leeraren van *Middelburg.*

Goes.

Zal, bij voorkomende gelegenheden, bediend worden door dezelfde leeraren.

IN DE PROVINCIE FRIESLAND.

EERSTE KLASSE.

Franeker.

Maurits Ernst van Delden............1848.

Harlingen.

Pieter Cool 1832........................1836.

Leeuwarden.

Abraham Allard Hulshoff, 1839.........1845.
Matthijs van Geuns Cornz., 1847........1849.

Bolsward.

Willem van Hulst.........................1832.

Oude Bildzijl en Hallum.

Roelof Schuiling, 1812..................1818.

Berlicum.

Sine Hiddes van der Goot, 1825........1839.

Kromwal.

Wijbe Hommes van der Hoek, 1812.....1823.

Baard.

Gerhard Pol............................1843.

Witmarsum en Pinjum.

Broer Pietersz. Boonstra, 1817..........1824.

TWEEDE KLASSE.

Dokkum.

Vereenigde Doopsgezinde en Remonstrantsche gemeente.

H. van Hussem..........................1827.

— *Holwerd en Blija.*

Doede Plantinus, 1838..................1849.

Rustend leeraar.

Marten Martens, 1798..................1849.

— *Ternaard of de Vischbuurt.*

Lieuwe E. Halbertsma..................1850.

— *Zwaag-Westeinde of Kollumerzwaag.*

Wegens het gering aantal leden vereenigd
met de eerstvolgende gemeente.

— *Dantumawoude.*

Arnoldus de Jong, 1826...............1827.

— *Veenwoudsterwal.*

Harmanus Lambertns Bauman, 1819.....1834.

— *Zuidhuisterveen.*

Foppe Ebeles Wieling, 1816............1828.

— *Witteveen en Rottevalle.*

Hendrikus Arnoldus van Cleeff..........1846.

DERDE KLASSE.

10 — *Sneek.*

Isaak de Stoppelaar Blijdesteijn, 1838....1827.

Rustend leeraar.

Pieter Wepkes Feenstra, 1792, 1797.....1842.

— *IJlst.*

Jan Kuiper 1819........................1827.

— *Joure.*

Klaas Ris, 1820........................1823.

— *Heerenveen.*

Romke Jansz. Keestra..................1821.

— *Boven-Knijpe.*

Pieter Veen, 1829......................1832.

— *Tjallebert.*

Anthonij Winkler Prins.................1841.

Balk.

Haitje Hantjes Visser........ } Oudsten { 1828.
Ruurd Joh. Smid (Leeraar 1847) } Oudsten { 1849.
Obe Johannes Smid .... } Leeraars { .....1828.
Ruurd Jacobs Sijmensma } Leeraars { .....1842.

Woudsend.

Pieter Leendertz Wmz. ....1840.

Eernsum en Poppingawier.

Isaak Molenaar.......................1840.

Terhorne.

Pieter Overbeek......................1841.

Warga.

Taco Kuiper, 1848....................1849.

Grouw.

Johannes Eschinus van der Ploeg........1802.

Oldeboorn, Oude Huis.

Hendrikus Haga.......................1837.

Oldeboorn, Nieuwe Huis.

Klaas Jelles Haijma..................1818.

Gordijk en Lippenhuizen.

Pieter Brouwer.......................1844.

Akkrum.

Sjoerd Hoekstra Bzn..................1845.

Dragten en Ureterp.

Feike Born...........................1850.

Rustend leeraar.

Jan Plantinus, 1809..................1850.

VIERDE KLASSE.

Hindelopen.

Vacant.

Rustend leeraar.

Adam Pol, 1810.......................1850.

Stavoren.

Douwe Simonsz Gorter.................1834.

Workum.

Jan Hendrik Akkeringa, 1836 ....1839.

Warns.

Douwe Simonsz Gorter. ....1834.

Molkwerum.

Wordt, ten aanzien van prediking en catechisatie, om de 14 dagen geregeld bediend door den leeraar van *Hindelopen*.

Makkum.

Anthonij Doijer van Cleeff..............1835.

OP HET EILAND AMELAND.

Nes en Hallum.

Julian Hendrik Costers..................1839.

Nes, Ballum en Hallum.

Vlaamsche gemeente.

Tjerk Pietersz Akkerman, *Oudste.*
H. J. Sjoerd Barends.
Pieter Jacobs Kat.
Heeft verder den proponent der Algemeene Doopsgez. Soc., Hoitsema, in commissie.

IN DE PROVINCIE GRONINGEN.

Groningen.

Wilhelm Gerhards, 1836................1839.
Vacant.

Sappemeer en Hoogezand.

Pieter Feenstra, 1824..................1836.

Veendam en Wildervank.

Vacant.

Rustend leeraar.

Harm Andries Post, 1805, 1806.........1839.

— *Beerta, Midwolde en Mieden.*
Jan Frederik Boersema, 1815............1826.
— *Noordbroek en Nieuw-Scheemda.*
Herman ten Cate Hoedemaker, 1847.....1850.
— *Zijldijk.*
Simon Gorter, 1801......................1813.
— *Huizinge.*
Laurens van Cleeff........................1841.
— *Leermens en Loppersum.*
Claas Bakker..............................1836.
— *Uithuizen.*
Herman Coenraad Andries Dronrijp Uges,
1843..................................1847.
— *Mensingeweer.*
Vacant.
— *Stads-Kanaal.*
Vacant.
— *Den Horn.*
Nanninga Uitterdijk, 1834..............1844.
— *Homsterland onder Oldehove.*
Gerrit Bakker, 1811.....................1828.
— *Pieterzijl.*
Herman ten Cate, 1825..................1828.

STAATS-VLAANDEREN.

— *Aardenburg.*
Pieter Roelofs Beerta, 1805.............1807.

BUITENLANDSCHE GEMEENTEN.

Embden.

Vacant.

Leer.

Jacobus Leendertz, 1832 . . . . 1837.

Norden.

Jan Pol, 1839 . . . . 1847.

Kleef.

Abraham Cornelis Leendertz . . . . 1850.

Emmerik.

Pieter Willem van Zutphen, 1836 . . . . 1850.

Goch.

Hidde Wijbe van der Ploeg, 1789 . . . . 1818.

Crefeld.

Leonhard Weydmann, 1815 . . . . 1836.

Hamburg en Altona.

Bernhard Carl Roosen . . . .

Frederikstad.

. . . . van der Smissen.

KERKNIEUWS.

Amsterdam.

De Hoogeerw. Heer Worko Cnoop Koopmans, sedert 1827 Hoogleeraar aan de Kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Societeit, eindigde zijn nuttig werkzaam leven den 4den Maart des vorigen jaars, in den ouderdom van ruim 48 jaren. Zijne treffelijke hoedanigheden en groote verdiensten om onze studerende jongelingschap en de belangen van ons Doopsgezinden, zijn elders naar eisch gewaardeerd.

De Dubbele Vergadering van Vertegenwoordigers onzer gemeenten, den 23sten Mei zitting genomen hebbende, beriep, in de plaats van den afgestorven', den eerw. Jan van Gilse, *Theol. Dr.* en predikant bij de gemeente te *Amsterdam.* Hij gaf gehoor aan deze roeping, en aanvaardde zijnen post den 9den October daaraanvolgende. De Kerkeraad der voornoemde gemeente maakte dadelijk schikkingen, om de hierdoor ontstane vacature te vervullen, en beriep daartoe den eerw. J. G. de Hoop Scheffer, predikant in de gemeente te *Groningen.* Deze nam het hem opgedragen beroep aan, en hield den 11den November zijne intree-rede.

De eerw. Jan ter Borg, sedert 1829 rustend leeraar dezer gemeente, stierf te *Nichtevecht*, waar hij zich met ter woon gevestigd had, den 12en Mei 1847.

Haarlem.

De eerw. S. K. Sijbrandi, sedert het jaar 1807 aan deze gemeente verbonden, voelde zich door steeds toenemende verzwakking, tegen zijn' zin, gedrongen, van zijne bediening afstand te doen en rust te nemen. Er bleef voor den Kerkeraad niets over, dan in de noodzakelijkheid van dit verlangen te berusten en het gevraagde ontslag te verleenen. Hij deed zulks, onder dankbare erkenning der vele en gewigtige diensten, door den waardigen man der gemeente bewezen. Op den 28sten October des vorigen jaars eindigde hij, met het houden eener afscheidsrede, zijne gewone predikdienst. Doch ook na dien tijd mogt het hem meermalen gebeuren zijn geliefd werk der Evangelieverkondiging te hervatten, en zelfs bij ongelegenheden, voor de gemeente op te treden.

Aalsmeer op den Zijdweg.

Deze gemeente vierde den 11den Dec. 1842, gedachtenis van het tweehonderd jarig bestaan van haar kerkgebouw. De leeraar die hare geschiedenis zoo veel mogelijk had opgespoord, trad op dien dag driemaal voor haar op, en bepaalde haar bij hare lotgevallen, bij het goede dat haar had gekenmerkt en bij het onvolkomene dat in den loop der tijden haren bloei had vertraagd, en waartegen der geloovige in Christus behoort te waken. — Deze leerredenen werden door eene talrijke schare met belangstelling aangehoord, en de gemeente verheugde zich in het bezit van een bedehuis, waaraan hare geschiedenis zoo naauw verbonden was. Zij had het gebouw aangekocht,

toen zij nog tot de Afdeeling der *Oude Vlamingen* behoorde; en had het daarna, eerst in vereeniging met de *Waterlanders*, en later met de Broeders van *den Uithoorn*, gebruikt. Niettegenstaande alle de veranderingen, in den loop van twee eeuwen voorgevallen, was het op dat tijdstip nog zeer geschikt voor de godsdienstige bijeenkomsten; men dacht althans niet aan de vervanging van hetzelve door een ander. In den nacht van den 11den en 12den April 1844 brak echter te *Aalsmeer* een hevige brand uit, die 46 woonhuizen, en ook het voornoemde kerkgebouw en de leeraarswoning, in weinige uren verteerde.

De friesche doopsgezinde gemeente, onder den naam van *Oude Vermaning* bekend, bood in dezen nood de plaats van hare bijeenkomsten des namiddags ten gebruike broederlijk aan, en met blijdschap werd dit aanbod aangenomen. Daar dit kerkgebouw echter aan het uiterst westelijk einde van het twee uren lange dorp staat, zoo ging het vergaderen daarin voor de gemeente met groote ongelegenheden gepaard, en het werd gebiedend gevorderd weder eene plaats voor de godsdienstige zamenkomsten in 't midden van het dorp te hebben, even als te voren.

Hoewel de som, waarvoor de vernielde panden tegen brandschade verzekerd waren, niet toereikend was om nieuwe te bouwen, zoo werd hiertoe echter, ten aanzien van het kerkgebouw, spoedig besloten, met overleg van belangstellende naburige vrienden. Eenige van hen kwamen in persoon over, en bezigtigden met den Kerkeraad de plaats, waarop het nieuwe gebouw zou worden opgetrokken, en, naar aller oordeel, was de plaats,

waar het oude gestaan had, de geschiktste die men voor het nieuwe vinden kon.

Alles werd nu aangewend om het voornemen ten uitvoer te brengen. De gemeente zelve deed wat zij kon, en riep verder de hulp in van hare zustergemeenten. Het is met dankbaar genoegen, dat zij hier inzonderheid de gemeenten vermeldt van *Amsterdam*, *Haarlem*, *Rotterdam*, *Utrecht*, *Beverwijk*, *Twisk*, *Dantumawoude* en de vereenigde Christelijke gemeente te *Dokkum*. Van de gemeente te *Zaandam*, *O. Huis*, ontving zij eenige banken, die door de vereeniging der twee gemeenten aldaar, konden gemist worden. Zij mogt zich tevens in treffende blijken van welwillendheid van bijzondere personen verheugen. Hierbij had zij het genoegen nog eenige giften te ontvangen van ongenoemden. Zij brengt aan allen, die haar in het goede werk hebben geholpen, bij dezen haren innigsten dank voor de bewijzen van christelijke liefde. Dankbaar erkent zij tevens in de algemeene collecte gedeeld te hebben, welke in *Noord-* en *Zuid-Holland* heeft plaats gehad voor *Aalsmeers* noodlijdende bewoners, waartoe vele weldadige landgenooten ook uit andere gewesten van ons Vaderland bijdroegen, ter ondersteuning der pogingen van den Heer Gouverneur VAN EWIJCK. Het werk werd nu met ijver aangevangen. Op den 20sten Augustus 1844 werd de eerste steen gelegd, door den zoon des leeraars, bij welke gelegenheid deze eene toepasselijke toespraak tot de verzamelde menigte hield, dezelve besluitende met de bede, dat het te bouwen bedehuis, aan de dienst van God en den Heer der

Gemeente geheiligd, aan zijne bestemming mogt beantwoorden. Op den 11den Mei 1845 werd in het voltooid kerkgebouw de eerste godsdienstoefening gehouden, bij welke gelegenheid de leeraar sprak over 2 Chron. VI, vs. 20, eerste gedeelte: *Dat uwe oogen open zijn over dit huis dag en nacht.* — Z. Eerw. trachtte hierbij de gemeente op het hart te drukken het betamelijke en noodzakelijke, om in ootmoed met deze bede in 't hart, de godsdienstige bijeenkomsten in de nieuwe kerk aan te vangen en daarmede vol te houden, omdat de mensch in al zijn doen in 't algemeen zwak is, omdat de gemeente zwak is in 't bijzonder, en omdat bij God sterkte en kracht te vinden is. Met gezangen en toepasselijke aanspraken besloten, werd deze ure nog indrukwekkender door de tegenwoordigheid van den hervormden leeraar T. Vermaasen, die geene dienst hield om in ons midden te zijn; en die door zijne toespraak op de rede tot Z. Eerw. gerigt, getuigde, zoo geheel in te stemmen met de bede, dat de oogen van God open mogten zijn over dit huis dag en nacht.

Nu had de gemeente weder een kerkgebouw, dat op 102 heimasten gegrondvest, 60 voet lang en 30 breed, van eene galerij, kerkekamer en bergplaatsen voorzien, het oude ver overtreft, en in eenvoudigheid, vereenigd met sierlijkheid en juistheid van verdeeling der zitplaatsen, niets te wenschen overlaat. De gemeente werd tevens voorzien van de noodige Bijbels en Psalmboeken voor de oude, die mede eene prooi der vlammen geworden waren. Op het onverwachtst deed zich, na eenigen tijd, eene gelegenheid op, om ook het verlies der pastorij te herstellen. Een geheel nieuw

opgetimmerd en nog niet bewoond huis, van een goeden tuin voorzien, kwam door sterfgeval te koop, en werd, dank zij de ondersteuning van welgezinde Broeders uit *Amsterdam*, het eigendom der gemeente.

Zoo zag deze gemeente, door noodlottige omstandigheden, zich in het bezit gesteld van eene kerk en pastorij, die hare verwachtingen ver te boven gaan. Zij betuigt bij dezen nogmaals haar' hartelijken dank aan allen die haar geholpen hebben, en bidt, dat de Heer der Kerk bestendig wake over alle onze gemeenten, opdat zij worden en blijven waardige leden van zijn ligchaam, 't welk is Zijne Gemeente.

Oude Vermaning.

Op den 12den Nov. 1849 overleed alhier Klaas Lubberden, 80 jaren oud. Op den 10den Nov. 1804 was hij door de Broederschap tot leeraar verkoren. Algemeen geacht om zijnen christelijken wandel, diende hij de gemeente, naar zijne gaven, met getrouwheid. Kort na zijn afsterven werd Gerrit Buijs, in zijne plaats, tot gewoon leeraar benoemd.

Op den 18den Maart verloor de gemeente weder een van hare leeraren, die de betrekking van *oudste* bij haar bekleedde, Willem Buijs, sedert 21 Julij 1822 verkoren. Blijmoedig door dit leven wandelende, verrigtte hij zijne dienst, benevens zijn tijdelijk werk, met ijver en getrouwheid. In zijne plaats werd als *oudste* benoemd Jan Spaargaren; de post van leeraar is tot hiertoe nog onvervuld.

Nieuwe Vermaning.

In 't jaar 1849 werd de leeraar en oudste der gemeente, Arend Vrekken, door de heerschende ziekte weggerukt. Nagenoeg 40 jaren diende hij de broederen met zijne gaven. Als oudste oefende hij veel invloed uit in de gemeente, voor welker belangen hij ijverig waakte. Tot zijn opvolger in het leeraarambt werd door de Broederschap verkoren zijn zoon Willem Vrekken.

Middelie en Axwijk.

Om in de vacature te voorzien, veroorzaakt door het rust nemen van den hoogbejaarden leeraar, H. Bakker, beriep de Kerkeraad in het jaar 1838, hoewel vruchteloos, eerst den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, Dekker, daarna den eerw. Hartog, van *Westzaan Noord*, en met denzelfden uitslag, den eerw. Boetje, van *Knollendam.* Vervolgens droeg hij het beroep op aan H. W. van der Ploeg, proponent bij de Friesche Societeit, die het ook aannam, en nog vóór het einde des jaars zijne intree-rede hield, na door D[s]. Boetje te zijn voorgesteld. In 1847—1849 is het kerkgebouw alhier, door belangrijke herstellingen en verbeteringen, in een allezins voldoenden staat gebragt.

De eerw. Bakker overleed in 't jaar 1848 te *Edam*, in den ouderdom van 96 jaren.

Den Ilp.

Na het overlijden van den eerw. J. M. Bakker, op 1 Maart 1849, heeft de Kerkeraad zich onledig gehouden met pogingen, om de ontstane

vacature te vervullen, doch hij is hierin nog niet geslaagd. In de predikdienst wordt intusschen door de leeraren van den Ring in Noord-Holland geregeld voorzien.

De Beemster en Oosthuizen.

De eerw. J. Hartog, sedert 1794 leeraar bij deze gemeente, overleed er den 16den April 1840. De Kerkeraad verkoos in diens plaats den eerw. P. Douwes Dekker, sedert 1839 leeraar in de gemeente van *Woudsend*. Hij aanvaardde zijn dienstwerk in het jaar 1840, doch vertrok van daar naar de gemeente aan den *Helder*, in het jaar 1844. Tot zijn opvolger werd beroepen de proponent bij de Alg. Doopsgez. Societeit, J. Sijbrandi, die den 14den Dec. 1844 zijne intree-rede hield, na door zijn' vader, den eerw. S. K. Sijbrandi, van *Haarlem*, aan de gemeente voorgesteld te zijn.

Wormer en Jisp.

Nadat W. A. van Kampen, sedert 1836 leeraar bij deze gemeente, in de maand Mei 1841 zijn post had neêrgelegd, werd reeds in de maand Augustus van dat jaar beroepen de proponent bij de Alg. Doopsgez. Societeit, P. van der Goot Pz. Hij gaf aan deze roeping gehoor, en verbond zich aan de gemeente, des namiddags op 11 Nov., nadat hij des voormiddags tot zijn dienstwerk was ingeleid door Ds. Borkenoogen, van *Wormerveer op 't Zuid.*

Niet lang mogt de gemeente zich in zijn bezit verheugen, daar hij reeds in 1842 eene beroeping naar de gemeente van *Rotterdam* ontving en aannam. Den 5den Junij hield hij zijne afscheidsrede. Reeds vóór zijn vertrek was het beroep opgedra-

gen aan den eerw. G. Vissering, van de *Zuid-Zijpe*, die op den 11den September zijn nieuwen werkkring intrad.

Nog valt van hier te berigten, dat de gemeente het vooruitzigt heeft, van haar oude vergaderplaats weldra door eene geheel nieuwe vervangen te zien. Het oude gebouw, voor nagenoeg 200 jaren van hout opgetrokken, vertoonde hoe langer hoe meer sporen van eene verzakking, die door allerlei hulpmiddelen wel vertraagd, maar niet gekeerd kon worden. Na raadpleging met deskundigen, kwam men tot de overtuiging, dat er aan geene herstelling te denken viel. Er bleef niets anders over, dan in de plaats van het oude gebouw een geheel nieuw te zetten. Men bragt hiertoe uit eigen middelen bijeen wat men kon, en mogt daarna zich in aanzienlijke bijdragen van welwillende geloofsgenooten verheugen. Zoo geraakte men in staat, den 8sten Junij ll. tot eene openbare aanbesteding over te gaan, waarbij de bouw der nieuwe kerk werd toegestaan voor de som van *f* 4250. Dat gebouw zal van steen worden opgetrokken, en terwijl alles vermeden is wat tot onnoodige verfraaijing dienen zou, is men met de grootste naauwgezetheid bedacht geweest, om aan hetzelve hechtheid, duurzaamheid en onkostbaar onderhoud te verzekeren; van hier, dat eene wat grooter som vereischt wordt, dan noodig wezen zou, zoo men alleen het oog had geslagen op de behoeften der naaste toekomst. Reeds heeft men een begin gemaakt met het werk, dat men nog in de maand November hoopt voltooid te zien. Mogt de gemeente de zoo rijkelijk ondervondene medewerking ha-

rer geloofsgenooten steeds in dankbaar aandenken bewaren en het nieuwe kerkgebouw als een duurzaam gedenkteeken beschouwen van den geest van broederlijke liefde.

Wormerveer op 't Noord.

De eerw. K. C. Schermer, die sedert 1800 deze gemeente bediende, zag zich, op zijnen bijna tachtigjarigen leeftijd, door verzwakking, genoodzaakt zijnen post neer te leggen. Hij deed dit in 't verleden jaar, waarna de Kerkeraad terstond schikkingen maakte, om de vacature te bezetten. Deze slaagde hierin naar wensch, eerst door het verkrijgen van de proponenten bij de Algem. Doopsgez. Societeit, Pekelharing en Halbertsma, in commissie, en daarna door het beroepen van den proponent bij de genoemde Societeit, J. W. Straatman. Hij aanvaardde zijn ambt den 23sten December des vorigen jaars, door het houden eener intree-rede, nadat hij des voormiddags door den eerw. Boetje, van *Knollendam*, aan de gemeente was voorgesteld. Niemand voegde dit werk beter, dan dezen, die door een onvermoeid en verstandig dienstbetoon zich omtrent de wederopbouwing van deze kwijnende gemeente zeer verdienstelijk gemaakt had. Deze gunstige verandering ging vergezeld van de invoering der "Uitgezochte Liederen", algemeen bij onze gemeenten *aan de Zaan* in gebruik, nevens de gewone psalmberijming, waartoe de Kerkeraad door een ruim geschenk van exemplaren in staat gesteld werd. De intrede kon des avonds plaats hebben, daar de Kerkeraad der Amsterdamsche gemeente zijne belangstelling in

de wederopbouwing van die te *Wormerveer* door een geschenk van het vereischte aantal lampen had aan den dag gelegd.

Knollendam en Krommeniedijk.

Ter eerstgenoemde plaats vergaderde de gemeente voor 't laatst in het oude kerkgebouw, den 15den Mei 1842, en reeds den 9den October had zij het genoegen, hare eerste godsdienstoefening te houden in een geheel nieuw en allezins geschikt gebouw.

Ditzelfde had plaats te *Krommeniedijk.* Den 9den Mei 1847 hield de gemeente voor het laatst hare godsdienstoefening in het oude kerkgebouw en den 22sten Aug. voor het eerst in het nieuwe.

De gemeente mag zich alzoo nu in twee geschikte kerkgebouwen op de beide genoemde plaatsen verheugen, en erkent dankbaar de welwillende medewerking, welke zij tot de stichting van dezelve, zoowel bij de naburige doopsgezinde gemeenten, als bij de onderscheidene societeiten heeft mogen vinden.

Men is thans bezig met eene belangrijke herstelling en vergrooting van de woning des leeraars, waardoor ook deze in een' zeer voldoenden staat zal gebragt worden. In een en ander meent men niet zonder grond de blijken te zien van vernieuwden bloei, na langdurig en diep verval.

Zaandam, Oostzijde.

Den 19den November 1843 werd door deze gemeente, in vereeniging met die van de *Westzijde*, een feest gevierd, 't welk tot nog toe als éénig in zijne soort bij de Doopsgezinden hier te

lande kan gerekend worden, en ook nog zelden bij eenige protestantsche gemeente in ons Vaderland gevierd zijn kan; de gedachtenis namelijk van *het driehonderd-jarig bestaan eener doopsgezinde gemeente te Zaandam.* Nadat bij die gelegenheid door den eerw. S. Blaupot ten Cate, in het-kerkgebouw der gemeente van het *Nieuwe Huis*, eene feestrede was uitgesproken, naar aanleiding van II Corinth. VI, vs. 4ᵇ—10, vereenigden zich de leeraars en Kerkeraadsleden der beide gemeenten, benevens vele andere doopsgezinde leeraars van den Zaankant, tot eene zamenkomst in het weeshuis van de vereenigde, *Friesche Gemeente*, aan de Westzijde, om vriendschappelijk het hoog belang van zulk een voorregt, met dankbaarheid aan den Allerhoogste, te gedenken. De uitgesprokene rede is later, op verzoek der beide Kerkeraden, in druk verschenen.

Nadat de eerw. Blaupot ten Cate ongeveer negen jaren bij de gemeente werkzaam was geweest, werd de bediening, tot innig leedwezen, zoo voor hem zelven, als voor zijne gemeente, in 1848 door hem nedergelegd, daar hij wegens gedurige ongesteldheid van zijne naaste betrekkingen, besloten had, zijne woonplaats vooreerst op *'t Hoogezand* te vestigen. Hij deed zijn afscheid den 6den Augustus 1848, en werd reeds in datzelfde jaar opgevolgd door den eerw. C. Sepp, van *West-Zaan, op 't Zuid*, die den 3den December zijn dienstwerk aanvaardde.

Zaandam, Westzijde.

In 't jaar 1841 kwam alhier eene vereeniging van de twee gemeenten, die van het *Oude* en het

Nieuwe Huis, tot stand. Reeds vroeger was er tusschen haar eene grooter toenadering, ook naar het uitwendige, ontstaan, waarvan onder andere, het besluit van den Kerkeraad der eerstgenoemde gemeente, om hare behoeftigen en weezen in het ruim en wèl gebouwd weeshuis der laatstgemelde te besteden, tot een aangenaam bewijs verstrekte. Ook was er nu en dan onder sommige van hare leden en opzieners sprake geweest van eene geheele vereeniging, doch er ontbrak tot dusver eene bepaalde aanleiding, om eene altijd zoo gewigtige en veelzins moeijelijke zaak voor te stellen en tot stand te brengen. Zulk eene aanleiding deed zich intusschen op in den zomer van 1840, toen de leeraar van het *N. Huis*, de eerw. C. Leendertz, door eene heupontwrichting getroffen, gedurende weken en maanden aan zijn leger gebonden bleef. Opzieners der genoemde gemeente, dit laatste vooruitziende en de groote moeijelijkheid beseffende, om in de openstaande dienst zoo langen tijd door hulp van elders te voorzien, besloten, onder goedkeuring der Broederschap, aan die van het *O. Huis* en haren leeraar, den eerw. B. van Geuns, eene tijdelijke vereeniging, ten aanzien van de predikdienst, vóor te stellen. Nadat dit voorstel met welwillendheid was ontvangen en aangenomen, vergaderden de leden der beide gemeenten, onder voorgang van den laatstgenoemden leeraar, beurtelings in een der beide kerkgebouwen, en ging men daarmede voort, tot het begin van het volgende jaar, onder wederzijdsche bijzondere voldoening en stichting. Niet vreemd, dat bij deze gesteldheid van zaken, de vroeger wel eens vermelde vereeniging wederom

ter sprake gebragt werd, en weldra door een des betreffend formeel voorstel van de zijde der gemeente het *N. Huis*, in dadelijke en ernstige overweging kwam. Die overweging leidde tot gunstige uitkomsten, uitkomsten, te merkwaardiger, naar mate het hier de vereeniging gold van twee geheel onafhankelijke gemeenten, en welke daartoe bovenal door broederlijke overeenstemming en liefde geleid werden. Niet allen van zoo vele honderde gemeenteleden deelden hier, wel is waar, zoo terstond in dezelfde wijze van beschouwing en medewerking, doch dit verhinderde niet, dat eerlang, met toestemming van de overgroote meerderheid, de goede zaak haar beslag kreeg, zoodat weldra de geheele vereeniging der twee gemeenten, met vaststelling van eenige bijzondere bepalingen, kon worden afgekondigd. Reeds den 21sten Febr. 1841 werd dezelve in eene morgen- en avond-godsdienstoefening, onder voorgang van beide leeraren, en wel naar aanleiding van 2 Cor. XIII: 11 (Ds. LEENDERTZ) en Matth. XXIII: 6b (Ds. VAN GEUNS) op plegtige wijze aangevangen, waarna de leeraren, op verzoek der opzieners, gaarne hunne leerredenen afstonden, om gedrukt, en als eene herinnering van den heugelijken dag, onder de leden te worden rondgedeeld. Bij de vereeniging werd bepaald, dat het ruim en fraai kerkgebouw van het *N. Huis* voortaan de eenige vergaderplaats zijn zoude, en verbleef de beschikking over het ander kerkgebouw, het *O. Huis*, alleen aan de voormalige opzieners van die gemeente. De daarin aanwezige goederen, voor het houden der godsdienstoefening gebruikt, werden deels verkocht, deels aan andere gemeenten, tot

hetzelfde einde, ten geschenke gegeven. Het gebouw zelf wordt van dien tijd af, meestal tot liefdadige oogmerken gebruikt. Men is evenwel voornemens, eerlang, hetzij door verkoop, hetzij op andere wijze, er over te beschikken.

De gemeente heeft, na de vereeniging, om zekere bepaalde redenen, den naam aangenomen van *Friesche Gemeente*, waardoor zich vroeger die van het *O. Huis* onderscheidde.

Westzaan op het Zuid.

De eerw. D. Huizinga, sedert 1809 leeraar bij deze gemeente, overleed den 31sten Jan. 1843. In zijne plaats werd beroepen de proponent bij de Algem. Doopsgez. Soc. C. Sepp, die het beroep aannam en het den 5den Nov. 1843 aanvaardde, ingeleid door den eerw. Persijn van *de Rijp*. Hij vertrok in 't jaar 1848, den 5den Nov., naar de gemeente van *Zaandam Oostzijde*. Tot zijn opvolger werd gekozen de eerw. Verstege van *Oudorp*, die den 26sten Nov. 1848 zijn werk begon, na door den eerw. Hartog van *Westzaan op het Noord* aan de gemeente voorgesteld te zijn.

Hoorn.

De eerw. J. Pol, sedert het jaar 1814 bij deze gemeente werkzaam, deed afstand van zijne bediening in 't jaar 1843, en begaf zich met ter woon op een buitenverblijf nabij *Weesp*, waar hij, 17 Junij 1848, overleed. Hij nam afscheid van zijne gemeente, den 3den Dec. 1843, bij welke gelegenheid hij tevens zijnen opvolger, den proponent bij de Algem. Doopsgez. Soc., de Hoop Scheffer, bij de gemeente inleidde. Deze aan-

vaardde zijn ambt des avonds van dien dag. Naar de gemeente van *Groningen* beroepen, predikte hij voor 't laatst den 22sten Nov. 1846. In zijne plaats werd beroepen de eerw. KERBERT, van *Witteveen en Rottevalle*, die, het beroep aangenomen hebbende, zich den 29sten November 1846 aan haar verbond.

Enkhuizen.

De Kerkeraad slaagde naar wensch in de vervulling der hier bestaande vacature, door het beroepen van den proponent bij de Algem. Doopsgezinde Societeit, D. HARTING, die, 13 Nov. 1840, zijn ambt aanvaardde.

Medemblik.

In 't jaar 1847, den 7den Februarij, overleed de leeraar van deze gemeente, B. NIEUWENHUIS, sedert 1837 aan haar verbonden. De Kerkeraad beriep tot diens opvolger den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, H. BROESE, die tegen het einde van 1847 zijne intrede hield.

Twisk en Abbekerk.

In den loop van het jaar 1847 is de woning van den leeraar, uit eigen middelen van de leden der gemeente en door milde bijdragen van geloofsgenooten, aanmerkelijk verbeterd en met een' tuin voorzien geworden.

Oude en Nieuwe Niedorp.

Den proponent bij de Friesche Societeit, I. THIJSSEN TACONIS, werd in 't jaar 1841 het leeraarambt in deze gemeente opgedragen. Hij werd daartoe

ingeleid des voormiddags, den 12den December, door den eerw. HOEKSTRA, van *Barsingerhorn*, en hield denzelfden dag zijne intrede.

Noord-Zijpe, of Oudesluis.

De eerw. J. BODISCO, sedert 1836 in dienst van deze gemeente, verwisselde in 't jaar 1840 dezelve met die van *Noordbroek en Nieuw Scheemda*. Ter vervulling der vacature werd beroepen de proponent bij de Algem. Doopsgez: Societeit, H. C. A. DRONRIJP UGES, die ook in den loop van 't jaar 1843 er zijne intrede hield. Hij vertrok van daar in 1847, naar de gemeente van *Uithuizen*. Zijne plaats werd in dat jaar bezet door den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, M. VAN GEUNS Cz. Deze volgde, 17 Febr. 1850, eene roeping naar de gemeente van *Leeuwarden*. En om in de vacature, hierdoor veroorzaakt, te voorzien, droeg de Kerkeraad het beroep op aan A. K. HOVENS GREVE, proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, die het, 17 Maart dezes jaars, aanvaardde, ingeleid door zijn' vader, van *Steenwijk*.

Zuid-Zijpe, of Oude-Zijpe bij Petten.

De vacature, ontstaan door het vertrek van den eerw. VISSERING naar *Wormer en Jisp*, 1 Septemb. 1842, werd in 't jaar 1844 vervuld door het opdragen van het beroep aan J. KONING, proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, die het ook aannam, en zijn ambt met ijver en zegen waarnam, tot den 26sten April 1848, toen hij door den dood werd weggenomen. In zijne plaats beriep de Kerkeraad, in den loop van dat jaar, den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, KUIPER,

die er, 15 April 1849, zijne intrede hield. Kort was het verblijf van hem in die gemeente. Reeds in 't volgende jaar vertrok hij naar die van *Warga*, die hem het beroep opgedragen had. De Kerkeraad heeft tot zijnen opvolger beroepen den proponent bij Algem. Doopsgez. Soc., K. O. Feickens, die zijn ambt den 1sten September e. k. staat te aanvaarden.

De Helder en Huisduinen.

De eerw. J. S. Hoekstra, sedert 1814 leeraar bij deze gemeente, zag zich in staat gesteld in 't jaar 1839 zijn' post neêr te leggen, en begaf zich met ter woon naar *Kampen*, waar hij in de vorige maand dezes jaars is overleden.

De Kerkeraad droeg het beroep op aan den eerw. P. Douwes Dekker, leeraar in *de Beemster*, die hetzelve ook aannam, en in 't jaar 1839 aanvaardde.

De Burg, Waal en Oosterend.

Sedert het jaar 1814 werd de gemeente alhier bediend door den eerw. H. Veenstra. Deze eindigde er zijne werkzaamheid den 5den November 1843, en begaf zich met ter woon naar *Nieuwendam*, waar hij den 10den September 1847 overleed. In de vacature werd voorzien door de beroeping van den eerw. J. Huizinga, van *den Horn*, in de provincie *Groningen*. Hij nam het beroep aan en hield zijne intrede den 14den April 1844.

Reeds sedert langen tijd was de vergrooting van het kleinste der drie kerkgebouwen, 'twelk, bij de vereeniging der drie gemeenten in 1772, onveranderd gebleven was, noodzakelijk gewor-

den. Men ging in 't jaar 1843 daartoe over, en mogt den 18den September van dat jaar voor 't eerst er gebruik van maken.

Aan den Hoorn.

De eerw. M. Doijer, sedert 1824 leeraar bij deze gemeente, deed afstand van zijnen post, den 21sten Mei 1848. De naburige leeraar van *den Burg*, de eerw. J. Huizinga, voorzag inmiddels, op gezette tijden, geregeld in de dienst, tot dat de proponent D. S. Huizinga, den 26sten October, dat werk overnam. Deze, vervolgens tot leeraar beroepen, deed zijne intrede den 26sten Junij 1849, nadat hij des zondags te voren, 17 Junij, door zijn' bovengenoemden ambtgenoot, aan de gemeente was voorgesteld.

Op het Eiland Terschelling.

Bij den bekrompen en bouwvalligen toestand van kerk en pastorij, was de Kerkeraad reeds ten jare 1844 bedacht, om beide te verbeteren. Eene collecte in onze meestgegoede gemeenten werd met gezegenden uitslag bekroond, zoodat reeds op den 23sten Junij des jaars 1846, de eerste steen van de nieuwe leeraarswoning mogt gelegd worden. De slooping van het oude aan de kerk verbonden gebouw had echter de onmogelijkheid der herstelling van het eerste doen zien. Op nieuws stelde men dus pogingen in het werk, en op nieuws mogt de liefdadigheid der geloofsgenooten treffend blijken. Eene rijkssubsidie van *f* 1000, en eene toelage uit de kas der provincie van *f* 800, benevens eene negotiatie tegen 4 pCt. van *f* 1000, vulden het nog ontbrekende aan, en stelden den

Kerkeraad in staat, ook met den bouw eener nieuwe kerk aan te vangen. De gemeente mogt op den avond van den 10den Maart dezes jaars, een plegtig afscheid nemen van het oude gebouw, waarna op den 8sten April de eerste steen van het nieuwe gelegd werd.

Met rassche schreden nadert het zijne voltooijing, en het uitzigt is geopend, om het in den loop der maand Augustus voor het eerst te kunnen gebruiken. De godsdienstoefeningen worden inmiddels, door eene vriendbroederlijke schikking, in de kerk der hervormde gemeente gehouden, die haar predikant onlangs door den dood verloren heeft. Wat de oude gebouwen betreft, de dagteekening hunner stichting zal ten naaste bij moeten gesteld worden in het jaar 1667. De omgevallen verbrande muren en de hoopen houtskool, benevens andere door de vlam verteerde voorwerpen, welke bij het graven der funderingsleuf te voorschijn kwamen, herinnerden duidelijk den brand, op den 20sten Aug. des jaars 1666, door de Engelschen gesticht, welke het dorp *West-Terschelling* grootendeels verwoestte. De stichting van het eerste *vermaanhuis*, waarvan de vloer, ofschoon de steenen verbrand waren, nog in goeden staat werd bevonden, ligt echter in het duister. Daarom was het te meer eene teleurstelling, toen men de overblijfselen van een geschreven boekje vond, dat, ofschoon tusschen vier steenen bewaard, door de achteloosheid der arbeiders onder het puin was verloren gegaan.

Intusschen verheugt de gemeente zich dankbaar in het bezit eener leeraarswoning, die niets te wenschen overlaat, en ziet met blijmoedig ver-

langen den heugelijken dag te gemoet, waarop zij het net en ruim kerkgebouw dankend zal mogen binnentreden en Gode toewijden.

De bovenstaande, meestal verblijdende, berigten aangaande den toestand van enkele onzer gemeenten in *Noord-Holland*, besluite een kort berigt wegens eene tot stand gebragte Vereeniging, welke alle gemeenten in die provincie evenzeer betreft. Dit berigt is van den navolgenden inhoud.

In het jaar 1844 werd door eenige van onze leeraren in deze provincie eene Vereeniging tot stand gebragt, onder den naam van *Ring van doopsgezinde gemeenten in Noord-Holland*. Volgden deze alzoo het goede voorbeeld, reeds vroeger door onze broeders in *Friesland*, *Groningen*, *Overijssel en Gelderland* gegeven, zij werden gewis mede daartoe opgewekt door het gevoel van de behoefte aan onderlinge hulp, die ook in deze gemeenten meermalen zich openbaarde. Immers deze Vereeniging werd tot stand gebragt met het bepaalde doel, in het eerste artikel van haar reglement uitgedrukt, "om bij vacature of bij ziekte van den leeraar, elkander hulp te bieden, zoodat de predikdienst geregeld waargenomen en zooveel mogelijk het staken der catechisatien verhoed, en tevens de onderlinge gemeenschap der verschillende gemeenten en leeraren bevorderd worde." Het genoemde reglement werd den 21sten Mei 1844 door een en twintig gemeenten aangenomen en vastgesteld. Op de volgende Algemeene Vergadering, in Mei 1845 gehouden, bleek, dat twee en twintig gemeenten tot de Vereeniging waren toegetreden, en dat zij reeds

dadelijk aan haar doel uitnemend had beantwoord, door omstreeks 5 maanden lang geregeld, om de 14 dagen, te voorzien in de vacature van de gemeente in de *Beemster*. Op gelijke wijze hebben later andere gemeenten, met name die van *Medemblik* en *den Ilp*, hare heilzame werking ondervonden; ook de jaarlijksche Algemeene Vergaderingen, waarop, met de leeraren, opzieners en diakenen der gemeenten als hare afgevaardigden zamen komen, dragen gewisselijk krachtig bij tot de bedoelde bevordering der onderlinge gemeenschap, weshalve het te betreuren valt, dat nog steeds sommige gemeenten, met name die aan de *Zaan*, wegens minder gevoelde behoefte aan hulp, zich nog niet gereed betoonen, tot deze loffelijke Vereeniging toe te treden.

Rotterdam.

De eerw. A. J. VAN PESCH, sedert 1834 als predikant aan deze gemeente verbonden, zag zich door toenemende verzwakking genoodzaakt, zijne dienst te staken, en deed in 't jaar 1841 afstand van zijnen post. De Kerkeraad beriep in zijne plaats den eerw. P. VAN DER GOOT Pz., leeraar in de gemeente te *Wormer en Jisp*, die den hem opgedragen post ook aannam, en in 1842 aanvaardde.

Oudorp op Goedereede.

Nadat de eerw. F. VAN DER PLOEG in 1843 naar *Enschede* vertrokken was, beriep de gemeente den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, VERSTEGE, die in 't jaar 1845 zijne intree deed; maar in 't jaar 1848 van daar vertrok naar de

gemeente van *Westzaan op 't Zuid*. Sedert dien tijd heeft de Kerkeraad nog geene pogingen gedaan, om de vacature te vervullen.

Utrecht.

Prof. J. Kops, die sedert het jaar 1817 een bepaald getal predikbeurten in deze gemeente vervulde, is den 9den Januarij 1849, aldaar overleden, in den ouderdom van 82 jaren.

Zutphen.

De eerw. de Liefde was sedert 1839 bij deze gemeente als leeraar werkzaam. In 't jaar 1845 voelde hij zich gedrongen van zijnen post afstand te doen en de kerkgemeenschap der nederlandsche Doopsgezinden te verlaten. De Kerkeraad maakte hierna schikkingen met den rustenden leeraar van *Rotterdam*, den eerw. van Pesch, toen in de gemeente van *Uithuizen* tijdelijk werkzaam, die zich verbond, het predik- en catechisatie-werk zoo veel waar te nemen als zijne krachten zouden gedoogen. Hij heeft aan die belofte ook naar vermogen voldaan, tot dat toenemende verzwakking ten verleden jare hem ook dit heeft verboden. In zijne plaats is beroepen de eerw. J. Bodisco van *Noordbroek*, die de gemeente met eene aanneming van het beroep, en eene spoedige overkomst heeft verblijd. Intree 11 Nov. 1849.

Kampen.

Het kerkgebouw dezer gemeente was, door hare vereeniging met die der Zwitsersche broeders, voor haar te klein geworden. Toen nu de predikantsplaats bij de waalsche gemeente sedert lang ge-

supprimeerd was, wendde de Kerkeraad zich tot Z. M. den Koning, met het verzoek, om het kerkgebouw van dezelve ten gebruike te mogen hebben. Dit werd goedgunstig toegestaan (6 April 1821), tegen de betaling van eene bepaalde som, voor de reparatiekosten. In 't jaar 1844, toen het gebouw aanmerkelijke herstellingen behoefde om voor instorten beveiligd te worden, deed de Kerkeraad de noodige stappen bij Z. M. om in 't volle bezit van hetzelve gesteld te worden. De financiële Commissie van de hervormde gemeente alhier, eigenares van het gebouw, naar welke hij verwezen werd, toonde zich bereid daarover in onderhandelingen te treden. Deze hadden het gunstig gevolg, dat het kerkgebouw met het orgel en de meubelen, voor de som van *f* 2300 aan de gemeente in eigendom werd afgestaan. De reparatie en vertimmering van hetzelve was echter zoo belangrijk, dat de geheele benoodigde som *f* 5134,64 beliep.

Opofferingen, door de leden der gemeente gedaan, de verkoop van het oude kerkgebouw, eene aanzienlijke toelage van Z. M. den Koning, van de provinciale Staten en van de stad *Kampen* zelve, op deelnemenden aandrang van den Heer Burgemeester, verleend, gevoegd bij aanmerkelijke bijdragen van doopsgezinde broederen uit *Amsterdam* en van den Kerkeraad der gemeente te *Haarlem*, maakten het mogelijk de bovengenoemde onkosten te bestrijden. Zoo kwam dit gebouw, dank zij allen, die onze pogingen zoo krachtdadig ondersteunden, onder het toezigt van den kundigen stads-architect, in zulk een' stand, dat het in eenvoudige sierlijkheid en gepastheid

van inrigting niets te wenschen overlaat. Het mogt Ds. Rusbung (7 Nov. 1847) gebeuren de gemeente, bij de eerste godsdienstoefening in hetzelve, dankend voor te gaan.

Afneming van krachten bij hooggeklommen jaren, heeft dezen waardigen man, die sedert het jaar 1822 de belangen der gemeente met ijver behartigde, gedrongen, ontslag uit zijn post te vragen.

Blokzijl.

De vacature in deze gemeente, door het vertrek van den eerw. S. van der Goot, sedert 1833 leeraar bij dezelve, naar die van *Berlicum* in 1839 veroorzaakt, werd vervuld door de beroeping van den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit P. Bonk, die zijn dienstwerk den 29sten November 1840 aanvaardde.

Zuidveen.

Den 4den Mei 1848 vergaderde de gemeente voor de laatste maal in haar kerkgebouw te dezer plaats. De lang gekoesterde wensch van vele harer leden, te *Steenwijk* woonachtig, stond vervuld te worden; *hier* zou voortaan de plaats der zamenkomst wezen. Tot het nemen van dit besluit hadden krachtig medegewerkt de noodzakelijkheid eener belangrijke reparatie aan het gebouw, de welwillende opofferingen van persoonlijk belang aan het verlangen eener kleine meerderheid, de betoonde ijver in het toezeggen van bijdragen door de belanghebbende leden, en de opheffing van verdere financiële bezwaren, door de broederlijke liefde van geloofsgenooten. Door dit een en ander is de uitvoering van het ontworpen plan

mogelijk geworden, en met de meest wenschelijke eensgezindheid volbragt. Het oude kerkgebouw is vervangen geworden door een geheel nieuw, dat op den 12den November 1848 voor het eerst tot de godsdienstoefening is gebruikt, te

Steenwijk.

De benaming der gemeente *Zuidveen* is van toen af verwisseld met die van *Steenwijk*, waar ook het grooter getal van hare leden gevestigd is; het kerkgebouw zelf mag geacht worden nu tevens meer dan vroeger in het middelpunt der gemeente te staan. Als eene openlijke hulde van dankbaarheid worde hier vermeld de vriendelijke bereidvaardigheid, waarmede aan deze gemeente door HH. Kerkvoogden der hervormde gemeente te dezer stede, het gebruik van één harer kerkgebouwen is afgestaan voor het geheele tijdsverloop tusschen het afbreken der oude en het voltooijen der nieuwe vergaderplaats.

Giethoorn, Zuidzijde.

Bij deze gemeente, die van haar ontstaan af nog altijd de gewoonte had behouden, van hare voorgangers uit het midden van hare broeders te benoemen, openbaarde zich allengs, en meer bepaald ten jare 1825, het verlangen naar eene verandering in dezen. Dien ten gevolge werd, bij de onmogelijkheid, om in eens te verkrijgen wat men gewenscht zou hebben, eene schikking met de gemeente van *Zuidveen* tot stand gebragt, waardoor de leeraar van deze, in 't daarop volgende jaar, zich in staat gesteld zag, gedeeltelijk althans, aan het uitgedrukt verlangen te vol-

doen, en van toen af de meer volkomene vervulling er van te helpen voorbereiden. De noodzakelijkheid van het bijeenbrengen van een fonds voor de predikdienst werd ingezien, en daartoe weldra de hand aan het werk geslagen. Dit fonds, gedurende een tijdvak van 24 jaren telkens door onderscheidene bijdragen gestevigd, is thans zoo zeer aangegroeid, dat de gemeente er door bij magte is, een' eigen leeraar, op eene jaarwedde van *f* 900 en vrije woning, te beroepen. Bij dezen stand van zaken, schijnt het niet alleen voor de belangen van *deze* gemeente wenschelijk, maar ook van haren kant jegens die van *Steenwijk*, vroeger *Zuidveen*, die gedurende zoo vele jaren ten haren behoeve, zich edelmoedig opofferingen getroost heeft, pligtmatig te zijn, dat zij, in overeenstemming met hare thans nog werkzame leeraars, zoo veel mogelijk het tijdstip verhaaste, waarop deze het werk hunner bediening zullen kunnen overdragen aan een' daartoe geschikten opvolger. Te dien einde heeft zij dan ook eene Commissie benoemd, die bereids een' aanvang gemaakt heeft, zoowel met de noodzakelijke verandering en verbetering der pastorij, als met de voorbereidende werkzaamheden tot het beroepen van een' eigen predikant.

Zwolle.

De aanwinst van deze gemeente in getal van leden maakte eene vergrooting van haar kerkgebouw noodzakelijk. De ijver der leden hielp dit werk tot stand brengen, en reeds in 't jaar 1846 had de gemeente het genoegen, in het aan-

merkelijk vergroote en even sierlijk als eenvoudig ingerigt gebouw te vergaderen. Door de welwillendheid van Kerkvoogden der hervormde gemeente, mogt de onze, gedurende de vertimmering, in de Bethlehems-kerk hare godsdienstoefeningen houden.

Enschede.

Nadat de eerw. GERHARDS, sedert 1836 in deze gemeente werkzaam, in 1839 naar die van *Groningen* vertrokken was, beriep de Kerkeraad in diens plaats den eerw. J. de STOPPELAAR BLIJDENSTEIJN, van *Mensingeweer*. Reeds in 't jaar 1842 vertrok deze naar de gemeente van *Sneek*, die hem het beroep had opgedragen. De vacature hierdoor ontstaan, werd weder bezet door het beroepen van den eerw. F. VAN DER PLOEG, van *Oudorp*, die in 't jaar 1843 zijne intrede hield.

Middelburg.

Daar de eerw. CRAMER, in den winter van 1848—1849 door eene langdurige ziekte verhinderd werd, zijne dienst te vervullen, zoo besloot de Kerkeraad, van de Algem. Doopsgez. Societeit een proponent te verzoeken, ten einde daarin tijdelijk te voorzien. De proponent PEKELHARING, dien ten gevolge in Februarij 1849 overgekomen, was gedurende vier maanden, tot algemeen genoegen, zoo hier, als te *Vlissingen*, werkzaam. Bij deze gelegenheid was het in onderscheidene opzigten wenschelijke van twee leeraren te bezitten, gebleken. Daar nu deze zaak, die den vroegeren toestand der gemeente herstelde, door zeer belangrijke bijdragen van de leden der beide ge-

meenten mogelijk gemaakt was, zoo werd daartoe, met toestemming en goedkeuring van den reeds fungerenden leeraar, besloten, en werd de proponent Pekelharing met algemeene stemmen beroepen. De beroepene aanvaardde zijn ambt den 4den November 1849 des avonds, na des voormiddags door zijnen ambtgenoot bij de gemeente ingeleid te zijn.

Vlissingen.

Een nieuw orgel in de, ook buitendien zeer verfraaide, kerk, werd voor het eerst bespeeld den 13den Februarij 1848, bij welke gelegenheid de leeraar sprak »over de waarde van het gemeenschappelijk godsdienstig gezang."

Franeker.

Langdurige ongesteldheid, vergezeld van eene verzwakking van het gezigt, maakte het voor den eerw. K. Overbeek onmogelijk de dienst langer geregeld waar te nemen. De Kerkeraad kwam dus tot het besluit, van de Algem. Doopsgez. Societeit een proponent in commissie te verzoeken. Aan den eerw. M. E. van Delden werd deze commissie opgedragen, en hij volbragt dezelve een geruimen tijd. Toen nu Ds. Overbeek, 1 Januarij 1847, door den dood werd weggenomen, droeg de Kerkeraad het beroep aan den genoemden proponent van Delden op, die hetzelve ook aannam en 30 Mei 1847 aanvaardde, ingeleid door den eerw. Hulshoff, van *Leeuwarden.*

Leeuwarden.

De Kerkeraad van deze gemeente, die gedu-

rende vele jaren een' grooten aanwas van leden gekregen had, kwam in 't jaar 1844 tot het besluit, om een' tweeden leeraar te beroepen en aldus den vroegeren staat van zaken te herstellen. Tot dat einde beriep hij den eerw. A. A. Hulshoff, van *Akkrum*, die aan dit verlangen gehoor gevende, den 1sten Junij 1845 zich aan de gemeente verbond. In 't verleden jaar, 7 Julij, eindigde haar oudste leeraar, de eerw. J. Pol, op eene bezoekreis naar zijne geboorteplaats *Hengelo*, onverwacht zijn leven, dat door vele en langdurige sukkelingen gekenmerkt stond. In zijne plaats werd beroepen de eerw. M. van Geuns Cz. van *Noord-zijpe*, of *Oudesluis*, die den 3den Maart ll. zijne intrede hield.

Het fraaije kerkgebouw werd hoe langer hoe meer bevonden te klein te zijn voor de aanzienlijke en steeds toenemende gemeente. Deze behoefte, die bij elke godsdienstoefening, inzonderheid bij de viering van het avondmaal, zich openbaarde, deed het verlangen ontstaan en leidde vervolgens tot het besluit, om pogingen aan te wenden ter vergrooting van het gebouw. De ijver der leden voor al wat den bloei der gemeente betreft, is ook bij deze gelegenheid door werkzame deelneming treffend gebleken. Reeds sedert geruimen tijd is men bezig met de verbouwing, of liever de geheele vernieuwing der kerk, welk belangrijk werk men nog in den loop van dezen zomer hoopt voltooid te zien.

Oude-Bildzijl en Hallum.

De eerw. J. U. Stinnk, rustend leeraar van deze

gemeente, overleed in zijne woonplaats *Akkrum*, den 19den April 1844.

Berlicum.

Het mogt deze gemeente, die langen tijd vacant geweest was, en daardoor in een' kwijnenden toestand verkeerde, gebeuren, in 't jaar 1839 weder een' eigen leeraar te ontvangen, in den persoon van den eerw. S. VAN DER GOOT, dien zij van *Blokzijl* beriep en tot zich zag overkomen, op 3 November van dat jaar. De gemeente heeft na dien tijd een geheel nieuw kerkgebouw gesticht, dat op 24 October 1841 voor 't eerst is gebruikt geworden.

Baard.

Na het rust nemen van den eerw. Y. Y. REEN, 29 Februarij 1840, droeg de Kerkeraad in 1840 het beroep op aan den proponent der Algem. Doopsgezinde Societeit, G. POL, die het ook aannam en op 13 Dec. 1840 aanvaardde, na door den eerw. VAN DER HOEK van *Kromwal* ingeleid te zijn.

Holwerd, Blija en de Vischbuurt, onder Ternaard.

Nadat de eerw. M. MARTENS, gedurende 50 jaren in de bovengenoemde vereenigde gemeente het predikambt had bekleed, begon in 't jaar 1848 meer en meer de vraag geopperd te worden, of men het niet zoo ver zou kunnen brengen, dat hun' hoogbejaarden leeraar rust van zijn werk verzekerd werd, waarop hij billijk aanspraak had, en dat men een ander in zijne plaats beriep. Men kwam te zamen, beraadslaagde en

bragt, in overleg met Ds. MARTENS, het weldra zoo ver, dat deze in 't begin van 1849, verklaarde afstand te willen doen van zijnen post, onder het genot van een behoorlijk emeritaat, waartoe uit onderscheidene bronnen het noodige zamenvloeide. Weldra ging men over tot het beroepen van een' nieuwen leeraar. De keus viel op Ds. D. PLANTINUS te *Warga*, die evenwel voor de beroeping bedankte, even als later Ds. P. OVERBEEK van *Terhorne*, op wien men zich daarna had vereenigd. Thans besloot men tot eene verbetering der voorwaarden van het beroep, en bood het op nieuws Ds. PLANTINUS aan. Men slaagde hierin naar wensch en had het genoegen, dat deze, op 11 November des vorigen jaars, zijne intrede deed, nadat Ds. MARTENS reeds den 17[den] Junij te voren zijn' post had neergelegd.

Behalve deze belangrijke gebeurtenis greep er tenzelfden tijde nog iets plaats, dat vermelding verdient, de splitsing namelijk der ééne gemeente in twee afzonderlijke en op zich zelve staande. Meermalen was deze het onderwerp van gesprekken geweest, doch de gerezen bezwaren hadden telkens aan de uitvoering doen twijfelen. Nu echter scheen de tijd daartoe gunstig te zijn. De leden, onder *Vischbuurt*, of *Ternaard*, wonende, kwamen met die van *Holwerd en Blija*, den 22[sten] Maart 1849 zamen, en eerder dan men had durven denken, had men de voorwaarden tot de bedoelde scheiding gevonden. Met algemeene goedkeuring bepaalde men, dat de broeders van *Vischbuurt* voortaan eene afzonderlijke gemeente zouden uitmaken, terwijl het ander deel de gemeente van *Holwerd en Blija* zou heeten.

Ten blijke, dat een en ander, in plaats van een nadeeligen, een allezins gunstigen, invloed heeft geoefend, moge dienen, dat men èn te *Holwerd* èn te *Ternaard* besloten heeft tot het stichten van een nieuw kerkgebouw. Belangrijke bijdragen daarvoor zijn door de beide gemeenten toegezegd, zoodat men reeds met de uitvoering der plannen een begin heeft kunnen maken en hopen mag, dat met het einde van het loopende jaar beide ondernemingen voltooid zijn zullen.

De gemeente van *Ternaard* heeft tot haren leeraar beroepen den proponent der Algemeene Doopsgezinde Societeit, L. E. HALBERTSMA, die zijne intrede gedaan heeft den 7den April van dit jaar, na door Ds. PLANTINUS van *Holwerd* voorgesteld te zijn. Voor beide handelingen was het kerkgebouw der hervormde gemeente vriendelijk afgestaan.

Witteveen en Rottevalle.

Nadat de eerw. D. PLANTINUS, in 't jaar 1844, deze gemeente voor die van *Uithuizen* in *Groningen* had verwisseld, beriep de Kerkeraad in het volgende jaar den proponent bij de Algem. Doopsgezinde Societeit, KERBERT, die ook aan die roeping gehoor gaf. Toen deze in 't jaar 1846 naar de gemeente van *Hoorn* vertrok, werd het beroep opgedragen aan den proponent bij de genoemde Societeit, H. A. VAN CLEEFF, die hetzelve ook aannam en kort daarna zich aan de gemeente verbond.

Sneek.

Deze bloeijende gemeente gevoelde sedert lan-

gen tijd de behoefte aan eene ruimer en voor haar meer geschikte vergaderplaats, en zag zich door de ijverige medewerking van hare leden in staat gesteld daaraan te voldoen. In 't jaar 1842 was het fraai en wel ingerigt gebouw voltoöid, en mogt het den eerw. FEENSTRA gebeuren, op den 10den April de eerste godsdienstoefening daarin te besturen. De waardige man legde den 29sten Mei van dat jaar zijnen post van dienstdoënd leeraar neder, na denzelven eene halve eeuw te hebben bekleed, en dankbare gedachtenis daarvan te hebben gevierd, waarvan hij 45 jaren aan deze gemeente had mogen toewijden. Hij behield zich echter voor ook in 't vervolg van tijd eenige predikbeurten te vervullen, en de gemeente had het genoegen hem nog meermalen te zien optreden. In zijne plaats werd de eerw. BLIJDESTEIJN van *Enschede* beroepen, die den 13den November 1842 zijn dienstwerk aanving.

Tjallebert.

Toen de eerw. VAN ZUTPHEN, 15 November van 't jaar 1840, van hier naar *Veendam* vertrok, beriep de Kerkeraad in 1841 in diens plaats den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, PRINS, die zich ook den 28sten November van dat jaar aan de gemeente verbond, na door den eerw. UITTERDIJK, van *Gorredijk*, daar te zijn voorgesteld.

De gemeente van *Tjallebert* had het genoegen, dat zij hare leeraarswoning na dien tijd aanmerkelijk kon vergrooten en verfraaijen.

Balk.

De Oudste, MEINE OBES SMID, overleed in 1844,

nadat reeds in 1847 een derde leeraar verkozen was. Zijne plaats bleef onbezet tot in 1849, maar voor Tjeerd Haitjes Haitjema werd in 1847 Ruurd Johannes Smid verkoren, die in 1849 tevens Oudste werd. Er zijn dus nu weder twee oudsten en twee leeraars.

Onder het afdrukken van dit blad is het berigt ingekomen, dat Obe Johannes Smid, den 1sten Julij ll., door den dood is weggenomen. Met hem is een man weggevallen, die in geheel zijn voorkomen, manieren en kleeding de eenvoudigheid, in zijne godsdienstige begrippen en gezindheden de gestrengheid en den ernst, en in zijn wandel de onkreukbare trouw, regtschapenheid en afkeerigheid van de wereld der oudste nederlandsche Doopsgezinden vertegenwoordigde.

Daar men, bij eene meer geregelde opleiding in het zingen op de scholen, het gebrekkige der zangwijzen van het tot dusver alhier gebruikte »Hoornsch Liedeboekje" levendig begon te gevoelen, zoo werd het verlangen gedurig meer algemeen om een nieuw gezangboek bij de gemeente in te voeren. Gaarne had men daarmede gewacht, tot dat de nieuwe Gezangbundel, met welks vervaardiging men zich bij onze gemeente te *Haarlem* bezig houdt, verschenen ware, doch bespeurende, dat dit eene te groote vertraging zou veroorzaken, besloot men, uit de thans bij onze gemeenten gebruikte gezangboeken eene keuze te doen. De meerderheid der broederen vestigde hare keus op de »Uitgezochte Liederen," onder andere bij alle onze gemeenten *aan de Zaan* in gebruik. Deze zijn in 1848 ingevoerd.

Nog altoos bediende men zich hier van den

zoogenoemden Biestkens-Bijbel, door de oud Doopsgezinden uitgegeven en bij hen in gebruik Daar echter de exemplaren van dezen Bijbel hoe langer hoe schaarscher worden, zoo gebruikt men thans de nederduitsche overzetting der Bijbelvertaling van LUTHER, door VISSCHER, omdat die meer overeenkomt met den Biestkens-Bijbel.

Woudsend.

De eerw. P. DOUWES DEKKER, sedert 1839 leeraar bij deze gemeente, vertrok van hier naar die van *de Beemster* in 't jaar 1840. Hem verving de proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, P. LEENDERTZ WMZ., die 13 November 1840, het beroep aanvaardde, ingeleid door Ds. RIS, van *de Joure*.

Tot de meldenswaardige bijzonderheden behoort, dat de gemeente het beroep aanmerkelijk heeft verbeterd, door een zeer geschikt huis in 't jaar 1840 aan te koopen en voor eene predikantswoning in te rigten.

Eernsum en Poppingawier.

Deze gemeente zag zich in hare ijverige pogingen ter verkrijging der noodige gelden voor de herstelling van haar vervallen kerkgebouw krachtdadig ondersteund door de broederlijke deelneming van andere. Het gebouw voldoet, na die aanzienlijke vertimmering, geheel en al aan de behoefte der gemeente, en strekt mede tot een verblijdend teeken van den geest van onderlinge liefde, die dat werk tot stand gebragt heeft.

Terhorne.

De rustende leeraar, O. R. Dantuma, overleed alhier in 1848, in den ouderdom van 83 jaren. De eerw. Akkeringa verliet deze gemeente voor die van *Workum*, in 't jaar 1839. De Kerkeraad vervulde de ledige plaats, door de beroeping van den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, Overbeek, en had den 28sten November 1841 het genoegen, zijn verlangen vervuld te zien. De vader van den beroepene, van *Franeker*, leidde hem in tot zijnen werkkring.

Warga.

Toen Ds. Cardinaal, in 't jaar 1838, van hier naar de gemeente te *Almelo* vertrok, droeg de Kerkeraad in 1839 het leeraarambt op aan den proponent der Alg. Doopsgez. Societeit, Johannes Pol, die hetzelve aannam en daartoe werd ingeleid door zijnen vader, van *Hindelopen*, den 3den November 1839, op welken dag hij ook zijne intrede hield. Na het vertrek van hem naar de gemeente te *Norden*, in 't jaar 1847, werd beroepen de eerw. D. Plantinus van *Uithuizen*. Deze kwam den 7den November 1847 te *Warga*, maar bleef er slechts korten tijd. Eene herhaalde beroeping, op hem uitgebragt door de gemeente van *Holwerd en Blija*, bewoog hem, daaraan gehoor te geven. Hij nam afscheid den 4den November des vorigen jaars. In zijne plaats beriep de Kerkeraad den eerw. Kuiper van de *Zuid-Zijpe*, die den 10den Februarij 1850 zijne intrede hield.

Gordijk en Lippenhuizen.

De eerw. Uitterdijk, die deze gemeente sedert 1834 bediende, werd naar die van *den Horn* in de provincie *Groningen* beroepen en eindigde zijne dienst den 14den Julij 1844. In zijne plaats werd beroepen de proponent der Alg. Doopsgez. Societeit, Brouwer. Ds. Prins stelde hem, den 8sten December van het genoemde jaar, aan de gemeente voor, waarna hij des namiddags door het houden eener intrede, zich aan haar verbond.

Akkrum.

Na het vertrek van Ds. Blaupot ten Cate op 20 Mei 1839, naar *Zaandam Oostzijde*, beriep de Kerkeraad in diens plaats den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, Hulshoff. Deze nam het op hem uitgebragt beroep aan, en werd door zijn schoonvader, den eerw. S. K. Sijbrandi, van *Haarlem*, op den 15den December 1839, des voormiddags in de gemeente ingeleid, waarna hij des namiddags zijne intrede hield. In 1845 naar de gemeente van *Leeuwarden* beroepen, nam hij afscheid, op den 18den Mei van dat jaar.

Om de vacature te vervullen, droeg de Kerkeraad het beroep op aan den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, S. Hoekstra Bz. Weldra kwam deze tot de gemeente over en verbond zich aan haar, den 26sten October, nadat zijn vader, de eerw. B. E. Hoekstra, van *Barsingerhorn*, hem des voormiddags aan haar had voorgesteld.

Dragten.

Door eene ongesteldheid van Ds. J. Plantinus,

die in den zomer van 1849 derwijze toenam, dat hij buiten staat geraakte zijne ambtsbezigheden behoorlijk waar te nemen, zag de gemeente zich tot tijdelijke voorziening in dezen gedrongen. Zij wendde zich te dien einde tot de Algem. Doopsgezinde Societeit. Deze droeg aan den proponent F. Born, voor den tijd van drie maanden, de waarneming van de predikdienst op. Inmiddels nam de ongesteldheid van Ds. Plantinus geen' zoo gunstigen keer, dat men zich met de geheele hervatting van de ambtsbediening door hem durfde vleijen. Men kwam dus in de gemeente op het denkbeeld van een emeritaat voor den waardigen man, dat ook, na eenige aangewende moeite, tot stand kwam. De proponent Born werd vervolgens tot leeraar beroepen, die het beroep ook aannam en aanvaardde, den 20sten Mei ll. des namiddags, nadat zijn vriend, Ds. van Geuns van *Leeuwarden*, hem des voormiddags bij de gemeente had ingeleid. Ds. Plantinus had den 12den der genoemde maand zijn ambt, na eene één en veertig-jarige dienst, neergelegd.

Hindelopen.

Ds. A. Pol, sedert 1819 leeraar bij deze gemeente, zag zich door toenemende verzwakking, gedurende de laatste jaren, buiten staat aan zijne verpligtingen naar eisch, en naar den wensch zijns harten, te voldoen. Het verlangen werd dus in hem levendig, om van zijne bediening afstand te mogen doen, opdat de gemeente de verzorging van hare belangen in krachtiger handen zou kunnen nederleggen. Aan dit verlangen is voldaan geworden. Ds. Pol is, met den eersten

der maand Junij, zijn rust-tijd ingetreden. Het predik- en catechisatiewerk te *Hindelopen* wordt intusschen door Ds. AKKERINGA, van het naburige *Workum*, waargenomen, terwijl Ds. GORTER, van *Warns*, zich tijdelijk wel heeft willen belasten met de dienst in de gemeente van *Molkwerum*.

Groningen.

Nadat de eerw. J. D. VISSERING, die sedert 1809 de Evangelie-dienst bij deze gemeente had waargenomen, in 1846 overleden was, werd in zijne plaats, nevens den eerw. GERHARDS, tot leeraar beroepen de eerw. J. G. DE HOOP SCHEFFER, van *Hoorn*. Deze aanvaardde zijn dienstwerk den 6den December van datzelfde jaar, maar voelde zich in den herfst van 1849 gedrongen, eene op hem uitgebragte beroeping naar de gemeente van *Amsterdam* aan te nemen. Ofschoon er reeds spoedig pogingen zijn in het werk gesteld, om zijne plaats wederom te vervullen, zoo mogt zulks echter tot nog toe niet gelukken.

In 1847 is er een weeshuis bij de gemeente gesticht, hetwelk aanvankelijk zeer goed aan de bedoeling beantwoordt.

Het vijf en twintig jarig bestaan van de tegenwoordige Groninger Doopsgezinde Societeit, werd alhier, den 27sten Mei 1850, door de leeraars en afgevaardigden der onderscheidene gemeenten in de provincie, die tot deze vereeniging behooren, eenvoudig en plegtig gevierd. Daar de tijdelijke Voorzitter, de eerw. P. FEENSTRA Pz., van *Sappemeer*, wegens huiselijke omstandigheden, niet tegenwoordig zijn kon, zoo hield de eerw. S. BLAUPOT TEN CATE, hiertoe door het Societeits-Bestuur uitge-

noodigd, eene rede, waarin hij het ontstaan en de werkzaamheden dezer Societeit geschiedkundig aantoonde, en vervolgens ontwikkelde *het hooge belang van zulke vrijwillige en liefderijke vereenigingen in het algemeen, en van de Groninger Societeit in het bijzonder, voor de behoeften van onze Doopsgezinde Kerkgemeenschap;* terwijl hij met eene opwekking tot belangstelling en vertrouwen, met dankzegging aan den Allerhoogste en een ootmoedig gebed om verderen zegen, besloot. Daarop gaf de Secretaris, de eerw. G. Bakker, van *Noordhorn*, een verslag van den tegenwoordigen staat der Societeit en van de gemeenten, die tot haar behooren, een staat, die, vergeleken met den toestand in vorige jaren, ruime stoffe tot blijdschap opleverde. Onder andere bleek daaruit, dat thans alle gemeenten in deze provincie, behalve ééne, zich aan de Societeit hebben aangesloten; dat men ook omtrent die ééne gemeente hoop op nadere verbindtenis mag koesteren, en dat het getal der gemeenten in dit gewest weldra staat vermeerderd te worden door eene gemeente onlangs aan het *Stads-Kanaal* gesticht, van waar mede afgevaardigden op deze vergadering waren verschenen. Na den afloop der werkzaamheden, werd de bijeenkomst met een broederlijken maaltijd besloten.

Sappemeer en Hoogezand.

In 1838 heeft deze gemeente eene geheel nieuwe leeraars-woning, en in 1847 een geheel nieuw kerkgebouw, meer in het middelpunt van plaats en gemeente, gesticht. Dit werk kwam bijkans alleen door vrijwillige bijdragen der leden tot

stand. Den 14den Februarij 1847 werd de laatste godsdienstoefening in de oude kerk gehouden, met eene rede van den leeraar P. Feenstra Pz., over Esra vi, vs. 2. De nieuwe kerk werd door denzelfden leeraar, den volgenden zondag aan hare bestemming toegewijd, met eene leerrede volgens Joan. iv, vs. 19—24. Door eene schikking met den eerw. Blaupot ten Cate, zijn hier, sedert den herfst van 1848, ook avond-godsdienstoefeningen, gedurende den winter, tot stand gekomen.

Veendam en Wildervank.

De gemeente beriep in 1840 den eerw. P. W. van Zutphen, van *Tjalleberd*, die aan haren wensch gehoor verleende, en in November van dat jaar zijn dienstwerk aanvaardde. Sedert 1849 mag zij zich verheugen in een geheel nieuw kerkgebouw, waarin den 28sten October van dat jaar, voor het eerst godsdienstoefening is gehouden, bij welke gelegenheid de leeraar eene rede hield volgens Hand. xvii, vs. 24. In 1850 werd de gemeente op nieuw vacant, door het vertrek van den eerw. van Zutphen naar die van *Emmerik*. Zijn afscheid had plaats op den 26sten Mei ll. Sedert dien tijd geniet de gemeente in het vervullen der predikdienst de broederlijke hulp van de Groninger Societeit, doch zij hoopt weldra Ds. Prins, van *Tjalleberd*, wien zij het beroep aangeboden heeft, in haar midden te zien.

Noordbroek en Nieuw-Scheemda.

De eerw. I. ten Cate, die sedert 1796 de Evangelie-dienst bij deze gemeente had waargenomen,

overleed den 28sten Mei 1839, en werd in 1840 opgevolgd door den eerw. J. Bodisco van *Noord-Zijpe*, in wiens bezit zij zich tot 1849 mogt verheugen, toen hij besloot aan eene beroeping naar *Zutphen* gehoor te geven, en zijn afscheid predikte, op den 4den November van dat jaar. Daar de Groninger Societeit, gedurende den winter, niet gevoegelijk hulp in de predikdienst verleenen kan, zoo werd de gemeente hierin, benevens in het catechisatie-werk en in eene herhaalde bediening van het avondmaal, bijgestaan door den eerw. Blaupot ten Cate, tot dat in de lente van dit jaar ook de Societeitsbeurten begonnen, zoodat er nu bij afwisseling door de leden der Societeit en Ds. ten Cate gepredikt wordt. De gemeente verheugt zich tevens in het vooruitzigt, dat de vacante plaats, in den loop van dezen zomer, zal worden bezet door Ds. H. ten Cate Hoedemaker, van *Mensingeweer*, die aan hare beroeping gehoor gegeven heeft.

De gemeente, die reeds langen tijd de behoefte had gevoeld aan een beter kerkgebouw te *Nieuw-Scheemda*, zag eindelijk, door eigene bijdragen en liefderijke medehulp van andere gemeenten, aan deze behoefte voldaan, en mogt den 18den October 1840, in de nieuwe kerk voor het eerst godsdienstoefening houden, onder voorgang van haren leeraar, J. Bodisco, naar Psalm LXXXIV, vs. 11. Ook verkreeg zij in 1842 te *Noordbroek* eene nieuwe pastorij, door vrijwillige bijdragen van den leeraar zelven, en de leden der gemeente.

Huizinge.

De eerw. J. Krijns Noordhof bleef hier de dienst

waarnemen tot 1846. Toen hij in dit jaar overleed, werd zijne plaats in 1847 vervuld door de beroeping van L. van Cleeff, proponent bij de Algemeene Doopsgezinde Societeit, destijds hulpprediker bij de gemeente te *Norden*.

Leermens en Loppersum.

Gelijk de gemeente, ten jare 1835, zich in het bouwen van eene nieuwe pastorij mogt verheugen, zoo zag zij, weinige jaren geleden, het oude kerkgebouw, minder geschikt aan de uiterste grenzen der gemeente gelegen, gesloopt, en eene nieuwe kerk gesticht te *Zeerijp*, meer in het midden der gemeente. Dit kerkgebouw werd door den leeraar C. Bakker plegtig aan zijne bestemming toegewijd.

Uithuizen.

Nagenoeg een tiental jaren geleden verkeerde deze gemeente, sedert langen tijd herderloos, nog in een' treurigen toestand. Kerk en pastorij waren diep vervallen, en het getal der leden van de gemeente was tot drie versmolten. Het werk der herstelling is echter aanvankelijk gelukkig geslaagd, door de deelneming van de leden en van anderen, die gerekend konden worden tot de gemeente te behooren of van haar afkomstig te zijn, door medehulp van buiten en de beroeping van onderscheidene leeraars, die elkander hier reeds sedert den genoemden tijd hebben opgevolgd. In 1842 kwam de eerw. A. J. van Pesch, rustend leeraar van *Rotterdam*, tot haar over, om de dienst voor een' tijd bij haar waar te nemen, voor zoo veel zijne krachten dit zouden vergun-

nen. Deze vertrok echter reeds in 1844 naar *Zutphen*, waar hij zijn verblijf mede tijdelijk vestigde, met het oogmerk om de gemeente aldaar, naar zijn vermogen, in de vacature hulp te verleenen; in 1845 beriep zij den eerw. D. PLANTINUS, van *Witteveen* en *Rottevalle*, die in 1847 eene beroeping aannam naar *Warga*; in 1847 den eerw. H. C. A. DRONRIJP UGES, wien zij thans nog als Evangelie-dienaar bezit. Het getal der leden was in het laatst van 1849 weer tot 43 geklommen, bij een getal van ongeveer 180 zielen.

Mensingeweer.

Na het vertrek van den eerw. BLIJDENSTEIJN naar de gemeente van *Enschede*, in 1839, beriep de gemeente in 1840 W. BRUIN, proponent bij de Algem. Doopsgezinde Societeit. Toen deze in 1846 afstand van zijne betrekking had gedaan, was de proponent D. S. HUIZINGA hier eenigen tijd als hulp-prediker werkzaam, maar werd, wegens voortdurende ongesteldheid, weldra hierin vervangen door den proponent H. TEN CATE HOEDEMAKER. Aan dezen droeg de gemeente in 1849 het beroep op; hij werd den 4den Maart van dat jaar door zijn' oom, den eerw. H. TEN CATE, van *Hengelo*, aan de gemeente voorgesteld, en hield daarna zijne intrede. De gemeente mogt zich echter niet lang in zijn bezit verheugen, daar hij in 1850 aan eene beroeping naar de gemeente van *Noordbroek en Nieuw-Scheemda* gehoor gaf. Eer hij vertrok, werden er door hem, in de maand Mei van dit jaar 29, personen, door belijdenis en doop, tot de gemeente toegedaan, zoodat het getal van hare leden daardoor meer dan ver-

dubbeld werd, bij een getal van 262 zielen. Hij deed zijn afscheid den 9den Junij l. l. en men heeft reeds pogingen aangewend, om de vacante plaats weder door een waardigen leeraar te bezetten.

Den Horn.

Nadat de gemeente zich negen jaren in de werkzaamheid van den eerw. J. Huizinga had mogen verheugen, vertrok deze in Maart van 1844 naar *Texel*, waar hij eene beroeping bij de gemeente van *Burg*, *Waal en Oosterend* had aangenomen. In zijne plaats werd nog datzelfde jaar tot leeraar gekozen de eerw. Nanninga Uitterdijk, van *Gorredijk* en *Lippenhuizen*, die deze beroeping aannam, en den 21sten Julij 1844 zijn dienstwerk aanvaardde.

Humsterland onder *Oldehove.*

Sedert 1838, toen de nieuwe kerk te *Noordhorn* werd gesticht, en men de godsdienstige zamenkomsten niet langer houdt in het kerkgebouw van het *Humsterland* onder *Oldehove*, heeft deze gemeente hare benaming, tot dusver in gebruik, afgelegd, en staat thans bekend onder den naam van gemeente te *Noordhorn.*

Pieterzijl.

Binnen den tijd van de laatste 22 jaren is het getal der leden van deze gemeente meer dan verdriedubbeld, daar hetzelve van 21 tot 65 geklommen is, bij een getal van 181 zielen.

Stads-Kanaal.

Met genoegen kan men de aanvankelijke ves-

tiging van eene nieuwe doopsgezinde gemeente te dezer plaatse vermelden. In 1848 vereenigden zich eenige leden van verschillende doopsgezinde gemeenten, alhier woonachtig, en hielden eerst eene wekelijksche zamenkomst, ter bevordering van het godsdienstig gezang. Door deze zamenkomsten werd de behoefte aan godsdienstig onderwijs en een gemeentelijk aanwezen in 't algemeen ten sterkste opgewekt, en werd men te rade, den eerw. H. A. Post, rustend leeraar der gemeente van *Veendam*, te verzoeken, zich voorloopig van tijd tot tijd met het onderwijs der jeugd en het predikwerk te willen belasten, 't geen deze, ofschoon reeds hoogbejaard, bereidwillig aannam, terwijl men een gedeelte van eene schuur afhuurde en het van een spreekgestoelte en banken voorzag, tot het houden der godsdienstoefeningen, die sedert dien tijd geregeld waargenomen en ijverig bezocht werden. In October 1849 heeft de eerw. Post, door belijdenis en doop, tien leden tot de gemeente toegedaan, die nu gerekend kan worden, 32 leden en ongeveer 100 zielen te tellen.

In overleg met de naburige leeraren Bodisco, van Zutphen, Feenstra en Blaupot ten Cate, die de nieuwe gemeente niet alleen door de toespraak, maar ook door de verkondiging des Woords, op verschillende tijden, poogden te sterken en te stichten, besloot men in 1849, zich bij een rondgaanden brief tot de andere doopsgezinde gemeenten in ons Vaderland te wenden, ten einde in de pogingen tot het verkrijgen van een geschikt kerkgebouw en eene leeraars-woning ondersteund te worden. De wensch der gemeente

heeft een bijkans eenparigen weerklank gevonden in de edele belangstelling van meest alle Doopsgezinden hier te lande, die door milde bijdragen hunne broeders in staat hebben gesteld, om reeds in de lente van dit jaar 1850, met het bouwen van eene nieuwe kerk en het inrigten van eene aangekochte woning tot eene pastorij te beginnen. Het grootste bezwaar dat nog te boven gekomen moet worden, is het verschaffen van eene behoorlijke bezoldiging voor een aanstaanden leeraar. Zoo lang zulks nog niet op een goeden voet is geregeld, iets, wat de krachten der gemeente zelve verre te boven gaat, en waartoe zij ook reeds de edelmoedige toezegging van eenige medehulp, van wege de Algem. Doopsgezinde Societeit met dankbaarheid heeft ontvangen, kan zij veel steun hebben door de herderlijke zorg en werkzaamheden van hulp-predikers, gelijk zij reeds aanvankelijk gevonden heeft door K. O. Frickens, proponent bij de Alg. Doopsgez. Societeit, die in den aanvang van dit jaar tot haar gezonden werd, om den hoogbejaarden Post in zijn dienstwerk te vervangen.

Embden.

De eerw. L. van Hulst Jansz. sedert 1826 leeraar bij deze gemeente, tot directeur van *Teylers Fundatie* te *Haarlem* benoemd zijnde, deed afstand van zijne Evangeliedienst, op den 31sten Maart d. j. en vestigde zich metterwoon in de laatstgenoemde stad. De Kerkeraad is thans werkzaam om de vacature, door zijn vertrek te ontstaan, weder te vervullen.

Norden.

De eerw. Jan van Hulst, die van het jaar 1809 af, alhier het predikambt bekleedde, voelde zich door toenemende verzwakking, reeds in 't jaar 1844, niet langer in staat, geregeld in zijne dienst te voorzien. Om hem hierin te gemoet te komen, wendde de Kerkeraad zich tot de Algem. Doopsgez. Societeit met het verzoek, om een' proponent voor eenigen tijd in commissie te hebben. Die commissie werd opgedragen aan den proponent H. A. van Cleeff, die, na er een half jaar werkzaam geweest te zijn, werd opgevolgd door zijn' broeder, den proponent L. van Cleeff, die er insgelijks geruimen tijd vertoefde. Na het overlijden van Ds. van Hulst, heeft de Kerkeraad de vacature weder bezet, door het beroepen van den eerw. Johannes Pol van *Warga*, die in 't begin van September 1847 door het houden eener intree-rede, zich aan de gemeente heeft verbonden.

Kleef.

Sedert het jaar 1818 werd deze gemeente geregeld, maar alleen om de 14 dagen, bediend door den eerw. H. W. van der Ploeg, predikant in het naburige *Goch*. Hij mogt tot in 1849, d. i. tot op zijn één en tachtigste jaar, met deze, niet gemakkelijke, bediening voortgaan. Toenemende verzwakking bewoog hem echter, dat werk te staken, en alzoo de gemeente in de gelegenheid te stellen, het aan een jeugdigen opvolger over te dragen. Hij bleef er intusschen mee voortgaan tot den 30sten December 1849, den dag, waarop hij, juist 60 jaren

geleden, in de gemeente te *Kleef*, als proponent, de Evangeliebediening voor het eerst aanvaard had. Hij mogt dan ook het voorregt genieten dit zoo zeldzaam feest, wel oud naar het ligchaam, maar nog jeugdig en vurig van geest, te vieren, omringd van vele vrienden die zich dankbaar verheugden, dat zij hem zoo lang als hunnen voorganger hadden mogen bezitten.

De Kerkeraad droeg hierna het beroep op aan den proponent bij de Algem. Doopsgez. Societeit, A. C. LEENDERTZ, die spoedig tot de gemeente overgekomen, zich den 10den Febr. d. j. door zijne intrede aan haar verbond.

Emmerik.

Even als de voorgaande gemeente, werd ook deze sedert 1818 bediend door den eerw. VAN DER PLOEG. Hij eindigde ook hier zijne dienst in het najaar van 1849. In zijne plaats is beroepen de eerw. VAN ZUTPHEN, van *Veendam*, die ook in de maand Mei 'er zijne intree gedaan heeft.

Hamburg en Altona.

Na het overlijden van den eerw. I. GOOS, die sedert het jaar 1801 alhier het leeraarsambt bekleedde, is beroepen de proponent B. C. ROOSEN, die door zijne theologische studiën aan meer dan ééne akademie van *Duitschland*, zich tot de vervulling van de Evangeliedienst heeft voorbereid. Reeds sedert eenige jaren is hij, als opvolger van wijlen zijnen oom, den eerw. GOOS, met zegen in deze gemeente werkzaam.

MENGELINGEN.

GESCHIEDENIS

VAN HET

ONDERWIJS IN DE THEOLOGIE

BIJ DE

NEDERLANDSCHE DOOPSGEZINDEN.

Wij kunnen niet beter het inwendig leven der noordelijke volken van *Europa* leeren kennen, en hunne vorderingen op den weg van zedelijke en godsdienstige ontwikkeling niet juister leeren afmeten, dan wanneer wij de rigting van de studie zoowel als van het onderwijs der godgeleerde wetenschappen bij hen nagaan. De Hervorming die de christelijke kerk in bijzondere afdeelingen splitste, heeft dit onderzoek aanmerkelijk uitgebreid en er grooter gewigt aan bijgezet. Elke afdeeling bleef, in 't beoefenen der godgeleerdheid, getrouw aan het beginsel, waarvan zij oorspronkelijk uitging, en verloochende zelfs hare eigenaardigheid niet in de zorg, welke zij droeg voor de opleiding van de bedienaren des Woords in haar midden. Terwijl bekwame en vrome mannen op het gebied der theologie in verschillenden geest werkzaam waren, zag de wetenschap hare grenzen uitgezet; en terwijl iedere kerkgemeente hare Evangeliepre-

dikers zelve kweekte, verschafte zij zich een waarborg voor het behoud van 't geen haar onderscheidde.

Na, of nevens *Engeland*, is er voorzeker geen gewest in ons werelddeel, dat onze opmerkzaamheid meer op dit verschijnsel rigt, dan 'twelk wij bewonen. Verdraagzaamheid, die levensadem van de Hervorming uitgaande, begunstigde hier al vroeg de ontwikkeling van den geest. Zij gaf ruimte voor verschillende opvattingen der christelijke geloofsleer, en vrijheid om ze ook naar buiten te doen gelden. Onder haren gezegenden invloed ontstonden op onzen bodem kerkgenootschappen, die elders òf in 't geheel niet gevonden worden, òf die, niet bestraald door het licht der vrijheid, dat alleen *Nederland* bescheen, nergens tot die zelfstandigheid gekomen zijn, welke het regt geeft, in kerkhistorie en theologie eene afzonderlijke plaats voor zich te eischen.

Tot deze behooren met name de Doopsgezinden. Bij hunne overeenkomst met de overige Protestanten, wijken zij van hen af naar hun oorspronkelijk beginsel. Gelijk die afwijking zich in vele gewigtige punten openbaart, zoo komt zij zelfs uit in de schatting van wetenschap en geleerdheid, met betrekking tot godsdienst en Christendom. Vanhier dat de vroegere Doopsgezinden voor de vorming van hunne Evangeliedienaars op eene bijzondere wijze hebben gezorgd, of met andere woorden, dat zij het duurzaam bestaan van hunne kerkgemeenschap op natuurlijke wijze, door de kracht van hun christelijk leven alleen, hebben laten bevestigen. Al dat eigenaar-

dige heeft hunne volgende ontwikkeling gewijzigd en de plaats aangewezen, die zij op het gebied van kerkgeschiedenis en theologie, innemen. Zij staan in dit opzigt wel niet alléén in de christelijke kerk, maar er is toch veel, waardoor zij, bij hunne gelijkheid met enkelen, zich onderscheiden, en eene bijdrage leveren tot de kennis der veelzijdige ontwikkeling van het godsdienstig leven.

Het mag daarom van belang geacht worden, *den gang van het onderwijs in de theologie bij de nederlandsche Doopsgezinden* eenigzins pragmatisch te beschouwen. Ik ga dit in het volgend opstel beproeven. Daardoor wensch ik in de eerste plaats, mijne geloofsgenooten eene bladzijde van het geschiedboek onzer vaderen beter te leeren verstaan en hare lessen met meer vrucht te leeren toepassen, terwijl ik tevens anderen den inwendigen gang der ontwikkeling van onze kerkgemeenschap hoop aan te wijzen, welker uitwendige lotgevallen doorgaans alleen het voorwerp van een gezet onderzoek hebben uitgemaakt.

De instelling voor godgeleerd onderwijs bij de nederlandsche Doopsgezinden, het seminarium, of de kweekschool ter opleiding van leeraren, dagteekent eerst van het jaar 1735. Die late dagteekening mag ons met regt bevreemden. Bedenken wij toch, dat de kerkgemeenschap waarvoor die school bestemd is, twee eeuwen langer bestaat, en niet van elders herwaarts is overgebragt, maar in onzen bodem, als in haar geboortegrond, diepe wortelen geschoten en groo-

ten wasdom verkregen heeft, zoo staan wij ver-
wonderd over de ganschelijke afwijking van den
gewonen loop der dingen, die wij hier opmer-
ken. Naauwelijks had het Protestantismus in
enkele Staten van het duitsche Rijk veld gewon-
nen, of men trachtte de duurzaamheid er van
te verzekeren en deszelfs invloed uit te breiden
door het aanwenden van zulke middelen, al
het evangelisch geloof zelf aan de hand geef
Men begreep teregt, dat niets daartoe meer g
geschikt was, dan scholen op te rigten ter vor
ming van godgeleerden, die van den geest de
Hervormers doordrongen, den duur verworve
schat der evangelische waarheid en vrijheid, oo
naar den eisch der wetenschap, wisten te bew
ren, te beschermen en te vermeerderen. Met d
oogmerk veranderde men òf de vroegere roomsc
katholieke instellingen van godgeleerd onderwi
in protestantsche, gelijk b. v. de akademie te *Wi
temberg*, waaraan Luther en Melanchthon hoo
leeraren waren en als zoodanig bleven werke
òf men stichtte, uit de fondsen van opgeheve
kloosters, geheel nieuwe scholen, òf men vermee
derde de bestaande universiteiten met leersto
len voor protestantsche theologie. De Regeri
gen en Vorsten, als de Episcopi des Lands, n
men deze zorg voor de pas gevestigde kerk o
zich, en zoo ontstonden er luthersche en gerefo
meerde hoogescholen en faculteiten, in overee
stemming met de geloofsbelijdenis, welke h
Hoofd van den Staat en de meerderheid der b
volking hadden aangenomen.

De gevolgen, welke het doorbreken der He
vorming te dezen aanzien in de *Nederlanden* ha

waren, althans aanvankelijk, eenigzins anders gewijzigd. De Gereformeerden, die bij de uitbreiding van het evangelisch geloof alhier, spoedig een' overwegenden invloed verkregen, zoodat zij het Hoofd en de aanzienlijken des Lands onder hunne leden telden, lieten zich door het beginsel geleiden, uit den geest van den stichter des Christendoms en van zijne volgelingen ontsproten, dat de kerk zelve geregtigd en verpligt is hare voorgangers te kweeken. Daartoe ontbrak het echter de jeugdige gemeenten aan geschikte voorwerpen. Er waren wel roomsche priesters tot haar overgegaan, die als predikers optraden, maar het aantal derzulken was niet toereikend voor de bestaande en steeds aangroeijende behoefte, terwijl velen er ook geheel onbekwaam voor bleken te zijn. Om in het gebrek aan wetenschappelijk gevormde leeraren te voorzien, vergenoegde men zich met het aanstellen van zoodanige meer kundige leden der gemeente, die, hoewel verstoken van eene geleerde opleiding, door eigen oefening, of door deelneming aan de destijds bestaande zoogenoemde *collegiën der profeten*, eene genoegzame theologische kennis verkregen hadden, om anderen in 't verkondigen van Gods Woord voor te gaan. De eerste predikers onder de Gereformeerden hier te lande waren dan ook voor een groot deel schoolmeesters en handwerkslieden, die, zelfs zonder kerkelijke ordening, tot het predikambt werden toegelaten, om in de eerste behoefte te voorzien. Toen in later' tijd, bij het veldwinnen der Hervorming, de Staat in haar openlijk zijn' grondslag erkende en in hare bevordering steun voor zich zelven

zocht, legde hij dit oogmerk onbewimpeld aan den dag, door de zorg voor de opleiding van bekwame predikanten, als een deel van zijne verpligting jegens de kerk, op zich te nemen. Willem I stichtte de oudste der nederlandsche hoogescholen, die van *Leiden*, mede met het oogmerk, om de steeds toenemende gereformeerde gemeenten van geschikte voorgangers te voorzien, en daardoor de zaak der godsdienstige vrijheid, het voorname beginsel van den opstand tegen *Spanje*, met een krachtig bolwerk te versterken. Diezelfde geest werkte ook later, bij de oprigting der akademie van *Franeker* en der overige. Op deze wijze zag de genoemde kerk hare wezenlijke belangen, door den Staat zelven, tegen alle gevaar van uitwendige aanranding of inwendige kwijning, gewaarborgd.

De luthersche kerk was hier te lande eene plant, op uitheemschen grond ontsproten en herwaarts overgebragt. Zij bleef, althans in den beginne, te veel van haar vreemden oorsprong behouden, dan dat zij, bij haar nog geringen wasdom, eene opzettelijke zorg voor haren bloei op onzen bodem zou hebben noodig gehad. Langen tijd ontving zij van buiten voedsel en kracht, om vaster voet te winnen en zich verder uit te breiden. Hare eerste predikanten waren mannen, die op den geboortegrond der Hervorming gekweekt, eene wetenschappelijke opleiding ontvangen hadden en herwaarts geroepen werden, om de gemeenten, uit vreemdelingen, meestal Duitschers, bestaande, te verzorgen, even als Franschen en Vlamingen aan de kerken en hoogescholen der Gereformeerden werden aange-

steld. Ook in later tijd hield zij hare betrekking tot de moederkerk levendig, door hare aanstaande leeraren naar de eene of andere luthersche hoogeschool in *Duitschland* te zenden, om daar hunne godgeleerde studiën te voltooijen. Zelfs verloochende zij deze betrekking niet, toen zij ten jare 1817 zich in de stichting van een eigen seminarium verheugen mogt. Zij riep een' godgeleerde uit *Saksen*, om nevens een' anderen Duitscher en een' Nederlander aan het hoofd der nieuwe opgerigte school geplaatst, de voornaamste vakken der theologie te onderwijzen, tot dat, bij het open staan der twee leerstoelen, beide door Nederlanders, hier geboren en gevormd, zijn bezet geworden. Geleerdheid werd dus ook in deze kerk als een onmisbaar vereischte beschouwd voor de opleiding van godsdienstleeraren; men ging van het beginsel uit, dat vroomheid zonder wetenschap niet in staat is, waarachtig en duurzaam geestelijk leven te wekken en te onderhouden en eene kerkgemeente op den duur te handhaven.

De broederschap der Remonstranten ontstond in een' tijd, toen de gereformeerde kerk hier te lande reeds vastheid verkregen had en door het godgeleerd onderwijs aan meer dan ééne hoogeschool nog meer bevestigd werd. 't Is bekend, dat juist theologische, of liever metaphysische geschillen, waaraan de wetenschap zoowel als de Staat deel hadden, tot haar ontstaan aanleiding gaven en later hare vestiging begunstigden. De mannen die deze geschillen met hunne tegenstanders voerden, behoorden tot de beroemdste godgeleerden van hunnen tijd, en bewezen door hun voorbeeld de noodzakelijkheid der weten-

schap voor het leven en den bloei der kerk, ja zij lieten in hunne ijverige bemoeijingen voor de bevestiging van hunne gemeenten, zich door de overtuiging geleiden, dat wetenschappelijk gevormde leeraars hun werk alleen vruchtbaar konden maken. Toen nú de Remonstranten, bij het minder blaken van het twistvuur, hier en daar meerdere vrijheid verkregen om geregeld godsdienstoefeningen te houden, zagen zij welhaast de noodzakelijkheid in, om eene kweekschool op te rigten, ter vorming van Evangeliedienaars, opdat het goede werk der prediking in zijn' voortgang niet gestuit wierd door gebrek aan geschikte woordvoerders. De beroemde Episcopius, vroeger hoogleeraar aan de Leidsche akademie, was de eerste, die in 1632, aan het hoofd van die instelling voor hooger onderwijs geplaatst werd; 't is van algemeene bekendheid, dat eene reeks van niet minder vermaarde mannen zijne opvolgers in dien post geweest zijn.

Terwijl nu de genoemde kerkgenootschappen hier te lande de noodzakelijkheid eener geleerde opleiding van hare voorgangers, door leer en daad voorstonden, en alzoo het christelijk geloof beschouwden als voor gezet onderzoek en verdere ontwikkeling vatbaar, waren het alleen de Doopsgezinden, die meenden de hulp der wetenschap voor hun bestaan en bloei te kunnen missen. Ongetwijfeld hebben wij, ook ter verklaring van dit verschijnsel, te denken aan de verwezenlijking van het Koningrijk Gods op aarde, die zij zich voorstelden. Zij waren bezield van het vurig verlangen, om eene volmaakte christelijke kerk te stichten, waarin niemand heerschappij voert

over het geloof van zijnen broeder, omdat CHRISTUS alleen het Hoofd des ligchaams is, waarvan alle geloovigen zelfstandige leden zijn, predikers des Evangelies door woord en leven. In de gemeente ten tijde der Apostelen zagen zij hun voorbeeld; dien staat van zaken in hunnen kring te herstellen bleef het doel van hun streven. Dit beginsel of liever, deze geest, duldt zelfs geen zweem van een hierarchisch bestuur in de kerk; het vernietigt alle onderscheid der geloovigen in zoogenoemde geestelijken of priesters, en leeken, maar het roept en bestemt allen, zonder verschil van rang en stand en talenten, tot een geestelijk en heilig priesterdom. Zoo kwamen de Doopsgezinden dier dagen van zelf tot de stelling, dat de kerk wel oudsten en opzieners der gemeenten, maar geene eigenlijke onderwijzers behoeft, door menschelijke wijsheid en wetenschap geoefend en bekwaam gemaakt, en dat er niet dan *goede mannen*, *vol des H. Geestes*, noodig zijn, om als broeders en *primi inter pares*, de broeders voor te gaan. Wel moesten deze mannen door meerdere kennis en ervarenheid *in de dingen Gods* boven de gewone leden der gemeente zich onderscheiden, maar eigenlijk geleerde kundigheden waren bij hen geen noodwendig vereischte. Deze bleken zelfs wel eens hinderlijk te zijn aan eene vruchtbare prediking des Woords, en nadeelig te werken op die stille en eenvoudige vroomheid, welke zij toch inzonderheid moest bevorderen. Vanhier, dat zij zich afkeerig toonden van den eenigzins weidschen titel van *predikanten*, dien MENNO, zelfs met minachting, van de roomsche priesters en de "lutersche en

zwingelsche geestelijken," gebruikt (Fundamentboek: "Van de zendinge, de leer en het leven der Predikanten"). Zij gaven de voorkeur aan de meer nederige benamingen van *predikers*, *leeraars* en *vermaners*, als welke terecht van mannen golden, die geroepen waren het woord der *vermaning* te brengen tot dezulken, die *daarvan wisten en in de tegenwoordige waarheid versterkt waren* (2 Petr. I, vs. 12). En aan dit onderscheid hechtten zij zoo veel waarde, dat zij hunne godsdienstige vergaderplaatsen niet *kerken*, maar *vermaningen* noemden, welke naam nog heden een doopsgezind idiotisme is in *Friesland* en *Noord-Holland*. Van deze overtuiging dragen hunne oudste belijdenissen de duidelijke blijken, waarin wij onder andere de navolgende verklaringen vinden [1]. "'T volk Godts en sal sich niet kesen tot alsulcke luijden, die in de Hooghe schole na menschelijke wijsheijdt gheleert zijn, dat zij klappen en disputeren kunnen, en dese hare gekofte gave wederom voor tijttelijck ghewin soeken te verkoopen, ende CHRISTUS niet oprecht in de vernederinge der wedergeboorte na en volghen, als bij de wereldt gemeen is. — Derhalve sullen de gheloovige hare oogen keeren na een Godtvruchtigh Broeder, die sijn eijghen lichaem is temmende ende dwinghende, ende in den welcken des H. Gheestes vruchten ghespeurt ende ghesien worden." Nog in 't jaar 1616 voerden de Doopsgezinden hier te lande dezelfde taal, in de na-

[1] Bekentenisse des geloofs, eerstmaals gesteld voor 't groot Offerboek.

volgende betuigingen[1]. "Iemant ter scholen bestellen om talen te leeren, opdat hij schier of morghen tot het Predikampt beroepen werde, is ongehoort, ganasch onbetamelijck, een grove dolinghe ende voor Godts geloovighe wedergeboren kinderen een schrickelijcken gruwel, want dan soude de Gemeente van Sotten geregiert worden," ter staving van welk gezegde zij zich beroepen op de uitspraak van PAULUS 1 Cor. III, vs. 19. *De wijsheid dezer wereld is dwaasheid bij God.*

Deze taal is wel niet de taal van MENNO. Deze toch betoont zich in zijne schriften geenszins afkeerig van geleerdheid, maar hij legt integendeel waardering van wetenschap en mede eenige ervarenheid in de oude talen aan den dag; men zou hem echter partijdig beoordeelen, zoo men hem tot een' beslisten voorstander van geleerdheid wilde maken en als hoog ingenomen met de theologie, als wetenschap, wilde voorstellen. Het komt mij althans voor, dat men zich aan zeer groote overdrijving schuldig maakt, als men hem in wetenschappelijke vorming op ééne lijn durft stellen met de groote mannen van *Duitschland* en *Zwitserland*, die gelijktijdig met hem, de groote beweging in de kerk hebben opgewekt, bestuurd, en tot eene zegenrijke uitkomst gebragt. Neen, het was niet zoo zeer diepe kennis der gewijde oorkonden, door geleerde onderzoekingen verkregen, niet scherpzinnigheid in het redetwisten, en hartveroverende kracht van taal, die hem het zwaard des Woords in den strijd voor de waarheid leerden gebruiken, maar diep gevoel van de hooge roeping

[1] Klare vertooninge teghen de vreede-vermaninghe der vereeniehde Gemeente.

der kerk en heilige ijver om haar tot dezelve terug te brengen, bestuurd door helder inzigt in de H. Schrift, en gepaard met verknochtheid aan de letter der geboden van CHRISTUS, maakte hem tot den eenigen Hervormer in den gewonen zin van deze benaming, dien *Nederland* heeft voortgebragt. Het was bij zijnen "uitgang uit het Pausdom" inzonderheid zijn voornemen, uit de wereld te gaan, door zich af te scheiden van het verderf dat in de wereld is; en door een leven in zuiverheid van hart en zeden en in stille wrakelooze lijdzaamheid, in den kring zijner volgelingen, de eenvoudigheid en reinheid der eerste Christen-kerk te herstellen. Vandaar, dat het speculatief en dogmatisch bestanddeel van het Christendom bij hem veel minder uitkwam, maar dat alles nagenoeg bij uitsluiting op het werkdadige gerigt was, 'twelk hij, bij zijne zuiver praktische rigting, niet naast, maar tegenover de wetenschap stelde. Het waren dan ook niet mannen van wetenschap, die zich door hem voelden aangetrokken. Zij die zich bij hem voegden, kunnen in geenen deele vergeleken worden bij de bekwame medestanders van ZWINGLI, LUTHER en CALVIJN, maar zij behoorden tot de stillen in den lande en de nederigen van stand, die zich van de Kerk tot den Bijbel gekeerd en van de wereld terug getrokken hadden, om alzoo vervulling te zoeken voor hunne hoogere behoeften. Eigenlijke geleerdheid, zelfs in verband met hunne vroomheid, viel buiten den kleinen kring, waartoe hunne godsdienstige kennis zich bepaalde; zij vonden genoegzaam voedsel voor hun geestelijk leven in de lezing van het Woord Gods. Dat er onder menschen van zulk eene rigting aan geen eigenlijk godge-

eerd onderwijs, met name aan geen hooger onderwijs, te denken valt, behoeft naauwelijks te worden aangewezen. Een blik op de geschriften, door de Doopsgezinden van dien tijd in 't licht gegeven, stelt dit ook buiten twijfel. Die geschriften waren òf van een' polemischen, liever apologetischen, òf van een' ascetischen aard. Hunne inwendige gesteldheid en rigting en hun uitwendige toestand vereischten, ja gedoogden geene andere. Het waren dus òf verschillende uitgaven van den Bijbel in het nederduitsch, die zij voor hun eigen gebruik bezorgden [1], òf verdedigingschriften, waardoor zij de beschuldigingen afweerden, waaraan zij blootstonden, òf zoogenoemde martelaars- en liedeboeken, waardoor zij den lof hunner geloofshelden verhieven en tot onbezweken standvastigheid van belijdenis, in navolging van hen, opwekten [2].

Geene historische bescheiden geven ons kennis van de wijze, waarop in de vroegste tijden de leeraars onder de nederlandsche Doopsgezinden werden onderwezen en gevormd; het ligt ook in den aard der zaak, dat ze ontbreken. Bij het vasthouden en standvastig doorzetten van het beginsel, dat in de kerk van Christus alle onderscheid van priesters en leeken is opgeheven, zoodat ieder afzonderlijk lid geroepen en bevoegd

---

[1] Zie: "Het ontstaan en het gebruik van Bijbelvertalingen onder de nederlandsche Doopsgezinden," in het *Jaarboekje* van 1837, bl. 51—65.

[2] Men ziet, dat ik hier bepaald het oog heb op de nederlandsche Doopsgezinden. Bij de duitsche en zwitsersche Doopsgezinden, of wil men liever, Wederdoopers, was geleerdheid meer thuis.

is zijne medeleden in de verkondiging des Woords voor te gaan, en bij de onwankelbare getrouwheid aan de stelling, dat elke gemeente een onafhankelijk ligchaam uitmaakt, die alle denkbeeld van één algemeen en alles regelend kerkbestuur buitensluit, trad ieder meer geoefende als voorganger op en werd als zoodanig erkend. Doorgaans hadden dezulken eenige opleiding van den een of ander' meer geoefenden medebroeder ontvangen; in de meeste gevallen hadden zij aan eigene, of aan gemeenschappelijke, oefening hunne bevoegdverklaring tot het predikambt te danken. Niet weinig werkte daartoe mede de vrijheid van spreken tot onderlinge stichting, in de gewone godsdienstoefeningen, waarvan de Doopsgezinden veel gebruik maakten, eene vrijheid, die als uit de apostolische tijden afkomstig, door hen ijverig werd voorgestaan, en later door de Rijnsburgers tot een bepaald en onderscheidend beginsel werd verheven. Langs deze wegen verkreeg men hetgeen voor de praktijk nuttig en noodig was, zonder dat men in den kring der eigenlijke theologie behoefde ingeleid te worden. Velen wenschten ook niets anders in hunne voorgangers, en gingen uit beginsel voort met het middel aan te wenden, waarvan de gereformeerde kerk in de eerste tijden van haar bestaan, uit gebrek, zich bediend had, het aanstellen namelijk van kundige leden der gemeente tot de predikdienst. De zoogenoemde societeiten, of de vereenigingen van onderscheidene gemeenten ter bevordering van de gemeene belangen, ja zelfs de kerkeraden van elke gemeente, rekenden zich gemagtigd, mannen aldus opgeleid, te examineren en aan te stellen,

en zij bedienden zich van deze aangenomen bevoegdheid naar welgevallen en overeenkomstig met de bestaande behoeften.

De ondervinding bewees echter, dat deze middelen èn onvolkomen èn ongenoegzaam waren, om in de algemeene behoefte te voorzien. Men klaagde veel en met grond over gebrek aan geschikte voorgangers, en zocht zich zelve te helpen, zoo goed men vermogt. Maar zoo leidde dit gebrek hier tot het misbruiken van de vrijheid om leeraars aan te stellen, terwijl het elders achteruitgang, of zelfs vernietiging van gemeenten ten gevolge had.

Men verwondere zich intusschen niet; dat dit gebrek destijds bestond en nog in veel later dagen smartelijk gevoeld werd; men zoeke de oorzaak daarvan althans niet in onverschilligheid bij de toenmalige Doopsgezinden aangaande de zaak der openbare godsdienst; het was een gevolg van den geheel eigenaardigen toestand, waarin zij, zoowel door het vasthouden van hun grondbeginsel, als door den loop der wereldsche zaken, gebragt werden. Terwijl geleerdheid Lutherschen, Gereformeerden en Remonstranten van hun oorsprong af eigen was, en door hunne bemoeijingen en worstelingen tot hunne vestiging en uitbreiding, als een onmisbaar hulpmiddel aangekweekt werd, hielden de Doopsgezinden zich liever aan eene prediking van Gods Woord, die, hoe gebrekkig in ons oog, hun voldoende, ja volmaakt toescheen, dan dat zij de hulp der wetenschap, naar hunne meening veelzins gevaarlijk en altoos twijfelachtig, zouden hebben ingeroepen. Hoe kon, bij zulk eene gesteldheid van zaken, eenige ijver voor de beoefening der

theologie bij hen ontwaken? Ook begunstigden de omstandigheden geenszins de pogingen, om in dezen verbetering te brengen. De gereformeerde gemeenten werden, òf uit kerkelijke goederen, òf door den Staat van de middelen voorzien, om aan hare predikanten behoorlijke inkomsten aan te bieden. En ofschoon Lutherschen en Remonstranten, als dissenters, van dit voorregt verstoken waren, zoo hadden beide nogtans geregelde kerkbesturen, die het bijeenbrengen van de noodige gelden ter bezoldiging van hunne leeraren bevorderden en regelden. Bij de Doopsgezinden had niets van dat alles, ja had veeleer het tegendeel plaats. In 't algemeen bleef de denkwijze langen tijd onder hen standhouden "dat een leeraar die sonder last der ghemeente vermach te leven, en sijnen dienst waer te nemen, alleen uit liefde sonder loon te bedingen, na 't exempel des Apostels, sijn ontfanghen pondt tot dienst sijns naesten, om den Heere winninge te doen, behoort te besteden, maar dat hij, na Godts ordeningh, niet alleen voor sijn dienst, van de Ghemeente vermach te ontfanghen 'tgeen tot onderhoud des levens vereijscht wordt, maer dat de Ghemeente ook schuldigh is daarvoor sorghe te draghen, soo hij door 't waernemen sijns dienstes, sijn conditie soud' moeten verminderen, dat sijn huijs niet genoeghsaem tot nooddruft kond' versorght worden." Het bekleeden van het predikambt, als middel van tijdelijk bestaan, had derhalve in hun oog *niets* aanlokkelijks, ja zelfs iets vernederends, en al was 't, dat deze denkwijze in later dagen veel van hare steilheid verloor: zij bleef den lust tot

het predikambt bij velen in den weg staan, of wakkerde den ijver daarvoór althans niet aan. De gemeenten zelve waren ook niet gewoon voor het bestaan van hare leeraren, die bovendien een of ander tijdelijk bedrijf oefenden, zich eenige, of ook maar geringe, opofferingen te getroosten; het denkbeeld om bepaalde fondsen daarvoor bijeen te brengen, lag nog ver verwijderd, en zóó zwaar woog deze omstandigheid, dat de overgang van onbezoldigde tot bezoldigde leeraars voor vele gemeenten een hoogstbelangrijk, dikwijls bedenkelijk, keerpunt werd. Nog veel minder kwam de gedachte op, om door vaste geldelijke ondersteuning den lust tot het studeren in de theologie op te wekken en levendig te houden. Zoowel hunne geheele inwendige rigting, als het gemis van een algemeen geregeld kerkbestuur verhinderde het stichten van stipendiën of beurzen voor studerende jongelingen, hoedanige de gereformeerde kerk al spoedig verkreeg, en die ook de Lutherschen en Remonstranten niet geheel misten. Men vergete daarenboven niet, dat de ongemeene bloei van koophandel en zeevaart hier te lande, en de groote gemakkelijkheid, om, bij eenigen ijver en bekwaamheid, daarin een gewenscht middel van bestaan te vinden, waarvan de toenmalige Doopsgezinden zich met gelukkigen uitslag wisten te bedienen, veel meer aantrekkelijks had voor de meeste jongelieden, dan de studie der theologie, die zelden of nooit den toegang baande tot een onbekommerd levensgenot.

Het gemis van wetenschappelijk gevormde leeraren deed zich intusschen toen reeds gevoelen. De

eenvoudige landbouwers, visschers en zeevarenden, hoedanige er destijds vele onder de Doopsgezinden waren, op het platte land en op de eilanden langs de noord-hollandsche en friesche kusten, mogten zich al vergenoegen met hetgeen zij altoos gewoon waren van hunne slechte en regte *vermaners* in hunne *vermaanhuizen* te hooren: anders was dit in de steden. Daar toch kwamen de Doopsgezinden, 't zij door hun bedrijf, 't zij door eigen lust, met de wereld meer in aanraking; zij leerden andere levensbehoeften kennen, naar het ligchaam zoowel als naar den geest; het eenvoudig woord der vermaning, dat alleen kracht en nadruk ontleende van het gewigt der zaken, voldeed weldra niet meer aan het verlangen van hen die smaak gekregen hadden in de sieraden, welke de beoefening van wetenschap en kunst daaraan bijzette, en naar mate zij zich met hunne overige protestantsche medeburgers tot dezelfde hoogte van welstand verhieven, voelden zij zich door zekere eerzucht geprikkeld, om ook in hunne godsdienstoefeningen gelijken tred met hen te houden. Het is voorzeker hieraan toe te schrijven, dat men, tegen het midden der 17de eeuw, bekwame mannen, die zich op een zeker vak van studie hadden toegelegd, met name genees-, heel- en artsenijmengkundigen, tot leeraars verkoos. Eene vereeniging van de wetenschap der theologie en der medicijnen prees zich aan door de inwendige verwantschap van beide, waardoor haar beoefenaar regtstreeks geleid wordt, om de krankheden van ligchaam en ziel, veelal zoo naauw zamenhangende, te leeren kennen en genezen. Beide bo-

den elkander zusterlijk de hand, ter verzachting van het lijden dezes tijds, en de geneeskunst werd in hare zegenrijke werking door de godsdienst versterkt en geheiligd. Onze kerkgemeenschap heeft aan vele mannen, die zich daardoor onderscheidden, groote verpligting voor hare inwendige ontwikkeling [1].

De vroegere klagten over het gebrek aan leeraren bleven aanhouden, hoewel men in vele gemeenten over het bezwaar wegens het bezoldigen van hen heen was. Men scheen zich nog

---

[1] In een opstel "over de zoogenoemde liefdepredikers en ongestudeerde leeraars onder de nederlandsche Doopsgezinden" (zie *Jaarboekje*, 1837, bl. 101 en v. v.) heb ik den grond van dit eenig verschijnsel in de protestantsche kerk aangewezen en het met voorbeelden gestaafd. Hier wil ik er alleen bijvoegen, dat het mij later gebleken is, dat het vereenigen van de studie der medicijnen met die der theologie onder hen zich langer heeft gehandhaafd, dan ik destijds meende. Wel is Pieter Schagen, de zoon van den zoo loffelijk bekenden Marten Schagen, onder de Zonisten de laatste geweest, die, na den graad van Med. Dr. aan de akademie van *Utrecht* verkregen te hebben, en na door zijnen vader tot theoloog gevormd te zijn, het leeraarsambt in eene gemeente (*Westzaan Zuid*) heeft bekleed (1750) maar ook later ontbreken hiervan de voorbeelden niet bij de Lamisten. Nog in 't jaar 1777 werd Abraham van Moerbeek, na het voltrekken zijner studiën aan de kweekschool der Amsterdamsche gemeente, door den kerkeraad tot proponent bevorderd. Hij begaf zich vervolgens naar de akademie te *Leiden*, waar hij in 1782 den graad van doctor in de medicijnen zich verwierf. Na zijne terugkeering verbond hij zich als proponent aan de voornoemde gemeente. In 't jaar 1783 deed hij afstand van deze betrekking, toen hij, volgens zijn verlangen, tot doctor voor de armen bij die gemeente werd aangesteld.

niet te kunnen gewennen aan het bijeenbrengen van gelden daarvoor, en nog veel minder voor de opleiding van jongelingen tot het leeraarsambt. Bereidwillig opende men de rijk gevulde beurzen, wanneer de nood, zelfs van buitenlandsche verdrukte geloofsgenooten dit vorderde, maar terwijl op 't laatst der 17de en in 't begin der 18de eeuw, de doopsgezinde gemeenten hier te lande, binnen een tijdsverloop van vijftig jaren, de som van *f* 270,000 zamenbragten, ten behoeve van vervolgde en gevlugte broeders in den *Palts* en in *Zwitserland*, droegen zij maar spaarzaam bij ter bevordering van de predikdienst. En niet vreemd voorwaar. In het eerste geval werkte het beginsel van christelijke liefde, in welker betooning allen met elkander wedijverden: in het laatste bleven dogmatische en kerkelijke geschillen niet zonder invloed; er openbaarde zich eene onbekrompenheid van hart, bij bekrompenheid van verstand. Enkele gemeenten en societeiten, die zich daarboven wisten te verheffen, zagen de zaak wel beter in en deden wat zij konden, maar zij vermogten het kwaad niet weg te nemen; het gebrek bleef bestaan en deed zich op den duur in zijne schadelijke werking gevoelen. Het ligt buiten den kring van mijn onderzoek, de pogingen na te gaan, die op onderscheiden tijden, en door onderscheiden personen en vereenigingen, zijn aangewend, om dat gebrek te doen ophouden, gelijk het evenmin mijn oogmerk is, eenig berigt te geven van de wijze, waarop vóór en na de stichting van ons seminarium, de Zonsche afdeeling der toenmalige Doopsgezinden voor de opleiding van hare leer-

aren zorgde[1]. Ik heb mij alleen voorgesteld, den gang van het onderwijs in de godgeleerdheid, dat den naam van hooger onderwijs mag dragen, onder ons aan te wijzen. Daarom meen ik te kunnen volstaan, als ik mij bepaal tot hetgeen de inrigting betreft, waaraan dat onderwijs, sedert het jaar 1735, gegeven is en nog gegeven wordt.

Aan zulk een onderwijs viel niet te denken, zoolang de vroegere bekrompen begrippen over de betrekking van wetenschap en godsdienst bleven heerschen. Daartoe werd eene vrijzinnigheid vereischt, die niet schroomt, het regt der wetenschap, ook op het gebied der godsdienst, te erkennen en te doen gelden. De toenemende gemeenschap der Doopsgezinden met de wereld, en niet minder met de Remonstranten en Collegianten, maakte hen allengs meer los van vroegere vooroordeelen, en kweekte de zucht voor letteren meer onder hen aan; het licht dat hen van alle kanten omstraalde, drong ook door tot hunnen meer afgesloten kring, en weldra ontbrak het ook onder hen niet aan mannen, die toonden, in de beoefening van kunst en wetenschap, bij hunne tijd- en landgenooten niet achter te staan. Trouwens, eene kerkgemeenschap, die reeds destijds onder hare leden mannen telde, die de wis- en zeevaartkunde beoefenden, als een van Nierop, de waterbouwkunde, als een Leeghwater, de geneeskunst, als een Govert Bidloo,

---

[1] Men vindt het voornaamste hiertoe betrekkelijk, verzameld door Blaupot ten Cate, in zijne Geschiedenis der Doopsgezinden in *Holland*.

lijfarts van Prins WILLEM III, die het penseel behandelden, als een MIEREVELT, de lier als een VONDEL vóór zijnen overgang tot de roomsche kerk, en zich als taalkenners onderscheidden, gelijk een LAMBERT TEN KATE, moest eene denkwijze laten varen, waarbij men schroomde, van de vorderingen der wetenschap voor de zaak van godsdienst en Christendom partij te trekken. Inzonderheid openbaarde deze veranderde rigting zich in de grootste gemeente, in die van *Amsterdam*, wier leden zekerlijk met de wereld in de meeste betrekking kwamen. De meer vrijzinnige godgeleerde gevoelens, door sommigen aldaar verspreid, wekten aanvankelijk spanning, later twisten over bepaalde geloofspunten, die eindelijk op eene scheuring der *ééne* gemeente in twee op zich zelve staande, uitliepen. De man die door zijne godsdienstige rigting en godgeleerde gevoelens, welke nog in onze dagen zeer vrijzinnig mogen heeten, wel het meest aanleiding gaf tot deze geschillen en de scheiding doorzette, was Dr. GALENUS ABRAHAMSZ DE HAAN, wegens zijne schranderheid en veelsoortige kennis hooggeroemd, destijds practiserend geneesheer en tevens een der leeraren bij de vereenigde vlaamsche, friesche en hoogduitsche doopsgezinde gemeente alhier, waar hij zich, door ongemeene welsprekendheid en kracht van geest, een' grooten naam, en niet minder aanzien en invloed verworven had. De geest door dezen man onder zijne talrijke en bloeijende gemeente en ijverige medestanders verspreid, werkte niet weinig mede, om de oogen te openen voor de gebrekkige opleiding van jongelingen tot het pre-

dikambt, en wekte den ijver, om door een gezet en geregeld onderwijs in de bestaande behoefte te voorzien. Het was dan ook niet vreemd, dat men, na de afscheiding der tegenstanders van GALENUS, welke in 't jaar 1668 haar beslag verkreeg, reeds in 1680 besloot, dat onderwijs aan hem op te dragen, en dat hij zich verbond hetzelve te geven. Hij schijnt zich van deze verpligting zoo zeer naar genoegen te hebben gekweten, dat men hem in 1692 in zijnen post van "onderwijser" bevestigde door hem "voor versuijm in sijn practijcq" eene vaste jaarlijksche bezoldiging van *f* 700, met vrije woning, toe te leggen. Het valt moeijelijk te zeggen, van welken aard en omvang dat onderwijs geweest is. De schriftelijke aanteekeningen, daaromtrent voorhanden, zijn in zeer algemeene bewoordingen vervat, en hetgeen wij er elders over vermeld vinden [1] geeft geen' genoezamen grond, om te denken, dat het in den eigenlijken zin hooger onderwijs verdiende te heeten; ik voor mij zou althans aarzelen, dat onderwijs onder de nederlandsche Doopsgezinden van hem te dagteekenen.

Het opdragen der vorming van leeraren aan éénen man, en wel aan GALENUS, had intusschen verblijdende gevolgen. De ijver voor de zaak werd, althans bij de Amsterdamsche gemeente, meer opgewekt. Men bragt er gelden zamen voor alumniaten van studenten en jaarwedden van

[1] Bij H. L. BENTHEM, *Holländischer Kirch- und Schulenstaat*, (Leipzig 1698) die in 't jaar 1648, op eene reize door ons land, bij GALENUS een bezoek aflegde, en daarvan verslag geeft aan het einde van het tweede deel.

proponenten, die onder den naam van "secrete kas" onder een bepaald beheer werden gesteld; men ontwierp zekere regelen, volgens welke de "kweekschool" moest bestuurd en de loop der studiën geregeld worden; alles getuigde van goeden wil en voortgang. En als men bedenkt, dat de leden van den kerkeraad der genoemde gemeente in deze gewigtige zaak alléén stonden en op hun eigen oordeel moesten afgaan, zoo moet men erkennen, dat zij, bij al het onvolledige der gemaakte bepalingen, veel wijsheid daarin hebben aan den dag gelegd. Het vertrouwen, dat men in GALENUS had, scheen alle voorschrift aangaande den aard en omvang van het onderwijs, door hem te geven, overtollig te maken; men stelde alleen vast "dat hij viermaal in de week, telkens des voormiddags, twee uren sich daartoe, onder Godts genade, stipt sou verleedigen," en regelde voorts de zorg, over de studiën en het gedrag der kweekelingen te houden, alsmede het aanstellen van hen tot proponenten, en de betrekking van hen als zoodanig tot het Collegie van Gecommitteerden zoowel, als tot de gemeenten, die hunne dienst mogten verlangen.

De belangstelling die uit dit alles bleek, werd dan ook hoe langer hoe meer erkend; de lust voor het predikambt ontwaakte meer algemeen, zoodat vele jongelieden van elders zich naar *Amsterdam* begaven, om zich van de aangeboden gelegenheid tot studie te bedienen. Wat er aan de opleiding door GALENUS ontbrak, werd grootelijks aangevuld door de voordeelen, aan de betrekking verbonden, waarin de studenten zich konden stellen tot het seminarium der remon-

strantsche broederschap, sedert het jaar 1632 te *Amsterdam* gevestigd. De beroemde Limborch versierde aan die instelling destijds den leerstoel in de godgeleerdheid, terwijl de niet minder vermaarde Clericus onderwijs gaf in de wijsbegeerte en kerkgeschiedenis. Beide deze voortreffelijke mannen stelden, met edele onbekrompenheid, den toegang tot hunne lessen open voor de doopsgezinde kweekelingen, en oefenden alzoo onwillekeurig grooten invloed op de godsdienstige denkwijze der gemeenten, waarin deze in 't vervolg van tijd geplaatst werden. Niets was toch meer geschikt, om de overtuiging van de noodzakelijkheid eener geleerde opleiding tot het predikambt te wekken en te bevestigen, dan het onderwijs van mannen, die hier te lande mede aan 't hoofd stonden van de wetenschap, door hen beoefend. En wat kwam meer overeen met den geest van Galenus en zijne medestanders, dan een theologisch onderwijs, dat bepaaldelijk strekte ter bevordering van werkdadige godsvrucht en christelijken vrede (*ad praxin pietatis ac promotionem pacis christianae*)? Men gevoelde en erkende ook dezen invloed, en de schriftelijke aanteekeningen van die dagen bewijzen, dat men de betrekking van onze studenten tot de school der Remonstranten op hoogen prijs stelde, vooral in den tusschentijd die er verliep na den dood van Galenus (1706), en de vruchteloos aangewende pogingen om een' opvolger van hem te verkrijgen, tot op de stichting van een eigen seminarium. De gevolgen van dezen staat van zaken bleven niet uit. Vrijzinnigheid verving hoe langer hoe meer de vroegere

bekrompenheid; men dacht er niet aan, of ook het onderwijs van remonstrantsche hoogleeraren de gehechtheid aan de kenmerkende doopsgezinde gevoelens zou kunnen verzwakken. Men stelde zonder angstvalligheid de opleiding onzer studenten in de handen dier mannen, ja men toonde zich even gereed, remonstrantsche proponenten tot predikanten in onze gemeenten te beroepen, als men deze bereid vond aan die roeping gehoor te geven. Dit moge ons vreemd voorkomen, als wij ons ruim anderhalve eeuw terug verplaatsen: het vloeide als van zelf voort uit de toenmalige omstandigheden. Bij de Doopsgezinden werkte de drang der behoefte; bij hen en de Remonstranten beide, de kracht der vrijzinnigheid, terwijl de broederlijke betrekking die hen als dissenters verbond, welligt ook niet zonder invloed was. Elk dissenter respecteerde in die dagen van beperkte godsdienstvrijheid, den ander op zijn gebied, maar allen voelden zich als vereenigd door gemeenschappelijke afwijking van de toen heerschende kerk, ja zelfs door zekeren tegenstand, dien zij haar boden. Deze onnatuurlijke gesteldheid kon echter op den duur onmogelijk blijven bestaan, zonder groote verwarring te veroorzaken. Bezorgers van de kweekschool der Remonstranten gingen dan ook door gepaste maatregelen het beroepen van hunne proponenten in onze gemeenten tegen, als nadeelig voor de belangen hunner broederschap.

Bij ons zag men zich hierdoor van eene gunstige gelegenheid verstoken, om de gemeenten van bekwame leeraars te voorzien; maar men opende tevens de oogen voor het gevaar, dat

eene zoo ver gedreven vrijzinnigheid voor de zelfstandigheid onzer kerkgemeenschap hebben moest, en begon hoe langer hoe meer te begrijpen, dat eene afzonderlijke school ter vorming van leeraren noodig was, wilde men den eigenaardigen geest derzelve bewaren. Deze overtuiging legt de Amsterdamsche kerkeraad aan den dag, wanneer hij in den eersten der hierna te vermelden brieven, over deze zaak zich aldus uitlaat: "Dewijl er onzes oordeels geen beter middel is om onze doopsgezinde gemeenten in stand te houden, dan zorg te dragen, dat dezelve altoos van bekwame leeraars voorzien worden, zoo hebben wij ook steeds naar ons vermogen getracht, van tijd tot tijd jongelingen aan te kweeken, om ons en andere gemeenten met het woord der prediking te dienen, gelijk wij nog verscheidene derzulke ten onzen koste en onder ons opzigt hunne studiën laten voortzetten. Maar wij en vele andere onzer gemeenten hebben al overlang als een wezenlijk gebrek aangemerkt, dat wij geen' openbaren onderwijzer in de godgeleerdheid hebbende, onze studenten onder de professoren van andere gezindheden ten onderwijs moeten overgeven. Vermits wij nu de zaak hoe langer hoe noodzakelijker inzien, zoo zijn wij eindelijk te rade geworden, in dezen een finaal besluit te nemen en iemand te verkiezen, die bekwaam zij, om onze studenten in de godgeleerdheid en andere nutte wetenschappen te onderwijzen."

Het duurde echter lang, eer het plan ter oprigting van eene afzonderlijke school tot rijpheid kwam. Dat plan, het werk van den genoem-

den kerkeraad, getuigde van een' onbekrompen christelijken geest. Het bedoelde toch niets minder, dan het stichten eener school van hooger onderwijs, waaraan alle doopsgezinde gemeenten hier te lande, destijds nog door dogmatische geschilpunten gescheiden, zouden deel hebben. De uitkomst bewees echter, dat men daarvoor nog niet rijp was. Gecommitteerden uit den genoemden kerkeraad tot deze zaak vervaardigden een "Ontwerp van eene Societeit onder de Doopsgezinden[1], tot oprigting eener kweek-

[1] De, hier en later dikwijls voorkomende, benaming van *Societeit*, door eene christelijke kerkgemeenschap gebezigd van eene vereeniging van gemeenten tot een zeker doel. klinkt eenigzins vreemd, en is ook meer bepaald eigen aan de nederlandsche Doopsgezinden. Waarschijnlijk kwam men tot het bezigen van dezen naam van zoo wijden omvang, omdat men eene vereeniging wilde aanduiden, waarbij een ieder die tot haar toetrad, zich niet aan eenig gezag onderwierp, maar zijne vrijheid en zelfstandigheid behield. Men sloot zich aan elkander, niet met het oogmerk, om verbindende bepalingen te maken wegens leer, kerkelijke tucht, of de openbare eeredienst, maar om, door onderlinge zamenwerking, elkander behulpzaam te zijn, ter bevordering der gemeene belangen, hetzij door het ondersteunen van noodlijdende gemeenten, hetzij door het stichten van liefdefondsen voor weduwen en kinderen van leeraren, hetzij door het opleiden van jongelieden tot het leeraarsambt. Alle gemeenten bleven vrij in hare toetreding tot eene societeit, en ook na die toetreding, vrij in het regelen van hare eigene belangen, vrij in alles wat het beroepen van hare leeraars, de inrigting en besturing van hare godsdienstoefeningen, de bediening van doop en avondmaal, kerkgezang, godsdienstig onderwijs der jeugd, kerkelijke tucht, armverzorging enz. betreft. De bestuurders eener societeit zijn niet meer dan de afgevaardigden der gemeenten die er toe be-

school onder een aangestelden professor in de theologie en andere wetenschappen, mitsgaders tot onderhoud van alumni en proponenten, alsmede tot subsidiëring van onvermogende gemeen-

---

hooren, door haar gekozen en met het vertrouwen vereerd, om de gemeene belangen, behoudens "de souvereiniteit en ordre of regering" van elke gemeente, te behartigen; het spreekt dus van zelf, dat zij met geenerlei gezag over de gemeenten bekleed zijn. Daaruit is het ook te verklaren, dat er oudtijds, toen er nog zoo veel te regelen viel, onderscheidene dergelijke Societeiten zijn opgerigt, en dat er thans nog ééne in *Friesland*, ééne in *Groningen* en ééne in *Noord-Holland* bestaat, die alle met en benevens de "Algemeene Societeit," de gemeene belangen, elke in haren kring, bevorderen. De overtuiging van het wenschelijke der vereeniging van alle gemeenten zonder onderscheid, heeft reeds in 1735 tot het voorstel geleid, om ééne Algemeene Doopsgezinde Societeit op te rigten, en zij heeft dat werk in 1811 tot stand gebragt; maar men zou ook deze vereeniging miskennen, zoo men in haar een ligchaam wilde zien, dat naar eene kerkelijke vergadering of synode gelijkt, die een zeker gezag over de gemeenten oefent, welke tot haar behooren. Nagenoeg alle gemeenten in ons Land zijn thans tot haar toegetreden, maar geene gemeente behoeft tot haar te behooren, om een deel van de nederlandsche doopsgezinde kerkgemeenschap uit te maken. De Algemeene Doopsgezinde Societeit is niet het middelpunt van die kerkgemeenschap, van waar algemeen geldende verordeningen uitgaan, ja niet eens het middel om zich tot een bepaald einde met hare gemeenten in betrekking te stellen; zij is niets anders en niets meer, dan eene vrijwillige vereeniging van gemeenten, ter bevordering der gemeene belangen, behoudens de zelfstandigheid van elke derzelve. Wie deze societeiten in haar ontstaan en hare zegenrijke werking wenscht te leeren kennen, vindt rijke voldoening bij Blaupot ten Cate, in zijne Geschiedenis der Doopsgezinden in *Friesland*, *Groningen* en *Holland*.

ten, tot den predikdienst." Van dit Ontwerp, door het gemeld Collegie beoordeeld en bekrachtigd, werd kennis gegeven aan twee en veertig gemeenten, op wier toetreding men meende te mogen rekenen; men vroeg, of zij een afdruk van hetzelve wenschten te ontvangen en noodigde haar vervolgens uit tot eene zamenkomst, tegen 25 October 1735, om te zien, of men tot een bepaald besluit wegens een reglement voor eene societeit en kweekschool zou kunnen komen. Gering was helaas! de deelneming, welke deze edele bemoeijingen vonden. Eenige gemeenten maakten bedenkingen, andere weigerden alle medewerking. nog andere zonden geen antwoord, en maar weinige toonden zich genegen de handen in een te slaan. Op de uitgeschreven vergadering waren dan ook niet meer dan de afgevaardigden van zes gemeenten tegenwoordig, van *Amsterdam* (*de Zon*), van *Haarlem* (*de Peuzelaarsteeg* en het *Heilig Land*), van *Leiden*, *Rotterdam* en *Zaandam* (*Oostzijde*). Doch hoe klein de vergadering ook was: zij kon het toch, wegens onderscheidene bezwaren, niet eens worden, waaronder geen der minste was, of de te benoemen onderwijzer op eene bepaalde geloofsbelijdenis zou worden aangesteld. Ook was hierbij welligt niet zonder invloed eene kleine gevoeligheid over de handelwijze van den Amsterdamschen kerkeraad. Deze toch had, reeds in het jaar 1733, zonder voorkennis van andere gemeenten, een bepaalden persoon voor dien post gekozen, en hem in 1735, zoowel in de rondgaande brieven, als in het Ontwerp en in de beschreven vergadering, ter finale beroeping voorgedragen. Men

scheidde derhalve, zonder het oogmerk te hebben bereikt. De verijdeling van dat plan viel zeer te betreuren. Ware het ten uitvoer gebragt: de naauwe gemeenschap die in onze dagen alle nederlandsche Doopsgezinden tot een geheel verbindt, zou toen reeds tot stand gekomen zijn en haar' heilzamen invloed hebben geoefend; de kwijning en het verval van vele gemeenten zouden zijn voorkomen, terwijl de gezegende werking van een grondig onderwijs zich reeds vroeger in wijder kring zou hebben uitgestrekt.

Het moge ons ook nu nog toeschijnen, dat de Amsterdamsche kerkeraad de zwakheid van sommige doopsgezinde broeders niet genoeg heeft ontzien: niemand zal hem van aanmatiging kunnen beschuldigen. Zeker is het, dat geene gemeente den moed en de kracht zou hebben gehad om handen aan het werk te slaan; alles zou, zonder den voorgang van *Amsterdam*, bij het oude gebleven zijn. En moest er een initiatief genomen worden, zoo voegde het aan geene gemeente beter dan aan deze. De offers die zij zich reeds zoo vele jaren voor de opleiding van leeraren getroost had, en zoo veel andere waarborgen, als zij voor 't vervolg van tijd, ter bereiking van dit oogmerk aanbood, gaven haar daartoe het regt. De brieven, bij die gelegenheid rondgezonden, en door Ds. Johannes Deknatel, den vromen, piëtistischen man, geschreven, ademen een' echt christelijken geest, die evenzeer de verdenking van aanmatiging tegengaat, als hij de gedachte van gekrenkte eerzucht over het mislukken van het ontwerp bij den kerkeraad wegneemt. Dit Collegie verklaart in zijn laatsten brief het volgende: "Wij

land en *Frankrijk* te doen, ten einde met geleerde mannen aldaar kennis te maken en beroemde boekerijen te bezoeken. Na zijne terugkeering in 1735, werd hij tot "*professor theologiae et philosophiae* aan de kweekschool der doopsgezinde gemeente van *Amsterdam*, bij het Lam en den Toren," aangesteld, en aanvaardde hij zijnen post den 28sten November, door het openlijk uitspreken eener oratie *over het nut der wijsbegeerte in de godgeleerdheid en de voortreffelijkheid der geopenbaarde godsdienst* (*de utilitate philosophiae in theologia*, *et de praestantia religionis revelatae.*)

Zoo hadden de Doopsgezinden dan eindelijk verkregen wat zij zoo lang hadden gewenscht te bezitten, eene eigen school voor godgeleerd onderwijs, ter vorming van leeraren. Met deze heugelijke gebeurtenis scheen een nieuw tijdperk van ontwikkeling voor hunne gemeenten aan te breken, en de ondervinding heeft die verwachting ook bevestigd. Het wèl slagen der onderneming hing echter nog meer af van de inrigting der school en de leiding der studiën, dan van de geldelijke krachten. Het is daarom zoowel als tot beter verstand van de verdere lotgevallen dier stichting, van belang, er bij stil te staan.

Noch de regelen, in 1692 hieromtrent vastgesteld, noch de artikelen die in het bovengenoemde "Ontwerp van eene Societeit," over de kweekschool, den professor en de studenten handelen, bleven, na het opdragen van het hoogleeraarambt aan Nieuwenhuis, onveranderd als grondslag gelden. Eerst twee jaar later, in 1737, bekrachtigde de kerkeraad, op voor-

dragt van eene Commissie, eene "orde voor de kweekschool" die in 't vervolg van tijd, tot in 1811, haar bestaan en hare werking verzekerd en den gang van het onderwijs heeft geregeld. Volgens deze orde nam dat Collegie het onderhoud van die school, het bezoldigen van den hoogleeraar, het ondersteunen van zes of acht alumni, door vaste jaarlijksche toelagen, op zich, terwijl het de algemeene zorg voor dezelve, het verkiezen en aanstellen van een hoogleeraar, het aannemen van jongelingen tot studenten, en het aanstellen van hen tot de waardigheid van proponenten, zich voorbehield, alles op voordragt van "Gecommitteerden tot den aankweek." Onder dezen titel, later met dien van "Curatoren" verwisseld, stelde de kerkeraad een ander Collegie aan, gekozen uit de predikanten der gemeente en uit dienende en rustende diakenen. Aan deze droeg hij op al wat tot het bijzonder toezigt op de stichting behoorde, het ondervragen van de adspiranten tot den rang van studenten, het examineren van deze bij de examens, die om het half jaar gehouden werden, het regelen van den loop hunner studiën, het beoordeelen hunner latijnsche proefschriften, òf voor te lezen, òf in 't openbaar op te zeggen, het hooren en beoordeelen hunner proefspreken, mede in 't kerkgebouw voor te dragen en het onderzoek naar hunne bekwaamheid en geschiktheid voor de Evangeliebediening, bij den afloop van hunne studiejaren. Dit laatste, of het proponenten-examen, werd gehouden volgens een stel van achttien vragen over de hoofdpunten der christelijke geloofsleer, dat, vreemd genoeg! tot in het jaar 1811

in kracht bleef. Deze Gecommitteerden gaven verslag van het door hen verrigte en opgemerkte aan den kerkeraad, en ontvingen van hem de bekrachtiging hunner voorstellen.

De gewone studietijd werd op vijf jaren bepaald, waarvan de twee eerste aan de voorbereidende wetenschappen, de drie laatste aan de godgeleerdheid moesten worden toegewijd. Voorts had de hoogleeraar vrijheid, zijne lessen "voor alle studerenden, zonder onderscheid van gezindte," open te stellen.

Over den aard zoowel als over den omvang van het onderwijs, door den benoemden hoogleeraar te geven, valt, zelfs bij een naauwkeurig raadplegen van zijne instructie, weinig te oordeelen. Het gemis eener bepaalde aanwijzing omtrent dit belangrijk punt geeft mijns achtens regt, het gemis van een wetenschappelijk beginsel te veronderstellen, dat in eene zoo gewigtige zaak als deze, alles zou hebben moeten regelen. De titel, waaronder Nieuwenhuis was aangesteld, wees hem twee afzonderlijke vakken ter behandeling aan, de wijsbegeerte en de godgeleerdheid, doch ook dit brengt ons niet veel verder om dat onderwijs te leeren kennen. Bij de groote uitgestrektheid, welke die twee wetenschappen in onze dagen hebben verkregen, moet het ons vreemd voorkomen, dat men ze durfde zamenvoegen en aan éénen man opdragen, te meer daar, de verdeeling van dezelve onder twee hoogleeraren aan het remonstrantsche seminarium te kennen gaf, dat men het onderwijs in beide beschouwde als de krachten van éénen man te boven gaande. Men moet intusschen aan

het woord *philosophia*, zoo als het in den titel gebruikt wordt, niet de omvattende beteekenis geven die het in onze dagen heeft, volgens welke het onderscheidene philosophische wetenschappen, zoo als redeneerkunde, bovennatuurkunde, zielkunde, natuurlijke en godsdienstige wijsbegeerte, natuurregt en andere in zich sluit. Zekerlijk moet men niet denken aan hetgeen men thans gewoon is *speculatieve philosophie* te noemen, en mag men den omvang van die beteekenis beperken tot redeneerkunde, voornamelijk tot wis- en natuurkunde, of de zoogenoemde proefondervindelijke wijsbegeerte. De geschiedenis der wijsgeerige studiën hier te lande bevestigt deze opvatting, terwijl de gang der studiën aan de kweekschool onder de beide eerste opvolgers van Nieuwenhuis, hoogstwaarschijnlijk niets meer dan eene voortzetting van het begin, voldoenden grond geeft, om ons de zaak aldus voor te stellen. Ik meen daarom niet te veel te zeggen, als ik het in de gemelde oratie betoogde nut van de philosophie voor de theologie tot de zoogenoemde natuurlijke godgeleerdheid terugbreng en het daarvoor hou, dat de spreker uit de ongenoegzaamheid der *philosophia* de voortreffelijkheid van de *religio revelata* zal hebben afgeleid. Nieuwenhuis was in de wijsbegeerte door Clericus onderwezen, die zich beijverde, de empirische rigting, door Locke, tegen Descartes, aan de wijsbegeerte gegeven, te bevorderen. Wij mogen dan ook aannemen, dat zijne beschouwing van het Christendom den invloed van die rigting zal hebben aan den dag gelegd, en aan de geschriften en denkbeelden

van Locke den toegang zal hebben geopend tot de kringen der Doopsgezinden. Groot was althans het aanzien, waarin de geschriften van dien engelschen wijsgeer destijds, en ook later, bij hen stonden. Men beschouwde zijn werk: "De redelijkheid des Christendoms," of de overeenstemming van de christelijke godsdienst met de uitspraken der rede, buiten twijfel de voorlooper van eene zeer vrijzinnige godsdienstige denkwijze, als de grootste lofspraak op het werk, door Christus tot stand gebragt. Zijne "Brieven over godsdienstige verdraagzaamheid" ontwikkelden denkbeelden, die aan de wenschen van alle Doopsgezinden, als dissenters, beantwoordden, terwijl zijne "Gedachten over opvoeding" het handboek werden van alle verstandige en verlichte ouders.

Het onderwijs in de theologie, dat mede aan Nieuwenhuis was opgedragen, bevatte, volgens de instructie, in vrij algemeene bewoordingen gesteld, een collegie over de leerstellige godgeleerdheid (*dogmatiek*) en over de uitlegging der H. Schrift (*exegese*), waarschijnlijk alleen van het N. Testament, alsmede een over de predikkunst (*methodus concionandi*) waarbij nog disputeeroefeningen moesten gevoegd worden. Uitdrukkelijk werd hem tot pligt gemaakt, zelf een "*systema theologiae*" voor zijne godgeleerde lessen op te stellen. Opmerkelijk, en in den geest des tijds, is de algemeene verklaring in de instructie, "dat de hoogleeraar niet verpligt is eenig ander onderwijs te geven, dan in de latijnsche taal," eene verklaring die het gebruik van het nederduitsch als ongepast of schadelijk bij het hooger onderwijs, buitensluit. Bij het ontbreken van

eenig uitgegeven geschrift van dezen eersten doopsgezinden hoogleeraar, valt over diens godgeleerd standpunt weinig of niet te oordeelen, doch als wij bedenken, dat hij de discipel geweest is van CATTENBURG, die in zijn *Spicilegium Theologiae Christianae*, of nalezingen op het godgeleerd systeem van zijnen leermeester LIMBORCH (*Theologia Christiana*), voornamelijk de leer van de praktijk des Christendoms, of de zoogenoemde evangelische beoefeningsleer (*ascetiek*) heeft voorgedragen, mogen wij veronderstellen, dat hij zich aan de gematigd vrijzinnige godgeleerden van zijnen tijd zal hebben aangesloten.

Het komt mij niet onbelangrijk voor, hier met een woord op te merken, dat deze instructie van NIEUWENHUIS, waarop ook zijne twee eerste opvolgers beroepen zijn, geene melding maakt van onderwijs in de herderlijke bediening van een' voorganger der gemeente, of in de zoogenoemde pastoraal-theologie, ja dat de veelvuldige handelingen over de vereischten, of de bekwaamheid en de geschiktheid voor de Evangeliebediening, nergens te kennen geven, dat men op deze meer praktische vorming der kweekelingen eenig gewigt gelegd heeft. Dat onderwijs heeft ook gedurende al dien tijd, en zelfs nog later, aan de kweekschool ontbroken, in weerwil van de blijvende gezetheid der Doopsgezinden op de praktijk van het Christendom. Intusschen kan dit ons niet bevreemden, als wij de opmerking er bijvoegen, dat vroeger in onze gemeenten de eigenlijke herderszorg doorgaans ontbrak. Maar was nu het ontbreken dier zorg eene oorzaak, of een gevolg van de bijzonderheid, dat er onder ons, niet,

even als in de andere kerkgenootschappen, wetenschappelijk gevormde leeraars gevonden werden? De belangstelling, welke destijds allerwege heerschte in alles wat den in- en uitwendigen welstand der gemeenten betreft, schijnt mij te verbieden, hier aan zekere onverschilligheid te denken, die, bij het gemis van bepaald opgeleide en aan hun ambt uitsluitend toegewijde predikanten, die gewigtige bemoeijingen heeft laten varen. Ik althans zou eerder geneigd zijn, ook hier nog een overblijfsel van die ideale rigting te vermoeden, waardoor het voorgeslacht zich onderscheidde. Die rigting moest, bij het verflaauwen van den geest die haar had doen ontstaan en vruchtbaar doen werken, tot eenzijdigheid verleiden en eene gezindheid aankweeken, die aan waarachtige godsdienstigheid eenigzins in den weg stond. Ieder lid van eene gemeente, waaronder die rigting heerschte, beschouwde zich als een zelfstandig lid der gemeente van Christus, en voelde zich geroepen, zijne betrekking tot zijnen Heer door zijne gezindheden en daden te bevestigen, en alzoo zijne eigene zaligheid te werken met vreezen en beven. Gaarne wilde hij zich daartoe van de hulpmiddelen bedienen, welke de prediking van Gods Woord hem aanbood, en ook de toespraken en vermaningen van broeders ontvangen, aan wie de gemeente het regt daartoe had opgedragen; maar het denkbeeld van eigenlijke zielzorgers, die, behalve de Evangelieverkondiging in de gewone godsdienstoefeningen, nog andere middelen tot zijn eeuwig behoud aanwendden, die als vaders voor zijn' geestelijken welstand waakten, hem

aan zich zelv' ontdekten, en in dagen van kommer en in de ure des doods, hem de taal der waarheid deden hooren en hem de vertroostingen van het woord der genade toedeelden, dat denkbeeld bleef hem vreemd en vereenigde zich moeijelijk met zijn christelijk bewustzijn en leven. Het aanwenden van zulke middelen had in zijn oog den schijn van eene handeling, die met de waardigheid van den eenvoudigen Evangelieprediker weinig overeenkwam, en hij die als christen zich tot vrijheid en zelfstandigheid geroepen achtte, had van niets grooter afkeer, dan van al wat maar zweemde naar priesterschap. Er waren zelfs onder de leeraars, die uit overtuiging het zoogenoemde herderlijk werk niet als eene van hunne verpligtingen beschouwden, die het bezoeken van zieken en stervenden, het werk van dweeperij en bijgeloof noemden, en door eene letterlijke dorre uitnoodiging ter bijwoning van het avondmaal, aan den eisch van het huisbezoek rekenden voldaan te hebben. Deze geestgesteldheid werd niet weinig versterkt door de meer verstandelijke en wijsgeerige rigting die inzonderheid na de scheuring in 1668, zich onder de Lamisten openbaarde, in tegenstelling met de Zonisten, bij wie een praktische, ja wel eens mystieke geest later begon te werken. Men hield bij de Lamisten welgegronde overtuiging, door rijp nadenken, bondig redeneren en grondig onderzoek verkregen, voor het onderscheidend kenmerk en sieraad van den echten Doopsgezinde; de grootste lofspraak van zijn Christendom was deszelfs *redelijkheid;* men schroomde zelfs niet, op den predikstoel het godsdienstig onderwijs

der jeugd als bedenkelijk voor eigen overtuiging voor te stellen [1], en meende dit in allen gevalle aan de huisvaders te moeten overlaten, waarvan de voorbeelden ook niet ontbraken. Zelfs in de Amsterdamsche gemeente, waar een GALENUS, later een DEKNATEL, BREMER en anderen, door het uitgeven van catechiseerboeken, dat onderwijs hadden bevorderd, scheen men in 't vervolg van tijd, waarschijnlijk door het toenemen der aangeduide rigting, op hetzelve minder prijs te stellen. Het was althans in het jaar 1769, dat de kerkeraad dier gemeente, op voorstel der leeraren, besloot, en van den predikstoel liet afkondigen "dat de leeraars, overwegende de groote nuttigheid en noodzakelijkheid van het onderwijs der jeugd in de beginselen en waarheden der godsdienst, en reeds lang gewenscht hebbende, om dit op een eenparigen voet te brengen, met goedvinden der verdere opzieners, besloten hadden, eene oefening aan te leggen gedurende het wintersaizoen, geschikt voor zulke jongelieden, die tot jaren van onderscheid beginnende te komen, zich zelven trachten bekwaam te maken, om de godsdienstige waarheden ernstig te onderzoeken, en zich daartoe in staat te stellen, om vervolgens, op de belijdenis van hun geloof, door den h. waterdoop der christelijke kerk te worden ingelijfd." Zoo be-

---

[1] Wijlen de hoogbejaarde catechiseermeester, HENDRIK SPILKER, schrijver van een goed onderwijsboekje, tijdens mijne komst te *Amsterdam* nog in leven, heeft mij verhaald, dat hij Ds. KLAAS DE VRIES in eene drukke namiddagbeurt, in dien geest *tegen* het catechiseren heeft hooren preken.

gon men weldra de roeping van den Evangeliedienaar tot het prediken voor de gemeente te beperken, en verlangde men dus ook in de opleiding van godsdienstleeraren niets meer, dan wat hen daartoe kon bekwamen. En aldus verkreeg men, bij eene veranderde rigting van het godsdienstig leven, ofschoon door verschillende redeneringen, dezelfde slotsom, de overtuiging namelijk, dat de herderlijke zorg in eene gemeente van zelfstandige Christenen niet noodig is, weshalve alle aanleiding en onderwijs tot het oefenen van dezelve als overtollig moet beschouwd worden.

De vestiging van een eigen kweekschool met een' eigen hoogleeraar aan het hoofd, hief echter de even naauwe als nuttige betrekking der doopsgezinde studenten tot het seminarium der remonstrantsche broederschap geenszins op. Deze bleven de wijsgeerige en kerk-historische lessen van de beroemde mannen aan die school bijwonen, ja zij lieten ook nu de vroegere gewoonte niet varen, om althans ééne van hunne proefpreken in het remonstrantsche kerkgebouw, onder voorzitting van de hoogleeraren KRIGHOUT, later van VAN DER MEERSCH, uit te spreken. Aan den anderen kant maakten de remonstrantsche kweekelingen gebruik van de gelegenheid, om in het wis- en natuurkundig onderwijs te deelen, door professor NIEUWENHUIS en diens twee naaste opvolgers gegeven, voor welk onderwijs de kerkeraad een kostbaar kabinet van physische instrumenten had aangeschaft en gedurig vermeerderde.

Hoe veel prijs men bij de Amsterdamsche doopsgezinde gemeente stelde op het onderwijs der re-

monstrantsche hoogleeraren, en hoe hoog men hunne verdiensten waardeerde, kan onder andere blijken uit een latijnsch lofvers, onder het portret van Cattenburg, vóór diens *Spicilegium*, in het exemplaar op onze bibliotheek, schriftelijk geplaatst door Johannes Deknatel, destijds predikant bij die gemeente en mede discipel van den genoemden hoogleeraar. Dit bijschrift, waarschijnlijk ongedrukt, en om zijne bepaalde bedoeling van eenige waarde, vooral wanneer men het oog houdt op de geschillen, die die er tusschen dezen hoogleeraar en eenige doopsgezinde predikanten van de Zon, Schijn, Maatschoen en Verduin, gerezen waren, luidt als volgt:

Hic Cattenburgi facies. an cernitur umbra?
  Umbra viri dotes nobilis arte refert.
Simplicitas et Pacis amor, Pietasque Pudorque,
  Relligio et Gravitas candida fronte sedent.
Vim doctrinae oculi pandunt et mentis acumen,
  Ore probe fandi copia larga fluit.
Eminet ex toto Sapientia denique vultu:
  Spectator dubitas? Lucide scripta docent.

Bij dit latijnsch bijschrift is de volgende nederduitsche vertaling gevoegd van den bekenden dichter S. Feitama, mede lid van de genoemde gemeente.

Schoon Kattenburg's gelaat dus pronke voor uw oogen;
  Gij ziet zijn schaduw slegts door konst hier afgebeelt:
Al wordt gij door zijn ernst en aandagt opgetogen,
  Daar vredelieventheid en zuivre deugd in speelt:

Al waant ge in 't fijn vernuft, geleertheids kragt te lezen,
Terwijl welsprekentheid uw' geest in aandagt houdt,
Al schijnt de Wijsheid zelfs te schitt'ren uit zijn wezen:
Nogthans wordt hij volmaaktst in dit zijn boek aanschouwd.

NIEUWENHUIS overleed den 9den Aug. 1759, in den ouderdom van ruim 50 jaren, na bijkans de helft van zijn leven aan de studerende jongelingschap te hebben toegewijd. Het duurde meer dan twee jaar, eer een opvolger voor hem benoemd werd. Onderscheidene redenen werkten tot dit lang uitstel zamen. Men meende eensdeels met dat gewigtig werk zich niet te moeten haasten, omdat men het voorregt had, de studenten het genot van het onderwijs der remonstrantsche professoren, met name van professor [illegible], te verschaffen, onder wiens voorzitting zij ook in dien tusschentijd hunne proefpreken hielden. Bovendien veroorzaakte een voorstel, door Gecommitteerden tot den aankweek bij den kerkeraad ingebragt, om in plaats van éénen, twee professoren te benoemen, langdurige beraadslagingen. Men had namelijk door ondervinding de overtuiging verkregen, dat het onderwijs door éénen man gegeven, niet dan gebrekkig in de behoefte der studenten kon voorzien. Dit had tot het voorstel geleid, om twee mannen te benoemen, waarvan de een de philosophische, de andere de theologische vakken zou behandelen. Hoewel het ontwerp, om onbekende redenen, niet in zijn geheel werd aangenomen, zoo hadden de beraadslagingen over het voorstel toch dit gewenschte gevolg, dat de te benoemen hoogleeraar van het onderwijs geven in de philosophie, meer bepaald in de wis-

en natuurkunde, ontslagen werd. Men droeg hetzelve op aan een der predikanten bij de Amsterdamsche gemeente, en wel aan Ds. Klaas de Vries, op een jaarwedde van *f* 1000, onder de voorwaarde van 's weeks niet minder dan vier uren daaraan toe te wijden en zich daarbij van de latijnsche taal te bedienen.

Voor zoo veel men uit de voortreffelijkheid der discipelen tot de waarde der opleiding door hen genoten, mag besluiten, moet men allezins gunstig oordeelen over het onderwijs van Nieuwenhuis[1]. 't Scheen toch in het jaar 1761 niet moeijelijk te vallen, onder de leerlingen door hem gevormd, mannen te vinden, aan wie men zijne taak gerust meende te kunnen opdragen. Onder deze was inzonderheid Allard Hulshoff, die, na aan de akademie van zijne geboortestad, *Groningen*, vier jaren de voorbereidende en wijsgeerige studiën te hebben beoefend, met de verdediging eener dissertatie *Over het bewijs van voren afgeleid voor het bestaan van een volmaakt wezen* (*qua Entis realissimi exsistentia a priori demonstratur*), in 't jaar 1755 de waardigheid van doctor in de philosophie verkregen had. Gelijk hij door de behandeling van dit onderwerp, dat toen vele schrandere hoofden bezig hield, zijne neiging voor de speculatieve philosophie op eene uitnemende wijze aan den dag legde, zoo gaf hij later (1758) daarvan een treffelijk blijk, toen hij, nog student aan onze kweekschool, als de wakkere bestrijder van het destijds hoog gevierde wijs-

---

[1] Men zie verder over hem, K. de Vries, Lijkrede over het afsterven van T. Nieuwenhuis, Amsterdam 1759.

geerige stelsel van Leibnitz durfde optreden. Hij gaf daartoe in 't licht zijne "Beschouwing der beste wereld," onder den bedekten naam van Alethophilus Filaleusebius, een geschrift, dat hier zoowel als buitenlands groote beweging veroorzaakte, hoogen lof verwierf en tot menig tegenschrift uitlokte. Niet minder verdient hier vermeld te worden Willem de Vos, weldra de ambtgenoot van Hulshoff in de Amsterdamsche gemeente, die zich spoedig na zijne promotie, en vooral in later tijd, door eene menigte wijsgeerige en godgeleerde geschriften van den meest verschillenden inhoud, op eene zeer eervolle wijze heeft bekend gemaakt. Men benoemde echter geen van deze beiden, maar koos uit een viertal, bevattende de namen van H. Jaarsma, M. Arkenbout, A. Hulshoff en H. Oosterbaan, den laatstgenoemde. Hij had gelijktijdig met W. de Vos zijne studiën in 't jaar 1759 voltooid en bekleedde, tijdens zijne benoeming, sedert anderhalf het predikambt in de gemeente van *Makkum*.

Het is, na een zoo lang tijdsverloop, en bij het ontbreken van alle bescheiden, onmogelijk, de reden na te gaan, waaraan de schijnbaar vreemde voorkeur is toe te schrijven, welke men in deze gewigtige zaak aan Oosterbaan, zelfs boven Hulshoff gaf, waarbij men de Vos niet eens schijnt in aanmerking genomen te hebben. Wanneer ik mij intusschen de leden van den Amsterdamschen kerkeraad uit dien tijd, eenigzins naar aanwijzing van de geschreven aanteekeningen over die benoeming voorstel, en mij daarenboven Hulshoff, uit zoo vele mededeelingen van anderen die hem gekend hebben, en de Vos uit eigen leven-

dige herinnering voor den geest breng, meen ik het daarvoor te mogen houden, dat die reden geenszins gelegen is, òf in de anti-leibnitziaansche rigting van den eerste, òf in de miskenning der groote verdiensten van den andere. Waarschijnlijk hebben hier redenen zamengewerkt, die zoowel op bepaalde omstandigheden, als op den aanleg en het karakter dier twee mannen gegrond waren. Hulshoff was een man, wien inzonderheid de rust van het leven op het stille studeervertrek behaagde, waar hij aan zijne neiging tot afgetrokken denken ongestoord kon toegeven; de Vos daarentegen omvatte met zijn rijken en rusteloozen geest te veel vakken van wetenschap, dan dat hij zich gaarne aan eenen post zou hebben toegewijd, die hem de uitsluitende behandeling van ééne wetenschap, en vooral het onderwijs daarin, oplegde. Hij erkende althans gaarne, dat het eigenlijk onderwijzen nooit iets aanlokkends voor hem gehad heeft.

De beroepen hoogleeraar gaf terstond gehoor aan het verlangen van den kerkeraad, en aanvaardde het hem opgedragen ambt, den 3den November 1761, met het houden eener inaugurele oratie: *Over de mate van blijkbaarheid, die in de geopenbaarde godsdienst kan plaats hebben* (*de evidentiae gradu, qui in religione olim revelata locum habere potest*) een onderwerp, dat ons den geest der toenmalige apologetiek tegen de bestrijders van het Christendom uit dien tijd te kennen geeft.

Oosterbaan heeft zich, evenmin als zijn voorganger, door geleerde geschriften bekend gemaakt, die ons in staat stellen de rigting van

zijne wijsgeerige en godgeleerde denkwijze te bepalen. Zijn berigt wegens de kerkgemeenschap der nederlandsche Doopsgezinden, aan de uitgevers van de bekende *Encyclopedie* van *Yverdun* gezonden, en daarin voorkomende onder het artikel van *Anabaptistes*, kan althans even weinig daartoe dienen, als zijne *Epistola de Mennonitis Amstelodamensibus eorumque doctrina*, gerigt aan den verzamelaar der *Bibliotheca Hagana*, N. Barkey, en aldaar in het vierde deel te vinden. Ik verheug mij intusschen in de gelegenheid te zijn, om dit gemis eenigzins aan te vullen. Vóór mij liggen 's mans theologische lessen, die hij, naar de destijds algemeen aangenomen gewoonte, aan zijne studenten in haar geheel plagt te dicteren, naar welke hij hen daarna ondervroeg. Deze dictaten, helder en niet zonder eenige sierlijkheid van latijnschen stijl gesteld, onderscheiden zich door eene groote uitvoerigheid. Dit kan ons echter niet verwonderen, als wij in aanmerking nemen, dàt zij alles behandelen wat men thans, bij den verbazenden voortgang der wetenschappen, gewoon is als afzonderlijke vakken voor te dragen, zoo als wijsgeerige godsdienstleer, inleiding in de gewijde schriften, apologetiek, geschiedenis der openbaring, leerstellige godgeleerdheid, zedekunde en beoefeningsleer. Na korte prolegomena over het begrip van *godsdienst* (*religio*) en 's menschen vatbaarheid voor dezelve, behandelt Oosterbaan in de eerste twee boeken de *natuurlijke godsdienstleer aangaande God en de algemeene zedelijke wetten* (*doctrina religionis naturalis de Deo et de legibus naturalibus*) Hierop volgen in een derde en vierde boek het *be-*

grip en de noodzakelijkheid van openbaring (*revelatio*) en de *Mozaische godsdienst* (*religio Mosaica*) alsmede *het geschiedkundig gedeelte der christelijke openbaring* (*pars historica revelationis christianae*). Het vijfde boek behelst *de leerstukken der christelijke godsdienst* (*religionis christianae dogmata*), terwijl het zesde eene zeer breedvoerige ontvouwing bevat van de christelijke zedeleer (*doctrina moralis religionis christianae*), en het zevende de leer *der beloften en bedreigingen van het N. V.* (*sanctiones N. T.*). Wat den vorm betreft, zoo dragen deze lessen het karakter van den tijd, waarin ze werden opgesteld; het zijn korte stellingen met eene opsomming der bewijzen en eene wederlegging der ingebragte tegenwerpingen, waarbij het mij voorkomt, dat wijsgeerige redenering doorgaans meer geldt, dan grondige schriftverklaring. Het zijn de engelsche deïsten van den vroegeren en toenmaligen tijd, op wier bedenkingen en aanvallen inzonderheid acht geslagen wordt, terwijl hunne engelsche bestrijders hiertoe veelal de vereischte wapenen leveren. Het wijsgeerig standpunt, waarop Oosterbaan blijkt te staan, is dat van Clarke en andere britsche navolgers van Newton, met wien hij ook in zijne denkwijze over de natuurlijke en geopenbaarde godsdienst en over bepaalde leerstukken, veel overeenkomst heeft. Over 't geheel is het de godgeleerdheid van de meer vrijzinnige en gematigde theologen, zoowel onder de oudere en nieuwere Remonstranten, als onder de engelsche dissenters, van eenen Doddridge, Farmer en anderen, waaraan hij zich het naast aansluit. Dit was trouwens het geval met de meeste doopsgezinde predikan-

ten van zijnen tijd, die niet het minst bijdroegen, om geschriften van beroemde engelsche zedekundigen en godgeleerden in onze taal over te brengen.

Nergens zijn er in de dictaten van Oosterbaan sporen ,te vinden van eenige bekendheid met godgeleerde geschriften van Duitschers. Men schrijve dit echter niet toe aan eenzijdigheid, maar houde het verschil der tijden in 't oog. In onze dagen, waarin de theologische wetenschappen voornamelijk in *Duitschland* hare ijverigste beoefenaars vinden, kan men zich voorzeker geen godgeleerde voorstellen, die niet met den arbeid van hen bekend, ja vertrouwd is, maar anders was dit gesteld in het midden der vorige eeuw. Wel hadden Buddeus, Deijling, Pfaff, Mösheim en anderen hunne godgeleerde werken, en wel in 't latijn, uitgegeven, en voorspelden S. K. Baumgarten, Semler en Ernesti de groote vorderingen van hunne wetenschap in later tijd; maar men bedenke, dat het geheele gemeenebest der letteren in ons werelddeel toen nog binnen vrij naauwe grenzen besloten was, zoodat *Duitschland* in een letterkundig opzigt voor de *Nederlanden* een nog onbekend gewest heeten mogt. Zelfs was de kennis van het hoogduitsch, thans niet langer het sieraad, maar een der meest gewone kenmerken van ieder beschaafd man, toen niet zoo algemeen, en ontbrak deze taalkennis wel inzonderheid bij de doopsgezinde predikanten. Deze weinige gemeenschap der Nederlanders met de Duitschers is waarschijnlijk mede te verklaren uit het gemis aan politieke betrekkingen tusschen die beide natiën. De eersten konden, als gemeenebestgezin-

den, weinig sympathie gevoelen voor hunne naburen, sedert lang aan den geest en de vormen eener monarchale Regering gewoon, en voelden zich meer aangetrokken door eene natie als de engelsche, die zelfs in hare letterkunde, den geest van vrijheid en vrijzinnigheid niet verloochent.

Wilde men voorts, bij de beoordeeling van het zamenstel van Oosterzee, den maatstaf gebruiken, dien de hedendaagsche theologie aan de hand geeft, zoo zou men er voorzeker die eenheid en ronding in missen, welke door het uitgaan van één grondbeginsel in de ontvouwing der geloofswaarheden worden voortgebragt, of zelfs door het vasthouden van één leidend denkbeeld, dat alle onderscheidene deelen tot één geheel verbindt. Doch de onpartijdige beoordeelaar zal dit gemis niet op rekening stellen van den man, wiens werk dit zamenstel is; hij zal eene streng wetenschappelijke behandeling der theologie, de schoone vrucht van later dagen, niet zoeken in eenen tijd, toen men zich vergenoegde met de behandeling der christelijke geloofs- en zedeleer in eene zekere orde, die niet van de zaken zelve, maar van eigene inzigten afhangt. Aan den anderen kant zal hij door de zamenvoeging der christelijke zedeleer met de geloofsleer in dit systeem, zich niet laten verleiden, daarin eene bijzondere, destijds nog onbekende, verdienste te stellen. De gang, dien men in 't behandelen der godgeleerdheid gewoon was te houden, bragt zulk eene zamenvoeging mede, ja het was eigenlijk geene inwendige verbinding en zamensmelting, maar niet meer dan zekere geleidelijke volgorde. Ook Limborch volgt die orde in zijne

Theologia Christiana, een voor dien tijd voorzeker uitnemend werk. Vergelijkt men echter de methode zelfs van dezen beroemden man met de wijze, waarop godgeleerden van naam in onze dagen, een SCHLEIERMACHER, b. v. het begrip van de noodzakelijkheid der verbinding van geloofs- en zedeleer heeft vastgesteld (*Kurze Darstellung des theologischen Studiums*, § 231), en een NITZSCH het heeft uitgevoerd (*System der christlichen Lehre*), zoo zal men het groot verschil erkennen, en de ware voorstelling van het theoretisch en praktisch Christendom in zijne oorspronkelijke eenheid en wederzijdsche inwendige betrekking, als eene schoone vrucht van de vorderingen onzer eeuw op het gebied der wetenschappelijke theologie, beschouwen.

Ook aan OOSTERBAAN kan het blijken, hoe hoogen prijs men destijds in 't algemeen, en met name bij de Doopsgezinden, aan het onderwijs in de wijsbegeerte, d. i. in logica, mathesis en physica hechtte. Men ging van de veronderstelling uit, dat de geschiktheid, om godgeleerd onderwijs te geven, van zelf de bekwaamheid in zich sluit, om ook de genoemde wetenschappen voor studenten te behandelen. Toen namelijk de Amsterdamsche predikant DE VRIES, aan wien dat onderwijs was opgedragen, in 1766 overleed [1], maakte OOSTERBAAN geene zwarigheid,

---

[1] Men zie over hem: KLAAS DE VRIES, leeraar bij de Doopsgezinden te *Amsterdam*, geschetst in eene lijkrede door A. HULSHOFF, *Amsterdam* 1766, alwaar bl. 5, 's mans meer dan gewone voorbereiding en uitnemende bekwaamheden voor het onderwijs in wis- en natuurkunde vermeld worden.

zich daarmede, op verzoek van den kerkeraad, te belasten. En hij gaf dit onderrigt op zulk eene wijze, dat wijlen de remonstrantsche predikant te *Rotterdam*, A. Stolker, in zijne "Geschiedenis van de kweekschool der Remonstrantsche Societeit," betuigt, "zich steeds met uitstekend genoegen te herinneren, tot zijne leerlingen behoord te hebben."

Ofschoon men door deze bepalingen aan de opleiding der studenten eene wijsgeerige rigting zocht te geven, zoo sloot men toch de oogen niet voor hunne behoefte aan onderwijs in talen en letteren. Reeds vroeger had men zorg gedragen, dat zij de collegies van de professoren aan de Amsterdamsche Doorluchtige School, zoo als van Francius in de grieksche en latijnsche letteren en de welsprekendheid, van Surenhuis in de oostersche talen, en nog van anderen bijwoonden, doch in 't jaar 1779 breidde men de gelegenheid daartoe verder uit. Men sloot namelijk met de toenmalige hoogleeraren Walraven, Tollius, later met diens opvolger Wyttenbach, eene overeenkomst, volgens welke zij den toegang tot hunne lessen voor alle studenten der kweekschool openstelden. Deze maatregel, getuigende van echte vrijzinnigheid, werkte weldadig ter voorkoming van eene schadelijke eenzijdigheid in de vorming van predikanten. Dezelve opende eene school, waarin de lust voor de beoefening van fraaije letteren werd aangekweekt, de smaak voor zuiverheid en bevalligheid van taal en stijl werd opgewekt en verfijnd, en de bekrompen beschouwing van de theologie als eene op zich zelve staande en afgesloten weten-

schap, plaats maakte voor de overtuiging, dat zij met de letteren op 't naauwst verbonden is. Twintig jaren bleef deze overeenkomst bestaan. Omstandigheden gaven aanleiding, dat men ze in 't jaar 1799 ophief, zonder hare weldadige werking te verminderen.

In weerwil van deze loffelijke zorg voor de opleiding van jongelieden tot de predikdienst, bleef er groote behoefte aan geschikte voorwerpen bestaan. Dit bewoog G. Blaauw, predikant te *Wormerveer*, in 't jaar 1772, een "Ontwerp ter meerdere aankweeking van leeraren" door den druk openbaar te maken en aan de gemeenten toe te zenden. Ook de kerkeraad van die te *Amsterdam* nam deze zaak ernstig ter harte. Een uitvoerig rapport daarover van professor Oosterbaan leidde wel niet tot een bepaald besluit, doch men werd te rade, niet het initiatief te nemen, maar "af te wachten, tot dat men ook deswege door andere gemeenten, en wel bijzonder door dezulke, die daarbij het grootste belang hadden, zou worden aangezocht."

Na eenen diensttijd van bijna vier en twintig jaren, vond Oosterbaan in zijne familiebetrekkingen voldoende redenen, om zijn professoraat met het gewone leeraarsambt in zijne geboortestad te verwisselen. Hij vertrok in 1785 naar *Harlingen*, alwaar hij, als opvolger van zijn beroemden oom, Johannes Stinstra, in 't jaar 1807, overleed [1].

De kweekschool verkeerde destijds in een bloei-

[1] Men zie verder over hem: F. Hoekstra, Lijkrede op H. Oosterbaan, *Amsterdam* 1807.

jenden toestand. Het getal van twaalf studenten, het grootste dat ik in de aanteekeningen vind opgegeven, hoewel onvoldoende voor de behoefte, mogt inderdaad aanzienlijk heeten voor de middelen die het vereischte. Eene spoedige voorziening in de bestaande vacature was dringend noodig, en de benoeming van een nieuwen hoogleeraar gedoogde geen uitstel. Men scheen met dit gewigtig werk ook niet verlegen te zijn. De Vos had, zoowel door zijne werkzaamheid in de Amsterdamsche gemeente, als door zijne uitgegeven geschriften, aller oogen op zich gevestigd als den man, voor dien post bij uitnemendheid geschikt. Hij werd dan ook, terstond na het openvallen van het hoogleeraarambt, en wel zonder mededinging van anderen, eenparig tot hetzelve geroepen. Na eenigen tijd van beraad vond hij echter voor zich voldoende redenen om er voor te bedanken. Een even ongunstigen uitslag had de beroeping van Pieter Stinstra, predikant te *Franeker*, als Curator van de akademie aldaar, overleden. Gelukkig was er onder de jongere predikanten een man, die door den loop van zijne studiën zich zeer gunstig had onderscheiden, en zich als 't ware tot het vervullen van den openstaanden post had voorbereid. Deze man was Gerrit Hesselink, sedert het jaar 1781 leeraar in de gemeente van *Bolsward*.

De instructie, waarop ook Hesselink werd beroepen, bleef, ten aanzien van het theologisch gedeelte, onveranderd. Wel had men ingezien, dat het ontbreken van het onderwijs in de kerkhistorie er eene leemte in uitmaakte. Dit had

Curatoren ook bewogen, na het bedanken van Oosterbaan, het voorstel aan den kerkeraad te doen, om dat onderwijs aan den predikant bij de Amsterdamsche gemeente, H. Ticheelaar, op eene jaarwedde van *f* 500, op te dragen. Het was echter niet ter uitvoering gekomen, en de studenten hadden, even als vroeger, de lessen der remonstrantsche professoren in die wetenschap bijgewoond. Om nu den nieuw beroepen hoogleeraar in de gelegenheid te stellen, zich geheel aan de theologische opleiding der kweekelingen te wijden, zoo sloot men voor het onderwijs in de wijsbegeerte, d. i. in de mathesis, physica, logica en metaphysica, eene gelijke overeenkomst met professor van Swinden, als men vroeger met diens ambtgenooten voor het vak der letteren had aangegaan, waarbij men hem tevens het gebruik der instrumenten vergunde. Hesselink nam den hem opgedragen post aan en aanvaardde dien den 9den October 1786, met het houden eener oratie over *de redenen, waarom de Evangelieleer, door inwendige voortreffelijkheid uitmuntende en door de blijkbaarste wonderen bekrachtigd, aanvankelijk door zeer vele Joden en Heidenen aangenomen, nogtans door velen hunner is verworpen* (*de caussis, cur doctrina Euangelica, praestantia longe eminens, luculentissimisque miraculis munita, a plurimis quidem licet protinus recepta, a multis tamen tam ex judaeis, quam ex gentibus, rejecta fuerit*). Bij den tegenwoordigen stand der theologie, prijst dit onderwerp zich zekerlijk niet aan als bijzonder gepast voor eene gelegenheid als de genoemde. Wanneer men echter in 't oog houdt,

6*

dat men, bij de mindere wisselingen der godgeleerde wetenschappen, vroeger gewoon was, tot dat einde een meer algemeen onderwerp te kiezen, en bovendien let op de meer apologetische rigting, welke men nog in die dagen aan dezelve gaf, zoo zal men toestemmen, dat HESSELINK ook daardoor toonde zijnen leeftijd te kennen en overeenkomstig deszelfs behoeften te kunnen spreken.

Het ligt in den aard der zaak, dat een man, die alléén aan het hoofd staat van eene kleine inrigting van theologisch onderwijs, zoo als onze kweekschool, er beslissenden invloed op oefent, en zijnen geest, zijne rigting, ten goede en ten kwade, aan de kweekelingen mededeelt. Gelijk dit reeds bij NIEUWENHUIS en OOSTERBAAN gebleken was, zoo openbaarde zich dit nog sterker bij HESSELINK, daar hij in een' tijd leefde, waarin de godgeleerde wetenschappen eene groote verandering ondergingen, terwijl hij zelf de behoefte gevoelde, om met zijnen tijd voort te gaan. De vijf en twintig jaren, waarin hij den leerstoel aan ons seminarium heeft bekleed, hebben dien invloed ook duidelijk doen kennen, en het tijdvak van zijne werkzaamheid is voor onze geheele kerkgemeenschap hoogstbelangrijk geweest. Om dit belangrijke te doen uitkomen, heb ik niet noodig, eene levens- en karakterschets van den man te geven, hetgeen trouwens, na de waardige hulde, hem door zijn' dankbaren leerling en vriend, R. KOOPMANS, toegebragt [1], ook overtollig

---

[1] Hulde aan G. HESSELINK, A. L. M. Phil. Dr. enz. Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Wijsbegeerte bij de Doops-

wezen zou: 't is voor ons genoeg op de rigting van zijn onderwijs te wijzen, en den geest na te gaan, waarin hij gewoon was de kweekelingen onzer school tot theologen, en alzoo tot Evangeliedienaars, te vormen.

Uit hetgeen KOOPMANS over de wetenschappelijke opleiding van HESSELINK heeft medegedeeld, mag men opmaken, dat hij zijne letteroefeningen niet heeft begonnen met het voornemen, om zich aan de godgeleerdheid toe te wijden. Zijn heldere en scherpzinnige geest vond al vroeg de meeste voldoening in de zoogenoemde exacte wetenschappen; later was het natuurregt voor hem het meest geliefde vak van studie. Zijne groote ingenomenheid daarmede bewoog hem, den hoogleeraar VAN DER MARCK, die, wegens zijne vrijzinnige begrippen door de kerkelijke onverdraagzaamheid dier dagen uit zijnen post aan de akademie van *Groningen* verwijderd, aan de Doorluchtige School van *Lingen* beroepen en derwaarts vertrokken was, te volgen, om onder zijn geleide zich in die wetenschap verder te oefenen. Naar zijne geboortestad teruggekeerd, verwierf hij zich aan de hoogeschool aldaar, den graad van Meester in de Wijsbegeerte. Het onderwerp zijner dissertatie, bij die gelegenheid verdedigd, over *het verband tusschen de vuurspuwende bergen en de aardbevingen* (*de montibus ignivomis ac terrae motibus eorumque cognatione*) kan tot een bewijs verstrekken, dat niet zoo zeer de speculatieve philosophie, zoo gelukkig door HULSHOFF be-

---

gezinden te *Amsterdam*, door R. KOOPMANS, Leeraar bij de vereenigde Doopsgezinde gemeente te *Amsterdam*, 1812.

oefend, hem bezig hield, als wel de zoogenoemde proefondervindelijke wijsbegeerte, meer bepaald de natuurkunde; zij wijst tevens als uit de verte de rigting aan die hij later, bijna uitsluitend, volgde. Het laatste jaar, dat hij aan de genoemde hoogeschool doorbragt, bleef echter niet zonder vrucht voor zijne theologische vorming. Zijn besluit was tot rijpheid gekomen, om de studie der godgeleerdheid tot de taak zijns levens te stellen, en hij maakte dus gebruik van de gelegenheid, om het onderwijs van den hoogleeraar P. Chevallier, waarschijnlijk over kerkhistorie en zedekunde, bij te wonen, van welke laatste wetenschap deze bijzonder veel werk maakte [1].

Na aldus zijne wijsgeerige studiën voltooid te hebben, begaf hij zich naar onze kweekschool, om, onder het geleide van Oosterbaan en mede van den remonstrantschen hoogleeraar van der Meersch, zich tot het predikambt voor te bereiden. Gelijk hij vroeger bij uitsluiting zich met wijsgeerige studiën had bezig gehouden, zoo oordeelde hij nu, dat de godgeleerdheid al zijnen tijd en al zijne krachten vorderde. En met welk een' gelukkigen uitslag hij zich hierop toelegde, dat kan zijne verhandeling bewijzen over "het onderscheidend kenmerk van de Christelijke Openbaring en haar verband, zoo met de Mozaïsche Openbaring, als met de natuurlijke Godsdienst," waarop hij, nog gedurende zijne studiejaren, den eersten zilveren eereprijs behaalde bij Teylers

---

[1] Tot bewijs kan dienen het uitgegeven *Zestal van kerkelijke redevoeringen over sommige algemeene gronden der Zedeleer*, door P. Chevallier.

Godgeleerd Genootschap; daarvan getuigen zijn antwoord op de vraag van datzelfde Genootschap over "de dwaasheid der twijfelarij en het meesterachtig beslissen in godsdienstige zaken," waarvoor, tijdens zijn verblijf te *Bolsward*, dezelfde eer hem te beurt viel, en meer kleine opstellen, tot Bijbelstudie betrekkelijk, in onderscheiden Tijdschriften geplaatst.

Meer dan dit alles bewees echter de bewerking van een "Uitlegkundig Woordenboek ter opheldering van de schriften des N. Verbonds" dat Hesselink, sedert de aanvaarding van het hoogleeraarsambt, zich met al dien ijver aan de godgeleerdheid toewijdde, dien de hooge waardigheid der wetenschap en het belang zijner kweekelingen vorderden. Hij had dat ambt naauwelijks vier jaren bekleed, toen hij deze vrucht van zijne exegetische studiën, onder den bovenstaanden titel, uitgaf (1790, 1803 tweede druk). De ongemeene helderheid van geest, waardoor hij zich onderscheidde; zijne bezadigdheid van inborst en ongeveinsde liefde tot de waarheid; zijne scherpzinnigheid in het ontleden van woorden, beteekenissen en begrippen, en zijne gemakkelijkheid om tot de bedoeling van eenen schrijver door te dringen; zijne gemeenzaamheid met den stijl en het spraakgebruik des Bijbels, gepaard aan een rijken schat van taal en historiëkennis, bij onbekrompenheid van inzigten en gematigdheid van denkwijze, dat alles maakte hem voor zulk een arbeid bijzonder geschikt. Als een man met zulke gaven uitgerust, stond hij algemeen bekend, en het is voorzeker hieraan toe te schrijven, dat P. van Hemert, destijds hoogleeraar in

de wijsbegeerte aan de kweekschool der Remonstranten, reeds vóór de uitgave van het Woordenboek, de aandacht zijner landgenooten daarop vestigde, toen hij[1] verklaarde "nog veel meer goeds te verwachten uit de pen van een' bekwaam godgeleerde in ons land, die, zoo het gerucht wil, een dergelijk Woordenboek onder handen heeft." Aan deze goede verwachtingen voldeed ook het werk reeds dadelijk, en allen die onbevooroordeeld genoeg waren, om bij het verklaren der H. Schrift niet kerkelijke leerbegrippen te raadplegen, maar eene gezonde grammatikaal-historische interpretatie, reeds door Jan Wagenaar in zijne bekende; thans te veel veronachtzaamde "Zeven Lessen over het verklaren der der H. Schrift" als de eenig ware aangewezen, te volgen, vonden hunne wenschen er grootelijks door bevredigd. Men kan over de gepastheid en nuttigheid van zulk een, in allen gevalle geleerden, arbeid voor niet-geleerden, verschillen, en daarin eene min gepaste poging zien om eene wetenschap te populariseren, die voor geen populariseren vatbaar is: de onpartijdige beoordeelaar, die den gang der godsdienstige verlichting hier te lande heeft nagegaan, zal gaarne erkennen, dat het boek veelzins gewerkt heeft ter vermeerdering en verspreiding van heldere Bijbelkennis in 't algemeen, en met name onder onze gemeenten. Het mogt in waarheid een doopsgezind boek heeten, en de schrijver mogt zich ver-

---

[1] Zie zijne verhandeling over de schikking van Jezus, naar de volksbegrippen van zijnen tijd in Teyler's *Godgeleerd Genootschap* D. XII, bl. 115, bij de loffelijke vermelding van Teller's *Wörterbuch*.

zekerd houden, dat hij de denkwijze, die in zijnen tijd onder de leden van onze kerkgemeenschap aangaande Bijbel en Christendom meest algemeen heerschend was, daarin had uitgedrukt. Van de aanvallen, die hij, wegens de uitgave van dit werk moest ondervinden, wil ik hier alleen zeggen, dat zij niet minder gestrekt hebben om de onbillijkheid van de meeste zijner bestrijders, als zijne beminnelijke nederigheid in het erkennen der gebreken van zijnen arbeid, en zijne zachtmoedigheid in het toetsen en weerleggen der vaak scherpe aanmerkingen, te doen uitkomen. Voorts dient men, bij de waardering van dit boek, den gulden regel vooral in 't oog te houden, dat men elk geschrift naar zijne dagteekening moet beoordeelen. Wilde men toch daarbij den maatstaf gebruiken, dien de tegenwoordige grammatica en lexicographie van het N. V. aan de hand geven: men zou vrij wat stof tot aanmerkingen vinden. Had het Hesselink mogen gebeuren, in plaats van Biel, Teller en Schleusner, een Winer en anderen tot leidslieden te hebben: hij zou ongetwijfeld van dat voorregt een dankbaar gebruik hebben gemaakt, tot volmaking van zijnen arbeid. De geest, waarin dit Woordenboek is geschreven, heerschte ook in zijne exegetische lessen, die hij veelal aan een' der brieven van Paulus, ook wel eens aan een der Evangeliën toewijdde; eene goede historisch-grammatikale interpretatie was steeds zijne leidsvrouw, en hij bevlijtigde zich meer, om zijne eigene opvatting helder in 't licht te stellen en met redenen te omkleeden, dan de verklaringen van anderen ter toets te brengen.

Gelijk hij als schriftuitlegger kon geacht worden den godsdienstigen geest zijner kerkgemeenschap in den tijd waarin hij leefde, uit te drukken, zoo deed hij dit mede als dogmaticus. Voor zijne lessen had hij een systeem opgesteld, dat in korte paragraphen was afgedeeld, welke hij dicteerde en daarna in uitvoerige voorlezingen ophelderde. Wel verre van dit zamenstel als afgewerkt en voltooid te beschouwen, was hij steeds bedacht, om het te veranderen en te verbeteren en getroostte hij zich nog kort vóór zijnen dood de niet geringe moeite, om het geheel om te werken. Reeds hieruit kan men opmaken, dat hij zijnen voorganger niet slaafs volgde, maar zelfstandigheid genoeg bezat om zich een' eigen' weg te banen. Dien weg betrad hij met een onwankelbaar vasthouden aan de overtuiging, dat de dogmatiek op exegese, philosophie en kritiek, als hare natuurlijke grondslagen, berust, en hij toonde zoowel in de geheele inrigting van het systeem, als bij de behandelig der afzonderlijke deelen, dat hij daaraan getrouw was. Wijders zocht hij, op voorgang van Döderlein, de geschiedenis van het ontstaan en de ontwikkeling der leerstukken (*historia dogmatum*) met zijne dogmatische lessen te verbinden, ten einde aan zijne leerlingen eenigzins de voordeelen te verschaffen, die studerenden aan eene uitgebreide stichting te beurt vallen, waar de afzonderlijke vakken der theologische wetenschap aan meer onderwijzers zijn opgedragen. Over 't geheel volgde hij den genoemden godgeleerde, die, bij zijne vrijzinnigheid, eene strenge naauwgezetheid in de keus der zoogenoemde bewijsplaatsen aan

den dag legt, veelal als zijnen leidsman, terwijl hij tevens den arbeid van andere beroemde duitsche theologen dier dagen zich ten nutte maakte. Vergelijkt men dit systeem met dat van zijnen voorganger, zoo merkt men een wezenlijken voor-uitgang op. Het kenmerkt zich door een meer eenvoudigen en natuurlijken gang, door eene naauwer verbinding der afzonderlijke deelen, door grooter beknoptheid en bepaaldheid, alsmede door een zigtbaar streven om eenheid en ronding aan het geheel bij te zetten.

Hesselink had aldus veertien jaren aan het godgeleerd onderwijs toegewijd, toen hij zijnen werkkring aanmerkelijk zag uitgebreid. De hoogleeraar van Swinden, in 't jaar 1800 tot werkzaamheden geroepen, die hem van den akademischen leerstoel verwijderden, voelde zich gedrongen, mede van de opleiding onzer studenten in de wijsbegeerte afstand te doen. Curatoren van onze kweekschool, door dezen beroemden man voorgelicht, die bekend was zoowel met den vurigen lust van Hesselink voor die wetenschap, als met diens groote bedrevenheid in dezelve, aarzelden niet, aan den kerkeraad voor te stellen, dat onderwijs mede aan hem op te dragen, en daarvoor zijn honorarium met ƒ 600 te verhoogen. Hij maakte ook geen bezwaar die taak op zich te nemen, ja hij deed zulks met blijdschap, en de uitkomst heeft bewezen, dat hij er volkomen voor berekend was. Men mag zeggen, dat deze uitbreiding van 's mans werkkring een nieuw tijdperk van zijn leven voor hem opende. De neiging van zijnen jeugdigen leeftijd voor de beoefening der wijsgeerige we-

tenschappen, die nooit was uitgebluscht, maar alleen uit tijdsgebrek niet naar eisch had kunnen werken, ontwaakte met nieuwe kracht, en openbaarde zich door vurigen ijver en onafgebroken werkzaamheid, blijkbaar in allerlei berekeningen, proefnemingen en vele voorlezingen in geleerde Maatschappijen, meestal in druk uitgegeven. En zoo viel ook hem het geluk ten deel, dat hij zijn ambt den lust van zijn leven noemen mogt. Ik mag hier vrijmoedig herhalen wat ik vroeger, bij eene zekere gelegenheid, over HESSELINK, als beoefenaar der philosophische wetenschappen, heb aangemerkt. "Zijn verlaten der hooggevierde school van LEIBNITZ en WOLF, waarin hij was opgeleid geworden, en zijne latere bestrijding van het niet minder gevierde stelsel van KANT, mogen bewijzen, hoe hij de bespiegelende wijsbegeerte behandelde, terwijl de beroemde VAN SWINDEN, indien hij nog leefde, met meer klem dan ik vermag, ten aanzien van 's mans natuurkundige onderzoekingen, de vereerende woorden gaarne zou herhalen, waarmede hij meermalen, onder andere de bekende waterweegkundige ontdekking van hem, en zijne bedenkingen tegen de theorie van FRANKLIN, over de werking der electriciteit, als heerlijke proeven van gelukkig zelfdenken en welgegronde afwijking van het eens algemeen aangenomen gevoelen gewoon was te roemen." Nooit te voren had die tak van studie dan ook zoo zeer aan ons seminarium gebloeid, als in dien tijd. Ieder kweekeling zag de ruimste gelegenheid voor zich geopend, om reeds terstond bij zijne komst, onderwijs te genieten in de mathesis, in de logica

en metaphysica, en tot aan het einde van zijnen studietijd, in de physica, zelfs in hare onderscheidene deelen. Het eene collegie werd in 't neerduitsch, het ander in 't latijn gegeven.

Dat onderwijs kenmerkte zich, gelijk trouwens alles wat HESSELINK verrigtte, door ongemeene duidelijkheid evenzeer, als door naauwkeurigheid en grondigheid. Het werd op eene wijze gegeven, die regt geschikt was, om de geestvermogens der leerlingen op te wekken en te ontwikkelen; het was voor hen eene uitnemende aanleiding tot helder denken, dat bepaalde begrippen leert vormen, en verrijkte hen met eenen schat van kundigheden, die ieder' beschaafd mensch in 't algemeen, en den verkondiger van 't Christendom in 't bijzonder, tot sieraad verstrekt. Bovendien gaf de geest van dit onderwijs te kennen, dat het gegeven werd door een' godgeleerde in den waren zin des woords, wiens kennis niet in strijd is met zijn geloof, maar door het geloof geheiligd wordt; het leidde op tot eene echt godsdienstige wereldbeschouwing, die ook daaruit bleek, dat vele van onze predikanten die het hadden mogen genieten, er behagen in vonden, de openbaring Gods in de werken der schepping voor de gemeente te behandelen en zoogenaamde natuurpreken te houden.

Men denke echter niet, dat zijn overhellende lust tot wis- en natuurkunde, in zijn geheelen aanleg gegrond, hem onvatbaar zou hebben gemaakt voor hetgeen men onder den naam van fraaije kunsten gewoon is te begrijpen. Hij was integendeel zeer ingenomen met al wat daartoe behoort, in-

zonderheid met poëzij, en zocht het gevoel en den lust daarvoor bij alle studenten op te wekken en aan te kweeken, wél overtuigd, dat geene harmonische ontwikkeling van den mensch, en geene vorming van den echten Evangeliedienaar zonder dezelve mogelijk is. Dat kan uit onderscheidene in druk verschenen verhandelingen over letterkundige onderwerpen blijken, met name uit zijne "Hollandsche dichtmaat en prosodie, toegepast op het rythmus en metrum der Ouden," die hij in 1808 in het licht gaf. Hij verloochende echter ook hier zijn bijzonderen aanleg niet. In 't waarderen van het dichterlijk talent en 't beoordeelen van deszelfs voortbrengselen, liet hij zich meer door koel verstand, dan door warme verbeelding en gevoel geleiden; getuige zijn betoog van de stelling: "dat de dichter niet geboren, maar door oefening gevormd wordt." Met strengheid toetste hij, in de beoordeeling van het schoone, alles aan den bekenden regel van den franschen kunstregter: *rien n'est beau que le vrai*, en verschoonde, in het toepassen van denzelven, ook zijne meestgeliefde dichters, een POOT, HUYGENS en VONDEL, niet, ja al wat naar overgroote sierlijkheid, gezwollenheid en valsch vernuft, zelfs in den prosastijl zweemde, vond in hem een onverbiddelijken regter.

Hetgeen ik over HESSELINK als hoogleeraar gezegd heb, zal, naar ik vertrouw, tot bewijs verstrekken, dat ik zijne vijf en twintigjarige werkzaamheid aan onze kweekschool naar waarheid een hoogst belangrijk tijdvak voor dezelve, ja voor geheel onze kerkgemeenschap, heb mogen noemen. Al meent men met grond te mogen beweren, dat

de lust voor de natuurkundige wetenschappen, vooral in de tweede helft van zijn professoraat, bij hem te groot geweest is en niet gunstig op de studie der theologie gewerkt heeft: niemand zal hem den lof onthouden, van het onderwijs der hem toevertrouwde wetenschap voor onze kweekelingen te hebben doen vooruitgaan, van hen tot grondigheid van onderzoek, tot zelfstandigheid van denken en onbekrompenheid en gematigdheid van oordeelen te hebben opgeleid. Aan hem is het voor een groot deel te danken, dat onze predikanten in hunne theologische denkwijze den gulden middelweg hebben gehouden en zich nooit hebben onderscheiden òf door strenge verkleefdheid aan het oude, omdat het zich door een zeker gezag aanbeveelt, òf door ligtvaardige ingenomenheid met het nieuwe, omdat het door zekeren verblindenden glans zich aanprijst. Het is zijn geest geweest, die op hen heeft gerust, wanneer zij, onder alle wisselingen der wetenschap, Christus hebben gepredikt als het vaste fondament, 't welk daar ligt en als de eeuwig wellende bron van alle geestelijk leven in den mensch. Zijn karakter en leven hadden eene bijzondere kracht, om zijne leerlingen aan zich te boeijen en alzoo hunne harten in liefde voor de godgeleerdheid te ontsteken. Een ieder wien het, gelijk mij, heeft mogen gebeuren, hem zijnen leermeester en vriend te noemen, zal, bij het lezen van deze regelen, niet alleen alles gaarne beamen, maar met een dankbaar gevoel erkennen, dat hij aan 's mans onderwijs en voorbeeld veel verschuldigd is voor de ontwikkeling en de verrijking van zijnen geest

zoo wel met nuttige kennis, als voor zijne christelijke vorming.

Tot de gebeurtenissen, die met den bloei en de vruchtbare werking der kweekschool in verband staan en die Hesselink nog mogt beleven, behoort de aanzienlijke vergrooting der bibliotheek. De kerkeraad der Amsterdamsche gemeente had, sedert het vestigen dier stichting, èn door aankoop èn door geschenken, den grond tot die bibliotheek gelegd, en dezelve ten gebruike gesteld van het seminarie. In 't jaar 1789 overleed de Amsterdamsche predikant, Pieter Fontein, vroeger leerling van Hemsterhuis, en later met dezen en alle philologen van zijnen leeftijd bevriend en zelf in de grieksche en latijnsche taalkennis en kritiek zeer bedreven. Hij vermaakte, bij zijnen dood, zijnen aanzienlijken boekenschat, die ten aanzien der klassieke letteren, voor zijnen tijd volledig en zeldzaam heeten mogt en bovendien de kostbaarste werken bevatte, tot de patristiek en vele andere vakken van godgeleerdheid en wijsbegeerte behoorende, aan de genoemde gemeente, om bij de reeds voorhanden boeken gevoegd te worden. Het was, wegens de bepaalde rigting der studiën van den verzamelaar, niet vreemd, dat de klassieke letterkunde in deze bibliotheek het rijkst bedacht was. Hesselink, die de zorg voor het catalogiseren op zich nam, trachtte de leemten aan te vullen en vermeerderde de boekerij met later uitgekomen werken, die tot de godgeleerdheid, meer bepaald echter tot de wijsbegeerte, betrekking hadden. In lateren tijd hebben de professoren van het seminarie er zich op toegelegd,

in dit opzigt meer voor de godgeleerdheid, alsmede voor de geschiedenis van onze kerkgemeenschap, te zorgen. De aankoop van den schat van doopsgezinde geschriften, nagelaten door wijlen den zeer ervaren geschiedkundige, M. Schagen, predikant te *Utrecht*, heeft den eersten grond gelegd tot eene afdeeling van deze boekerij, die, als eene eigenlijk theologische doopsgezinde bibliotheek, niet alleen in onze dagen hare wederga niet heeft, maar ze ook welligt nooit ergens gehad heeft. De professoren worden, als bibliothecarissen, in hunne bemoeijingen door eene edele onbekrompenheid van den kerkeraad ondersteund, gelijk zij dankbaar erkennen. Is de catalogus, waaraan ijverig gewerkt wordt, eens gedrukt en verkrijgbaar gesteld, zoo zal men zien, dat er ook in dit opzigt voor de behoeften van onze hoogleeraren en studenten op eene allezins voortreffelijke wijze gezorgd is en nog steeds gezorgd wordt.

Men zou, na het gezegde over den gunstigen gang van het godgeleerd onderwijs bij ons, moeten verwachten, dat het gebrek aan leeraren voor onze gemeenten, 'twelk vroeger zoo smartelijk gevoeld werd, nu zou hebben opgehouden, te meer als men in aanmerking neemt, dat ook andere gemeenten, b. v. die van *Haarlem*, *Sneek*, enz. door het stichten van beurzen en alumniaten, zich die zaak hadden aangetrokken. Echter werd deze verwachting niet vervuld; het bleek ook nu, dat de bloei van koophandel en zeevaart de oorzaak was van de kwijning der theologische studiën. In 't jaar 1789 was de schaarschheid van jongelingen, die zich aan het predik-

ambt toewijdden, zoo groot, dat de kerkeraad, op voorstel van Hesselink, goedvond, een' brief aan "de Doopsgezinde Societeit van *Friesland* en *Groningen*, hare vergadering houdende te *Leeuwarden*," te zenden, bevattende eene opwekking en aanmoediging van ouders, om hunne zonen, bij geschiktheid en lust voor de studie der theologie, daartoe op te leiden. Die kerkeraad herhaalde dezen maatregel in 't jaar 1796, toen de heer L. T. de Vogel, bij zijn leven lid der Amsterdamsche gemeente, door eene erfstelling de belangen der kweekschool aanmerkelijk bevorderd had. Hij zond, met het genoemde oogmerk. een' tweeden brief aan de onderscheiden doopsgezinde gemeenten en verzocht, bij voorlezing van den predikstoel, daarvan algemeene kennis te geven. Daar deze brief gunstig gewerkt heeft op den staat der kweekschool en tevens eenige opgaven behelst van de vereischten, die destijds in een aankomenden student verlangd werden, en die, gelijk ons later zal blijken, in onzen tijd veranderd en gewijzigd zijn, zoo acht ik het noch ongepast, noch onbelangrijk, hem hier woordelijk in te lasschen. Hij was van den navolgenden inhoud:

Aan leeraren en opzieners der doopsgezinde gemeente te .....

Geëerde Vrienden en Broeders!

Daar het oogmerk, bij de oprigting van ons kweekschool in den jare 1735 geweest is, om

niet alleen onze gemeente, maar ook andere gemeenten der Doopsgezinde Societeit, van bekwame leeraars te voorzien, hebben wij ook altijd getracht, dat het doelwit dezer heilzame stichting zoo veel mogelijk bereikt wierd. Ook hebben Opzieners en Bestuurders van dit ons kweekschool het genoegen gehad, dat de daartoe aangewende kosten en moeite van gewenschte uitwerking geweest zijn, zoodat het aantal van gemeenten, waarin de dienst door leeraars, uit dit kweekschool voortgekomen, verrigt wordt, door den tijd vermeerderd, en tegenwoordig vrij aanmerkelijk is geworden. Maar dit vereischt ook een geëvenredigd grooter aantal van jongelingen, die zich daartoe wenschen bekwaam te maken. De ondervinding van eenige jaren herwaarts heeft echter geleerd, dat er weiniger dan voorheen, door hunne ouders of voogden tot den predikdienst worden opgeleid. Waardoor reeds bij een en andere gemeente het leeraarambt is onvervuld gebleven, hetgeen eerlang het geval met meerdere gemeenten zal moeten worden. Uit al hetwelk noodzakelijk verval in de instandhouding van onze Doopsgezinde Societeit zal voortvloeijen.

Deze toestand van zaken is ons wel van dat belang voorgekomen, dat wij van onzen kant niet in gebreke hebben willen zijn, om hierin te voorzien, en zoo veel ons doenlijk is, onder den goddelijken zegen, den bloei en opwas van het Doopsgezinde ligchaam te helpen bevorderen.

Ter bereiking van gemelde heilzame oogmerken, hebben wij dienstig geacht, het volgende onder de opmerking van u te brengen. Sedert

vele jaren heeft men, ter bevordering van den aankweek tot het predikambt, reeds bij ons schikkingen gemaakt, om dezulken, welke het doen van de daartoe vereischte uitgaven te zeer mogt bezwaren, hierin gratieuselijk te gemoet te komen, door deze een jaarlijkschen onderstand van *f* 250 aan te bieden, mits het getal van acht persoonen niet te boven gaande. Doch door eene gunstige schikking van den heer LEONARD THOMAS DE VOGEL, in den jare 1794 overleden, is deze onderstand vermeerderd met *f* 200, zoodat gemelde jongelingen van den tijd, dat zij, na behoorlijk onderzoek in de Latijnsche en in de beginselen der Grieksche taal, tot studenten bij ons worden aangenomen, voortaan, onder gemelde voorwaarde, kunnen genieten eenen jaarlijkschen onderstand van *f* 450, zijnde voorts door diezelfde gunstige schikking het jaarlijksch tractement voor de proponenten bij onze gemeente op *f* 500 bepaald, tenzij onverhoopt, door de tegenwoordige omstandigheden alle de interessen uit gemelde schikking voortkomende, niet betaald wierden, en men dus genoodzaakt zou zijn zich naauwer te beperken.

Alle welke schikkingen ons zoodanig voorkomen, dat het ons ten hoogste zou verwonderen, indien minvermogende ouders, of voogden van minvermogende pupillen, hierdoor niet wierden opgewekt, om zulke jongelingen, welke blijken geven van lust en goede geschiktheid tot letteroefeningen, tot het predikambt in eene Doopsgezinde gemeente op te leiden.

Niet gaarne echter zagen wij, dat deze nieuwe schikkingen aanleiding gaven, dat jongelingen,

welke wegens geaardheid of neiging weinig geschiktheid tot den predikdienst hebben, daartoe wierden opgeleid. Weshalve wij ten sterkste verzoeken en recommanderen, dat zij, die daarover eenig bestuur hebben, vooral gelieven toe te zien op goeden aanleg en lust tot studie. In hen die zich bij ons aandienen, verlangen wij genoegzame bedrevenheid in bovengemelde talen, om met vrucht de lessen in taalkunde en wijsbegeerte bij hoogleeraren van het Doorluchtig School dezer stad (waartoe ook de kerkeraad onzer gemeente de vereischte schikking gemaakt heeft) en vervolgens de theologische lessen, te kunnen bijwonen.

Op vele plaatsen ontbreekt de gelegenheid, om op openbare scholen onderwijs te ontvangen in de Latijnsche en Grieksche talen. Doch op vele plaatsen zou dit onderwijs kunnen verkregen worden bij eenen doopsgezinden, of, bij gebreke van dien, bij eenen gereformeerden leeraar, indien deze zich daartoe bereidwillig betoonde, in welk geval wij aan de desbegeerige ouders daartoe aanbieden 's jaars *f* 50, mits zoodanige jongelingen ons vooraf persoonlijk, of door voldoende getuigenissen, bekend worden.

Wij verzoeken, dat gij den inhoud dezes, welken wij aan een groot aantal van Doopsgezinde gemeenten hebben afgezonden, aan uwe gemeente jaarlijks gelieft bekend te maken en daarbij zulke aanmoedigingen te voegen, als gij zult goedvinden.

Zoo er zich eenige voorwerpen opdoen, verzoeken wij, daarvan terstond berigt te mogen ontvangen.

Voorts u Gode en Zijner genade aanbevelende, blijven wij, na vriendelijke groete,

UE. goede Vrienden en Broeders in Jezus Cristus.

Gecommitteerden der Doopsgezinde gemeente, hare vergadering houdende bij het Lam en den Toren, tot den aankweek van leeraren.

Amsterdam,
Januarij 1796.

En uit aller naam

G. Hesselink.

Terwijl Hesselink aldus voortging, met wakkerheid de belangen der instelling te behartigen, aan welker hoofd hij stond, moest hij de tijden beleven, die haar, even als zoo vele andere nuttige stichtingen, den ondergang dreigden. De noodlottige gevolgen der inlijving van ons Land in het toenmalige fransche keizerrijk bragten ook een zoo gevoeligen slag toe aan de geldmiddelen der kweekschool, dat de kerkeraad der Amsterdamsche gemeente zich genoodzaakt vond, de hulp van alle doopsgezinde gemeenten in te roepen, om het geschokte gebouw te schragen en voor instorten te beveiligen. Deze treurige gebeurtenissen hadden echter tevens dit goede, dat zij de aanleiding werden, om iets tot stand te brengen hetgeen men, bij de oprigting der kweekschool, vruchteloos gepoogd had te bewerken, de vereeniging namelijk van alle gemeenten, behoudens hare zelfstandigheid, tot één ligchaam,

ter bevordering van hare gemeenschappelijke belangen. Dat was destijds niet langer eene onmogelijkheid. De dogmatische verschillen onder de nederlandsche Doopsgezinden hadden, als redenen van afzondering en scheiding, opgehouden te bestaan. De zamensmelting der twee grootste afzonderlijke gemeenten, die van *de Zon*, en *bij het Lam* te *Amsterdam*, tot ééne "vereenigde doopsgezinde gemeente," in 1800 zoo gelukkig tot stand gebragt, had den geest van hartelijke verbroedering over alle gemeenten verspreid, en krachtig voorbereid en bevorderd wat de staat van zaken later dringend eischte. In 't jaar 1811 werd dat schoone werk begonnen, en eer het jaar verloopen was, stond het voltooid dáár, als een vereerend teeken van de broederlijke gezindheid der Doopsgezinden hier te lande, versierd met den veelbeteekenenden naam van "Algemeene Doopsgezinde Societeit ter bevordering van de predikdienst," en werkende door twee middelen ter bereiking van dit doel, t. w. de ondersteuning van minvermogende gemeenten voor de predikdienst, en de onderhouding van de kweekschool ter opleiding van leeraren. Hesselink had in het tot stand brengen van deze goede zaak veel te danken aan de medewerking van mannen, die zich omtrent onze doopsgezinde belangen groote verdiensten hebben verworven. Zulke mannen waren Ds. Willem de Vos, Ds. Rinse Koopmans, Jan Ananias Willink, Hendrik van Beeck Vollenhoven en Walrave van Heukelom, van *Amsterdam*, Ds. A. de Vries en Adriaan Loosjes Pz., van *Haarlem*, Ds. Jan Brouwer, van *Leeuwarden*, Freerk Dirks Fontein, van *Harlin-*

gen, Cornelis de Vries, van *Zaandam* OZ. en anderen; hij was 't, van wien alles uitging. Hij maakte de voorbereidende schikkingen, leidde de onderhandelingen tusschen den Amsterdamschen kerkeraad en de gecommitteerden uit andere gemeenten, ontwierp de eerste reglementen voor societeit en kweekschool, voerde de uitgebreide briefwisseling, en nam alle die bemoeijingen op zich, welke met het vestigen van eene geheel nieuwe inrigting van zelf verbonden zijn. Het zien van de gezegende werking, welke deze pogingen reeds aanvankelijk hadden en nog meer voor het vervolg beloofden, was de laatste lichtstraal, dien God, in den loop der wereldsche dingen, op zijn levenspad deed vallen, dat tegen het einde door menige huisselijke ramp verdonkerd werd. Hij ontsliep den 7den November van 't jaar 1811, in den ouderdom van 56 jaren.

Die nieuwe regeling van onze kerkelijke belangen had een' gewigtigen invloed op de kweekschool. De Amsterdamsche gemeente had haar ruim vijf en zeventig jaren lang met eene onbekrompenheid in stand gehouden, waardoor zij alle gemeenten ten duurste aan zich verpligt had. Zij gaf haar nu, als een algemeen eigendom, aan de zorg van de geheele kerkgemeenschap over, met de toezegging nogtans van eene voortdurende ondersteuning, die ook nu nog hare voorname kracht uitmaakt. De inrigting zelve onderging echter hierdoor eene belangrijke verandering; zij kan althans gezegd worden na dien tijd meer genaderd te zijn tot het denkbeeld eener school van hooger onderwijs, in den tegenwoordigen zin des woords. Misschien zou dit,

als eene schoone vrucht van onzen leeftijd, toch tot rijpheid gekomen zijn, al ware de kweekschool op den duur onder het toezigt van den kerkeraad der Amsterdamsche gemeente gebleven: het valt echter niet te loochenen, dat de gemelde verandering hare inrigting en werking voor het gevaar van eenzijdigheid heeft beveiligd door haar op een meer vrij en onzijdig standpunt te stellen. Alle gemeenten zagen nu de gelegenheid voor zich geopend, om aan de leiding van de studiën onzer aankomende predikanten deel te verkrijgen. Het vroeger Collegie van "Gecommitteerden tot den aankweek" bleef bestaan, wat de zaak aangaat; maar de leden, ten getale van twaalf, nu den naam van "Curatoren" dragende, werden uit de twintig Bestuurders der Societeit, d. i. uit de afgevaardigden van onderscheidene gemeenten benoemd. Op hen rusten nagenoeg dezelfde verpligtingen, die aan de vroegere Gecommitteerden waren opgelegd; hunne betrekking tot het Societeits-Bestuur is ook in veel opzigten gelijk aan die, waarin de eerstgenoemden tot den Amsterdamschen Kerkeraad stonden, echter met dit onderscheid, dat zij, even als de hoogleeraren, tevens leden zijn van het Societeits-Bestuur. De ondervinding heeft het groote nut der gemaakte wijziging in het bestuur der kweekschool bewezen. De wisseling van denkbeelden over de belangen onzer kweekelingen door verschillende, geheel vrije en onafhankelijke personen heeft den blik verruimd en aan den aard en omvang van het onderwijs de meeste onbekrompenheid bijgezet.

Het lag in den aard der zaak, dat de heilzame

gevolgen van deze zoo lang gewenschte verandering zich eerst van lieverlede, en in 't vervolg van tijd, openbaarden. De Algemeene Doopsgezinde Societeit was wel opgerigt, maar de verzekering van haar uitwendig bestaan vorderde in 't eerst zoo veel zorg en overleg, dat men nog niet om inwendige veranderingen dacht en te dezen aanzien voorshands alles bij het bestaande liet. De behoeften der studenten, die bij het begin van het ingetreden akademie-jaar, van onderwijs en leiding waren beroofd geworden, eischten in de eerste plaats voorziening. Men riep daartoe de hulp in van een' der Societeits-Bestuurders, Reinier Koopmans, destijds predikant bij de Amsterdamsche gemeente, en men was gelukkig genoeg van hem de toezegging te verkrijgen, dat hij, met gebruik der collegie-papieren van den overleden hoogleeraar, de pas aangevangen theologische lessen zou voortzetten en daarbij "den trant van Hesselink zoo veel mogelijk zou volgen", terwijl men besloot de wijsgeerige wederom aan prof. van Swinden op te dragen.

Na deze schikkingen werd, volgens het reglement der societeit, een dubbeltal vertegenwoordigers der gemeenten zamengeroepen, om in de ontstane vacature van het professoraat te voorzien. Deze hielden den 24sten Junij 1812 eene vergadering, waarin zij Koopmans tot hoogleeraar benoemden. Die benoeming, door een' ieder verwacht en als vooruitgezien, droeg met regt de algemeene goedkeuring weg. De naam van Hesselink was in een zoo gezegend aandenken, dat men niets liever wenschte, dan dat het theologisch onderwijs in zijnen geest mogt worden voortgezet. En wie was

daartoe beter geschikt, dan zijn genoemde dankbare leerling en vertrouwde vriend, die, hoewel mede onderwezen door de remonstrantsche professoren VAN HEMERT en KONIJNENBURG, zich geheel naar hem gevormd had, voor zoo veel met zijne individualiteit bestaanbaar was, en dezelfde theologische rigting volgde. Dit kon onder andere blijken uit zijne, door TEYLER's godgeleerd genootschap met goud bekroonde prijsverhandeling, aanwijzende "de overeenstemming van den dood van CHRISTUS met de zoenofferanden onder het O. Verbond." KOOPMANS toonde zich ook terstond bereid aan de vereerende roeping gehoor te geven, doch de toenmalige toestand van het vaderland gebood hem als huisvader voorzigtigheid in het verbreken van zijne betrekking tot de Amsterdamsche gemeente. Dit maakte allerlei schikkingen voor eene onzekere toekomst noodig, terwijl de burgerlijke organisatie aan de formele aanneming van het beroep allerlei bezwaren in den weg legde. De keizerlijke goedkeuring werd daartoe gevorderd en de pogingen ter verkrijging van dezelve leidden tot allerlei omslagtige en moeijelijke onderhandelingen met de gestelde autoriteiten. Men wachtte één geheel jaar vergeefs op die goedkeuring; totdat de gezegende staatsomwenteling in 't laatst van 1813 alle verpligting om er langer op te wachten, ophief. Het was dan ook eerst in 't jaar 1814, dat KOOPMANS van de pligten ontslagen werd, die nog steeds op hem waren blijven rusten als predikant der Amsterdamsche gemeente, en dat hij het hem opgedragen ambt van hoogleeraar aan het seminarium der societeit, in waarheid kon aannemen. Hij aanvaardde het den 8sten Julij met eene rede-

voering: "*Ter handhaving van het goddelijk gezag der geopenbaarde leer tegen dezulken die, terwijl zij de menschelijke rede, de voortreffelijkheid van het Evangelie, alsmede de wijsheid en het karakter van* JEZUS CHRISTUS *door hunne lofspraken verheffen, het goddelijk gezag der openbaring, en inzonderheid dat van* JEZUS CHRISTUS *omverre werpen.* (*pro tuenda doctrinae revelatae auctoritate divina adversus eos, qui, dum rationem humanam, doctrinaeque evangelicae praestantiam, et Jesu Christi sapientiam moresque laudibus extollunt, ipsam revelationem, atque inprimis Jesu Christi auctoritatem divinam subvertunt*).

Deze intreê-oratie kan bevestigen, dat ik over KOOPMANS, met betrekking tot HESSELINK, mogt spreken, gelijk ik gedaan heb. Echter ziet men uit het onderwerp, door den eerstgenoemde in zijne oratie behandeld, dat men in zijnen tijd onder ons van den rationalistischen geest der theologie in *Duitschland* meer kennis nam en dien bestreed. Men begon meer het vorige terrein te verlaten, en naderde meer het theologische land bij uitstek. Dat KOOPMANS echter, zelfs bij deze verandering van rigting, zich als een getrouw navolger van HESSELINK bleef betoonen, kan nog meer blijken, als men de wijze nagaat, waarop hij zijn theologisch onderwijs inrigtte. De mannen, die toen aan het hoofd der societeit geplaatst waren, begrepen teregt, dat de instructie voor een' hoogleeraar aan de kweekschool, die in 't jaar 1735 ontworpen en altoos onveranderd gebleven was, in 1812 niet langer kon gelden. Zij ontwierpen dan ook eene nieuwe, waarin de leemten der vorige door zoodanige vakken der theologische wetenschap

werden aangevuld, als de behoeften der tijden vereischten, zoo als kerkhistorie, inleiding in de schriften des O. en N. Verbonds, theoretische en praktikale predikkunde, het herderlijk ambt en de geschiedenis der nederlandsche Doopsgezinden, alles bij afwisseling te houden. De provisionele waarneming van het hoogleeraarambt op den gewonen voet, die twee volle jaren duurde, had echter aan den eens gevolgden gang van dat onderwijs reeds zoo veel vastheid gegeven, dat het moeijelijk viel er van af te wijken, en een geheel nieuwen weg in te slaan. Het is waarschijnlijk ook daaruit te verklaren, dat men op het behandelen der nieuwe vakken niet bleef aandringen, en evenmin Koopmans verpligtte een nieuw zamenstel voor zijne dogmatische lessen te vervaardigen. Men nam genoegen met zijn voorstel, om tot grondslag van die lessen te gebruiken het compendium van wijlen zijnen leermeester, en dit door uitvoerige voorlezingen daarover op te helderen, met bijvoeging van een collegie over de uitlegging van het N. V. en van praktisch homiletische oefeningen, terwijl hij zijn vast voornemen en zijne hoop uitdrukte "om meer te doen, zoo hem gezondheid en kracht verleend werden." En de waardige man heeft inderdaad in zijnen post meer gedaan, dan waartoe hij zich verbonden had. Hij trachtte door zijne voorlezingen niet alleen aan te vullen wat in het zamenstel van Hesselink ontbrak, maar hij zocht de studenten ook bekend te maken met hetgeen zijn leeftijd, vooral in *Duitschland*, ter verrijking der theologische wetenschap opleverde, en hen tot kundige en onbekrompen uitleggers der h. schriften te vormen. Geene moeite was hem

te groot, als hij de belangen zijner kweekelingen kon bevorderen; men kon van hem zeggen, dat hij voor zijnen post leefde en de pligten daaraan verbonden, met eene naauwgezetheid vervulde, welke alleen in ware godsdienstigheid haren wortel vindt en daaruit hare kracht ontleent. Ieder student vond, reeds bij zijne komst aan de kweekschool, in hem eenen leidsman op de baan der letteren, en genoot het voorregt, om in opzettelijk daartoe afgezonderde avonduren, in de voorbereidende wetenschappen verder te vorderen. Ik mag te dezen aanzien herhalen wat ik gezegd heb in eene "*lijkrede*," die tegelijk met eene "*redevoering*" ter gedachtenis van hem, door den vriend zijner jongelingsjaren, den heer Mr. JERONIMO DE VRIES, is uitgegeven [1]. "Hij wilde voor zijne kweekelingen niet enkel een leidsman zijn op de baan der letteren, maar een vaderlijke raadgever en vriend; hij zocht hen niet alleen tot kundige en onbekrompen godgeleerden, maar tot ijverige en ootmoedige verkondigers des Evangelies te vormen; hij behandelde en beschouwde hen als zijn gezin, als zijn eigene kinderen, wier welzijn hem innig ter harte ging, voor wie hij zijne beste oogenblikken besteedde, zijne edelste krachten opofferde, en voor wie hij veel meer was en deed, dan waartoe zijn post hem verpligtte; en hoe wijs en welmeenend zijne raadgevingen, hoe ernstig en liefderijk zijne vermaningen waren, dat mogen zij getuigen, die ze hebben opgevolgd, en zijn aandenken, als dat van hun' trouwsten vriend, in

[1] Hulde aan RINSE KOOPMANS, door SAMUEL MULLER en JERONIMO DE VRIES. Te *Amsterdam*, bij P. MEIJER WARNARS, 1827.

een dankbaar hart hebben bewaard." Hoezeer hij als godgeleerde, wijsgeer en letterkundige hiertoe in staat was, dat heeft hij onder anderen bewezen door zijne in 't licht gegeven "Redevoeringen en Verhandelingen (Twee Deelen, te *Amsterdam*, bij de Wed. G. WARNARS EN ZOON, 1819), en door eenige latijnsche commentatiën, opgenomen in de werken der Derde Klasse van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut, waarvan hij lid was. Zijn vriend DE VRIES heeft die geschriften in de genoemde redevoering opgenoemd en beoordeeld, in verband met zijne roeping als onderwijzer van aankomende godgeleerden. De woorden waarmede hij hem in deze laatste hoedanigheid teekent, mogen mijne schets der werkzaamheid van hem, als hoogleeraar van onze kweekschool, besluiten. "Meer toegevend, meer schikkelijk, meer buigzaam, en als in het midden tusschen de gevoelens van HESSELINK en anderen, was KOOPMANS. Hij was, ja, als deze, een helder en levendig verdediger der waarheid, maar mistrouwde meer zich zelven, was huiveriger in het bepalen, en schoon hij zijne overtuiging met warmte vasthield, met klem en taal van rede begeleidde; zoo beminde hij toch bescheidenheid met anderen daarover te redetwisten, hunne gevoelens uit te lokken, zoo veel mogelijk toe te geven, verband te zoeken tusschen zich en anderen, of liever tusschen op zich zelve goede en ware, maar schijnbaar tegenstrijdige gevoelens. Zijne spreuk was: (μηδὲν ἄγαν) *niets buiten mate*; en dit vasthoudende, zocht hij, ook in godgeleerde geschillen, dat midden van overeenstemming, hetwelk zoo geheel met zijn doel, ziel en wezen in één vloeide. Hij behoorde in den eigenlijken zin tot diegenen, welke men *Eklektici*

gewoon is te noemen; dat is tot hen, die aan geene school of stelsel verbonden, uit al wat hun voorkomt, het beste kiezen en volgen. Uit dit standpunt der vrijheid en liefde, zag hij alles rondom zich. Zoo las hij, zoo beoordeelde hij alles, en mistrouwde niemand meer dan zich zelven. Dit bragt hem echter niet tot onvastheid of gebrek aan eenheid in zijne denkbeelden; neen, KOOPMANS was gelijk aan zich zelven; vast in leer en beginselen; zuiver en regelmatig in zijne gevoelens. Zoo gaf KOOPMANS bij de meer en meer zich ontwikkelende twisten over de verklaring der Heilige Schrift, noch aan redekundige, noch aan wijsgeerige, noch aan bovennatuurkundige, noch aan zinnebeeldige, noch aan letterlijke of louter dorre taalkundige uitlegging eenige voorkeur; omdat alle afzonderlijk aan de ware meening geweld aandeden; omdat men alsdan gewoon was den zin te lokken of te wringen uit te voren opgevatte denkbeelden; "dat," zeide hij, "was niet eerlijk, daaraan ontbrak de warmte, het licht en de waarheid." Taal en beeld, rede, wijsbegeerte, menschelijke wetenschap, alles moest zich volgens hem oplossen in dat geheel van geopenbaarde wijsheid en liefde, hetgeen de Heilige Schriften verbindt en kenmerkt. Daarom ontwikkelde hij voor zijne leerlingen, met edele onpartijdigheid de gevoelens van anderen; gaf voor- en tegengronden even naauwkeurig op, waarschuwde hen, om in de woorden van geenen meester te zweren, wèl te wikken, niet te kiezen dan nadat alles regt critisch, op de oude Hollandsche ernstfeste wijze, met eene geleerdheid en gematigdheid, als dat, aan welker hoofd eens [illegible] voor stond, onderzocht was; dan mogt men eerst oor-

deelen, nooit veroordeelen. Hij waarschuwde hen inzonderheid voor ligtvaardigheid, veel omhaling, overspanning, en had daarom minder op met de meeste Duitsche schriften, waarvan hij de beste las, zonder den ganschen stroom van zoo veel en zoo velerlei te kunnen of te willen verzwelgen."

De dubbele last, dien Koopmans, na het overlijden van zijnen voorganger op zich genomen en twee jaren getorscht had, bleek voor zijn ligchamelijk gestel, bovendien niet sterk, te zwaar te zijn, en de naauwgezette vervulling zijner ambtsbezigheden ondermijnde hetzelve nog meer in 't vervolg van tijd. Hij werd vóór zijne jaren oud en bezweek reeds den 26sten September 1826, in den ouderdom van 56 jaren, afgeleefd naar het uitwendige, maar nog bezield van vurige liefde voor al wat waar en goed is, en hartelijk betreurd door allen die hem hadden gekend. Met zijnen dood onderging het onderwijs aan de kweekschool eene gewigtige verandering en verkreeg het meerderen omvang.

Reeds in 't jaar 1819 hadden Curatoren begrepen, voor onze studenten de gelegenheid te moeten openen tot het bijwonen der voortreffelijke lessen over patristiek, kerkhistorie en exegese des N. Verbonds van prof. van Hengel, destijds aan de Doorluchtige School van *Amsterdam* verbonden. Koopmans zelf noemde deze schikking, in het Verslag der societeit van dat jaar, te regt "een nieuw bewijs dier liefde en verdraagzaamheid, welke zich zoo gelukkig onder de voorgangers en leden der verschillende christelijke genootschappen gevestigd hebben. "Nooit," voegde hij er bij, "verzuimden wij, onze kweekelingen bekend te maken met de

werken van beroemde godgeleerden in of buiten ons Vaderland, tot welk een genootschap onder de Christenen zij ook behooren. Door dezen geest des vrijen onderzoeks gedreven, zullen wij steeds bedacht zijn, hun gelegenheid te geven, om ook hun voordeel te doen met de lessen dier mannen, welke, gelijk een VAN HEREEL en andere zijner ambtgenooten, der kerk en der geleerde wereld tot nut en sieraad strekken."

Curatoren hebben ook aan deze verzekering voldaan, inzonderheid na het overlijden van KOOPMANS. De gewone akademische cursus was bij die treurige gebeurtenis nog niet geopend. Daardoor viel het gemakkelijk, zoodanige schikkingen te maken, die het onderwijs in geregelden gang hielden, totdat er in de ontstane vacature wederom zou zijn voorzien. Hiertoe behoorde in de eerste plaats de bepaling, dat niet alleen enkele, maar dat alle onze theologische studenten de lessen van den genoemden hoogleeraar aan het Athenëum zouden bijwonen, en mede aan zijne dogmatische collegies zouden deelnemen. Bovendien deed men aan mij het vereerend voorstel, om het dogmatisch onderwijs van KOOPMANS, naar mijn inzigt, voort te zetten, waartoe mij de schriftelijke opstellen van hem heusschelijk door diens kinderen ten gebruike werden verleend, en voorts onze kweekelingen in hunne praktische vorming naar hunne behoeften behulpzaam te zijn. Belangstelling in het welzijn van onze stichting overwon de bezwaren die ik daartegen had; ik nam de taak op mij en mogt er onafgebroken aan arbeiden, tot aan het einde van het akademie-jaar, in Junij 1827.

Nadat men aldus voor den geregelden gang van

het onderwijs in zoo ver gezorgd had, dat men het houden der Dubbele Vergadering, ter vervulling der vacature kon afwachten, hield men zich bezig met het herzien der instructie voor den te beroepen hoogleeraar. De hoofdzakelijke veranderingen, welke, als tot mijn oogmerk betrekkelijk, hier eenige vermelding verdienen, betreffen de meerdere uitgebreidheid, die men aan het onderwijs gaf. Eigenlijk werden er geene nieuwe vakken bijgevoegd, dan die vroeger, na het overlijden van Hesselink, waren opgenoemd (zie bl. 146); maar alles verkreeg bij de nieuwe redactie meerder klaarheid en vastheid. Zoo bepaalde men, dat de man, aan wien de opleiding van onze studenten zou worden toevertrouwd, voor zijne dogmatische lessen een eigen zamenstel zou moeten vervaardigen; ten zij hij mogt verkiezen, zich daartoe van een in druk uitgegeven compendium te bedienen, hetgeen men echter, om ligt verklaarbare redenen, minder wenschelijk oordeelde. Ook meende men te moeten aandringen op het houden van lessen over de kenmerkende gevoelens en de geschiedenis der nederlandsche Doopsgezinden, als bijzonder geschikt voor de kennis van den eigenaardigen geest onzer kerkgemeenschap en de instandhouding van dezelve. Deze specialiteit der algemeene kerkgeschiedenis, hoe belangrijk voor ons, was onder die van 't *Lam*, uit hoofde van hunne meer wijsgeerige en vrijzinnige rigting, nooit in achting geweest, ja het blijkt niet, dat men er ooit aan gedacht heeft, haar in het onderwijs aan onze kweekschool op te nemen. Alleen die van *de Zon* hadden, als meer getrouwe *Mennonieten*, er werk van gemaakt; gelijk blijkt uit de schriften van Schijn, Maatschoen;

Schagen en anderen. Men wenschte het eenzijdige van die lamistische rigting door het genoemde onderwijs tegen te gaan, terwijl men van den man, aan wien het zou worden opgedragen, meende te mogen vertrouwen, dat hij daardoor geen voedsel zou geven aan een sektengeest, waarvan men afkeerig was. En men heeft zich in die goede verwachtingen niet bedrogen gezien. Vele belangrijke bijzonderheden uit onze geschiedenis zijn van toen af door onze kweekelingen in latijnsche of nederduitsche proeven behandeld, die wel zouden verdienen het licht te zien, en de geschriften van Cramer, Blaupot ten Cate en Gorter kunnen tot verblijdende bewijzen verstrekken, dat althans na dien tijd de studie van die geschiedenis meer beoefenaars onder ons gevonden heeft. Voorts uitte men bijkans algemeen den wensch, dat er voor het behoud van 't latijn bij het theologisch onderwijs mogt gezorgd worden.

Dat onderwijs had intusschen door deze bepalingen eene zoo groote uitgebreidheid verkregen, dat het de krachten van éénen man te boven ging. Niets was derhalve meer natuurlijk, dan dat men terugkeerde tot het voorstel, reeds in 't jaar 1785, ofschoon met eene andere bedoeling, gedaan (zie bl. 111), om in plaats van éénen, twee hoogleeraren te benoemen. Het is van algemeene bekendheid, dat en hoe dit voorstel werd aangenomen, en in 't jaar 1827 door de verkiezing van mij, tegen mijne verwachting, ja tegen mijnen wensch, en van wijlen mijnen ambtgenoot, professor W. Cnoop Koopmans, zijn beslag verkreeg. De benoeming van dezen laatsten kon niemand bevreemden, die wist, hoe hij, gedurende zijn ganschen

studietijd, door de uitstekendste gaven van geest en hart, zich had onderscheiden, en die de voortreffelijke proeve van zijne geleerdheid en scherpzinnigheid kende, welke hij reeds op negentienjarigen leeftijd geleverd had [1]. De werkzaamheden werden bij die gelegenheid derwijze verdeeld, dat de dogmatiek, de geheele praktische theologie en de geschiedenis der nederlandsche Doopsgezinden aan mij, als oudste en eerstbenoemde, ten deel vielen, terwijl KOOPMANS de exegese van het N. V., de christelijke zedekunde, de algemeene kerkhistorie en disputeer-oefeningen op zich nam, waarbij hij later, uit eigen beweging, kritiek van het N. V. en patristiek gevoegd heeft. En om de gelegenheid van studie voor onze kweekelingen nog ruimer te maken, voegde men hierbij de bepaling, dat zij, voor zoo veel hun tijd het gedoogde en hunne behoeften het vorderden, de lessen der theologische professoren, zoowel aan het Athenëum, als aan de seminariën der Remonstranten en Lutherschen zouden bijwonen.

Een ander punt, dat al spoedig de aandacht van Bestuurders der Societeit bezig hield, betrof het herzien van het reglement voor de kweekschool. Hetgeen hieromtrent voor mijn tegenwoordig oogmerk valt mede te deelen, komt hoofdzakelijk neêr op het navolgende.

Bij de beraadslagingen over de opleiding onzer studenten, gingen Bestuurders der Societeit uit van het algemeene beginsel, dat wij te dezen aanzien ons behooren te houden aan de verordeningen, door 's Lands Regering voor de studie der theologie aan de hoogescholen vastgesteld. Ofschoon vrij en

---

[1] *Disputatio historico-critica de Sardanapalo*, 1819.

onafhankelijk in het regelen onzer kerkelijke zaken, rekenden zij zich hiertoe wel niet verpligt; maar voelden zich, uit betamelijken eerbied voor de gestelde Magt, er toe bewogen. Men meende den Staat als 't ware een' waarborg te geven voor het getrouw nakomen van zijne bepalingen op het hooger onderwijs van onzen kant. Daarom bleef men ook bij de vroeger bestaande gewoonte, om den geheelen studietijd op vijf jaren te stellen, waarvan de twee eerste aan de voorbereidende studiën, zoo als letteren, mathesis, physica en logica moesten worden besteed, terwijl de drie laatste bij uitsluiting aan de theologische wetenschap zouden zijn toegewijd. Van de verpligting tot het bijwonen der voorbereidende lessen onthief men alleen degenen, die zich den akademischen graad van candidaat in de letteren *ex professo* hadden verworven. Voorts verbond men de aanneming tot student aan een naauwgezet mondeling en schriftelijk onderzoek, zoowel naar in- en uitwendige geschiktheid voor de Evangeliebediening, als naar bekwaamheid in oude en moderne talen, mathesis, algemeene en vaderlandsche geschiedenis, en bij het dingen naar een alumniaat, aan een vergelijkend examen. Men verpligtte de studenten tot een jaarlijks af te leggen examen in al de behandelde vakken, aan het einde van den cursus; men stelde voor den graad van candidaat in de theologie een peremtoir exegetisch examen vast in het O. en N. V. en in de predikkunde, voor eene vergadering van Curatoren, en voor de aanstelling tot proponent der societeit een laatst examen in de natuurlijke godgeleerdheid, apologetiek en dogmatiek, moraal en kerkhistorie, voor de jaarlijksche Algemeene Vergadering van Bestuurders,

waarbij de laatste van de zes verpligte proefpreken moest worden uitgesproken. Voor dit examen, waarvan de aanstelling tot "proponent der Algemeene Doopsgezinde Societeit", op eene bepaalde instructie, afhangt, liet men de vroeger bestaande verpligting van kracht, om eene uitvoerige, òf in 't latijn, òf in 't nederduitsch geschreven, dissertatie over een belangrijk theologisch onderwerp, als proeve van bekwaamheid, ter beoordeeling in te leveren. Aan professoren liet men over, alle hunne collegiën voor de theologische studenten, zoowel van het Athenëum, als van de Seminariën, gratis open te stellen. Eindelijk verpligtte men alle onze kweekelingen, zich bij het Athenëum te laten inschrijven, opdat zij zich daardoor in de voorregten van de studenten dier instelling mogten deelen, en zich altoos de gelegenheid zouden openen, om in het antwoorden op de akademische prijsvragen te kunnen wedijveren, en den graad van doctor in de letteren of de godgeleerdheid te verkrijgen. Deze bepaling is in beide opzigten gebleken van vrucht te zijn. De ingezonden antwoorden van onderscheidene onzer kweekelingen aan 's Lands akademiën zijn met goud of zilver bekroond, of hebben accessits verkregen [1]; enkelen van hen hebben zich den graad van doctor in de letteren [2] of in de theologie [3] verworven.

---

[1] Die van Cramer, van Gilse, Blaupot ten Cate, Gorter en Sepp.

[2] K. Sijbrandi, *Disputatio litteraria de* Platonis *Gorgia*, 1829.

[3] J. van Gilse, *Specimen exegeticum et criticum, exhibens commentarium in cap.* XVII *vaticiniorum Ezechielis*, [illegible].

Het later opgekomen staats examen, als eene verpligting vastgesteld om tot het hooger onderwijs toegelaten te worden, scheen aanvankelijk het examineren van adspiranten voor onze inrigting, die het met een gelukkig gevolg ondergaan hadden, overtollig te maken. Men heeft echter gemeend met dat examineren te moeten voortgaan, en wel om de navolgende redenen, die ik, voor de regte beschouwing van onze kweekschool en hare verhouding tot 's Lands Regering, niet overtollig acht hierbij te voegen. Men nam in dezen de navolgende beginselen aan.

Het besluit omtrent het ondergaan van het staatsexamen brengt geenerlei *verpligting* mede tot het opheffen of wijzigen van ons gewoon examen. Dit besluit is alleen genomen ter handhaving van het beginsel onzer societeit, om hare kweekelingen aan en door middel van het Atheneüm te *Amsterdam*, in de voorbereidende wetenschappen te laten onderwijzen. De societeit blijft voortdurend gehouden, zelve èn over de geschiktheid èn over de bekwaamheid van de aan haar seminarie op te leiden kweekelingen te oordeelen. Zij heeft het regt en is verpligt allen af te wijzen, die, hoewel zij door de staats-commissie waardig gekeurd zijn om het akademisch onderwijs bij te wonen, door haar nog niet bekwaam geoordeeld worden tot het oogmerk, waartoe wij de studenten voor onze gemeenten opleiden.

De societeit *mag* zich echter van dit examen, door de staats-commissie afgenomen, tot haar voordeel

---

D. Harting, *Specimen, quo inquiritur, utrum Marcion Lucani Euangelii adulterator habendus sit, nec ne.* 1849.

bedienen. Zij mag het als een door haar hoog te waarderen tentamen beschouwen, weshalve zij voortaan, bij haar eigen examen, van de veronderstelling, of de praesumtie, mag uitgaan, dat de adspirant eene voldoende bekwaamheid bezit. Hieruit volgt, dat zij van de menigvuldige voorzorgen en middelen, tot dusver door haar bij alle examens gebezigd, moet afzien, en zich dus van een gedetailleerd examen moet onthouden, waar en zoo dikwijls de eerste proeven of vragen het aanwezen dier bekwaamheid bewijzen, of de aangenomen onderstelling regtvaardigen. Alleen dan behoort zij tot een meer gedetailleerd examen, en tot de herhaling van proeven over te gaan, wanneer er òf onzekerheid over de veronderstelde bekwaamheid ontstaat, òf wanneer, ten behoeve van mededingers naar een der alumniaten, er eene bepaalde vergelijking van de verkregen bekwaamheid, of van den aanleg tot studie, noodig is.

Bestuurders bewezen door het nemen van deze maatregelen, dat zij de onafhankelijkheid van hun seminarie wisten te vereenigen met hunne verpligtingen jegens den Staat, en zorgden alzoo tevens voor de belangen dier school, als eene inrigting van hooger onderwijs.

Niet minder toonden beide beroepen hoogleeraren deze bestemming der kweekschool te erkennen en hunne roeping te gevoelen, om hun onderwijs daarmede overeenkomstig in te rigten. Omstandigheden beletten hen, vóór het openen hunner lessen in 't najaar van 1827, hun' post door het houden van eene intreê-oratie te aanvaarden; dit gebeurde eerst den 7den en 8sten October van het volgende jaar. Bij die gelegenheid zocht ik aan te wijzen *hoe men*

paald en afgesloten stuk van het N. T. in eenen cursus te verklaren, maar hij zocht, door de allernaauwkeurigste historisch-grammatikale en veelomvattende behandeling van een korter of langer gedeelte, zijne toehoorders den zin van hetzelve open te leggen, hen in den geest der H. Schrijvers in te leiden, hen de regelen der hermeneutiek te leeren toepassen, en hen alzoo tot zelfstandige schriftverklaarders te vormen, die als zoodanig konden toonen wat zij aan de studie der letteren te danken hadden. Hij wilde hen zelve *leeren* exegetiseren; een' commentaar over een geheel boek te geven, was daarom onnoodig. Op zijne exegetische lessen bleef het niet alleen bij de verklaring van woord en uitdrukking; men kreeg er niet den indruk alsof het N. Testament alleen geschreven is om geëxegetiseerd te worden; maar hoe naauwkeurig en hairfijn ook zijne interpretatie was, men vergat toch nooit, dat het de *Heilige Schrift* was, die verklaard werd. In het onderwijs der kerkhistorie was de grondige GIESELER de man, in wien hij het meest zijn' geestverwant erkende, en aan wien hij zich het naast aansloot, terwijl hij in 't voordragen der moraal geheel zijn' eigen weg betrad."

Men zal het mij ten goede houden, dat ik door het herhalen van deze mijne eigene woorden [1], mij het weemoedig genoegen verschaf, om mij de voortreffelijkheid van mijnen afgestorven vriend als

---

[1] Men zie "Iets ter nagedachtenis van WOPKO CNOOP KOOPMANS". (Medegedeeld door S. MULLER, aan den Redacteur van de *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1849.

[2] Men zie "Verslag wegens den staat der Algemeene Doopsgezinde Societeit in *Holland*, voor den jare 1849.

onderwijzer nogmaals voor den geest te brengen. Het is ditzelfde gevoel dat mij dringt, hierop de woorden te laten volgen, welke de dankbare leerling en vriend van KOOPMANS, daarna zijn opvolger, in de eerste der voorbereidende vergaderingen van Bestuurders der Societeit, na zijn overlijden gehouden, over hem gesproken heeft. Ze zijn door ons gewoon Verslag van het vorige jaar [2], aan onze gemeenten bekend geworden, maar ze verdienen ter kennis van het algemeen te komen, omdat ze even juist als waar den man teekenen. "Wie," zegt VAN GILSE, "die hem kende, bewonderde niet eenen rijkdom van kennis, grondige, geleerde kennis, die niet slechts enkele vakken omvatte, maar zich tot alles uitstrekte, wat ook in eenig opzigt met de hoofdzaak, de godgeleerdheid, in verband staat. Het was, alsof KOOPMANS door zijn voorbeeld de waarheid der uitspraak van SCHLEIERMACHER weerlegde, dat geen mensch in staat is, het gebied der godgeleerde wetenschappen in zijn geheel te omvatten. Welk eene grondige kennis der oude letterkunde, der wijsbegeerte, der geschiedenis, der litteratuur in haar' geheelen omvang! In dat alles had hij zich niet alleen zoo veel geoefend, als tot de voorbereiding voor de theologische wetenschappen noodig is, veel minder als dilettant, maar geheel opzettelijk, *ex professo*, en ware hij, aan het einde zijner akademische studiën, tot het bekleeden van eenen leerstoel der oude letteren geroepen geweest, hij zou het met hetzelfde regt en met hetzelfde goede gevolg hebben gedaan, als waarmede hij de theologie heeft onderwezen. Godgeleerde was hij, in den echten zin des woords, om zijne rijke kennis en om zijne ongeveinsde

de regeling van de zaken onzer societeit. Die societeit was als, 't ware, het middelpunt, waarin zijne geheele werkzaamheid zich vereenigde; want de ijver, de naauwgezetheid, de naauwkeurigheid, waarmede hij ook in zijne hoedanigheid van haar medebestuurder en medecurator van hare kweekschool en als een van hare secretarissen, zijnen post te roer stond, hadden daarin haren grond, dat hij, in den vollen zin des woords, *er voor leefde*. Groot is ook de invloed geweest, dien hij op den gang en de rigting der studiën aan onze stichting gehad heeft, die eerst door hem eene inrigting van hooger onderwijs geworden is, in den zin, dien men thans aan deze uitdrukking gewoon is te hechten. Die vruchten van zijn onvermoeid werken en strijden voor de waarheid rijpen verborgen voor de wereld, voor het oog van God, waar Evangeliedienaars door hem gevormd en zijner waardig, onze gemeenten opbouwen in de kennis der waarheid die naar de godzaligheid is; ze vereeren den leermeester nog in 't graf, waar de leerlingen door diepe en heldere navorschingen op 't gebied der christelijke wetenschap, toonen hem te hebben verstaan en hem te volgen, zonder hunne zelfstandigheid prijs te geven, en ze zullen erkend worden, zoo lang men in ons kerkgenootschap en aan onze kweekschool degelijkheid van kennis, bijbelschen geest en levende godsvrucht blijft waarderen.

Niemand zal verwachten, dat ik in bijzonderheden zal treden over de wijze, waarop ik getracht heb aan mijne roeping te beantwoorden. Ik meen er alleen dit van te moeten zeggen, dat ik van de vergunning om voor mijne dogmatische

lessen mij van een in druk uitgegaan leerboek te bedienen, geen gebruik gemaakt heb. De handleidingen door beroemde binnen- en buitenlandsche godgeleerden in 't latijn uitgegeven, zelfs de beste, schenen mij toe te weinig overeen te komen met hetgeen de dogmatiek in onze dagen vordert en bovendien te zeer de kleur te dragen van de kerkgemeenschap, waartoe hare auteurs behoorden, dan dat ik heb kunnen besluiten er een van als leiddraad bij mijn onderwijs te kiezen. Dit heeft mij bewogen zelf handen aan het werk te slaan en een compendium voor mijn eigen gebruik te ontwerpen. Hetzelfde heb ik gedaan voor mijne overige lessen. Of ik daarin eenigzins geslaagd ben, dit staat niet aan mij te beoordeelen, maar moet uit de vruchten van mijn onderwijs blijken; ik kan alleen de verzekering geven, dat ik, zoo veel in mij is, getracht heb aan de eischen te voldoen, welke de tegenwoordige staat der theologische wetenschap aan hare beoefenaars doet, en daarbij getrouw te blijven aan den kenmerkenden geest van ons, nederlandsche Doopsgezinden. Voorts zal ik mij gelukkig achten, als men in later tijd het goede, dat ik met onpartijdigheid en naar waarheid, zoo ruimschoots over den arbeid van wijlen mijnen ambtgenoot en broederlijken vriend Koopmans heb mogen zeggen, al is het maar gedeeltelijk, op mijne werkzaamheid ten nutte van onze school en gemeenten zal toepassen.

In 't jaar 1835 had het seminarium honderd jaar bestaan. Bestuurders der Societeit besloten deze gebeurtenis niet onopgemerkt te laten voorbijgaan, te meer daar aan die jaarteekening zich de herinnering hechtte van Menno's uitgang uit het

Pausdom, voor driehonderd jaar geschied. Om de gemeenten in staat te stellen aan deze, voor alle belangrijke, feestviering deel te nemen, noodigden zij, bij een rondgaanden brief, haar uit, om op zondag den 6den December van het genoemde jaar, in de gewone godsdienstoefeningen, den zegen, door God aan onze kerkgemeenschap in die school geschonken dankbaar te gedenken. In welken geest aan deze broederlijke uitnoodiging is voldaan geworden, kan onder andere blijken uit de leerredenen, door Ds. A. Doijer en J. Boeke, te *Amsterdam*, S. K. Sijbrandi, te *Haarlem*, K. Sijbrandi, te *Groningen*, en A. J. van Pesch, te *Rotterdam* gehouden en door den druk gemeen gemaakt. Een penning, in goud, zilver en brons, werd [1] tot eene blijvende gedachtenis der feestviering geslagen en verkrijgbaar gesteld.

Thans, in 1850, heeft die school nagenoeg veertig

[1] Op de eene zijde van den penning staat in een' sierlijken lauwerkrans de gebeurtenis vermeld door de woorden: "De honderdste verjaring van de kweekschool der Doopsgezinden op het derde eeuwgetijde van Menno's uitgang, godsdienstig gevierd VI December MDCCCXXXV," terwijl de keerzijde het beeld van de godsdienst vertoont door de zon bestraald, en houdende in de eene hand een opengeslagen Bijbelboek en wijzende met de andere op een' altaar, die geteekend is met het jaarmerk C en aan de drie zijden met de Bijbelplaatsen Matth. XXVIII : 19, Spreuken XXIX : 18 en Joan. III : 5. Een kleiner altaar aan de regter zijde van het beeld, met eene offerschaal prijkende, vermeldt door het jaarmerk CCC, den uitgang van Menno; het omschrift bestaat in het Bijbelwoord: "Één Heer, één Geloove, één Doop." De uitvoering strekt de ontwerpers en teekenaars, de doopsgezinde broeders, wijlen J. de Vos Wz. en J. Schoemaker Doijer, evenzeer, als den medailleur aan 's Rijks Munt, den Heer Van der Kellen, tot eere

jaar als een eigendom der Algemeene Doopsgezinde Societeit, bestaan. Wij kunnen uit het vroeger gezegde opmaken, hoe veel goeds zij ook vóór dien tijd, als stichting der Amsterdamsche gemeente, heeft te weeg gebragt. Ons blijft nog over een blik te werpen op het afgeloopen tijdvak van veertig jaren, om eenigzins te oordeelen over den invloed, welken zij daarin op onze gemeenten gehad heeft.

Beginnen wij met het uitwendige, zoo merken wij al dadelijk op eene vermeerdering van het aantal onzer kweekelingen. Wij hebben gezien, hoe men vroeger, in weêrwil van alle aangewende middelen, altoos reden vond, om over schaarschheid van studenten te klagen. Doorgaans bedroeg hun getal niet meer dan zeven of acht, en maar eens (in 1785), vinden wij er twaalf opgegeven; bij de oprigting der Algemeene Doopsgezinde Societeit, niet meer dan tien. In 't jaar 1823 beliep dit getal reeds achttien; in eenige volgende jaren twintig; in 1828 vier en twintig, tot dat het in 1844 tot zes en twintig klom. Verleden jaar telden wij er drie en twintig, thans twintig. Voegt men nu hierbij degenen, die zich wel tot studenten bij ons hebben aangegeven, maar niet aangenomen zijn, alsmede dezulken, die de reeds begonnen studien vóór hunne promotie hebben gestaakt, zoo komt men van zelf tot het besluit, dat het aantal van hen, die onder ons zich aan de godgeleerdheid toewijden, sedert de genoemde gebeurtenis, aanmerkelijk is toegenomen.

Heeft men nu dit verschijnsel enkel te beschouwen als de vrucht van verhoogde godsdienstige gezindheid, waardoor meer jongelingen dan vroeger

zich voelen opgewekt, om de studie der edelste wetenschap tot de taak van hun leven te stellen en het treffelijkst ambt te begeeren? Niet gaarne zou ik deze verblijdende verklaring willen tegenspreken; ik meen echter hier nog andere, en wel meer uitwendige, redenen mede in aanmerking te moeten nemen. Tot de gunstige gevolgen van de vereeniging der twee gemeenten van Lamisten en Zonisten, in 't begin dezer eeuw zoo gelukkig te *Amsterdam* tot stand gebragt, behoorde mede, dat zij een einde gemaakt had aan de veelzins gebrekkige opleiding van jongelieden tot de Evangeliebediening door dezen of genen predikant, bij de laatsten in gebruik. Wel had de friesche societeit in 1811 haar vroeger regt behouden, om dezulken die op deze wijze gevormd waren, te examineren en tot de predikdienst bevoegd te verklaren, doch zij had zich tevens verbonden, hierin niet dan in overleg met het Bestuur der Algemeene Societeit, en met het oog op de tijdelijke behoeften, te handelen, en zij maakte van dat regt zeer zelden gebruik. Ook had men bij deze laatste, reeds tijdens hare oprigting, om goede redenen, en overeenkomstig met de toenmalige gesteldheid van enkele gemeenten, bepalingen gemaakt omtrent personen, "die, zonder aan de kweekschool hunne studiën voltrokken te hebben, tot de predikdienst door haar wenschen bevoegd verklaard te worden." Men werd echter maar in zeer weinige gevallen geroepen die bepalingen toe te passen, en het laat zich aanzien, dat de tijd voorbij is, dat dergelijke wenschen tot eene der twee genoemde societeiten gerigt worden. De vooroordeelen, door angstvallige gehechtheid aan het oude, langen tijd tegen de

wetenschappelijke vorming van leeraren opgewekt en gevoed, begonnen allengs hunne kracht te verliezen; de voortreffelijkheid van die vorming boven de vroegere viel allen in 't oog en is hoe langer hoe meer erkend geworden; men heeft de kweekschool als het eenige middel leeren beschouwen, om zich den weg tot de Evangeliebediening te banen, en er is nu niemand die zich van haar niet wenscht te bedienen, om dat oogmerk te bereiken. Van deze veranderde denkwijze kunnen met name tot getuigen verstrekken onze oudevlaamsche broeders op het eiland *Ameland*, die, na altoos in waardige mannen uit hun midden voorgangers gehad te hebben, thans hun verlangen hebben te kennen gegeven, om een onzer kweekelingen aan het hoofd hunner gemeente geplaatst te zien.

Hiertoe heeft mede bijgedragen de gunstige verandering, welke het lot der predikanten in 't algemeen onder ons heeft ondergaan. De Algemeene Societeit werkte hiertoe mede, door het verstrekken van aanzienlijke toelagen ter verhooging der jaarwedden, maar nog meer door het opwekken van den algemeenen ijver ter verbetering van het bestaan der leeraren. Daardoor werden de tractamenten bijna overal vermeerderd en meer overeenkomstig gemaakt met de behoeften der verschillende standplaatsen, ja in enkele gemeenten verdubbeld; kerkgebouwen en pastorijen werden vergroot, verbeterd en verfraaid; men stichtte fondsen voor weduwen en kinderen van leeraren, en voor hen die zich gedrongen voelden rust te nemen, of stevigde de reeds bestaande en versterkte alzoo hunne zegenrijke werking, en ter-

wijl de staat van de meeste doopsgezinde leeraren in 't midden en tegen het einde der vorige eeuw naar het uitwendige niet te vergelijken was met het lot der overige protestantsche predikanten, behoefde men weldra die vergelijking niet te schromen. Eene broederlijke opwekking ter ondersteuning van eene hulpbehoeftige gemeente, tot het bouwen of herbouwen van kerk en pastorij, van den predikstoel voorgelezen, was altijd voldoende, om de noodige gelden te verkrijgen, en zoo iets heeft bewezen, dat de geest der vaderen nog niet van het nageslacht geweken is. 't Zijn zulke schoone teekenen van die broederlijke liefde, welke niet moede wordt hulp te bieden, waar de hoogere belangen van anderen dit eischen[1].

---

[1] Dit zelf voorzien in de eigen behoeften behoort mede tot het karakter van de doopsgezinde kerkgemeenschap, en van hare Algemeene Societeit. De subsidiëring van onvermogende gemeenten was vóór 1811 het werk zoowel der friesche en noord-hollandsche societeiten, als der Amsterdamsche gemeente, welke laatste bovendien de kweekschool bekostigde; thans vinden de genoemde gemeenten en de kweekschool haar steun in daartoe bijeengebragte fondsen als mede in jaarlijksche contributiën. De goede gewoonte, van het voorgeslacht overgeërfd, heeft zulke contributiën tot eene verpligting gemaakt, waaraan een ieder die het vermag, zich niet onttrekt. Zoo is het ook in verre de meeste gemeenten gelegen met de tractementen der predikanten, die of alleen uit vaste fondsen, of ook uit jaarlijksche contributiën der leden worden goedgemaakt. Deze inrigting, alleen in schijn gevaarlijk voor de onafhankelijkheid der predikanten, maakt hunne betrekking tot de gemeenten des te inniger en houdt het gevoel bij hen levendig, dat zij niet boven haar staan, maar tot haar behooren. En wat de ondervinding leert, dat ligt in den aard der zaak; deze gesteldheid is, bij alle gevaar van ontaarding, waarvoor zij blootstaat, de meest wenschelijke. Want de rijkdom der vade-

De heilzame gevolgen van dezen veranderden staat van zaken bleven ook niet uit. Het aantal jongelingen die aan de kweekschool wenschten verbonden te worden, nam meer en meer toe, en zelfs ouders uit de meer deftige standen der maatschappij weerhielden hunne zonen niet langer van de studie der theologie, als zij aanleg en lust daarvoor bij hen bespeurden. Sommen wij allen op, die van het jaar 1811 tot 1849, en dus in een tijdsverloop van 38 jaren, door de Algemeene Doopsgezinde Societeit tot proponenten zijn bevorderd, zoo verkrijgen wij het voor onze kerkgemeenschap aanzienlijk cijfer van honderd en acht, terwijl de gemeenten die door kweekelingen, sedert 1811 aan onze school gevormd, bediend worden, het getal van vijf en tachtig uitmaken. Wij mogten in het Verslag van 1848 berigten, "dat het gebrek aan leeraren in onze gemeenten thans geheel opgehouden heeft te bestaan," en dat "de lang gewenschte tijd gekomen is, dat elke gemeente haar verlangen om een eigen leeraar te hebben, kan vervuld zien." Er moge, door het overlijden of het ruste nemen van eenige predikanten, of door het stichten van nieuwe gemeenten, of door het vermeerderen van het getal predikanten aan eene reeds bestaande, voor het tegenwoordig oogenblik eenige reden zijn, om over schaarschheid te klagen: men heeft allen grond om te verwachten, dat die reden spoedig zal ophouden. — Het valt voorzeker moeijelijker den invloed na

ren de werkzaamheid der kinderen overtollig maakt, daar verstikt hij ook het leven des geestes; alleen bij mogelijke en gewillige opofferingen bloeit eene gemeente, en ziet de predikant zijn bestaan en werken op de beste wijze verzekerd.

te gaan, dien de kweekschool, inzonderheid als inrigting der societeit beschouwd, naar het inwendige gehad heeft, en ook hier de goede vruchten als met den vinger aan te wijzen. Ik meen echter niet te veel te zeggen, als ik beweer, dat grondige theologische kennis, overeenkomende met den staat der wetenschap in onzen tijd [1], dat verhoogde ijver voor eene getrouwe waarneming van de Evangeliedienst, blijkbaar in eene verbeterde predikwijze, in eene zorgvuldiger behartiging van het godsdienstig onderwijs der jeugd [2], en niet minder in eene gemoedelijke volbrenging der herderlijke pligten en eene verstandige regeling en naauwgezette behartiging van de uit- en inwendige belangen der gemeenten, van dien tijd af meer het kenmerk en sieraad van den doopsgezinden predikant geworden is. De uit- en inwendige bloei der gemeenten zelve, hare doorgaans evangelische denkwijze, hare broederlijke eensgezindheid en hare werkzame belangstelling in elkanders welzijn, vrij van bekrompen sektengeest, mogen voorts tot bewijzen verstrekken voor het bestaan en het zegenrijk werken van dat kenmerk. Trouwens, de ondervinding heeft het geleerd, de kweekschool is, vooral in de hand der societeit, het middel geweest, om het godsdienstig leven van onze gemeenten te versterken; zij heeft de aanwezige krach-

[1] Getuige de bijdragen van Doopsgezinden in het Archief van de HH. Kist en Royaards, de Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie, de Gids enz.

[2] Ten bewijze kunnen verstrekken de verschillende handleidingen voor dat onderwijs, uitgegeven door de leeraren Boeke, Blaupot ten Cate, Mauve, S. Hoekstra en S. Hoekstra Bz., C. Bakker.

ten opgewekt, bestuurd en in werking gebragt; zij heeft den band van broederlijke eensgezindheid om alle Doopsgezinden hier te lande geslagen en naauwer toegehaald, ja zij is met het gansche bestaan van onze kerkgemeenschap zoo zeer verbonden, dat men deze twee als van elkander gescheiden zich niet voorstellen kan [1].

Wil men zich omtrent het gezegde over de werking der kweekschool nader onderrigten, men behoeft maar de *Verslagen* der societeit te raadplegen. Zij is namelijk van hare stichting af, gewoon, jaarlijks van het door haar verrigte rekenschap af te leggen aan de gemeenten die tot haar behooren, en zij doet dit door het rondzenden van gedrukte verslagen. Daarin wordt alles vermeld wat betrekking heeft, niet alleen tot de algemeene belangen, maar ook wat den loop van het onderwijs aangaat, zooals de aanneming en promotie der studen-

---

[1] Ik maak er mij een genoegen van, ten aanzien van de uit- en inwendige geschiedenis onzer kweekschool, mij verder te beroepen op hetgeen daarover gezegd is door prof. Siegenbeek, in zijne verhandeling: "*over hetgeen het kerkgenootschap der Doopsgezinden in de laatste vijftig jaren*, (1832) *ter verspreiding van redelijke godsdienstkennis, handhaving van het zuivere Christendom, en verbetering van de predikwijze, in de protestantsche kerk van Nederland heeft toegebragt*" (te vinden in het Archief van prof. Kist en Royaards, IV 203 en verv.), door Ds. de Waard in zijne openingsrede van onze Algemeene Societeits-vergadering in 1836 (opgenomen in het Verslag van dat jaar), waarin hij onze kweekschool voorstelt *als eene stichting, op welker vestiging en geschiedenis wij met dankbaarheid aan God mogen terugzien, en van welke wij, ook voor het vervolg, onder den zegen van boven, veel goeds, met vertrouwen mogen hopen*, en door de vroeger vermelde predikanten in hunne leerredenen, bij het eeuwfeest gehouden.

ten, hunne collègies, examens, proefschriften en proefpreken. Men leert uit deze stukken den geest en voortgang van het onderwijs kennen, zoodat eene volledige verzameling van dezelve met regt eene geschiedenis der kweekschool, gedurende de laatstverloopen 49 jaren, heeten mag.

Na dit terugzigt op het verledene keeren wij weder tot de beschouwing van het tegenwoordige. Die beschouwing biedt ons belangrijke punten aan, want het geldt hier in de eerste plaats de benoeming van een opvolger van den afgestorven hoogleeraar Groop Koopmans. Na dit overlijden, in het begin van de maand Maart, en dus kort vóór de paaschvacancie voorgevallen, zorgden Curatoren voor den geregelden gang van de studiën onzer kweekelingen, door het onderwijs in de kerkgeschiedenis, alsmede eenige andere oefeningen, aan mij op te dragen, en bij den hoogleeraar aan het luthersche seminarium, Millies, vergunning voor hen te vragen tot het bijwonen van zijne exegetische lessen over het N. V. Hierna hield men zich bezig met het voorbereiden van al wat het zamenroepen der Dubbele Vergadering tot het genoemde einde vereischte. Doch in plaats van dadelijk schikkingen daartoe te maken, voelde men zich door de tijdsomstandigheden gedrongen, terstond met de overweging der vraag te beginnen, of het voor eene stichting als onze societeit, wel raadzaam moest geacht worden, andermaal den last op zich te nemen, dien de beroeping van een' tweeden hoogleeraar medebragt. Wie met die omstandigheden voor den geest, zich herinnert, in welken onzekeren staat de geldmiddelen van alle inrigtingen, ja alle bezit, in die dagen ver-

keerden, zal zich niet verwonderen, dat die bekommerende vraag geopperd werd. Allen die het met onze belangen wèl meenen, zullen zich echter dankbaar verheugen, dat de twee waardige beheerders onzer geldmiddelen, W. van Heukelom en J. van Eeghen, opvolger van den pas overleden voortreffelijken B. Hulshoff, in 't vertrouwen op de voortdurende werkzame belangstelling onzer gemeenten, die vraag z66 bemoedigend meenden te mogen beantwoorden, dat men de aanstaande Dubbele Vergadering in dien geest besloot voor te lichten. Een en ander gaf aanleiding, dat men de vraag over het aanstellen van twee hoogleeraren aan ons seminarium, ook op zich zelve, en buiten betrekking tot de toenmalige tijdsomstandigheden, tot een punt van gezette overweging maakte. De president der societeit voor dat jaar, de eerwaardige van Gilse, voelde zich daardoor opgewekt, haar in de genoemde Vergadering op nieuws en beter toe te lichten, dan nog ooit geschied was. Deze toelichting dier vraag behoort tot de inwendige geschiedenis van onze kweekschool; en is meer dan iets geschikt, om den eigenlijken aard, omvang en grond van het onderwijs aan te wijzen, dat onze societeit zich voorstelt door haar aan onze studenten te geven. Ik zal daarom, met voorbijgang van al wat tot het huishoudelijke, vooral het finanieële, betrekking heeft, enkele plaatsen uit de openingsrede mededeelen, welke daartoe kunnen dienen.

"Willen wij," zoo sprak van Gilse, "dat ons kerkgenootschap afzonderlijk blijve bestaan, dan is eene inrigting voor godgeleerd onderwijs onder ons volstrekt noodig. Door haar alleen kan de ei-

genaardige geest die ons genootschap kenmerkt, in de leeraren, en door hen in de gemeenten, opgewekt en duurzaam bewaard worden. Immers houdt gij er u met mij van overtuigd, dat onze kerkgemeenschap zich ook door nog iets anders onderscheidt, dan alleen door de beide leerstukken van het schriftmatige van den doop der bejaarden, en van het ongeoorloofde van het eedzweren. Wij zouden waarlijk geene afzonderlijke inrigting voor godgeleerd onderwijs behoeven, als het er alleen om te doen was, onze aankomende leeraars te doordringen met de overtuiging, dat Jezus en de Apostelen alleen den doop der bejaarden kunnen bedoeld hebben, en dat, volgens het Evangelie, het eedzweren ongeoorloofd is. Veelmeer is dit een en ander slechts de openbaring van den geest, die onze kerkgemeenschap bezielt. En deze geest is die van het Protestantismus, maar doorgezet met eene consequentie, als misschien in geene andere afdeeling der Christelijke kerk, de geest der vrijheid, zigtbaar in de verwerping van alle menschelijke meeningen en kerkelijke formulieren, en alleen beperkt door het onfeilbaar Woord van God, zoo als dat is neergelegd in de H. Schrift; — zigtbaar ook in de onafhankelijkheid en zelfstandigheid van elke gemeente, zonder eenige bemoeijing, noch van een Algemeen Kerkbestuur, noch van den Staat, met hare belangen te gedoogen, maar ook in hare inrigting en haar bestuur zich trachtende te voegen alleen naar de aanduidingen, in het Evangelie vervat. Die eigenaardige geest openbaart zich verder in de waardering van het Christendom, inzonderheid als *redelijke* godsdienst, in prijsstelling op de praktijk des Evan-

gelies vooral, op een geloof dat werkzaam is in de liefde, in afkeer van onvruchtbare spitsvindige leerstellingen en een geestverdoovend mysticismus. Ziet, dien geest bij onze aankomende leeraars aan te kweeken, door grondige beoefening der theologische wetenschap hen op te leiden tot heldere schriftverklaarders, hun klare begrippen meê te deelen van den inhoud des Evangelies, hen te leeren de vrijheid waarin wij staan, op prijs te stellen en te handhaven, maar ook in die vrijheid te staan en haar niet te misbruiken, dat is het doel 't welk wij met onze kweekschool ons voorstellen."

"Maar zal onze School aan dat doel beantwoorden, dan moet zij in den vollen zin des woords eene school van godgeleerd onderwijs zijn, waar de wetenschap in haar geheelen omvang wordt beoefend, en onze kweekelingen aanleiding vinden, om gelijken tred te houden met hen, die aan andere inrigtingen hunne opleiding ontvangen. Dan moeten wij, des noods, alle andere hulpmiddelen, die deze stad thans in zoo ruime mate ons aanbiedt, zoowel aan het Athenaeum als aan de Seminariën, voor het godgeleerd onderwijs onzer kweekelingen kunnen missen en ten minste daarvan onafhankelijk zijn. Men wijze mij niet op hetgene vroeger plaats had, toen aan onze school dat onderrigt aan éénen hoogleeraar was toevertrouwd en dat onderwijs zelf binnen enge grenzen was beperkt. Al wie met de geschiedenis der godgeleerde wetenschap bekend is, weet, hoe zij, in de laatste halve eeuw vooral, in omvang is toegenomen. Daarenboven is, inzonderheid aan onze kweekschool, in dat tijdperk, de inrigting

van het onderwijs onzer aankomende leeraars aanmerkelijk gewijzigd. Vroeger bekleedde het onderrigt in de natuurlijke wijsbegeerte, in de physica vooral, nevens dat in de godgeleerdheid, eene zeer aanzienlijke plaats. Bij de algemeen opgewekte belangstelling in de theologische wetenschappen en de erkentenis, dat hare beoefening voor den verkondiger des Evangelies boven alles noodzakelijk is, kwam men tot de overtuiging, dat het onderwijs in de theologie aan onze school de meest mogelijke uitbreiding moest verkrijgen."

— Bij deze redenen, aan de zaak zelve ontleend, voegde de spreker nog andere, welke onze leeftijd oplevert. "Wij willen onze oogen niet sluiten," zegt hij, "voor de verschijnselen, die zich op het gebied der protestantsche kerk, ook in ons Vaderland, aan ons opdoen. Aan den eenen kant de zoogenoemde verdraagzaamheid tot haar uiterste gedreven, eene zucht, om alle wezenlijk belang aan het onderscheidende en kenmerkende der verschillende genootschappen te ontzeggen; een pogen, om, ware 't mogelijk, die alle ineen te smelten, niet door de aanneming van eenig bepaald, stellig beginsel, maar door ontkenning van al datgene, wat ons tot nu toe onderscheidde; eene vereeniging, gegrond in overeenstemming, niet in hetgene door allen wordt aangenomen en geloofd, maar in datgene wat door allen wordt ontkend en niet geloofd. En daartegenover een stijf en sterk vasthouden aan kerkelijk leerbegrip; eene hooge waardering van formulier-regtzinnigheid, waarbij men het heil der gemeente alleen wacht van het terugkeeren tot het standpunt,

waarop de protestantsche kerk bij haar ontstaan zich bevond. Wie zal bepalen, of de strijd tusschen die beide rigtingen zal worden voortgezet, en welke van die beide de overwinning zal wegdragen? Maar wij allen zullen toch hartelijk wenschen, dat niet ook ons kerkgenootschap in dien strijd worde medegesleept, maar dat het bewaard blijve voor het een en voor het ander uiterste, en zich zelfstandig handhave op het evangelisch standpunt, waarop wij door Gods gunst thans mogen staan. Daar is echter meer, waarop wij mogen letten. Zouden wij kunnen voorbijzien, hoe in de grootste afdeeling van onze vaderlandsche protestantsche kerk, en niet slechts bij eene partij in die kerk, maar algemeen, het streven zich openbaart, om het godgeleerd onderwijs aan de Akademiën en Athenea te brengen onder het bepaald en dadelijk toezigt der kerk, een streven, 't welk wij, zoo wij billijk willen zijn, in zijn beginsel niet kunnen afkeuren, al zouden wij ook mogen twijfelen, of de wijze, waarop men dat beginsel in toepassing zou willen brengen, volkomen billijk zij. Het Ontwerp van Wet op het Hooger Onderwijs, dat wij tegemoet zien, zal ons weldra leeren, welk een' invloed dat streven daarop heeft geoefend. Maar door ons mag het toch wel ernstig worden bedacht, dat, ingevalle eens de theologische faculteiten afhankelijk wierden gemaakt van de kerk, en deze kweekschool niet meer kon voorzien in den geheelen omvang van het godgeleerd onderwijs, dat dan voor ons de noodzakelijkheid kon ontstaan, om onze kweekelingen toe te vertrouwen aan leeraars, die in hun onderrigt streng gebonden zouden kunnen zijn aan een kerkelijk leerstelsel."

De Voorzitter had reeds vroeger, in eene voorbereidende vergadering van Bestuurders der Societeit, in dezen geest gesproken over het wenschelijke, ja noodzakelijke der beroeping van een' tweeden hoogleeraar voor onze kweekschool, en de overtuiging verkregen, dat men met zijne beschouwing der zaak instemde. In dezen geest had men dan ook de instructie, voor meer dan 22 jaren opgemaakt, herzien en veranderd, om ze aan de Dubbele Vergadering, bij een toestemmend antwoord op de gerezen vraag, ter beoordeeling en bekrachtiging voor te leggen. Men had bij deze herziening erkend, dat de hoofdvakken, in 1827 voorgeschreven, ook nu zouden moeten blijven bestaan, zoo als uitlegkunde van het N. Verbond, kerkgeschiedenis en christelijke zedekunde; maar men had tevens geoordeeld, dat de rigting van onzen leeftijd een afzonderlijk collegie over de inleiding in de boeken des N. Verbonds, tot behoefte maakt; men had een collegie over eene eigenlijk theologische uitlegging van het O. Verbond allezins wenschelijk gerekend, terwijl men de wijze der behandeling van patristiek, kritiek en hermeneutiek aan den te beroepen hoogleeraar gemeend had te moeten overlaten. De Dubbele Vergadering, den 23sten Mei des vorigen jaars zitting houdende, vereenigde zich, behoudens eenige veranderingen en wijzigingen omtrent enkele punten, met het voorgelegde concept en stelde het vast als de instructie voor den te beroepen tweeden hoogleeraar. Met bijna algemeene stemmen werd deze waardigheid opgedragen aan den eerw. Jan van Gilse, *Theol. Dr.* en predikant bij de vereenigde doopsgezinde gemeente te *Amsterdam*.

Deze uitslag was niet onverwacht. VAN GILSE had, als student reeds door het gelukkig beantwoorden van drie theologische prijsvragen der akademies te *Leiden* en *Groningen* [1], alsmede door zijn bovenvermeld doctoraal *Specimen*, en later niet minder door zijne werkzaamheid als predikant, zich zóó gunstig onderscheiden, dat allen de oogen op hem gevestigd hielden, en zich met mij over zijne benoeming innig verblijdden. Hij toonde zich ook dadelijk genegen aan de eervolle roeping gehoor te geven, en nam, na kort beraad, den hem opgedragen post aan. Bestuurders der Societeit voelden zich gedrongen, het gebeurde ter kennis te brengen van 's Lands Regering, en voldeden hieraan door een officiëel schrijven aan den Minister van Binnenlandsche Zaken.

---

[1] Hij verkreeg het eerste accessit op eene vraag der Leidsche akademie van 1831, "over de profetie van OBADJA," waarop de prijs aan geen' der mededingers werd toegekend; de gouden medaille op de vraag der akademie van *Groningen*, 1832: "eene vergelijking van het Boek der Wijsheid van JEZUS SIRACH met het Boek der *Spreuken van* SALOMO" (*Libri, qui Sapientia Jesu Sirachidis inscribitur, argumento brevius enarrato, accuratius doctrinae fons exponatur; addatur libri cum Proverbiis Salomoneis comparatio*), en denzelfden prijs op eene vraag der Leidsche hoogeschool 1833: "over de zedekundige grondstellingen en hoofdvoorschriften der Apostolische Vaderen" (*cum antiquissima illa Veteris Ecclesiae scripta, quae Patrum nomine Apostolicorum hodie supersunt: Clementis Romani Epistolae duae, Ignatii Epistolae septem, e breviore recensione, Polycarpi Epistola, Barnabae Epistola, et Hermae liber, Pastor inscriptus, argumenti sint maxime moralis et practici: expositio quaeritur et censura principiorum, praeceptorumque moralium, quae scriptis hisce continentur.*)

De oratie van van Gilse, door de welwillende aanbieding van H. H. Curatoren van het Athenäeum, in de groote gehoorzaal dier stichting, reeds den 9den October uitgesproken, handelde over *de noodzakelijkheid van de studie der theologie voor den Evangeliedienaar* (*de theologiae disciplinae, ad recte gerendum munus sacrum omnino necessaria*).

Wanneer men in 't oog houdt, dat men in den Evangelieprediker van onze dagen boven alles welsprekendheid verlangt, dikwijls niet veel meer dan zekere kunstvaardigheid in stijl en voordragt; zelfs ten koste van grondige theologische kennis, of dat men aan de Evangelieverkondiging dieper indruk tracht te verzekeren door grooter statigheid en plegtigheid aan onze openbare godsdienstoefeningen bij te zetten, terwijl men aan een' anderen kant de studie der dogmatiek als onmisbaar daarvoor aanbeveelt, zoo zal men moeten toestemmen, dat de nieuw benoemde hoogleeraar eene stof behandeld heeft, die voor onzen leeftijd zoowel, als voor de tijdsgelegenheid gepast heeten mag. Het wekt echter misschien bevreemding, dat niet een Hervormde, noch een Evangelisch-Luthersche, of Remonstrantsch-Gereformeerde, maar een Doopsgezinde het geweest is, die aldus gesproken heeft over de betrekking van de wetenschap der theologie tot de Evangeliebediening, en de noodzakelijkheid der eene voor de andere heeft betoogd en aangedrongen. Vergelijkt men toch de stelling in deze oratie ontwikkeld, met hetgeen ik vroeger (bl. 76) gezegd heb over de afkeerigheid der oude Doopsgezinden van geleerde kennis in den

voorganger eener gemeente, zoo zal men de blijkbare tegenspraak niet kunnen loochenen, en ligtelijk tot het besluit komen, dat wij thans van onze voorouders zóó ver zijn afgeweken, dat wij niet meer dan den naam van hen, en naauwelijks dezen, mogen dragen. Naar de letter is dit ook waar, en het is ver van mij, onze afwijking in dit opzigt te willen ontkennen. Ik meen mij echter op een beginsel te mogen beroepen, dat het schijnbaar vreemde in dezen verklaart, op het beginsel van vooruitgang en vrije, zelfstandige ontwikkeling, dat in elke afdeeling der protestantsche kerk moet heerschen, omdat het haar levensbeginsel uitmaakt. Wij zouden den geest van het protestantismus miskennen, zoo wij wilden eischen, dat eene kerkgemeenschap, die hare kenmerkende opvatting der evangelische waarheid bij haar ontstaan in bepaalde belijdenis-schriften heeft neergelegd, dezelve in alle volgende tijden letterlijk moest bewaren, zonder van de vorderingen der theologische wetenschap gebruik te mogen maken, om ze te wijzigen. Zelfs de ijverigste voorstanders dier belijdenis-schriften in onze dagen beweren dit niet langer. Het zou daarom ook niet moeijelijk vallen, eene scherpe tegenstelling te maken, als men de meest getrouwe leden van elke protestantsche gezindte onzer dagen, geene enkele uitgezonderd, wilde vergelijken met die van eene vroegere eeuw. Waar toch is de evangelisch luthersche Christen, die in den strengen zin des woords een volger van Luther wil heeten? Waar de hervormde, die zich in alles aan Calvijn wil aansluiten? Waar de remonstrantsch-gereformeerd-

de, die zelfs in de vroeger kenmerkende artikelen, zich stiptelijk aan het gevoelen van Arminius houdt? En zouden wij Doopsgezinden dan alleen den naam van *Mennonieten*, of van getrouwe volgelingen van Menno, in al wat hem kenmerkte, ons moeten laten opdringen? Zouden wij de eenigen zijn, die het beginsel van vrije, zelfstandige ontwikkeling op ons standpunt niet mogen volgen, en onze ongelijkheid aan onze voorouders als eene gegronde beschuldiging ons moeten laten welgevallen? In geene kerkgemeenschap voorzeker heeft dat beginsel zich meer door sprekende teekenen geopenbaard, dan in de onze; nergens is de overgang van den eenen toestand in een' anderen, daarvan verschillenden, zóó opmerkelijk geweest. Dat lag in den aard der zaak. Daarom moeten wij ons niet verwonderen, dat men, bij eene vergelijking van ons met onze vaderen, van ongetrouwheid meent te mogen spreken, terwijl men in de minder blijkbare, maar even wezenlijke veranderingen bij andere kerkgenootschappen, niet dan de teekenen eener natuurlijke ontwikkeling zien wil. Wij mogen thans, in de schatting eener wetenschappelijke opleiding tot het predikambt, op gelijke hoogte staan met onze medeprotestanten: wij moeten en kunnen zeggen, dat *wij* er toe opgeklommen zijn, terwijl *zij* er altoos op stonden; wij zijn in dit opzigt met het verloop der tijden *geworden* wat zij van den beginne *waren*. De natuurlijke loop der ontwikkeling bragt dit mede.

De oude Doopsgezinden konden onmogelijk *blijven* die zij *waren*, want geheel hun wezen, als leden van eene kerkgemeenschap beschouwd, hing

zamen met hun uitwendig bestaan en hunne betrekking tot de wereld. Als lieden van geringen stand, van weinig beschaving en kennis, in een beperkten kring levende, vonden zij hunne godsdienstige behoeften bevredigd door hun eenvoudig bijbelsch geloof, dat door de wetenschap hun eigendom nog niet geworden was. De wereld vergetende en van haar vergeten, zochten zij in eenvoudige vroomheid en wrakelooze lijdzaamheid, naar hun geweten God te dienen en Jezus Christus te gehoorzamen, en daartoe hadden zij niets meer noodig, dan eene vruchtbare kennis van den Bijbel, dien zij, volgens de getuigenis van hunne vijanden, schenen "opgegeten te hebben." Zoodra zij echter dien engen kring verlieten en in de wereld traden, om aan de bezigheden van hare bedrijvigheid en aan de genoegens van hare gezelligheid deel te nemen; zoodra zij willens of onwillens in betrekkingen geraakten met dezulken die zij vroeger hadden ontweken en den strijd met de wereld niet langer konden ontvlieden, maar er aan moesten deelnemen, leerden zij nieuwe behoeften kennen, en gevoelden zij wat zij misten. Ondanks zich zelve, werden zij wel eens geroepen rekenschap van hun geloof af te leggen, ja het tegen allerlei aanvallen van andersdenkenden te verdedigen; en nu bleek maar al te veel de ongenoegzaamheid hunner kennis en de noodzakelijkheid, om hun godsdienstig geloof door de wetenschap uit te breiden en te bevestigen. Dit gevoelden inzonderheid de mannen uit hun midden, die zich reeds vroeg door schranderheid en kennis onderscheidden, een Dirk Philips,

Hans de Ries, Pieter Jansz Twisk, Eigel Arendsz van Doornkert, Jan Klaasz van Grouw en anderen, die, zonder het zelve te weten of te willen, hetgeen hun als Doopsgezinden ontbrak, door moeijelijk onderzoek zich eigen maakten. Wij Doopsgezinden van den tegenwoordigen tijd doen hetzelfde wat zij gedaan hebben, maar wij doen het alleen anders. Ook wij zoeken ons op de hoogte der theologische wetenschap te brengen, waar wij met onze medeprotestanten gelijkstaan, maar wij doen het op dezelfde wijze als deze, d. i. langs den weg van hooger of akademisch onderwijs. Daarin bestaat eigenlijk de geheele verandering die wij als Doopsgezinden op dit punt hebben ondergaan. De genoemde schrandere en kundige mannen uit den vroegeren tijd zouden theologen zijn in den waren zin des woords, als zij nu leefden en onze behoeften kenden en onze hulpmiddelen bezaten.

Doch ik mag verder gaan. Wij Doopsgezinden *willen* en *kunnen* thans even min op het gebied der theologie zijn wat onze voorouders waren, als wij naar hen *willen* en *kunnen* gelijken in hunne betrekking tot de wereld, of in hun maatschappelijk en huisselijk leven. Wilde men dit van ons eischen, men zou tevens moeten verlangen, dat wij ons in den maatschappelijken en burgerlijken toestand onzer vaderen, in hunne afgescheidenheid van de wereld, in hunne afkeerigheid van wetenschap, letteren en kunst, met één woord, in hun gemis van beschaafdheid en ontwikkeling, terugverplaatsen; men zou ons noodzaken een zedelijken zelfmoord te begaan. De beschuldiging van ongetrouwheid aan onze

voorouders op 't punt van eene wetenschappelijke opleiding onzer leeraren, komt dus, wel beschouwd, neder op de beschuldiging, dat het nageslacht niet gebleven is wat het voorgeslacht was, maar de kracht en den moed gehad heeft, om uit de afgescheidenheid van de wereld te treden en in uitwendigen welstand en daarmede noodwendig gepaard gaande ontwikkeling van geest vooruit te gaan, met één woord, zich tot de zelfde hoogte te verheffen, waarop de leden der andere protestantsche kerkgenootschappen staan. Verkiest nu iemand dit als eene beschuldiging tegen ons in te brengen, zoo gun ik hem dit gaarne, mits hij maar niet verlange, dat ik hem antwoorde.

Men ziet hieruit, dat het gevoelen over de noodzakelijkheid van geleerde studie in den voorganger eener christelijke gemeente geenszins een 266 wezenlijk onderscheidend punt is, dat het doopsgezind karakter daarvan zou afhangen. Neen, men kan een echte nederlandsche Doopsgezinde zijn, hetzij men met sommigen onzer voorouders oordeelt "dat het ongehoort is, iemand ter schole te bestellen, om talen te leeren, opdat hij tot het predikambt beroepen worde," hetzij men met VAN GINNE "de studie der theologie," of de wetenschappelijke godgeleerdheid, alleen met behulp van kennis der oude talen te verkrijgen, "noodzakelijk acht voor den Evangeliedienaar." Daarom sprak deze hierover in zijne oratie in een zuiver doopsgezinden geest, toen hij zeide: "Zoo dikwijls de theologie werd verwaarloosd, kwijnde en verstierf ook alle christelijk leven. Wilde iemand mij wijzen op de christelijke kerk-

genootschappen, die ook zonder geleerde theologie, nogtans hebben uitgeblonken door alle christelijke deugden, gelijk onder andere kan blijken uit het eigen genootschap, waartoe ik mij gelukkig reken te behooren en welks belangen ik geroepen ben te bevorderen, zoo schijnt hij mij toe de tijdsomstandigheden niet in 't oog te houden, die de menschen hebben gedrongen, buiten allen uitwendigen invloed, uit zich zelve het geloof te omhelzen, te voeden en te versterken en op eene uitstekende wijze te openbaren. Hij die zoo spreekt, behoort tevens te bedenken, dat zulk eene gesteldheid der kerk niet van langen duur zijn kan, dat de krachten boven mate gespannen, verslappen en eindelijk geheel uitgeput worden, totdat de studie der theologie haar weder met nieuw leven en vuur bezielt. Ten aanzien van ons doopsgezind kerkgenootschap dient men daarenboven wèl in het oog te houden, dat onze voorouders van elders konden ontleenen hetgeen zij in zich zelve misten; dat ook de zoodanigen onder hen niet ontbraken, die, hoewel niet als eigenlijke godgeleerden bekend staande, nogtans een' grooten schat van theologische kennis en wetenschap bezaten, en dat zij reeds vroeg de behoefte gevoelden aan echt godgeleerd onderwijs, waaraan zij, hoe onvolkomen dan ook, trachtten te voldoen, totdat eindelijk deze onze kweekschool gesticht werd, waardoor het verval en de ondergang van onze gemeenten is verhinderd geworden, gelijk allen dankbaar erkennen." In deze erkenning vereenigen zich alle gemeenten die een deel uitmaken van onze Algemeene Doopsgezinde Societeit.

Er is geene gemeente die een' anderen voorganger begeert, dan die zijne opleiding ontvangen heeft aan de kweekschool, geene die den bloei dezer instelling niet vurig wenscht, als de onmisbare voorwaarde tot den bloei van onze geheele kerkgemeenschap. Moge die school dan ook op den duur het voorwerp blijven der werkzame belangstelling van alle onze gemeenten! Moge zij hoe langer hoe meer worden eene school van echt protestantsch onderwijs in de theologie, opdat zij met eere nevens andere sta en met haar wedijvere in het onbekrompen zoeken der waarheid en het aankweeken van een geloof, dat werkende is door de liefde! Zoo zal zij ook in de toekomst den zegen van God niet onwaardig worden, die haar, onder de wisselingen der tijden, heeft bekrachtigd en onverzwakt doet staan tot op dezen dag.

Doch ik mag de woorden van mijnen ambtgenoot niet alleen overnemen om mijne redenering te bevestigen; ik voel mij gedrongen ze ook uit te breiden, om het wezen en den tegenwoordigen stand onzer kerkgemeenschap juister te bepalen en duidelijker in 't licht te stellen.

Gelijk wij Doopsgezinden, op het punt der wetenschappelijke vorming van onze leeraren, van de denk- en handelwijze onzer voorouders zijn afgeweken, zoo hebben wij, door de verdere toepassing van het beginsel der vrije en zelfstandige ontwikkeling, nog andere punten laten varen, waaraan zij, als aan bepaalde onderscheidingsteekenen, gewoon waren te hechten; 't zijn die punten, welke met hunnen maatschappelijken toestand bestaanbaar waren, maar

met den onzen onbestaanbaar zijn. Bij toeneming van kennis en onbekrompenheid van inzigten, hebben wij ons losgemaakt van eene schriftverklaring, die zich te veel met de letter vergenoegde, zonder naar den grond te vragen. Daardoor hebben wij leeren onderscheiden tusschen het veranderlijke, dat de tijd heeft doen ontstaan en wegneemt, en het blijvende, dat boven de wisselingen van tijd en omstandigheden verheven is. Bij de afgeslotenheid der oude Doopsgezinden paste de strengheid en steilheid van vele begrippen, zeden en gebruiken die hen kenmerkte: de maatschappelijke toestand waarin wij thans leven, duldt ze niet langer. Wij mogen nu niet alleen zonder blozen, maar met zekere zelftevredenheid vragen: waar drijft men in onze dagen nog het gevoelen aangaande het voor den Christen ongeoorloofde wederstand bieden en het bekleeden van het overheidsambt? Waar houdt men nog vast aan de noodzakelijkheid van ban en mijding wegens buitentrouw, weidsche kleeding, ruime levenswijze en andere dergelijke redenen? Dat alles heeft men reeds lang tot het veranderlijke leeren rekenen, dat, met behoud van het wezen onzer kerkgemeenschap, wegvallen kon en wegvallen moest. En aan dezen gewenschten vooruitgang is het mede te danken, dat in de laatste helft van het bestaan onzer afdeeling, geene geschillen den vrede onder ons hebben verstoord, terwijl onze voorouders in hunne bekrompenheid en bij hun gemis van wetenschappelijke vorming, òf over dorre en onvruchtbare leerbegrippen, òf over onbeduidende uitwendigheden, dikwijls hevige twisten voerden.

Meent iemand nog in onze dagen waarde te moeten hechten aan dergelijke uitwendigheden: ik zal de laatste zijn, die hem dit gevoelen als ongegrond zal zoeken te ontnemen; hij zorge alleen, dat hij die gehechtheid niet in een ledigen vorm doe ontaarden, maar ze in overeenstemming brenge met geheel zijn leven, opdat het uitwendige bij hem het afdruksel worde van het inwendige. De onlangs overleden leeraar onder onze broeders te *Balk*, Obe Johannes Smid, van wien ik, bij zijn bezoek, mij verleden jaar gebragt, met opregte hoogachting en broederlijke liefde gescheiden ben, stond naar het uit- en inwendige vóór mij als een waardige vertegenwoordiger der oudste Doopsgezinden. Zijn fijn besneden gelaat en net geknipte baard maakten een wel vreemd, maar toch innemend geheel uit, met zijn breed geranden, neergeslagen hoed, grof wambuis met haakjes en wijd schoeisel; doch alles paste volkomen bij 's mans afgescheidenheid van de wereld, waarin hij, naar het woord des Apostels, *vergenoegd* was, omdat hij *voedsel en deksel* had. En dit uitwendig voorkomen, het was de getrouwe spiegel van zijne gestrenge oud-doopsgezinde begrippen, die hij op zijne wijze en naar zijn vermogen, in het geschrift heeft uitgedrukt, 'twelk hij in 1848 (te *Sneek* bij *Holtkamp*) onder den titel van: "Verklaring van 't grootste gebod Gods," heeft uitgegeven. De man erkende, bij het zien van onze levenswijze, dat hij onder ons niet thuis behoorde, maar hij veroordeelde ons daarom niet; hij stond aangenaam verrast op 't gezigt van den schat van oud-doopsgezinde geschriften, in onze bibliotheek voorhanden, maar

hij verklaarde toch geen deel te willen hebben aan onze wetenschap; hij rekende geene geleerdheid voor zich noodig te hebben, maar hij verachtte ze daarom toch niet, omdat hij ze als eene gave Gods beschouwde en waardeerde. Zoo wandelde hij, slecht en regt, in stillen eenvoud en onberispelijk voor God en menschen, door de wereld, voor welker besmetting hij zich rein zocht te bewaren, en naar de getuigenis van allen die hem gekend hebben, tot aan zijn einde zich ook rein bewaard heeft. Wilden wij nu dezen man, al is het van verre, in eenvoudigheid van kleeding, taal, manieren en levenswijze en in afkeerigheid van de meest geoorloofde genoegens des levens, navolgen, terwijl wij tevens de vruchten van wetenschap, letteren en kunst willen genieten, die mede het voorregt zijn van de tegenwoordige Doopsgezinden, zoo vrees ik, dat wij ons als zonderlingen zouden onderscheiden en weinig zouden handelen in den geest van het Evangelie, dat ieder Doopsgezinde toch boven de gevoelens en gebruiken zijner vaderen behoort te stellen en als zijn eenigen gezaghebbenden regel in geloof en leven eerbiedigt. Neen, er is iets anders en beters, waardoor wij ons als waardige afstammelingen onzer vaderen in onze dagen kunnen betoonen; het is de geest van vrijheid bij vastheid op 't gebied van het geloof, van onafhankelijkheid bij orde op 't gebied van de kerk; van gemoedelijke en tevens werkzame godsvrucht, van waarheid, opregtheid en trouw in handel en wandel, van liefde jegens de broederen en jegens allen op 't gebied der wereld. Dat kenmerk hangt even min af van hoogheid

of laagheid van stand, van behoeftigheid of overvloed, als van onbeschaafdheid en wetenschappelijke ontwikkeling, want het leert de wereld gebruiken zonder ze te misbruiken, en de waarde van den Christen afmeten naar zijne betrekking tot CHRISTUS. Met dat kenmerk kan de Doopsgezinde arm zijn naar de wereld, en door nijverheid en spaarzaamheid schatten vergaderen, in de nederige kringen verkeeren, en met eere aan het hoofd eener burgerij staan, of in 's Lands vergaderingen zitting hebben, onervaren zijn in wetenschap, letteren en kunst, en in hare beoefening uitmunten. Door dien geest waren en zijn de eenvoudige landbouwers en zeelieden van vroeger en van onze dagen Doopsgezinden, en was het een TEYLER, toen hij den grond legde tot zijne grootsche stichting, en een TEN KATE en HULSHOFF, een DE VOS, HESSELINK en VAN KAMPEN, toen zij als geleerden zich onderscheidden; daardoor kunnen ook wij nog in onze dagen en op onze wijze, naar onze voorouders gelijken en met regt hunnen naam dragen, zonder dat zij over ons zouden behoeven te blozen. Bewaren wij dan dien geest onder ons, kweeken wij hem aan door wetenschap, gezindheid en leven, en wij zullen bewijzen, dat onze prijsstelling op het blijvend bestaan van onze kerkgemeenschap eene prijsstelling is op eene uitdrukking van het Christendom, die naar onze overtuiging, met de bedoeling van deszelfs goddelijken stichter het meest overeenkomt.

BRIEF

VAN

S. BLAUPOT TEN CATE

AAN

N. N.,

OVER DEN OORSPRONG DER DOOPSGEZINDEN

EN

HUNNE BETREKKING TOT DE WEDERDOOPERS.

Gij hebt mij onlangs gevraagd, mijn Vriend! of ik reeds gelezen had, wat door den Wel-Eerw. Heer B. TER HAAR, in den vierden druk van zijne uitmuntende *Geschiedenis der Kerkhervorming in Tafereelen* is geantwoord op de bedenkingen, die ik de vrijheid nam, in eene Bijlage tot het 1e deel van mijne *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland*, enz. tegen de wijze van beschouwing, in de vroegere uitgaven van zijn werk voorkomende, te plaatsen? Gij hebt mij herinnerd, dat ik thans aan het geschiedkundig publiek eenige rekenschap ben verschuldigd, in hoeverre ik nu met den Heer TER HAAR, omtrent den oorsprong der Doopsgezinden en hunne betrekking tot de Wederdoopers, overeenstem, of in hoeverre ik nog van dien schrijver blijf verschillen. Gij hebt mij daarenboven aandachtig

gemaakt op eene zekere aanmerking, die door den Heer TER HAAR, ten opzigte van de plaats in MENNO's *Fundamentboek* van het jaar 1539, tegen sommige Doopsgezinde schrijvers en ook omtrent mij, gemaakt is. Door VAN HEMERT was reeds aangetoond, dat deze plaats bij MENNO, waaruit zijne betrekking tot de Munsterschen duidelijk blijkt, bij de volgende uitgaven geheel is weggelaten; en nu vraagt gij, wat ik er van denk, als TER HAAR (Dl. II, bl. 208) zegt: "dat deze weglating opzettelijk is geschied, en uit zekere bekrompenheid in het behandelen der Geschiedenis is voortgekomen, welke wij in de oude Doopsgezinden ligt verschoonbaar achten, blijft bij mij (hoewel de Heer BLAUPOT TER CATE haar geenerlei melding heeft waardig geacht) boven allen twijfel verheven."

Ik zal u op alles antwoorden. Toen ik den uwen ontving, had ik den vierden druk van TER HAAR's *Geschiedenis* nog niet in handen. Thans heb ik denzelven vóór mij en ik kan niet nalaten, den geëerden schrijver openlijk mijn' hartelijken dank te betuigen voor de heusche wijze, waarop van zijne zijde deze strijd, die eigenlijk geen strijd, maar een openleggen van onze gedachten, bij eenig verschil in meening is, gevoerd wordt. Mogt op mij, evenzeer als op hem, toepasselijk zijn, wat hij van ons beiden betuigt: "dat men uit onzen strijd kan leeren, hoe de Polemiek, ook zonder inmenging van den hartstogt, zonder schade voor de broederlijke liefde, gedreven kan worden, en welk eene taal, ik zal niet eens zeggen, aan Christenen, maar aan mannen van letteren en beschaving voegt."

Nog voor meer heb ik den Heer TER HAAR te danken; met name daarvoor, dat hij gebruik heeft gemaakt van eenige opmerkingen, in de bovengemelde Bijlage door mij medegedeeld. Hierdoor vervalt nu, wat eenigzins op eene aanmerking tegen zijn werk gelijken zou, ten opzigte van de Waldenzen en Albigenzen in *Vlaanderen;* van Doopsgezinde Martelaren in *Noord-Nederland*, vroeger te vermelden; en van den dood van SICKE SNIJDER, te *Leeuwarden*, reeds in 1531 door MENNO bijgewoond[1]. De geachte schrijver beschouwe die opmerkingen slechts als bewijzen van de bijzondere belangstelling, waarmede ik zijn hoogst verdienstelijk werk gelezen heb.

Geen minder genoegen doet het mij, de afkomst der Doopsgezinden van de Munstersche Wederdoopers door den schrijver ronduit te hooren ontkennen. "Zij mogen (zegt hij) deze beschuldiging verre van zich weren, daar hun vroeger bestaan, in *Nederland* en elders, uit de Geschiedenis ten volle bewijsbaar is." Evenwel houdt TER HAAR het daarvoor, dat men van eene meer regtstreeksche *gemeenschap en betrekking* tusschen de Doopsgezinden en Wederdoopers moet spreken, terwijl ik meer het woord *aanraking* gebruik; ofschoon hij toestemt, dit verschil van uitdrukking minder belangrijk te achten. Ik wil gaarne van mijne zijde toegeven, dat het woord gemeenschap en betrekking hier soms even gepast kan gebezigd worden als aanraking. Maar wat ik reeds in de *Geschiedenis der Doopsge-*

---

[1] TER HAAR, 4de druk, 2de deel, bl. 104 en 190; bl. 121; bl. 135 en 205.

zinden in Groningen, enz. Dl. I, bl. 43, enz. *in Holland*, enz. Dl. I, bl. 88, en bovenal *in Friesland*, bl. 16, 19, 27 en 31 heb gezegd, moet u bevestigen in het geloof, dat ik het denkbeeld van zulk eene meer regtstreeksche gemeenschap en betrekking geenszins verworpen heb. Wat ik bijv. ten opzigte van de Doopsgezinden in *Friesland* geschiedkundig heb aangetoond, is evenzeer ten aanzien van die gezindte in geheel *Nederland* bewezen; en ik acht de volgende stellingen ten volle overeenkomstig de waarheid:

1. Er waren Doopsgezinden in *Nederland*, vóór hier Munsterschen zijn geweest.

2. Toen de Munsterschen opkwamen, hebben Doopsgezinden in *Nederland* met hen in betrekking gestaan.

3. Zoodra de eigenlijke bedoeling der Munsterschen bekend werd, is bij de Doopsgezinden, nog vóór Menno en ook door dezen, alle vriendschappelijke betrekking met hen verbroken; terwijl sommigen zich echter, even als andere Onroomschen en Roomschen, door hen lieten verleiden, maar ook later weer, hetzij tot de Doopsgezinden, hetzij tot andere Onroomschen of Roomschen terug getreden zijn.

Wat nu de reeds gemelde plaats uit Menno's *Fundamentboek* betreft, waar deze de Wederdoopers betitelt met den naam van *onze lieve Broeders*, en waaruit de Bres, van Hebert en anderen eene meer vriendschappelijke betrekking tusschen hem en de Wederdoopers hebben trachten te bewijzen. Het komt mij, met den Heer ter Haar, wel aannemelijk voor, dat de weglating van deze plaats bij de tweede en de volgende

uitgaven van het Fundamentboek opzettelijk geschied is, om alle nadeelige gevolgtrekkingen die men hieruit zou vermogen af te leiden, te ontgaan. Evenzeer stem ik hem toe, dat zulke eene handelwijze bij de oude Doopsgezinden van zekere bekrompenheid in het behandelen der Geschiedenis getuigt; eene bekrompenheid, waaraan zich echter reeds A. Streyrezk onttrokken heeft [1]. Ik moet evenwel met alle bescheidenheid hierbij voegen, dat ik die weggelatene plaats wel degelijk aangehaald en behandeld heb. Want ik heb opzettelijk over dezelve geschreven in de *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, bl. 27—29; terwijl nog ten overvloede in de Inhouds-opgave uitgedrukt staat: "Betwiste plaats bij Menno uitgelegd."

Daar de Heer ten Haar de aandacht nog eens weer op deze plaats gevestigd heeft, zij het mij geoorloofd, het volgende daaromtrent te herinneren.

a. Menno gebruikt meermalen zulk een titel, die niets dan Christelijke liefde ademt; bijv. tot Zylis en Lemmeken als *uitverkorene geliefde mannen*, op hetzelfde oogenblik, dat hij hen formeel in den ban doet.

b. Menno noemt die Wederdoopers "lieve Broeders en Zusters," met het doel, om hen te bekeeren; even menschkundig als de Kardinaal Cajetanus den grooten Luther dikwijls zijn waarden vriend, zijn waarden doctor, zijn waarden en waardsten zoon noemde, om slechts het woord

[1] Door zijn *Aanhangsel bij* Schijn, *Geschied. der Mennoniten*, 1ste deel, bl. 411, enz.

evoco uit zijn mond te krijgen, en even als à Lasco, de Hervormde Superintendent, aan den beruchten David Joris brieven zond, met het opschrift: "aan onzen zeer geliefden Broeder, D. Joris, Bedienaar des Goddelijken Woords," onder voorzeker daarom een David-Joriser te zijn. Als ware hij zelf beducht, om misverstaan te worden, bezigt hij die benaming met eene dubbele restrictie. Vooreerst zegt hij: "die oprechte unde vromen heet ick mine susters unde broeders; vermits sij onwetende gesnoevelt hebben; men, den dobbelthertigen, die God niet gesocht en hebben mit puerder reijnder herten, enz. die laat ick in des Heren hant" enz. En verder: "minen uthvereorene broeders, men niet in Christo Jesu" enz. Het komt mij voor, dat uit dit alles duidelijk genoeg blijkt, hoe weinig op deze plaats valt te bouwen, als op een genoegzamen grond, dat Menno in eene andere vriendschappelijke betrekking tot de Wederdoopers zou gestaan hebben, dan bijv. Paulus tot die Heidenen, welke hij zocht te bekeeren.

Men voege hierbij, dat Menno reeds tegen de Munsterschen werkzaam was, vóór hij in 1536 openlijk het Roomsch geloof verliet, namelijk in het midden van 1534, toen Jan van Leijden zich het volle koninklijk gezag aanmatigde, gelijk ik vroeger op eene andere plaats duidelijk meen te hebben aangetoond [1].

---

[1] *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen*, enz., Dl. I, bl. 243—246. Nadat ik het bovenstaande geschreven had, zag ik, dat ik toch ook in de *Bijlage over* ter Haar's *Geschiedenis*, bl. 379, melding van die plaats had

Wij kunnen nu verder gaan. De Heer TER HAAR zegt zelf: "dat er vóór 1534 reeds vele Doopsgezinden in *Nederland* geweest zijn, toont wel ten duidelijkste aan, dat dezen niet eerst uit de Munsterschen zijn voortgesproten, maar bewijst niets, om het wezenlijk onderscheid tusschen Doopsgezinden en Wederdoopers te handhaven. Men moet daartoe noodwendig tot vóór het jaar 1522 teruggaan, toen de Wederdoopers zich het eerst te *Zwickau* vertoond en vervolgens door *Duitschland* verspreid hebben, en het historisch bewijs, dat de vele Doopsgezinden, die na dien tijd naar de Nederlanden zijn overgekomen, niet uit den aanhang van MUNZER of andere takken hunnen oorsprong gehad hebben, *is men nog altijd schuldig gebleven*."

Ons wordt dus toegegeven, dat de Doopsgezinden in de Nederlanden hun ontstaan niet aan de *Munstersche* Wederdoopers hebben te danken, noch aan de *Ubbonîten*, noch aan de nog vroegere *Melchioriten*; maar wij klimmen hooger op, tot den aanhang van THOMAS MUNZER en de *Zwickauers*. De Heer TER HAAR zegt wel niet duidelijk, met even zoo vele woorden, dat wij den oorsprong der Nederlandsche Doopsgezinden hier hebben te zoeken, maar zijne geheele bewijsvoering (bl. 202, 203 en 206) leidt daartoe. Zoo

gemaakt. Ik heb daarop begrepen, dat ik den schrijver had misverstaan, en dat het woord *haar* moet slaan, niet op *de plaats* zelve, maar op *de weglating van die plaats* door oudere schrijvers. Ofschoon dus de aanmerking van TER HAAR in zoo verre wel van kracht is, moge het bovenstaande geschreven blijven, ten bewijze, dat ik de behandeling van die plaats, noch vroeger noch later, heb ontzien.

is hij ook begrepen door den schrijver in den *Tijdspiegel van Junij* 1849, bl. 440 en 441, waar deze niet alleen de gronden van den Heer TER HAAR herhaalt en goedkeurt, maar nog sterker in woorden, ofschoon zonder bewijs, MENNO als een Hervormer, bepaald van de Wederdoopers, voorstelt; en vervolgens toegeeft, dat men hier reeds vóór 1534 Doopsgezinden vond, die niet kunnen en moeten verward worden met de Munsterschen, maar het voor waarschijnlijk blijkt te houden, dat deze Doopsgezinden, niet met de Munsterschen te verwarren, toch voortgesproten zijn uit den aanhang van MUNZER.

Wij worden dus gedrongen, om dit gevoelen, betreffende den oorsprong der Doopsgezinden in *Nederland*, aan eene nadere beschouwing te onderwerpen. Ik moet bekennen, dat deze betuiging: "men is nog altijd het historisch bewijs schuldig gebleven, dat de vele Doopsgezinden, na dien tijd naar de Nederlanden overgekomen, *niet* uit den aanhang van MUNZER enz. hun oorsprong gehad hebben, aanvankelijk een indruk op mij maakte, als of men tot mij zeide: bewijs uwe echte geboorte, of ik houd u voor een bastaard; of bewijs, dat gij een eerlijk man zijt, anders houd ik u voor een dief. Men zou den eisch ook kunnen omkeeren en zeggen: het historisch bewijs, dat éénig Doopsgezinde in *Nederland* zijn oorsprong *wel* uit den aanhang van MUNZER heeft gehad, is men nog altijd schuldig gebleven. De Heer TER HAAR althans blijft ons dit bewijs schuldig. Alleen haalt hij aan, dat het twee lakenwevers zijn geweest, die het eerst als Wederdoopers te *Zwickau* optraden, en dat er zich kort

na dien tijd Doopsgezinde wevers in *Twenthe* hebben nedergezet. Ik wil niet ontkennen, dat zulks opmerkelijk is, gelijk de schrijver zegt. Maar hieruit volgt nog niet, dat men deze Twenthsche wevers even goed van de Zwickauers kan afleiden, als van die Waldenzen in *Vlaanderen*, die daar als Tisserands bekend stonden. Want juist de *Vlaamsche afkomst* van die Twenthsche wevers is bekend; even als zulks van den Vlaamschen oorsprong de eerste Doopsgezinden aan de Zaankant, desgelijks wevers, gezegd kan worden [1].

Maar zijn er mede van de Duitsche zijde geene Doopsgezinden overgekomen? Wie zou de mogelijkheid ontkennen, dat er van die Zwickauers naar *Nederland* gevlugt zijn? Wij moeten hier echter bijvoegen, dat het historisch bewijs voor zulk eene overkomst ten eenenmale ontbreekt; terwijl wij wel sporen vinden, vroeger en later, van zuiverder gevoelens, uit het oosten naar ons Vaderland overgebragt. Ik zeg, vroeger en later. Vroeger, toen de Hollanders in 1420 tot een kruistogt tegen de Hussiten optrokken, maar zelve bekeerd terug kwamen, de nieuwere begrippen door *Nederland* verspreidden, en, volgens Gesdes, de deur voor de Waldenzen openden [2]. Later, als wij Waldenzen in *Mecklenburg* en *Holstein* vinden (in 1500), die niet slechts tot op de grenzen van *Oost-Friesland* naderden, maar, volgens getuigenis van K. van Huizen, de hoof-

---

[1] *Geschiedenis der Doopsg. in Gron.* Dl. I, bl. 11, en *Geschiedk. Onderzoek naar den Waldenz. oorsprong der Nederl. Doopsgez.* bl. 63.
[2] *Geschiedk. Onderzoek*, bl. 76, 77.

len werden van de voornaamste Doopsgezinde geslachten, zoowel te *Embden*, als te *Hamburg* en *Altona*[1].

Daar de Heer VAN HAAR van alle verder historisch bewijs afstapt, zoo meen ik, indien er geene nadere bewijzen gevonden worden, zulks gelijk te mogen stellen met de handelwijze van den Heer HALBERTSMA, die desgelijks in zijne *Ruwe Schets over de Doopsgezinden en hunne herkomst*, het hoofdbewijs uit de Geschiedenis, volgens zijne eigene uitdrukking, en gelijk de Heer VAN HAAR niet ten onregte heeft opgemerkt (bl. 199), geheel heeft prijs gegeven.

Maar de Heer VAN HAAR spreekt ook over punten van overeenkomst in de gevoelens tusschen de Doopsgezinden en de Wederdoopers, en raakt alzoo een inwendig bewijs aan. Het is mij niet duidelijk, of hij hier met die Wederdoopers de Munsterschen, of desgelijks de Zwickauers bedoelt. De gang der redenering zou voor het eerste schijnen te pleiten, indien er op bl. 203 niet terstond, na de vermelding van die overeenkomst, van de Zwickauer lakenwevers ware gesproken. Hieruit zou het mij voorkomen, dat de schrijver eene overeenkomst met de Wederdoopers in het algemeen, zoo wel met de Zwickauers, als met de Munsterschen, voor oogen heeft.

Twee punten staan in des schrijvers ontwikkeling vooral op den voorgrond, waarvan het eerste is: "dat de Heiland zijn vleesch en bloed niet van de Maagd Maria ontvangen heeft." De overeenkomst in dit gevoelen tusschen Doopsge-

---

[1] *Gesch. der Doopsg. in Groll.* enz. Dl. I, bl. 8.

zinden en Wederdoopers geeft echter geen grond, om de eersten van de laatsten af te leiden. Want wat Halbertsma zegt, dat dit begrip ook aan de vroegere Albigenzen niet vreemd was en in de leer der Waldenzen werd versmolten, zoodat wij niet met den Heer Ranke bij Caspar Schwenckfeld en Melchior Hoffmann moeten blijven staan [1], wordt inderdaad bevestigd door de *Maxima Bibliotheca Veterum Patrum*, tom. XXIV, pag. 1540, 1602, 1603.

Ofschoon ik niet bepaald durf beweren, dat Munzer en de Zwickauers omtrent dit punt anders dachten, zoo moet ik echter betuigen, dit gevoelen nog niet bij hen gevonden te hebben. Maar al hebben ook deze even eens daarover gedacht, dan zou men hiermede nog niet verder kunnen komen, dan tot de stelling, die de Heer ter Haar zelf op bl. 203 heeft uitgedrukt: "dat dus die herkomst van de Waldenzen (en Albigenzen) ook aan de meeste Wederdoopers zou kunnen worden toegekend en dat men dezen eeniglijk verwijten kan, van hunnen oorsprong verbasterd te zijn."

Zoo is het even eens gelegen met het tweede punt, betreffende de zoogenoemde *Volmaakten*, gelijk de geestdrijvende Wederdoopers door den Heer ter Haar worden genoemd, in onderscheiding van de meer gematigden *onder hen*, zegt de schrijver. Wij moeten omtrent die *Volmaakten* nog iets meer zeggen. Ook de Waldenzen hadden hunne Volmaakten. Limborch stelt deze *Perfecti* der Waldenzen gelijk met de *Consolati* der

[1] Halbertsma', t. a. pl. bl. 295—297.

Albigenzen; en volgens de *Bibliotheca Patrum* werden zij, wegens den afstand van wereldsch goed, ook *Pauvres de Lyon* genoemd. Sacco zegt, dat de *Perfecti* in *Lombardije Consolati* geheeten werden, en in *Duitschland Boni homines, Bons hommes.* Vandaar, dat deze benamingen door elkander en als van dezelfde beteekenis werden gebruikt, zoo als Benoist reeds heeft aangewezen. Maar wat Sacco betuigt: "Perfecti, qui Consolati vocantur, in Lombardia et in Theutonia Boni homines vocantur," is niet geheel juist, daar de *Boni homines* vooral in *Frankrijk* verschijnen. Wat Halbertsma (bl. 244 enz.) overigens van hen getuigt, is overeenkomstig met de geschiedenis[1].

Reeds vroeger vond men eene onderscheiding tusschen *πνευματικοι* en *ψυχικοι* bij de Oostersche secten der Gnostieken en Manicheën. Zoo stonden bij de Waldenzen de *Perfecti* en bij de Albigenzen de *Consolati* tegen over de eenvoudig geloovigen, de *Credentes.* Oppervlakkig zou dit voor hun gemeenschappelijken oorsprong van die Oostersche secten schijnen te pleiten; maar

---

[1] Limborch, *Hist. Inquisitionis*, pag. 34 et 37; *Max. Bibliotheca Patrum*, tom. XXV, pag. 261, 266, 278; Benoist, *Histoire des Albigois et Vaudois ou Barbets, Paris*, 1691, tom. I, pag. 28. Over hun ongehuwd leven, zie men Gillis, *Kerk. Hist. van de Gereform. Kerken in Piedmont*, bl. 13; Gerdes, *Hist. Reformat.* t. II, p. 404; Brez, *Hist. des Vaudois*, t. I, pag. 109. Groot was de eerbied en zorg voor hen, Limborch, pag. 37; zelfs zoo, dat men in sommige Gemeenten niet duldde, dat zij eenigen handenarbeid zouden verrigten; *Bibl. Patrum*, tom. XXIV, pag. 1522.

bij nadere beschouwing vind ik weinig overeenkomst tusschen deze *Perfecti* en *Consolati* met de πνευματικοι der Gnostieken. Sacco, Bonacursi en Moneta zijn priesters geweest bij de secte der Catharers, die de meeste overeenkomst met de Gnostieken en Manicheën hadden. Zij melden er echter niets van, dat de *Perfecti* en *Consolati* gelijk waren aan de πνευματικοι, óf dat er vóór de eersten ook nog eene geheime leer bestond, alhoewel hun hoogere zedelijke verpligtingen waren opgelegd; bijv. armoede, onthouding van het huwelijk, openlijke belijdenis des geloofs, in weerwil van marteläarschap. De geheele betrekking der *Perfecti* en *Credentes* bij deze nieuwe ketters is dus iets anders, dan die der πνευματικοι ψυχικοι bij de Gnostieken. Bij de Waldenzen en Albigenzen ontsproot die onderscheiding geheel uit de toenmalige omstandigheden en den toestand, waarin zich de verdrukte Gemeente tegen over de Roomsche kerk bevond. Niet ieder kon zich tot dezelfde hoogte van geloof en *ontbering* verheffen, en die zulks het meeste konden, zij waren de *Perfecti* en *Consolati*. Deze waren aanvankelijk welligt niet allen Leeraars (*Barbes*); maar men heeft aan de andere zijde zeker bezwaarlijk een Leeraar bij hen gevonden, die niet tevens tot de Volmaakten of Vertroosten behoorde. De onvolmaakten (*Imperfecti*) of eenvoudig geloovigen (*Credentes*), ontvingen dispensatie, om uitwendig in den schoot der Roomsche kerk te blijven, en zelfs, als zij een eed hadden gedaan, mogten zij na boetedoening bij de Gemeente blijven. Sacco zegt: "Imperfectus pro juramento poenitentiam recipiet a suo

episcopo et qui sunt de societate ipsius cum eo [1]."

In latere tijden vinden wij deze onderscheiding tusschen Volmaakten en Geloovigen bij de Waldenzen niet meer; maar de geest en strekking van de eersten bleef overig bij hunne *Barbes*, die zelve land noch goed bezaten, ongehuwd bleven en van plaats tot plaats reisden, om te leeren, doop en avondmaal te bedienen. Diezelfde geest en strekking zien wij in MENNO's tijd en latere dagen bij de Doopsgezinden, in hunne *Oudsten*. Deze waren, in zekeren zin, de Volmaakten bij de Doopsgezinden.

Geheel onderscheiden van deze waren de Volmaakten bij de Wederdoopers, die men wel eenigzins gelijk kan stellen met de πνευματικοι der Gnostieken en Manicheën. Zij hielden zich echter meer *alle* voor Volmaakten; gelijk ook DAVID JORIS niet alleen zijne *Perfecti* had, zoo als HALBERTSMA aanhaalt (bl. 245), maar volgens GABBEMA al zijne aanhangers met dezen titel begroette [2].

Men moet dus niet alle voorstanders van den doop der bejaarden of der geloovigen, tijdens de Hervorming, beschouwen als ééne en dezelfde secte, waarvan de geestdrijvende Wederdoopers de zoogenaamde Volmaakten waren. Zijn die voorstanders alle van de Waldenzen afkomstig, dan moet men nog een onderscheid maken tusschen hunne afkomst van de Waldenzen en de Albigenzen. De Heer JAS heeft, mijns achtens, dui-

---

[1] *Bibliotheca Patrum*, tom. XXV, pag. 274.

[2] GABBEMA, *Epist. ab illust. et claris viris scriptarum centuriae tres*, *Harl.*, 1663, pag. 152.

delijk aangetoond, dat hun hoofdverschil in het formeel beginsel hierin gezocht moet worden: dat de Waldenzen de H. Schrift op den voorgrond stelden en de Albigenzen hunne eigene philosophie [1]. Zoo is het ook met de Doopsgezinden en Wederdoopers; de eersten hielden als beginsel de H. Schrift vast en de laatsten handelden volgens gewaande ingevingen des H. Geestes [2]. Waldenzen en Doopsgezinden blijven dus *in* de Schrift; Albigenzen en Wederdoopers gaan er *buiten*. Van daar, dat zij reeds lang vóór de Hervorming hier en daar vijandig tegen elkander over stonden. In vele aanteekeningen bij Giesseler vinden wij de secten van Waldenzen en Albigenzen onderscheidenlijk opgegeven en komen hunne verschillende begrippen voor. Zoo haalt deze geleerde, nadat hij Evervin over Catharers (waartoe een gedeelte der Albigenzen behoorde) bij *Keulen*, heeft laten spreken, van denzelfden schrijver deze woorden aan: "sunt item alii haeretici quidam (Henricianen) in terra nostra, omnino ab istis discordantes, per quorum mutuam discordiam et contentionem utrique nobis sunt detecti." Zoo insgelijks de getuigenis van Eckbert: "divisi sunt etiam contra semet ipsos, quia nonnulla, quae ab aliquibus eorum dicuntur, ab aliis negantur [3]. Wat alzoo van latere begrippen, ook tijdens de Hervorming, voorkomt, dat zal men aan de uitspraken van Sacco, Pilichdorff enz. in de *Biblio-*

---

[1] P. Jas, *de Valdensium secta ab Albigensibus bene distinguenda*, pag. 106, etc.

[2] *Gesch. der Doopsg. in Holland*, enz. dl. I, bl. 136, enz.

[3] Giesseler, *Kirchen-Ges.* B. II, Abth. II, S. 523, 536, etc.

theca Patrum en aan de *Acta inquisitionis Tolosanae ed.* Limborch moeten toetsen, om te zien, of die begrippen bij de Waldenzen of bij de Albigenzen, of bij geene van beide of bij beide secten, te huis behooren, indien men op het inwendig bewijs met eenigen grond zal vertrouwen. Gelijk ik niet geloof, dat er overal buiten *Piemont* eene vermenging van *Waldens* en *Albigens* plaats greep, zoo als de Heer Halbertsma van oordeel is (bl. 300); en gelijk ik mijn gevoelen daaromtrent met vele plaatsen uit Gieseler zou kunnen bewijzen, zoo geloof ik evenmin aan eene totale vermenging tusschen de zuiverder Doopsgezinden en geestdrijvende Wederdoopers. En al sprake het inwendig bewijs, omtrent de overeenkomst van hunne gevoelens, ook nog sterker dan het wezenlijk doet, dan zou ik hierin nog geen grond vinden, om den oorsprong der Nederlandsche Doopsgezinden aan Munzer en de Zwickauers toe te kennen, maar veeleer mij houden bij hunne gemeenschappelijke afleiding van de Waldenzen en Albigenzen, zoo als, gelijk ik reeds gemeld heb, ook door den Heer ter Haar met een enkel woord is aangegeven.

Men mag evenwel niet uit het oog verliezen, wat er tegen zulk eene gemeenschappelijke afleiding bestaat. Het historisch bewijs begunstigt hier de Doopsgezinden veel klaarblijkelijker, dan Munzer en de Zwickauers. De laatsten kan ik nergens in eene duidelijke betrekking tot de vroegere Waldenzen of Albigenzen brengen, maar hun wordt door alle schrijvers een staatkundige oorsprong toegeschreven. Zoo zegt bijv. H. Alting, een der grootste tegenstanders van de Doopsge-

zinden: "quum enim gens rustica nimis premeretur angariis et oneribus et vero ex Euangelii audiret libertatem Christianis per Christum paratam esse, doctrinam illam detorsit, ut putaret, aut tollendum esse servitutis jugum aut libertatem armis vindicandam. Quod non solum in Saxonia, Westphalia, Franconia, Alsatia, Suevia, sed etiam in Palatinatu contigit [1]."

Het historisch bewijs voor den oorsprong der Nederlandsche Doopsgezinden uit de Waldenzen moge nog door zwarigheden worden gedrukt, die wegens den aard der zaak kwalijk op te lossen zijn [2], niemand zal echter ontkennen, dat dit bewijs eene groote mate van waarschijnlijkheid verkregen heeft. Ik geloof, dat ik met ditzelfde historisch bewijs den oorsprong dier Nederlandsche Doopsgezinden uit *Munzer* en de Zwickauers ten hoogste onwaarschijnlijk maken kan. Reeds heb ik aangemerkt, dat de Heer TE HAAR geene bevestiging van zulk een oorsprong in de geschiedenis heeft gevonden, behalve dat hij melding maakt van twee Wederdoopers te *Zwickau*, die wevers waren. Daar ik de zaak gaarne van alle zijden en onpartijdig wensch te beschouwen, heb ik lang gedacht aan een middel, om die Zwickauers met de Nederland-

---

[1] ALTING, *Hist. de Ecclesiis Palatinis*, pag. 33. Zoo denkt ook SLEIDANUS, in zijne XXVI *Boeken van den staat der Religie en gemeijne welvaart onder Keijser Carel de V*, en RANKE in zijne *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, III^er Band; om van vele anderen niet te spreken.

[2] Men zie *Geschiedk. Onderzoek*, bl. 121, 122.

sche Doopsgezinden in aanraking te brengen; want zonder eenig spoor van aanraking zou men het bewijs van uitwendige verwantschap geheel moeten opgeven. Het is mij niet mogelijk geweest, eenige regtsteeksche aanraking te ontdekken. Bij wijze van gevolgtrekking laat zich echter toch iets zeggen. Niet langs de vroeger door onze bestrijders betredene brug, die thans als te zwak en als versleten mag worden beschouwd: dat de Munsterschen uit de Zwickauers zijn voortgekomen en de Doopsgezinden uit de Munsterschen. Maar van de Zwitsersche zijde. De gevoelens van MUNZER en de Zwickauers zijn in *Zwitserland* doorgedrongen en de Zwitsersche Doopsgezinden hebben ten tijde der Hervorming met de Nederlandschen in betrekking gestaan en velen hunner zijn zelfs herwaarts overgekomen. Wij zullen zien, wat hieromtrent te zeggen valt.

Ik moet hier in het kort sommige punten herinneren, die ik vroeger in mijn *Geschiedkundig Onderzoek* breedvoeriger ontwikkeld heb. Daartoe behooren: dat er reeds vóór de Hervorming Waldenzische begrippen in *Zwitserland* binnen gedrongen zijn; dat vier van de ijverigste Zwitsersche Doopsgezinden, of Doopsgezinden in *Zwitserland* werkzaam, ten tijde van ZWINGLI, als Waldenzen of van Waldenzische afkomst bekend staan, namelijk HANS KOCH, LEONARD MEISTER, MICHAËL SATTLER en LEONARD KAISER; dat de Zwitsersche Doopsgezinden van geene andere oproerigheid worden beschuldigd, dan dat zij zich houden aan hun gevoelen omtrent doop, overheidsambt en eed; en dat zij integendeel wegens

hun gedrag door vele schrijvers zeer geprezen worden [1].

Het meeste, wat men zeggen kan, is dit, dat de Zwitsersche Doopsgezinden met de Zwickauers in aanraking hebben gestaan; ofschoon HAGENBACH, die hun geenszins gunstig is, zelf betuigt niet te kunnen bepalen, in hoe verre de opstand der Bazeler landlieden, in 1525, met de Wederdoopers in betrekking stond [2]. Den *oorsprong* kunnen zij niet van MUNZER ontleend hebben, daar er vóór dezen Doopsgezinden in *Zwitserland* bestonden. Maar laat ons toegeven, wat wij niet behoeven, dat sommige Zwitsersche Doopsgezinden hun oorsprong aan MUNZER te danken hadden, dan bewijst dit nog niets aangaande de Doopsgezinden in *Nederland*; want de Zwitsers gaven niet den oorsprong aan de Nederlandsche Doopsgezinden, zoo als duidelijk genoeg blijkt uit een brief in 1522 van de eersten aan de laatsten, *in antwoord op een brief van hier*, waarin de Nederlanders aan de Zwitsers naar hun oorsprong vragen [3].

Ook hier bestonden dus reeds Doopsgezinden vóór MUNZER, en even zeer, vóór hier eigenlijke Zwitsers gekomen waren. Want zoodra dit laatste was geschied, behoefden de Nederlandsche Doopsgezinden geen brief meer naar *Zwitserland* te schrijven, om te vragen naar inlichting aangaande hunne opkomst. Ik kan dus niet anders zien, dan

---

[1] *Geschiedk. Onderzoek*, bl. 81—96.

[2] HAGENBACH, *het Wezen en de Ges. der Hervorming*, dl. II, bl. 181.

[3] Over dien Brief zie men *Gesch. Onderzoek*, bl. 96.

dat het historisch bewijs sterk tegen den oorsprong van de Nederlandsche Doopsgezinden uit MUNZER enz. pleit.

Zelfs aan de Nederlandsche *Wederdoopers* van de onzuivere soort behoeft men geen oorsprong uit *Zwickau* toe te kennen; even min als wij *alle* Nederlandsche Doopsgezinden van de Waldenzen afleiden. Vooreerst, is er geen historisch bewijs, dat voor de Zwickauers pleit; en daarenboven is voor hun ontstaan wel eene andere oorzaak te vinden. Even als in *Duitschland* kunnen ook in *Nederland* de tijdsomstandigheden sommigen hebben aangespoord, om de H. Schrift te onderzoeken en kunnen zij alzoo gekomen zijn tot MENNO's resultaat: "ik onderzocht de Schrift met vlijt en dacht ze met ernst na, maar konde van den kinderdoop geen berigt vinden." Anderen kunnen door den knellenden druk van de kluisters der adel- en priesterheerschappij tot eene staatkundige gisting vervoerd zijn, die zich in de dagen der Hervorming gemakkelijk met godsdienstige dweeperij vermengde. Zoo wel het een als het ander heb ik vroeger elders meer breedvoerig aangetoond [1]. Bij de betere soort hebben zich, volgens het gevoelen van den Heer TER HAAR zelven, zeker die verdrevene en gevlugte Waldenzen gevoegd, die zich ook in deze landen schuil mogten houden. Wij voegen er bij, ook die, welke, zoo al zelve geene Waldenzen van afkomst, met hunne gevoelens bekend en

---

[1] *Geschiedenis der Doopsgez. in Friesland*, bl. 33—46; *in Groningen*, enz. dl. I, bl. 13, enz., *in Holland*, enz., dl. I, bl. 90, enz.

stille belijders daarvan mogten geworden zijn. De oproerige en dweepachtige soort is tot de Munsterschen overgeslagen.

Ik geloof dus met den Heer TER HAAR, dat wij in onze denkbeelden zullen bevonden worden niet zoo verre van elkander te staan, als een oppervlakkige lezer misschien zou kunnen besluiten. Hij is te groot Geschiedkundige, dan dat hij, op een lossen grond en zonder genoegzaam historisch bewijs, den oorsprong der Nederlandsche Doopsgezinden uit de oproeren van *Munster* op zou heffen, om denzelven in die van de Duitsche boeren neer te dompelen. Ik acht wel niet de eer van mijne kerkgemeenschap zoo zeer daarin begrepen, dat ik niet toe zou willen geven, als ik op geschiedkundige gronden hiertoe werd overgehaald; maar aan de andere zijde zal wel niemand, en ook niet de Heer TER HAAR, mij euvel duiden, dat ik zonder zoodanige gronden niet van gevoelen veranderen kan. Zulks ben ik, niet aan mijne kerkgemeenschap, maar aan de historische waarheid verpligt.

Zoo kan ik er dus ook ten volle vrede mede hebben, als de Schrijver de stelling uit, om beide, Doopsgezinden en Wederdoopers, van de Waldenzen af te leiden, wat namelijk sommige punten van geestverwantschap en overeenkomst van gevoelens betreft. Gaat die stelling door, dan zijn de Wederdoopers inderdaad te beschouwen als een wilde tak, opgegroeid uit denzelfden stam. Maar van ligchamelijke afstamming is in 't algemeen de sprake niet, ofschoon ook deze, omtrent de gemelde Zwitsersche Doopsgezinden en die van *Embden*, *Hamburg* en *Altona*,

uitdrukkelijk beweerd en toegestemd wordt. Ik blijf nog altijd van gevoelen, dat er voor dien oorsprong geen algemeene regel geldig is, op allen toepasselijk; maar dat de Doopsgezinden in deze landen hun ontstaan te danken hebben, deels aan eigen onderzoek der H. Schrift, deels aan de bekendheid met de gevoelens der Waldenzen, en dat zij later een aanwas hebben bekomen, door overgang van Wederdoopers en anderen.

Wil de Heer TER HAAR de verhouding tusschen de Doopsgezinden en de Munstersche Wederdoopers beschouwen, als die van de Beeldstormers tot de Hervormden (gelijk hij bl. 204 betuigt); ook de Heer YPEIJ heeft die zelfde vergelijking gemaakt, en ik heb bij eene andere gelegenheid reeds erkend, dat ik er veel waars in vond[1].

[1] YPEIJ, *Ges. van de Kristel. Kerk in de 18de eeuw*, dl. IX, bl. 83 enz. *Ges. der Doopsg. in Holland*, enz., dl. I, bl. 90. De Heer TER HAAR maakt op bl. 204 de aanmerking, niet te begrijpen, hoe ik in navolging van YPEIJ en DERMOUT, ook MUNZER noem, als zich aan de Wederdoopers hebbende aangesloten en hoe er vóór 1586 sprake van Calvinisten kan zijn. Ofschoon het minder afdoet, moet ik toch zeggen, dat de Heer DERMOUT hier niet genoemd moet worden, maar alleen YPEIJ, t. a. pl., bl. 84. Voorts meen ik MUNZER nergens genoemd te hebben, als zich bij de Wederdoopers *aansluitende*, maar als een hunner *hoofden;* bijv. *Ges. der Doopsgez. in Groningen*, dl. I, bl. 42, *in Holland*, dl. I, bl. 89. En als ik Calvinisten met Wederdoopers in aanraking breng, dan bedoel ik met de laatsten de David-Joristen en de volgers van NICOLAAS; zie *Holland*, dl. I, bl. 110, of de door Calvinisten bekeerden; *Holland*, dl. I, bl. 373. Eindelijk (ik behoef het bijkans niet te zeggen), niets is mij vreemder, dan dat ik de stellingen van ROTHMAN en VAN LEYDEN aan LUTHER te last zou leggen, omdat de beide laatsten eerst Luthersch waren.

Het vermelden van die Beeldstormers doet mij denken aan eene andere aanmerking van den Schrijver. Het valt, volgens hem, niet te loochenen, dat de smetstof der dweepzucht, bij vele gezonde en heldere begrippen, inzonderheid die rigting in de Christelijke kerk heeft aangekleefd, welke den doop der bejaarden voorstond. Als wij het Mysticismus der middeleeuwen gadeslaan, hoe dat tegen de eenzijdige verstandsrigting der scholastiek overstond, en hoe het zich door het gevoel meer bij het inwendig leven des geestes bepaalde, dan kan het ons niet vreemd voorkomen, dat die zelfde Mystici den kinderdoop, als een *opus operatum*, gering schatteden. Van daar, dat TAULER en de Godesvrienden, Mystieken van de XIVde eeuw, zeker in uitwendige en in geestes-gemeenschap met de Waldenzen stonden en dat deze beide aanhangen zich gedurig tot elkander voelden getrokken; gelijk Prof. C. SCHMIDT van *Straatsburg*, eenige jaren geleden heeft aangetoond [1]. Maar de geschiedenis spreekt immers ook wel van dweepachtige secten, bij wie men de verbasteringen van het Mysticismus aantreft, zoo vóór als na de Hervorming, en die echter geene voorstanders van den doop der bejaarden geworden zijn. Zelfs deze negentiende eeuw heeft wel voorbeelden daarvan gezien.

Ik zou mij dus ook niet zoo geheel kunnen vereenigen met datgene, wat de Heer TER HAAR

[1] Men zie C. SCHMIDT, *Joh. Tauler en de Godesvrienden*, onlangs vertaald door B. TE GEMPT, *Tiel* 1850.

hierop laat volgen: "Hierin alleen, zegt hij, heb ik daarom de verklaring gezocht, van hetgeen mij anders in de geschiedenis een onoplosbaar probleem zou blijven, dat zoowel Onroomschen als Roomschen, zoowel Hervormers als Hervormden, zulk een onverzettelijken afkeer van een gevoelen hebben doen blijken, dat van de zijde eener gezonde Schriftverklaring veel, zeer veel had, waardoor het zich aanbeval.""

Wij zijn den Heer TER HAAR dank verschuldigd, voor het volle regt, dat hij ons door deze laatste aanmerking, hoewel hij den kinderdoop zeer wel verdedigbaar acht, laat wedervaren. Maar ik ben toch van meening, dat de oplossing van gemeld probleem niet alleen in de dweepzuchtige rigting der voorstanders van den doop der bejaarden (of liever der geloovigen) te zoeken is. Of zou men niet mede de volgende oorzaken in aanmerking moeten nemen?

a. De groote menigte beschouwde alle voorstanders van den doop der bejaarden als behoorende tot de oproerige familie der Wederdoopers, en werd in deze zienswijze door de geestelijken gesterkt.

b. De Onroomschen zagen het werk der Hervorming door die Wederdoopers terug gezet en geschandvlekt en hoorden zich dikwijls als ketters met hen in éénen adem noemen.

c. De Roomschen zagen de verwerpers van den kinderdoop het verst van zich afstaan, onder alle Protestanten.

d. De Doopsgezinden waren eigenlijk in sommige begrippen, bijv. door het voorstaan der Christelijke vrijheid en door het verwerpen van

alle menschelijk gezag in zaken van godsdienst, hunne eeuw een weinig vooruit.

e. Hunne nederigheid en eenvoudigheid van kleeding en gelaat scheen aan vele anderen tot een verwijt van ijdelheid en bedervenheid te strekken. (Hooft, *Nederl. Historiën*, op het jaar 1566, bl. 81, vereenigt deze oorzaak met de eerste als eene reden van algemeenen haat tegen hen.)

f. De Staatslieden hadden in het algemeen veel tegen hen, omdat zij geen eed wilden doen, noch wapenen voeren, en dat, in een zeer benarden toestand des Vaderlands; en deze ongunstige gezindheid verbeterde eerst langzamerhand, toen het land de goede vruchten van hunne spaarzaamheid en mededeelzaamheid genoot.

Ziedaar, mijn Vriend! in het kort mijne gedachten over het een en ander, wat door den Heer ten Haar is gezegd, aan u medegedeeld. Gij zult met mij gevoelen, dat onderscheidene punten voor breedere ontwikkeling vatbaar zijn, maar zij schenen mij zulks, voor als nog, niet te behoeven. Evenzeer zult gij, naar ik vertrouw, erkennen, dat dezelfde liefde tot de waarheid, die de pen van den Heer ten Haar steeds blijft besturen, mij in deze redenering, zoowel als vroeger, heeft geleid. Wij behandelen een zuiver historisch vraagstuk, 't welk van onze godsdienstige inzigten volstrekt afgescheiden blijven moet, en ik moge het ook zijn, dat sommige Letterkundigen wel eens even bitter als sommige Godgeleerden een strijd van meeningen kunnen

voeren, zulks kan die Schrijver niet doen, tegen wien ik een tijd lang eenigermate over stond; en ik zou zulks wel het allerminst tegen hem kunnen doen, wien ik gaarne openlijk de erkentelijkste hulde toebreng, voor het leveren van een werk, waardoor hij alle Protestanten, ja, de geheele Christenheid, ten duurste aan zich heeft verpligt. Mogten wij elkander op het veld der geschiedkundige wetenschap ooit weer ontmoeten, dan is mijn hartelijke wensch, dat volkomene gelijkheid van inzigten en gevoelens over personen en gebeurtenissen ons nog nader vereenige; ofschoon ik niet behoef te vreezen, dat eenige afwijking van elkanders meening, ons af zal doen wijken van de ware hoogachting en de Christelijke liefde, die ons vereenigt, niet onder Paulus, of Apollos, of Kephas, maar onder het kruis van den éénigen Heere.

NAAMLIJST

DER

REMONSTRANTSCHE GEMEENTEN

EN

PREDIKANTEN

IN DE

N E D E R L A N D E N.

AMSTERDAM,
M. SCHOONEVELD EN ZOON.
1850.

NAAMLIJST

VAN

PROFESSOR EN PREDIKANTEN

BIJ DE

REMONSTRANTSCHE BROEDERSCHAP,

T AANWIJZING VAN HUNNE STANDPLAATSEN EN DEN TIJD
HUNNER INDIENSTTREDING EN BEROEPING
IN DE GEMEENTEN.

EERSTE CLASSIS.

Amsterdam.

Professor.

braham des Amorie van der Hoeven, Phil. Th. Mag. Litt. Hum. et Theol. Dr. Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Kerkelijke Geschiedenis. Aan wien de vervulling van 16 predikbeurten is opgedragen, 1820 .... 1827.

Predikanten.

rnoldus Abraham Stuart, 1827 .... 1832.
lerman Heemskerk, Theol. Dr. 1839 .... 1847.

Haarlem.

Willem van Oorde, 1835 ....1848.

Alkmaar.

Martinus Cohen Stuart, 1847............1848.

Hoorn.

Pieter van Oorde, 1830..................1836.

Leiden en Noordwijk.

Combertus Willem van der Pot, 1836...1838.

TWEEDE CLASSIS.

Rotterdam.

Simon Bonga, 1811......................1826.
Hendrik Nicolaas van Teutem, Phil. Th. Mag. Litt. Hum. et Theol. Doct. 1826........1827.
Joannes Tideman, Phil. Th. Mag. Litt. Hum. Doct. 1830..........................1830.

's Gravenhage en Delft.

Jacob Brester, 1835......................1835.

Zevenhuizen en Bleiswijk.

Vakant.

Berkel en Zegwaart.

Jan van Leeuwen, 1847.................1847.

Waddingsveen.

Vakant.

Moordrecht.

Gerard Weeraat, 1842. ....1842.

DERDE CLASSIS.

Gouda.

k van Hinloopen Labberton, 1826....1828.
ı Herman de Ridder, 1841............1848.

Utrecht en Amersfoort.

ı Jakob van Vollenhoven, 1837......1849.

Nieuwpoort.

Wordt waargenomen door Ds. S. Bonga van *Rotterdam.*

Zwammerdam en Woerden.

kobus Nicolaas Scheltema, 1845.......1845.

Nieuwkoop.

ıkant.

Oude Wetering.

endert de Jong, 1837................1840.

Hazerswoude.

ans Lorié, 1811........................1817.

Boskoop.

akant.

Dokkum in Friesland.

Vereenigde Christelijke (voorheen Doopsgezinde en Remonstrantsche) Gemeente.

lendrik Hussem, 1828.................1828.

BUITENLANDSCHE GEMEENTEN.

Frederikstad in Holstein.

Johannes Alesta Marinus Mensinga, 1835. . 1850

JAARBOEKJE

VOOR DE

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN

IN DE

NEDERLANDEN.

1838 en 1839.

AMSTERDAM,
BIJ M. SCHOONEVELD EN ZOON.
1840.

GEDRUKT BIJ C. A. SPIN.

VOORBERIGT.

Hoewel ik, bij de eerste uitgave van dit boekje, mijn voornemen heb te kennen gegeven, om het telken jare te vervolgen, zoo ben ik echter later eenigzins van gedachte veranderd. De reden hiervan ligt niet in gebrek aan het noodige debiet; ik moet integendeel erkennen, dat dit mijne verwachting overtroffen heeft, en ik waardeer dankbaar de betoonde belangstelling in mijne pogingen; maar bedenkingen en omstandigheden van anderen aard hebben mij er toe bewogen, die in de oogen van het publiek, waarvoor het boekje bestemd is, vrij onverschillig zijn. Het komt mij voor, het meest gepast en voor het doel van deze onderneming ook het meest nuttig te wezen, dat dezelve niet aan een' bepaalden tijd gebonden blijft, zoodat het boekje voortaan het licht zal zien, als de omstandigheden dit het

meest wenschelijk maken, echter zoo, dat nooit meer dan twee jaren tusschen twee uitgaven verloopen. Welligt vind ik dus, bij leven en welzijn, reeds in het aanstaande jaar genoegzame redenen, om een vervolg op hetzelve aan de lezers aan te bieden.

Wat den inhoud van het nevensgaande boekje betreft, zoo hoop ik, dat dezelve belangrijk genoeg zal worden gekeurd, om de uitgave te wettigen. Bijzonder aangenaam is het mij, dat ik in de gelegenheid gesteld ben, om ook stukken van eene andere hand dan de mijne op te nemen. Dit geldt met name van het tweede stukje. Hetzelve is mij door den Heer WEYDMANN *medegedeeld, maar is, volgens later ontvangene inlichting, geschreven door den Heer* JOHANNES RISSER, *Doopsgezind predikant te* Sembach *in* Palts-Beijeren. *Deze wakkere man, die aan de Akademiën te* Heidelberg, Erlangen *en* Bonn *zich tot het predikambt heeft voorbereid, heeft zich genegen verklaard, mij in 't vervolg van tijd meer berigten toe te zenden, gelijk hij zich in 't algemeen zeer begeerig toont, om de broederlijke gemeenschap met zijne Nederlandsche geloofsgenooten te onderhouden of liever te hernieuwen. Mogten velen onder ons*

zich opgewekt gevoelen, om in 't vervolg van tijd door bijdragen mijne pogingen te ondersteunen.

Mij blijft niets over, dan den pligt van dankbaarheid te vervullen jegens dezulken onder onze medebroeders, die aan mijn verzoek wel hebben willen voldoen, om de bibliotheek van onze Gemeente alhier met geschriften te verrijken, die onze Doopsgezinde belangen betreffen. Met name mag ik den Kerkeraad van onze Gemeenten te Westzaan (op 't Zuid) Knollendam *en* Rotterdam, *zoo als ook de Heeren* G. *en* V. Visser *thans van* Amsterdam, *vermelden, die door min of meer belangrijke boekgeschenken ons grootelijks aan zich verpligt hebben. Tevens heb ik het genoegen hierbij te voegen, dat de genoemde bibliotheek door aankoopen een' niet geringen aanwas van Doopsgezinde geschriften verkregen heeft, en dat met name de verzameling van liederenboekjes aanmerkelijk is toegenomen, waardoor het mij gemakkelijker zijn zal, mijn voornemen, om eene geschiedenis van het kerkgezang onder ons te leveren, ten uitvoer te brengen. Aangenaam zou het mij zijn, ook hieromtrent door HH. Predikanten de noodige inlichtingen te ontvangen. Er blijft intusschen nog altoos veel ontbreken, en het is*

daarom, dat ik de vrijheid neem, de vermeerdering van die bibliotheek in het gemeld opzigt wederom aan de welwillendheid van mijne medebroeders aan te bevelen.

Amsterdam,
7 April 1840.

S. MULLER.

INHOUD.

TE AMSTERDAM

IS GEVESTIGD

DE KWEEKSCHOOL

VAN DE ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIETEIT

TER BEVORDERING VAN DE PREDIKDIENST,

BIJ WELKE, SEDERT HET JAAR 1827, TOT HOOGLEERAREN IN DE GODGELEERDHEID ZIJN AANGESTELD:

SAMUEL MULLER,
Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. et Theol. Dr.

EN

WOPKO CNOOP KOOPMANS,
Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr.

NAAMLIJST

DER

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN

EN

LEERAREN

IN

NEDERLAND.

IN DE PROVINCIE NOORD-HOLLAND.

Amsterdam.

Abraham Doijer, 1818 . . . . 1828 (*).
Jan Boeke, 1829 . . . . 1830.
Jan van Gilse, Theol. Dr., 1834 . . . 1837.
De beide Hoogleeraren der Algemeene Doopsgezinde Societeit vervullen in deze Gemeente te zamen twaalf predikbeurten.

Rustend Leeraar.

Jan Ter Borg, 1810, 1819 . . . . . . 1829.
(Woont te *Nichtevecht*).

Haarlem.

Sijbrand Klazes Sijbrandi, 1805 . . . 1807.
Sijtze Klazes de Waard, 1821 . . . . 1828.

(*) Het eerste jaartal duidt aan het begin van de predikdienst in de eene of andere Gemeente, het tweede den tijd der aanvaarding van dezelve in de Gemeente, welke de Leeraar thans bedient, of het laatst bediend heeft, terwijl het derde het begin van den rusttijd te kennen geeft.

Klaas Sijbrandi, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr., 1830. . . . . 1838.
Willem Carel Mauve, 1830 . . . . . . 1839.

Rustende Leeraren.

Matthijs van Geuns Jansz., 1791 . . . 1828.
Abraham de Vries, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr., 1800, 1803 . . . . . . 1838.

Aalsmeer op den Zijdweg.

Tjebbe Wiegers Venema . . . . 1819.

Aalsmeer op den Uitweg in de Oude Vermaning.

Klaas Jacobs Lubberde . . . . 1804.
Willem Willems Buijs . . . . 1822.
Pieter Gerrits Prook . . . . 1830.
Jan Willems Spaargaren . . . . 1838.

Aalsmeer in de Nieuwe Vermaning.

Arent Vreek Vreeken . . . . 1814.
Dirk Aldert Keessen . . . . 1826.
Klaas Vreek Vreeken . . . . 1832.
Willem Willems Keessen . . . . 1832.

Monnikendam.

Reitze de Vries, 1809 . . . . 1820.

Edam.

Wordt alle zondagen ten aanzien van prediking en catechisatiën geregeld bediend door de Leeraren van *Monnikendam* en *Middelie.*

Middelie en Axwijk.

Vacant.

Rustend Leeraar.

Hendrik Bakker, 1802, 1809 . . . . . 1838.
(Woont te *Edam*).

Den. Ilp.

Jan Michiels Bakker, 1813 . . . . . . 1831.

Purmerende.

Lodewijk Gerrit Bavink, 1834 . . . . . 1836.

De Beemster en Oosthuizen.

Jan Hartog . . . . 1794.

De Rijp.

Jan Persijn, 1812 . . . . 1816.

Noordeind van Graft.

Pieter Bruin Wmz. . . . . 1824.

Oost- en West-Graftdijk.

(Twee niet vereenigde Gemeenten.)

Jacob Groot, 1805. . . . . 1809.

Krommenie.

Jan Walig . . . . 1821.

Beverwijk.

Ten aanzien van prediking en catechisatiën, sedert 1821 vereenigd met de Gemeente van *Krommenie.*

Knollendam, Krommeniedijk en Marken-Binnen.

Gerrit Jochems Boetje, 1831. . . . . 1837.

Wormer en Jisp.

Willem Abraham van Kampen. . . . 1836.

Wormerveer op het Noord.

Klaas Cornelis Schermer . . . . 1800.

Wormerveer op het Zuid.

Jan Gerrit Boekenoogen, 1826. . . . 1827.

Koog en Zaandijk.

Jan Bruin, 1818. . . . . 1827.
Christiaan Muller . . . . 1838.

Zaandam Oostzijde.

Steven Blaupot ten Cate, 1830. . . . 1839.

Zaandam Westzijde, Oude Huis.

Bartel van Geuns, 1828 . . . . 1830.

Rustend Leeraar.

Matthijs Hesseling . . . .
(Woont te *Hoorn.*)

Zaandam Westzijde, Nieuwe Huis.
Cornelis Leendertz, 1808. . . . . . . 1814.
Westzaan op het Zuid.
Dirk Huizinga, 1793 . . . . 1809.
Westzaan op het Noord.
Jacob Hartog, Jansz. . . . . 1828.
Hoorn.
Jacob Pol. . . . . 1814.
Enkhuizen.
Wordt ten aanzien van prediking en catechisatiën geregeld bediend door de naburige Leeraren van *Hoorn*, *Medemblik* en *Twisk*.
Rustend Leeraar.
Jacob de Jongh, 1809 . . . . 1836.
Medemblik.
Benjamin Nieuwenhuijs . . . . 1835.
Alkmaar.
Daniel Ysenbeek, 1807. . . . . 1809.
Twisk en Abbekerk.
Sjoerd Hoekstra, 1829. . . . . 1835.
Oude- en Nieuwe Niedorp.
Worden om de 14 dagen geregeld bediend door den Leeraar van *Barsingerhorn*.
Broek op Langedijk.
Jan Eenigenburg, 1802. . . . . 1806.
Barsingerhorn, Kolhorn en Wieringerwaard.
Benedictus Hoekstra, 1813. . . . . . . 1828.
Noordzijpe, of Oudesluis.
Jacob Bodisco . . . . 1836.
Zuidzijpe, of Oude-Zijp bij Petten.
Gerbrand Vissering. . . . . 1837.
De Helder en Huisduinen.
Jacob Sijtse Hoekstra, 1812. . . . . . 1814.

OP HET EILAND TEXEL.

De Burg, Waal en Oosterend.

Hendrik Veenstra, 1803 . . . . 1814.

Aan den Hoorn.

Mattheus Doijer . . . . 1824.

OP HET EILAND WIERINGEN.

St. Hippolitus-Hoef en 't Stroe.

Nicolaas Pott, 1821 . . . . 1824.

OP HET EILAND TERSCHELLING.

Jacob Sijbrands Bakker, 1828 . . . . 1830.

IN DE PROVINCIE ZUID-HOLLAND.

Leiden.

Anthonij Doijer Tz., 1810 . . . . . . 1818.

Rustend Leeraar.

Matthijs Siegenbeek, Hoogleeraar aan 's Lands Akademie, 1796, 1804 . . 1829.

Rotterdam.

Abraham Jacobus van Pesch, 1832 . . 1834.

Ouddorp op Goedereede.

Feike van der Ploeg . . . . 1829.

IN DE PROVINCIE UTRECHT.

Utrecht.

Jan Kops, rustend Hoogleeraar aan 's Lands Akademie, 1788. . . . . 1817.

Jan Visscher, 1824. . . . . 1828.

IN DE PROVINCIE GELDERLAND.

Nijmegen.

Isaac ten Cate Fennema . . . . 1834.

Zutphen.

Jan de Liefde, 1837 . . . . 1839.

Rustend Leeraar.

Cornelis Loosjes Overbeek, 1819 . . . 1838.

Winterswijk.

Herman Gerrit Coster, 1830. . . . . . 1836.

IN DE PROVINCIE OVERIJSSEL.

Deventer.

Justus Hiddes Halbertsma, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr., 1814 . . . . 1822.

Kampen.

Barend Rusburg, 1805 . . . . . . 1822.

Zwolle.

Lambertus ten Cate Coster . . . . . . 1833.

Zwartsluis.

Harmen Wijbes Woudstra. . . . . . . 1826.

Blokzijl.

Sine van der Goot, 1825. . . . . . . 1833.

Giethoorn, Zuidzijde.

Coenraad Hovens Greve, 1814 . . . . . 1826.
Harm Wichers Dam.
Albert Wichers Dam.

Giethoorn, Noordzijde.

Hendrik Simons Bakker.
Gerrit Simons Bos.

Zuidveen.

Coenraad Hovens Greve, 1814 . . . . ~~1825~~ 1814

Almelo.

Cornelis Cardinaal Jr., 1832 . . . . . 1838.

Enschede.

Vacant.

Hengelo.

Herman ten Cate, Hermansz. 1828 . . 1829.

Borne.

Laurens van Cleeff. . . . . 1809.

IN DE PROVINCIE ZEELAND.

Middelburg.

Alle Meenderts Cramer, 1829 . . . . 1832.

Vlissingen.

Wordt ten aanzien van prediking en catechisatiën, om de 14 dagen geregeld bediend door den Leeraar van *Middelburg.*

Goes.

Wordt nu en dan bediend door den Leeraar van *Ouddorp.*

IN DE PROVINCIE FRIESLAND.

EERSTE KLASSE.

Franeker.

Klaas Overbeek . . . . 1811.

Harlingen.

Pieter Cool, 1832 . . . . 1836.

Leeuwarden.

Jan Pol . . . . 1827.

Bolsward.

Willem van Hulst . . . . 1832.

Oude-Bildzijl en Hallum.

Roelof Schuiling, 1812 . . . . 1818.

Rustend Leeraar.

Johannes U. Stinne, 1781 . . . . . . 1819.

Berlicum.

Vacant, doch wordt nu en dan door naburige Leeraren bediend.

Kromwal.

Wijbe Hommes van der Hoek, 1812 . . 1823.

Baard.

Ynse Ypes Reen, 1802. . . . . 1825.

Witmarsum en Pinjum.

Broer Piersz. Boonstra, 1817. . . . . . 1824.

TWEEDE KLASSE.

Dokkum.

Vereenigde Doopsgezinde en Remonstrantsche Gemeente.

H. van Hussem . . . . 1827.

Holwerd, Blija en de Vischbuurt, onder Ternaard.

Marten Martens . . . . 1798.

Zwaag-Westeinde of Kollumerzwaag.

Vacant.

Dantumawoude.

Arnoldus de Jong, 1826 . . . . 1827.

Veenwoudsterwal.

Harmanus Lambertus Bauman, 1819 . . 1834.

Zuiderhuisterveen.

Foppe Ebeles Wieling, 1816. . . . . . . 1828.

Witteveen en Rottevalle.

Doede Plantinus. . . . . 1839.

DERDE KLASSE.

Sneek.

Pieter Wepkes Feenstra, 1792 . . . . . 1797.

IJlst.

Jan Kuiper, 1819 . . . . 1827.

Joure.

Klaas Ris, 1820. . . . . 1823.

Heerenveen.

Romke Jansz Keestra . . . . 1821.

Boven-Knijpe.

Pieter Veen, 1829 . . . . 1832.

Tjalleberd.

Pieter Willem van Zutphen . . . . . . 1836.

Balk.

Meine Obbes Smid } *Oudsten.* { . . . . 1800.
Haitje Hantjes Visser } *Oudsten.* { . . . . 1828.
Obe Johannes Smid } *Leeraars.* { . . 1828.
Tjeerd Haitjes Haitjema } *Leeraars.* { . . 1829.

Woudsend.

Pieter Douwes Dekker . . . . 1839.

Eernsum en Poppingawier.

Isaac Molenaar . . . . 1837.

Terhorne.

Vacant.

Rustend Leeraar.

Oeds Roelofs Dantuma.

Warga.

Vacant.

Grouw.

Johannes Eschinus van der Ploeg . . . 1802.

Oldeboorn, het Oude Huis.

Hendrikus Haga . . . . 1837.

Oldeboorn, het Nieuwe Huis.

Klaas Jelles Haijma . . . . 1818.

Gordijk en Lippenhuizen.

Nanninga Uitterdijk . . . . 1834.

Akkrum.

Vacant.

Dragten.

Jan Plantinus . . . . 1809.

VIERDE KLASSE.

Hindelopen.

Adam Pol, 1810 . . . . 1819.

Stavoren.

Douwe Simons Gorter . . . . 1834.

Workum.

Jan Hendrik Akkeringa, 1836 . . . . 1839.

Warns.

Douwe Simons Gorter . . . . 1834.

Molkwerum.

Wordt ten aanzien van prediking en catechisatiën om de 14 dagen geregeld bediend door den Leeraar van *Hindelopen.*

Makkum.

Anthonij Doijer van Cleeff . . . . . 1835.

OP HET EILAND AMELAND.

Nes en Hallum.

Vacant.

Nes, Ballum en Hallum.

Hendrik Ynsen de Jong, Oudste.
Tjerk Pieters Akkerman.
Sjoerd Barends de Boer.
Douwe Klaasen Hennes.
Jan Douwes de Jong.
Hans Jansen Barends.
Pieter Jacobs Kat.

IN DE PROVINCIE GRONINGEN.

Groningen.

Jacobus David Vissering, 1798. . . . 1809.

Wilhelm Gerhards, 1836 . . . . 1839.

Sappemeer en Hoogezand.

Pieter Feenstra, 1824 . . . . 1836.

Veendam en Wildervank.

Vacant.

Rustend Leeraar.

Harmen Andries Post, 1805. 1808. . . . 1839.

Beerta, Midwolde en Mieden.

Jan Frederik Boersema, 1815 . . . . . 1826.

Noordbroek en Nieuw Scheemda.

Vacant.

Zijldijk.

Simon Gorter, 1801 . . . . 1813.

Huizinge.

Jan Krijns Noordhof . . . . 1831.

Leermens en Loppersum.

Claas Bakker . . . . 1836.

Uithuizen.

Vacant.

Mensingeweer.

Izaak de Stoppelaar Blijdensteijn . . . . 1838.

Den Horn.

Jacob Huizinga, 1833 . . . . 1835.

Homsterland onder Oldehove.

Gerrit Bakker, 1811 . . . . 1818.

Pieterzijl.

Herman ten Cate, 1825 . . . . 1828.

STAATS-VLAANDEREN.

Aardenburg.

Pieter Roelofs Beerta, 1805 . . . . . . 1807.

BUITENLANDSCHE GEMEENTEN.

Embden.

Laurens van Hulst Jansz.. . . . . . . 1826.

Leer.

Jacobus Leendertz, 1832. . . . . . . 1837.

Norden.

Jan van Hulst Laurz., 1832. . . . . . 1809.

Nieuwstad-Gödens.

J. van der Smissen. . . . . 1836.

Kleef.

Wordt ten aanzien van prediking en catechisatiën om de 14 dagen geregeld bediend door den Leeraar van *Goch.*

Emmerik.

Wordt op dezelfde wijze bediend.

Goch.

Hidde Wijbius van der Ploeg, 1789 . . 1818.

Crefeld.

Leonhard Weydmann, 1815 . . . . . 1836.

Hamburg en Altona.

Isaac Goos. . . . . 1801.

Frederikstad.

. . . . . van der Smissen.

KERKNIEUWS.

Haarlem.

Het vorige jaar was voor deze Gemeente rijk in gewigtige gebeurtenissen. D^s. A. DE VRIES voelde zich door gedurig toenemende verzwakking van zijn gezigt gedrongen, zijne werkzame betrekking tot dezelve, die 35 jaren geduurd had, op te geven en om zijn ontslag te verzoeken. De Kerkeraad vereenigde zich gereedelijk met dezen wensch, en maakte spoedig de noodige schikkingen, om de vacature hierdoor ontstaan te vervullen. Tot dat einde beriep hij in de maand Augustus den Eerw. K. SIJBRANDI, Predikant in de Gemeente van *Groningen*, die den 28sten October zijne bediening aanvaardde. Kort na die benoeming vermeerderde de Kerkeraad het gewoon aantal Predikanten nog door de beroeping van een vierden. Deze was D^s. W. C. MAUVE, destijds Leeraar in de Gemeente van *Zaandam O. Z.* Spoedig werd de wensch, om ook hem te bezitten, vervuld, daar hij reeds den 13den Januarij van dit jaar een begin met zijn dienstwerk maakte.

Aalsmeer N. Vermaning.

De regt Eerw. C. JACOBS BUIJSER, sedert 31 jaren Leeraar bij deze Gemeente, overleed alhier zeer onverwacht, in den ouderdom van 61 jaren. Hij werd opgevolgd door den verkoren Leeraar JAN WILLEMS

Spaargaren, die den 30sten September des vorigen jaars door het houden zijner intree-predikatie, zijn dienstwerk aanvaardde.

Middelie en Axwijk.

De toenemende zwakheden en gebreken aan eenen 82 jarigen ouderdom verbonden, noodzaakten den Eerw. H. Bakker, zijnen post als Leeraar van deze Gemeente neder te leggen. Nadat voor zijne belangen behoorlijk gezorgd was, nam hij in het begin van November des vorigen jaars van de Gemeente afscheid, waaraan hij 29 jaren verbonden geweest was. De Kerkeraad is in zijne ijverige pogingen, om de vacante plaats door een' geschikten Leeraar te bezetten, tot dusver nog niet geslaagd, maar houdt zich, in de hoop om dezen wensch eerlang vervuld te zien, bezig met de pastorij aanmerkelijk te verbeteren. Het dienstwerk wordt middelerwijl geregeld waargenomen door Ds. de Vries van *Monnikendam*.

Oost- en Westgraftdijk.

Door eenen zamenloop van omstandigheden, die voor de belangen van deze Gemeenten hoogst noodlottig geweest was, had de predikdienst aldaar een' geruimen tijd stil gestaan, maar was in de laatste jaren waargenomen door den Leeraar van het naburige *Noordeinde*, den Eerw. P. Bruin Wzz. De aankoop van een geschikt huis voor eene predikants-woning, staande te *Westgraftdijk*, had intusschen de herstelling der zaken in die Gemeenten voorbereid en de terugkeering van Ds. Groot, die voor een onbepaalden tijd zich te *Hoorn* gevestigd had, mogelijk gemaakt. De eerste zondag

van de maand November des vorigen jaars was de dag, waarop deze zijn dienstwerk op eene plegtige wijze hervatte.

Koog en Zaandijk.

De Kerkeraad van deze Gemeente besloot in den zomer van het vorige jaar, de vacature van tweeden Predikant, door het vertrek van Ds. VAN GILSE naar *Amsterdam* veroorzaakt, te vervullen, en beriep tot dat einde den Proponent bij de Algemeene Doopsgezinde Societeit, CHRISTIAAN MULLER. Den 23sten December werd de beroepene door zijnen vader, Prof. MULLER, des voormiddags in de Evangeliedienst bevestigd, waarna hij des avonds door zijne intree-rede zich aan de Gemeente verbond.

Zaandam, Oostzijde.

De Leeraar van deze Gemeente, de Eerw. MAUVE, ontving in de maand September van het vorige jaar eene beroeping naar de Gemeente van *Haarlem* waaraan hij voldeed. Hij nam afscheid van die te *Zaandam* op den 6den Januarij dezes jaars, na nog geene volle drie jaren onder haar werkzaam geweest te zijn. Kort vóór zijn vertrek mogt hij nog het genoegen smaken, om het bij uitstek gepast en fraai orgel, waarmede de leden der Gemeente het zoo aanmerkelijk verbeterde kerkgebouw versierd hebben, als een schoon gedenkteeken van den goeden geest, die hen kenmerkt, in te wijden. De Kerkeraad beriep in zijne plaats den Eerw. STEVEN BLAUPOT TEN CATE, Predikant te *Akkrum*, die aan deze roeping gehoor gevende, den 2den Junij l. l. met zijn dienstwerk een begin maakte.

Zaandam Westzijde, Oude Huis.

De Eerw. T. J. DE HOOP hield in deze Gemeente zijne laatste leerrede den 22sten October 1837. Tegen het einde van dat jaar voelde hij door toenemende verzwakking zich gedrongen van zijnen post afstand te doen, welks bekleeding steeds de lust van zijn leven geweest was, en zoo eindigde hij eene ruim zestigjarige Evangeliebediening, die alleen aan deze Gemeente was toegewijd. Hij bezweek den 20sten September des vorigen jaars, in den hoogen ouderdom van 85 jaren en ruim 9 maanden. Zijn Ambtgenoot, de Eerw. B. VAN GEUNS, heeft den overleden uitvoerig geteekend in *Herinneringen aan* TAEDSE JAKLES DE HOOP, *zijne Gemeente, Leerlingen en Vrienden gewijd*, en op verzoek van den Kerkeraad, voor deze gedrukt.

Zuidzijp, of Oude-Zijp bij Petten.

Na het overlijden van den hoogbejaarden Leeraar dezer Gemeente, SIMON GRIN, in Mei 1837, maakte de Kerkeraad schikkingen, om de vacature te vervullen. Hij droeg tot dat einde het beroep op aan den Eerw. G. VISSERING, destijds Proponent bij de Algemeene Doopsgezinde Societeit, die het ook aannam en den 24sten December van dat jaar, door het houden eener intrée-predikatie hetzelve aanvaardde, nadat hij des voormiddags door Prof. KOOPMANS tot het werk der Evangeliebediening was aangesteld.

Zutphen.

De Eerw. OVERBEEK gevoelende, dat verouderde en steeds toenemende ongesteldheden hem onge-

schikt maakten om naar zijnen wensch aan de behoeften dezer Gemeente te voldoen, werd in het vorige jaar te rade, zijnen post neder te leggen. Nadat de noodige schikkingen hieromtrent gemaakt waren, stelde de Kerkeraad pogingen in het werk, om de open gevallen plaats weder te bezetten. Dezelve liepen uit op de beroeping van den Eerw. DE LIEFDE, Predikant in de Gemeente van *Woudsend*, die den 7den April l. l. door het houden van zijne intree-rede, zich aan de Gemeente van *Zutphen* verbond.

Zwolle.

Den 21sten Maart 1838 overleed de oudste Predikant van deze Gemeente, de Eerw. ASSUËRUS DOIJER, A. L. M. Phil. Dr., in den ouderdom van 80 jaren. Ofschoon de Kerkeraad, ter gemoetkoming van hem, reeds in 1833 een' tweeden Predikant beroepen had, zoo bleef hij echter, voor zoo veel zijne krachten dit toelieten, aan de predikdienst een werkzaam deel nemen. En de Gemeente, die hem 43 jaren bezeten had, én waarvan bijna alle leden door hem waren gevormd en opgeleid, wilde den achtbaren grijsaard, dien zij als haren Vader vereerde en lief had, ook als voorganger in de openbare bijeenkomsten niet gaarne missen; zijn naam zal onder haar ook na zijnen dood blijven leven, en nog lang zal men met de herinnering van den waardigen man de gedachte aan het vele goede verbinden, dat hij door mond en pen gesticht heeft.

Almelo.

De Eerw. VAN LENNEP, die gedurende een tijdsverloop van 26 jaren den post van Predikant in

deze Gemeente had waargenomen, ging in het verleden jaar over tot de uitvoering van zijn besluit, om denzelven neder te leggen en zich aan andere maatschappelijke bezigheden toe te wijden. De pogingen van den Kerkeraad, om de vacante plaats weder te bezetten, hadden ten gevolge, dat het beroep aan den Eerw. C. Cardinaal, Jr., Leeraar der Gemeente te *Warga*, opgedragen werd, die hetzelve tegen het einde van de maand October, door het uitspreken van zijne intree-rede, aanvaardde.

Enschede.

De Leeraar van deze Gemeente, de Eerw. Gerhards, eene beroeping naar die van *Groningen* ontvangen hebbende, vond redenen, om aan dit verlangen gehoor te geven. Hij nam, na een verblijf van derdehalf jaar te *Enschede*, afscheid den 5den Mei ll. De schikkingen, om de open gevallene plaats te vervullen, zijn reeds in volle werking.

Leeuwarden.

De Eerw. Jan Brouwer, sedert 1822 rustend Leeraar van deze Gemeente, maar nog altoos door mond en pen werkzaam voor de bevordering van Godsvrucht, Wetenschap en Letteren, eindigde op den 11den April des vorigen jaars zijn leven in den hoogen ouderdom van nagenoeg 78 jaren. 's Mans uitgegeven schriften getuigen van zijne bekwaamheden en ijver voor al wat goed en nuttig is, terwijl zijne nagedachtenis bij zijne Gemeente en bij allen, die in eenige betrekking tot hem hebben gestaan, in dankbare zegening blijven zal.

Berlicum.

Het vroeger vermelde uitzigt op het herstel van deze vervallene Gemeente heeft in den laatstverloopen tijd meer zekerheid verkregen. De Gemeente ziet zich door de broederlijke ondersteuning van hare geloofsgenooten krachtdadig geholpen in hare pogingen, om het kerkgebouw te verbeteren en eene nieuwe predikants-woning te zetten. Zij hoopt in dezen te slagen en de werkzame deelneming, die zij mag ondervinden, waarborgt ook de vervulling van de hoop, dat *Berlicum*, bestuurd door een' eigen Leeraar, eerlang weder in den rang van onze Gemeenten zal optreden. Reeds heeft de kerkeraad de noodige pogingen gedaan tot het beroepen van eenen Leeraar.

Kromwal.

De Leden van deze Gemeente hadden reeds eenige jaren geleden uit eigen vrijwillige giften een klein fonds bijeen gebragt, hetwelk zij onder een zorgvuldig beheer en door telkens vernieuwde bijdragen, tot die hoogte hoopten te brengen, dat zij de aanmerkelijke onkosten eener ganschelijke vertimmering van het kerkgebouw daaruit wenschten te kunnen goedmaken. Zij zijn in deze pogingen ook in zoo ver geslaagd, dat zij door herhaalde en zeer belangrijke opofferingen eene nagenoeg toereikende som tot dat einde hebben verzameld. Men heeft met het werk der vernieuwing van het gebouw reeds eenen aanvang gemaakt, en de Gemeente mag zich verheugen, van eerlang gelegenheid te hebben, om in een

bedehuis te vergaderen, dat zoowel door zijne ligging als door zijne inrigting voor hare behoeften veel beter berekend is, dan het vorige.

Zwaag-Westeinde, of Kollumerzwaag.

De Eerw. A. H. Bosma, sedert 1816 Leeraar bij deze Gemeente, overleed alhier den 19den Mei van het vorige jaar, in den ouderdom van 58 jaren.

Witteveen en Rottevalle.

Na eene treurige en langdurige kwijning is er voor deze Gemeente een tijd van nieuw leven en bloei aangebroken, daar zij zich weder in het bezit van eenen Leeraar verheugen mag. Door eigene krachtdadige inspanningen en broederlijke zamenwerking van hare geloofsgenooten, heeft zij haren wensch, om de oude en geheel vervallene vergaderplaats te *Witteveen* af te breken, en op het naburige en geschikter gelegene *Rottevalle* een geheel nieuw kerkgebouw, benevens eene pastorij te zetten, mogen bereiken. Zij is desgelijks naar wensch geslaagd in het verkrijgen van eenen Leeraar. Daartoe heeft zij in het verleden jaar beroepen den Eerw. D. Plantinus, destijds Proponent bij de Algemeene Doopsgezinde Societeit, die den 6den Januarij dezes jaars, des voormiddags door zijnen Vader, den Eerw. J. Plantinus van *Dragten*, in zijn ambt bevestigd werd, en des namiddags zijne intrede hield.

Woudsend.

Deze Gemeente had het genoegen, dat de door haar beroepen Proponent de Liefde aan haren wensch gehoor gaf, en reeds in de maand No-

vember 1837 zich in haar midden bevond. Hij werd in zijne dienst bevestigd door den Eerw. D. GORTER van *Warns*, en hield des namiddags zijne intrede. Het verblijf van hem te *Woudsend* was echter slechts kort. Eene beroeping naar de Gemeente van *Zutphen* ontvangen hebbende, voelde hij zich gedrongen, dezelve te volgen, en hield hij, reeds tegen het einde van de maand Februarij dezes jaars, zijne afscheidsrede. Gelukkig bleef zijne plaats niet lang onvervuld. De Kerkeraad had den Proponent bij de Algemeene Doopsgezinde Societeit, P. D. DEKKER beroepen, en de Gemeente mogt zich verheugen, dat deze, weinig weken na het vertrek van zijnen voorganger, den 7den April ll., zijne intree-rede hield, nadat hij des voormiddags door zijnen vriend, den Eerw. AKKERINGA van *Terhorne*, in zijnen nieuwen werkkring was ingeleid.

Eernsum en Poppingawier.

Nadat deze Gemeente zich loffelijk beijverd had, om de pastorij te verbeteren, droeg zij in het najaar van 1837 het beroep van Leeraar op aan den Proponent bij de Algemeene Doopsgezinde Societeit, I. MOLENAAR. Deze werd den 17den December door den Eerw. BLAUPOT TEN CATE des voormiddags in zijne dienst bevestigd en hield des namiddags zijne intree-rede.

Terhorne.

Slechts ruim twee jaren mogt deze Gemeente haren Leeraar, den Eerw. AKKERINGA, bezitten. Eene beroeping naar die van *Workum* ontvangen hebbende, voelde hij zich gedrongen, de-

zelve aan te nemen. Hij nam van zijne geliefde Gemeente afscheid den 26sten Mei ll.

Warga.

De Leeraar van deze Gemeente, Ds. C. CARDINAAL, Jr., in het vorige jaar naar die van *Almelo* beroepen zijnde, achtte zich verpligt derwaarts te vertrekken, ten gevolge waarvan hij dan ook in de maand October zijne afscheidsrede hield. De pogingen van den Kerkeraad, om de predikantsplaats weder te vervullen, hebben nog niet tot een' gewenschten uitslag geleid, zoodat de Gemeente tot nog toe vacant is, terwijl door de Leden van den Ring in de predikdienst voorzien wordt.

Oldeboorn, Oude Huis.

Deze Gemeente, door het overlijden van haren vorigen Leeraar, Y. P. VAN DER WOUDE, in 1836 vacant geworden, zag zich in staat gesteld, om in het volgende jaar den Eerw. H. HAGA, Proponent bij de Algemeene Doopsgezinde Societeit, tot haren Predikant te beroepen. Zij deed dit ook met eenen gewenschten uitslag. Reeds den 12den November werd hij door zijnen Oom, den Eerw. P. VEEN van *de Knijpe*, aan de Gemeente voorgesteld, terwijl hij des namiddags zijne intrede hield.

Akkrum.

De Eerw. BLAUPOT TEN CATE, in wiens bezit deze Gemeente zich sedert het jaar 1830 mogt verheugen, vond reden, om de beroeping, door de Gemeente van *Zaandam Oostzijde*, op hem uitge-

bragt, aan te nemen. Hij hield zijne afscheidsrede den 26sten Mei ll. De Kerkeraad heeft reeds de noodige schikkingen gemaakt, om de hierdoor ontstane vacature spoedig te bezetten.

Workum.

Ds. Oosterbaan, wien de belangen van deze Gemeente sedert 1829 aanbevolen waren, vond het ten verleden jaar geraden, van zijnen post als Predikant afstand te doen. De Kerkeraad maakte spoedig daarop de noodige schikkingen, om de vacante plaats weder te bezetten, en droeg te dien einde het beroep op aan den Eerw. Akkeringa van *Terhorne*. Deze achtte zich verpligt, die roeping op te volgen, en verbond zich den 2den Junij ll. aan zijne nieuwe Gemeente, door het houden zijner intree-rede.

Sneek op het Zand.

Deze Gemeente van *Oude Vlamingen* verloor den 18den Mei des vorigen jaars, door den dood haren hoogbejaarden Leeraar, den Eerw. Jelle Siedsma, nadat hij 63 jaren lang het werk der Evangeliebediening onder haar had mogen waarnemen. Het gering aantal der overgeblevene leden zoowel, als inzonderheid de christelijke eensgezindheid, welke deze met de andere Gemeente in die stad, vroeger *op het Singel* genaamd, verbond, maakte eene vereeniging van beide wenschelijk. Dit werk der vereeniging was, bij zulk eenen staat van zaken, en zulk eene stemming der gemoederen, gemakkelijk, en verkreeg dan ook reeds den 4den Julij, tot tevredenheid en genoegen van alle belanghebbenden, zijn beslag.

De alzoo vereenigde Gemeente draagt thans eenvoudig den naam van *Doopsgezinde Gemeente te Sneek*.

Groningen.

Slechts ruim 4 jaren mogt deze Gemeente zich in het bezit van haren tweeden Leeraar, den Eerw. K. Sijbrandi, verheugen. Hij voelde zich gedrongen, eene op hem uitgebragte beroeping naar de Gemeente van *Haarlem* aan te nemen, en nam van die te *Groningen* afscheid den 21sten October des verleden jaars.

De Gemeente beriep in zijne plaats den Eerw. W. Gerhards van *Enschede*, die den 26sten Mei ll. zijn dienstwerk onder haar aanvaardde.

Veendam en Wildervank.

De bejaarde Leeraar dezer Gemeente, de Eerw. Post, kwam in het vorige jaar tot het langgekoesterde besluit, om van zijne bediening afstand te doen, en om een emeritaat te verzoeken. Nadat de noodige beschikkingen gemaakt waren, om aan dezen wensch te voldoen, besloot hij op den laatsten zondag van Maart ll., zijne ruim dertigjarige Evangeliedienst in deze Gemeente. De Kerkeraad houdt zich thans ijverig bezig met het aanmerkelijk vertimmeren en verbeteren van de pastorij, en terwijl de predikdienst door de leden van de Societeit der Doopsgezinde Gemeenten in de Provincie *Groningen* geregeld wordt waargenomen, ziet men er met verlangen den tijd te gemoet, waarop de vacante plaats door een' waardigen Leeraar zal bezet worden.

Mensingeweer.

De Eerw. LEENDERTZ ontving in 1837 eene beroeping naar de Gemeente van *Leer* in *Oost-Friesland*, en besloot daaraan gehoor te geven. Zijn afscheid, na een vijfjarig verblijf, had plaats op den 8sten October.

Na dien tijd genoot de Gemeente in de predikdienst de broederlijke hulp der Groninger Societeit, tot dat zij in het volgende jaar weder mogt slagen in het bezetten der vacante plaats. Zij beriep tot dat einde den Proponent bij de Algemeene Societeit, den Eerw. BLIJDENSTEIJN. Deze aanvaardde het beroep den 2den December, nadat hij des voormiddags door den Eerw. VISSERING van *Groningen* aan de Gemeente was voorgesteld en in zijnen nieuwen werkkring ingeleid.

Humsterland onder Oldehove.

Deze Gemeente, door aanzienlijke bijdragen van welwillende geloofsgenooten in staat gesteld, om in de dringende behoefte van een nieuw kerkgebouw te voorzien, maakte in den zomer van 1837 van de voorkomende gunstige gelegenheid gebruik, om een ruim en geschikt erf, in de nabijheid van de pastorij te *Noordhorn*, aan te koopen. Nadat tot het zetten van het gebouw de noodige schikkingen gemaakt waren, geschiedde de opentlijke aanbesteding van hetzelve den 8sten Augustus van het verleden jaar, en werd den 25sten dier maand de eerste steen gelegd door het oudste lid der Gemeente, den 84 jarigen Ouderling W. B. ZANTINGA, wiens vader weleer Leeraar van de Gemeente geweest was, bij welke gelegen-

heid de Eerw. BAKKER eene toepasselijke aanspraak hield.

Toen de bouw zoo ver gevorderd was, dat de predikstoel en de banken moesten worden overgebragt, werd den 30sten September de laatste Godsdienstoefening in het oude kerkje gehouden, waarbij de Leeraar volgens Hebr. XIII. 15, de Gemeente tot blijmoedige dankbaarheid opwekte voor den zegen, zoo geruimen tijd daarin genoten. Ofschoon het saizoen niet toeliet, het werk te voltooijen, zoo was men echter in het midden van Maart daarmede zoo ver gevorderd, dat de Gemeente voor hare Godsdienstoefeningen van het gebouw kon gebruik maken, en werd het den 18den November door den Leeraar plegtig ingewijd met eene leerrede over 1 Kon. VIII. 13. Het gebouw is allezins geschikt voor de behoeften der Gemeente en vereenigt daarbij sierlijkheid met hechtheid. Men houdt zich thans bezig, om er de laatste hand aan te leggen, en alzoo het geheele werk te voltooijen, hetgeen vóór het najaar wel zal afloopen. De Gemeente, aldus in staat gesteld, om de Godsdienstoefeningen geregeld bij te wonen, bewijst dan ook door eene veel talrijker opkomst dit voorregt naar eisch te schatten, en legt alzoo hare dankbaarheid voor de genotene broederlijke ondersteuning op eene waardige wijze aan den dag.

Leer.

Na het vertrek van den Eerw. FEENSTRA in 1837 naar de Gemeente van *Sapmeer* en *Hoogezand*, bragt de Kerkeraad hier het beroep uit op den Eerw. J. LEENDERTZ, destijds Predikant te *Men-*

singeweer, die hetzelve ook aannam en reeds den 22sten October aanvaardde.

Frederikstad.

De vacature, alhier door het vertrek van den Eerw. MANNHARDT naar *Dantzig* in 1837 veroorzaakt, is kort daarna weder vervuld door de beroeping van eenen zoon van den Eerw. VAN DER SMISSEN van *Nieuwstad-Gödens*, die op eene Hoogeschool in *Duitschland* zich voor het predikambt heeft voorbereid.

DOOPSGEZINDE
MENGELINGEN.

Aanteekeningen van eene rondreize in alle de Gemeenten der Oude Vlamingen in de Nederlanden en Oost-Friesland, *ten jare* 1754; *door den Eerw.* LUBBERT JANS KREMER, *Leeraar te Nieuwstad-Gödens.*

Eene bijdrage tot de kennis van den staat en de kerkelijke inrigtingen dezer Doopsgezinde Afdeeling te dier tijde, medegedeeld door A. M. CRAMER.

VOORREDE.

De volgende Aanteekeningen van wijlen mijnen Overgrootvader schijnen mij eene nog al merkwaardige bijdrage tot de kennis van de Afdeeling der *Oude Vlamingen* hier te lande te behelzen. Hij was, gelijk uit de inleiding blijkt, mede geplaatst op een achttal van Leeraars, waaruit naderhand door stemming der broederschap in al de Gemeenten, *vier* tot *Oudsten* of Algemeene Opzieners benoemd zouden worden. Te dien einde moest hij, gelijk de overigè, eene rondreize door het gansche land doen, in elke Gemeente eene leerrede — doorgaans *proefpredikatie* genoemd — houdende. De bedoeling van dezen maatregel was blijkbaar, niet, om hunne predikgaven te doen kennen, maar omdat de broederschap zich van de regtzinnigheid hunner

leer (*) en van hunne waardigheid tot dien eerwaardigen en aanzienlijken post overtuigen, en bij eene te doene keus met kennis oordeelen mogt. Deze geheele inrigting is wel een schoon bewijs van den ijver die onder onze voorouders, zoowel bij Leeraars als Gemeenten heerschte, van den ernst, waarmede zij de hooge belangen van Godsdienst en Kerkgemeenschap behartigden, en van de naauwe broederlijke vereeniging, die onder hen plaats greep.

Omtrent de eigentlijke roeping en werkzaamheden aan den post van *Algemeene Opzieners* verbonden, kan ik niet zoo vele inlichtingen geven als ik wel wenschte. Het is waar, Rues, in het aangehaalde werk, berigt, bl. 25, »dat de *Oudsten* of *Bisschoppen* alleen het regt hadden om den Doop en het Avondmaal te bedienen, en de nieuwverkoren Oudsten met oplegging der handen in te wijden; mitsgaders ook de geloofsbekentenis te doen, welke telkens bij forme van predikatie vóór de oefening der sacramenten pleeg gedaan te worden." Dit zou dan dezelfde onderscheiding tusschen *Oudsten* en gewone *Leeraars* of *Vermaners* zijn, welke oudtijds in de meeste Doopsgezinde Gemeenten plaats had (†), en, in de andere Afdeelingen reeds vroeger afgeschaft (§)

(*) Daarom werden ook verkorene Leeraars, voor hunne werkelijke aanstelling door twee andere Leeraars onderzocht of beproefd. Zie S. T. Rues, Tegenw. Staat der Doopsgezinden, bl. 55.

(†) Ik heb daarvan iets gezegd in het *Leven van* Menno Simons, bl. 63, 94 en 95.

(§) In de *Vlaamsche* Gemeente te *Middelburg* geschiedde zulks omstreeks het einde der 17e eeuw.

onder de *Oude Vlamingen*, voorstanders van het oude, langer heeft stand gehouden. Doch uit Aanteekeningen van mijnen Overgrootvader blijkt mij, dat door hem Doop en Avondmaal in zijne Gemeente bediend zijn, zonder dat hij *Oudste*, of dat ook een ander van die waardigheid daarbij tegenwoordig was. Ook schijnt uit de inleiding der volgende Aanteekeningen opgemaakt te kunnen worden, dat juist omstreeks dien tijd (1750) ten opzigte van deze instelling eene verandering ingevoerd was, daar toch »twee der genomineerden meenden zich niet verkiesbaar te mogen stellen, omdat zij zwarigheid vonden over 't bedienen van Doop en Avondmaal door *Leeraars*," — welke zaak dus denkelijk eerst onlangs ingevoerd was. Aan den anderen kant vind ik daarentegen in de eerstgemelde Aanteekeningen, dat, toen er in de Gemeente te *Nieuwstad-Gödens*, ten jare 1756 een Leeraar en een Diaken verkozen moesten worden, Tonjes Klasen, Oudste, te dien einde op verzoek der Gemeente overkwam, »dat de stemmen der broederschap door hem opgenomen, en de keuze tot algemeen genoegen tot stand gebragt zijnde, hij des anderen daags predikte over I Timoth. III vs. 13, en daarna de bevestiging gedaan heeft nevens aanspraak en stichtelijke vermaning aan voorheen en nu verkorene Dienaren, ook aan de Gemeente, met vele gebeden tot groot genoegen en stichtinge."

Uit andere mij ter hand gekomene Aanteekeningen van een' vroegeren tijd, namelijk 1719, blijkt, dat de werkzaamheden der *Oudsten* toenmaals nog van grootere uitgebreidheid waren. Die Aanteekeningen, mij door de vriendelijkheid van

Prof. Muller verstrekt, zijn geschreven door Hendrik Berents, van *Amsterdam*, en buiten twijfel een' Oudste onder de Gemeente der *Oude Vlamingen*. Hij begint zijn verhaal aldus: »1719, den 22 May, zijnde maandag, ben ik Hendrik Berents, mijnen broeder Arent Berents tot gezelschap hebbende, van onze lieve huisvrouwen en kinderen gescheiden, om na *Pruissen* (*Dantzig*) te reizen, en aldaar onze vrienden te bezoeken en te bedienen, enz." Dat *bedienen* nu bestond, blijkens het verdere verhaal daarin, dat hij aldaar 31 Aankomelingen (door den Doop) opnam, de verkiezing van twee *Dienaars in 't Woord* bestuurde, zekere tegen eenen broeder gerezene (niet genoemde) zwarigheden uit den weg ruimde, en daarop *de Eenigheyt* (bijzondere benaming der Avondmaals-viering) *en de Voetwasschinge bediende*. Buitendien nog predikte hij aldaar en hield andere stichtelijke zamenkomsten, waarbij hij de vrome aandacht, de liefde en verkleefdheid door die Gemeente bewezen, niet genoeg kan roemen. Na onder hen 12 dagen vertoefd, en in 't geheel 12 weken op reis doorgebragt te hebben, kwamen de beide broeders weder behouden te huis.

Vrij duidelijk en uitvoerig vind ik de functiën der Oudsten in een' wat lateren tijd, dan waarvan ik voorheen sprak, omschreven. In de *Notulen* namelijk *van het verhandelde op het Classis* (*) *van de Mennoniten Gemeente der Oude*

(*) De *Oude Vlamingen* hier te lande, die te zamen de Groninger Societeit uitmaakten, waren verdeeld in vier Klassen. Men vindt dezelve opgegeven in het voorberigt

Vlamingen te Sapmeer, Oldambt en uit Oost-Friesland, gehouden te Sapmeer, den 8 *en* 9 *Junij* 1771, lees ik onder andere het volgende:

Is voorgesteld: Dat onze nu overledene Algemeene Opziener LUBBERT EGGES als Praeses in het Classis door den dood weggerukt zijnde, de zaak eischte, iemand uit de boden tot een Spreker en Praeses aan te stellen; hetwelk in overweging genomen, is daarop tot aller goedvinden en genoegen besloten: »dat LUBBERT JANS KREEMER voor deze Sessie »als Spreker en Praeses dienen mogte, en »dat UBBO MEERTENS als Schrijver daarin die»nen zoude; ook dat UBBO MEERTENS na het »sluiten van deze Sessie, de aangelegenheden »van het Classis bezorgen en handhaven zou»de, om brieven wegens aangelegenheden »der Classis-gemeenten te ontvangen en ad»vijs te houden, ook in het toekomende de »Vergadering van het Classis te reguleren, »en de algemeene aangelegenheden gade te »slaan hebbe."

Men ziet hier duidelijk, wat aan den post van *Algemeenen Opziener* of *Oudste* verbonden was. Zij stonden aan het hoofd des Genootschaps, waartoe de onderscheidene Gemeenten

---

voor de jaarlijksche *Naamlijsten* der Doopsgezinde Gemeenten van 1790 af en vervolgens. Die verdeeling schijnt mij omstreeks 1766 ingevoerd te zijn, althans in 1754 nog niet bestaan te hebben. Er had ook van tijd tot tijd eenige verandering in dezelve plaats: zoo b. v. ging in 1771 de Gemeente te *Uithuizen* uit de Classis van het *Oldambt* over tot die van de *Ommelanden*.

verbonden waren, bezorgden en regelden deszelfs algemeene belangen, waren de aanzienlijkste Leeraars, de vraagbaken der overige, en Voorzitters in Algemeene Vergaderingen. Hunne werkzaamheden en bevoegdheden waren echter in onderscheidene tijdperken verschillend, naar gelang der verschillende omstandigheden en behoeften in het Genootschap. In vroegere tijden, toen men het behoorlijk achtte, dat het Leeraarsambt (naar het voorbeeld der Apostolische Kerk) eenvoudig door broeders der Gemeente vervuld werd, maar het minder gepast en raadzaam oordeelde, dat de gewijde plegtigheden door deze werden bediend, was dit laatste bij uitsluiting aan de *Oudsten* opgedragen. Naderhand, toen men meer en meer eigene, geheel aan hunnen post zich toewijdende Leeraren verkreeg en er geene reden meer was, waarom zij niet ook Doop en Avondmaal zouden bediend hebben, bleef er echter behoefte aan algemeen bestuur en toezigt over het Genootschap (eene vereeniging of maatschappij toch kan zonder dat niet wel bestaan) en dat was toen hunne taak. Zoo lang de *Oude Vlamingen* één algemeen Genootschap zonder onder-afdeelingen uitmaakten, waren de Oudsten *Algemeene Opzieners* in hetzelve, en schijnt ook hun aantal niet juist bepaald geweest te zijn; toen het in *vier Klassen* verdeeld was, waren zij Voorzitters en Bestuurders van deze, en behoefden er slechts *vier* meer te wezen. Zoo bleef het tot in het begin van deze eeuw; maar toen in die ongelukkige, ongodsdienstige tijden de belangstelling en ijver voor de bijzondere Gemeente waartoe men behoorde, hoeveel te meer voor het alge-

meene Genootschap, meer en meer verflaauwden (waarbij echter tevens, wat ik niet verzwijgen wil, een meer zelfstandige geest zich veelal in de afzonderlijke Gemeenten openbaarde) verminderden het gezag, de werkzaamheid en de invloed der Algemeene Opzieners, en daarmede werd de behoefte aan het bestaan dier waardigheid al minder gevoeld. Toen dan in 1807 de Algemeene Opzieners in de Klassen van *Groningen* en *Vriesland* en die van *Overijssel*, R. Heuning en Jan Pol, overleden waren, terwijl de twee andere, in de Klasse van de *Ommelanden*, Jakob Tiętjes, en in die van *'t Oldambt*, Fokke Gorter, nog leefden, werd er op de Societeits-Vergadering van dat jaar begrepen (*), om in derzelver plaats slechts éénen te benoemen, en viel de keuze op den Eerw. P. Klomp. Met de vereeniging van nagenoeg alle Doopsgezinde Gemeenten in de *Algemeene Societeit* in het jaar 1811 (zoo wij hopen een teeken van betere tijden) en het gevolgelijke ophouden der afzonderlijke Groninger Societeit (†) viel ook die waardigheid van zelve weg.

Voor de volledigheid sta hier nog aangeteekend, dat de *Algemeene Opzieners* somtijds ook, b. v. in de *Naamlijsten* van 1802—1808 *Commissarissen* genoemd worden; in het gedrukte *verslag* echter der Societeit zelve van 1807 *Algemeene Opzieners.* Daarentegen vind ik in het *verslag* van 1779 genoemd den *Algem. Opziener der*

(*) Zie het gedrukte verslag van die Vergadering.

(†) De latere en nog bestaande vereeniging onder dien naam is van eenen anderen, huishoudelijken aard, en sluit de deelneming in de Algemeene Societeit niet buiten.

Societeit, Wolter ten Cate van *Hengelo* (*), en vier *Commissarissen*, Jan Eltjes, R. Heuning, Jakob Tieties, Jan Pol.

Voor het overige zoude men zich eene verkeerde voorstelling maken, wanneer men meende, dat deze zoo hoog gestelde en geëerde *Oudsten* of *Algemeene Opzieners* juist wetenschappelijk gevormde mannen waren, of althans zich uitsluitend aan hun ambt toewijdden. Mijn Overgrootvader, die ten minste mede op de nominatie voor dien post stond, was en bleef lakenkooper te *Nieuwstad-Gödens*, gelijk zijn mededinger Pieter Mabé, fabrikeur te *Haarlem;* en Jakob Tieties, vader van den Eerw. D. Huizinga, thans Leeraar te *Westzaan op't Zuid*, die tot in het laatst die waardigheid bekleedde, en wiens nagedachtenis nog bij oudere broeders in *Groningerland* in eere en zegening is, was een landman bij *Leermens*. Dit doe ons zoo veel te meer den ijver, de hartelijke belangstelling voor het gemeene welzijn, de zelfopoffering erkennen en waarderen, waarmede die waardige mannen onder onze voorouders hunne eigene aangelegenheden dikwerf bij die der broederen achterstelden, aan derzelver heil en stichting een aanmerkelijk gedeelte van hunnen tijd toewijdden en zich daarvoor moeijelijke reizen, zorgen en werk gaarne getroostten. Moge hun edel voorbeeld in ons eenen ijver tot navolging ontsteken; dat elk hartelijk belang in het welzijn der broederschap stelle,

(*) Zie over dezen belangrijken man, den grondlegger der welvaart van *Hengelo*, het lezenswaardig opstel van den Eerw. B. Rusburg, thans Doopsgezind Predikant te *Kampen*, vroeger te *Hengelo*, in de *Mnemosyne*, naar ik meen, en G. K. van Hogendorp, Bijdragen, Deel V, bl. 316—318.

ten minste het behoud en den bloei der Gemeente tot welke hij behoort, naar vermogen bevordere, en daar wij in onze meer verlichte dagen tot één groot Genootschap vereenigd zijn, wensche, werke en bidde, dat het hetzelve wèl moge gaan! Dit was het vooral, wat ik door het mededeelen van de volgende bekorte Aanteekeningen wenschte te bevorderen, terwijl vele lezers in de opgeteekende namen zeker met genoegen die van hunne nog wel bekende voorouders zullen ontmoeten.

»In het jaar 1750 zijn door stemminge der Societeit-Boden van de Generale Vergaderinge, gehouden binnen *Groningen*, tot de omreysse, om daarna 6 mannen tot Oudsten te verkiesen, door meerderheyd van stemmen verkoren de navolgende personen:

Tonjes Klasen, ...	door	35	stemmen.
Pieter Mabé, ...	»	34	»
Ubbo Meertens, ...	»	28	»
Wolter ten Cate, ...	»	26	»
Hinrich Seebes, ...	»	24	»
Lubbert Egges, ...	»	23	»
Hinrich Engberts Doorencate,	»	23	»
Pieter Hinrichs, ...	»	23	»
Lubbert Jans Kremer, ...	»	19	»
Jacob Willems, ...	»	19	»
Harmen Scholtens, ...	»	18	»
Sjourt Sijmons, ...	»	17	»

Dog alsoo dese uytsetting, door verscheyden tusschen inkomende behinderingen is uytgestelt tot eene naastvolgende Vergaderinge, soo is daarna in den jare 1754, in Mey, eene Algemeene Vergaderinge aangesegt en daarin met rijp beraat

vastgestelt, dat 8 van die anno 1750 verkoren mannen de proefpredicatiën souden en wilden over sig nemen, sijnde PIETER HINRICHS door den dood weggeruckt, en ook JACOB WILLEMS, en HINRICH ENGBERTS DOORENCATE, om bij sig selfs gemaakte swarigheyt over 't bedienen des Doops en des Avondmaals door Leeraren, terug gebleven. Soo sijn tot verdere aanstellinge van mannen in het toekomende vooreerst staan gebleven:

SJOURT SIJMONS.	WOLTER TEN CATE.
UBBO MEERTENS.	PIETER MABÉ.
LUBBERT EGGES.	TONJES KLASEN.
HARMEN SCHOLTENS.	LUBBERT JANS KREEMER.

Dese hebben de omreyse aangenomen en hebben sig ter verkiesinge na meerderheyt van stemmen overgegeven, soodat uyt dese acht mannen vier souden uytgekoren worden.

In 1754, den 12^{den} Junij, ben ik, LUBBERT JANS KREEMER, op reys gegaan, in geselschap van EDO TOBIAS VAN EEDEN, en te *Embden* gearriveert. Den 13^{den} agtermiddags gepredikt over 1 Cor. I, 21. Inleiding: Van 't ligt der natuur, nuttig dog niet genoeg. Waren tegenwoordig 28 personen. Den 14^{den} naar *Appingedam*, alwaar bedient over Matth. VI, 33: Wij moeten ons neygen, daar wij een schat kennen. Tegenwoordig 60 personen. Den 15^{den} tot *Beerum*, en aldaar bedient in een kamer van een boerenwoning. Tekst 1 Joan. II, 15. Tegenwoordig 80 personen, meest kerkse. Den 16^{den} naar *Leermens*; gepredikt over 1 Joan. IV, 19: Naar wij God kennen, daarnaar neygen of vreesen wij voor God. Vergadert ruym 80 personen. Te *Zijldijk* bedient over Tekst Phil. II,

12, 13: Noodig den aart der genade te ondersoeken. Waren meer dan 120 personen. Den 17den te *Loppersum*; bedient over Rom. IX, 33: De onregte duydinge des geloofs schadelijk; ruym 100 personen. Den 18den in de vergaderplaats der Gemeente tot *Middelstum*; gepredikt over 2 Cor. XIII, 5: Selfs-ondersoek noodig; circa 75 à 80 personen. Den 19den naar de vergaderplaats te *Uijthuijsen*; aldaar gepredikt over Matth. XII, 49, 50: Uijterlijk geroep van Heere! Heere! kragteloos. Vergadering groot 130 personen. Den 20sten te *Baffelt*, in de vergaderplaats, bedient over Joan. III, 19: 't Ligt der siele doet waarheyt van leugen scheiden. In de vergadering waren 140 personen. Den 21sten te *Ulrum*; alwaar ook de Gemeente van *Houwerzijl* vergadert was, ten getale van 120 personen; bedient over Joan. III, 21. Den 22sten in de Gemeente van *Homsterland*; gepredikt over Rom. XII, 1: De waardigheyt der Christelijke Godsdienst; waren tegenwoordig 30 personen. Verder naar *Dragten* en den 23sten aldaar bedient over 2 Timoth. I, 19; voor 90 personen. Van daar naar de *Knijpe*, waar twee Leeraren staan, welken laatsten om sijn quaad gedrag van de Generale Vergadering sijn dienst is opgeseyt geworden, evenwel om de andere sondag sijn dienst continueert, en dus niet voor een Leeraar te agten is. Den 24sten in de *Knijpe*; bedient over Rom. XII, 16: Sagtmoedigheyt der Christencieraat. Vergadert ruym 80 personen. 's Namiddags tot *Mildam*; bedient over Joan. X, 27. Den 25sten naar *Sneek*; aldaar den 26sten bedient over Luk. XV, 7. Inleydinge, Psalm XXXVII, 24, 25: Regtvaardigen boven onregtvaardigen in waarde.

Tegenwoordig ruym 90 personen. Den 27sten had ANDREAS WOUTERS een onvermijdelijk besoek bij de Gouvernantin op 't *Oranjewout* af te leggen; daarom geleyde ons WYBE WOUTERS tot *Drielst*, alwaar bedient over Joan. VI, 35: De hoope op God alleen in Christi genade. Waren vergadert ruym 60 personen, waaronder de Gereformeerde Pastoor. De Sneeker Gemeente heeft sig van kerkgang sedert 2 jaren gescheyden, hebbende voorheen te *Sneek* kerkgang gehad, en is hierbij aan te merken, dat WOLTER BEERENTS van de Jouwer Gemeente alleen overgebleven sijnde, met de kassa dier Gemeente sig bij de Drielster Gemeente gevoegt heeft, en na dien tijt te *Sneèk* eene Gemeente geplaatst, Kerk gebouwt, Prediker beroepen, provisioneel Diakenen aangestelt, sonder dat sij van de Drielsters nog in 't broederlijke, nog in kassa gescheyden sijn. De Sneekers soeken daarom nog deel aan de kassa te hebben. Den 28sten te *Sneek* stil geweest; den 29sten naar *Kampen*, alwaar den 30sten bedient over 2 Petr. I, 10. Inleyd., Hebr. XI, 6: Geloof aan God, onmiddelijk gevolgt van Godsdienst. Den 1sten Julij naar *Zwoll*, alwaar soo even vóór ons was gearriveert UBBO MEERTENS, mede tot proefdienst reysende; deselve bediende aldaar over Hosea II, 13; voor ruym 85 personen. Den 3den hebbe ik bedient voor 115 personen, over 1 Thess. V, 8: 't Ligt des Euangeliums maakt het ligt van deugt en Godsdienst klaar. Den 4den te *Deventer* stil; den 5den en den 6den naar *Hengelo*, den 7den te *Hengelo*, 's morgens, bedient over 1 Joan. IV, 2, des namiddags naar *Borne*, en aldaar voor 100 personen gepredikt, over 1 Thess. IV, 7, 8: Kennis des Euangeliums tot Godsaligheyt.

Van den 8sten tot den 20sten bij Wolter ten Cate te *Hengelo* gelogeert, en daarna vertrokken naar *Nieuwstad-Gödens*, alwaar arriveerde Harmen Scholtens van *Groningen*, die er den 21sten bediende over Hosea III, 5. Den 29sten arriveerde hier Ubbo Meertens, en bediende over Luk. XIX, 10. Den 14den Augustus te *Norden* ontmoet Sjoert Sijmons van *Drielst*, en er bedient over Joan. III, 16. Den 17den gearriveert Tonjes Klasen; bedient den 18den over Joan. VIII, 12. Den 18den arriveerde hier Wolter ten Cate van *Hengelo*, en Pieter Mabé van *Haarlem*, in geselschap van Arent Berents van *Borne* en de soon van Pieter Mabé, Klaas, in geleyde van Wolter ten Cate's knegt, Benjamin ter Horst. Den 22sten Wolter ten Cate, des voormiddags, bedient over Openb. III, 20; des namiddags, Pieter Mabé, over Psalm LXIII, 2. Den 23sten naar *Norden* vertrokken, en aldaar bedient over 2 Cor. V, 17. Den 28sten vonden wij te *Embden* Mabé en Wolter ten Cate bij Hendrik Waerma, en gingen van daar naar *Groningen*, waar ik den 29sten bediende over Joan. XV, 14, 15. Den 1sten Sept. ging ik met neef Edo Tobias van Eeden en dogter Gebke en neef van Maurik met sijn vrou Gebke van Geuns en hare dogter Debora naar *Enkhuijzen*, alwaar ik den 2den bediende over Eph. IV, 30: Verscheyde duyding van de genade. Den 3den naar *Saandam* vertrokken, alwaar bedient den 4den over Psalm XXXVI, 8. Den 5den met Gerrit Bleeker over *Westzaandam* naar *Haarlem*, logeerden bij Berent Grevingh en vrou; des avonds quam ook mijn dogter Gebke, in geselschap van Matthias van Maurik en Folkert de Vries, te *Haarlem*, en logeerden bij het

afwezen van Mabé en vrou, ook bij B. Ghevinck. Den 6den bedient over Psalm C, 3: De kennisse aan sig selve maakt overtuyginge. Te *Amsterdam* bij neef Jacobus Bezoet en vrou Josijna van Geuns te huys, waar ik van 7 tot 10 Sept. ongestelt was, dog den 11den en 12den mijne koopmanschap waarnam; den 13den hoorde ik de Vries in de Toren prediken, over Luk. VIII, 10; des namiddags in de Remonstrantsche Kerk Schoonegevel; tusschen beide waren wij in de Quakerse vergadering, alwaar iets gesproken werd van de bevindelijke waarheyt. Den 19den kwamen wij van *Amsterdam* te *Groningen*, alwaar wij stil bleven tot den 24sten, daar arriveerden onderdies Wolter ten Cate en Pieter Mabé, welke daar bedienden over Mal. IV, 3 en Hoogel. V, 2. Den 24sten van *Groningen* naar *Sapmeer;* bedient over Tit. II, 11; hadden ons intrek bij Reynder Luytjes. Den 25sten voeren wij onder geleyde van Pieter Harms naar *Beerta* aan 't huys van Jan Eltjes. Mijn tekst was in het Scheemder Hamrik, Tit. II, 11, 12. Den 26sten te *Beerta* bedient over Tit. II, 11, 12: Over de Christelijke Regtveerdigheyt. Des middags waren wij bij Ulje Seebes in geselschap van verscheyde vrienden, en vertrokken onder 't geleyde van Harko Nannes en Tonjes Klasen naar *Leer*, alwaar bedient. Den 31sten quam onse soon Doede mij afhalen, soodat ik des avonds gelukkig en wèl arriveerde, en dus mijn opgelegde reys afgedaan heb."

»Den 27sten ontfing Albert Tobias Kremer een gedrukte brief van de tegenwoordig sijnde Oudsten Pieter Folkerts en Tiete Popkes, bekent makende, dat de 8 mannen hunne omreyse bijna

volbragt hadden, en tegen 1 Oct. verder gedaan moest worden. Soo dan beraamden sij tegen 8 Oct., eene Algemeene Vast- en Bededag om den Heere te bidden, dat Hij de stemmen dus besturen mogt als na sijn welbehagen, opdat uyt de acht mogten vier uytverkoren worden, die Hem aangenaam sijn en de Gemeenten in de Leer des Evangeliums waardig besturen mogten. T'welk gedaan sijnde, is men op den 8sten, om 3 ure des namiddags, bijeen vergadert, sijnde de broederen bijeen gekomen, ten getalle van 23, sijnde nog absent Meeuwes Eden, wegens siekte, Beerent Alberts van Eeden uytgereyst, en Derk Derks Kreemer als onttrekkende sig de Gemeente. De stemmen opgenomen sijnde is bevonden, dat

18	stemmen	voor	Lubbert Jans Kreemer.
15	»	»	Ubbo Meertens.
14	»	»	Wolter ten Cate.
14	»	»	Tonjes Klasen.
11	»	»	Harmen Scholtens.
7	»	»	Pieter Mabé.
5	»	»	Sjoert Sijmons.
4	»	»	Lubbert Egges waren.

»Den 20sten Januarij 1755, sijn de beyde Oudsten Pieter Folkerts en Tiete Popkes tot opneminge der gemeentelijke stemmen, met die van de Societeyt bevolmagtigde personen te *Groningen* vergadert, sijnde: Jan Sijmons Blaupot,
Alle Pieters Medendorp,
Tamme Pieters en
Eggert Jannes,
en de stemming geopent en ingesien hebbende

bevonden, dat door meerderheyt van stemmen verkoren waren: Wolter ten Cate,
Harmen Scholtens,
Lubbert Egges en
Tonjes Klasen,
waarvan de Gemeente door een brief, geadresseert aan mij, op den 20sten Jan. gedateert, kennis ontfing. Den 25sten ontfing ik ook een brief van neef Alle Pieters Medendorp, waarin berigt, dat de generale stemming volgenderwijze was uytgevallen, als op:

Wolter ten Cate.	397	stemmen.
Harmen Scholtens.	245	»
Lubbert Egges	243	»
Tonjes Klasen.	233	»
Pieter Mabé.	217	»
Ubbo Meertens	215	»
Lubbert Jans Kreemer	189	»
Sjourt Sijmons..	121	»

Dus dat in 't geheel gevallen sijn 1860 stemmen. en alsoo ieder persoon vier stemmen gedaan heeft, soo hebben er gestemt 465 personen."

»In het jaar 1756, den 17den Julij, arriveerde hier, op versoek van onse Gemeente, Tonjes Klasen, Oudste, in geselschap van Siert Derks Huisinga, om de verkiesinge van een Leeraar en een Diaken, welke des volgenden daags, na de kinder-oefening bewerkt wert, sijnde de broederschap genoegsaam eenparig, soo veel er in de plaats waren, ten getalle van 24 in 't geheel vergadert, en na opneming der stemmen door den Oudsten, Tonjes Klasen, is de meerderheyt van stemmen gevallen op Hinrich Pieters Swart,

verkoren Leeraar, en EDO TOBIAS VAN EEDEN, verkoren Diaken. Terwijl de broederschap die op andere gestemt hebben, met genoegen sig onderworpen hebben met stilswijgen, en dus van de sijde der Gemeente de verkiesinge haar volkomen beslag ontfangen heeft. De verkorenen nogtans behielden voor sig vrijheyd, om de swarigheyt in de verkiesinge bij haar selfs voorkomende, aan gedeputeerde Dienaren der Gemeente voor te stellen. Des avonds de verkorenen gesproken hebbende, is bevonden, dat de verkorene Dienaren gemoedelijke overtuyging en verpligting bevonden, om de verkiesinge wettig en aannemelijk te houden, onder des Heeren seegen en genade, erkennende haar eygen swakheyt. Dog de verkoren Leeraar stelde voor, dat hij eerst nieuwelijks in huyshoudinge getreden, niet wist, hoe sijn kostwinninge sou gaan, en als die niet voordeelig was ofte hij niet bestaanbaar kon leven, soude hem seer drukken; versogt daarom, dat men hem geen onmogelijke last opleggen wilde, ofte dies noots en in gevalle hij om sijn predikdienst een knegt noodig had tot sijn werk, die te loonen en kost besorgen, en tegelijk dat men in gevalle van behoeftigheyd eeniger boeken, de Gemeente deselve, die gemeentelijk bleeven, besorgen mogte. Dit hem geaccordeert sijnde en tegelijk dat onse Gemeente nog in innerlijke gaven, nog in uyterlijke staat geene onmogelijke verpligtingen van hem eysen, maar in liefde en dienstvaardigheyd tot hulpe soude bereyt sijn en vergenoegt sijn met sijn pond op winninge te doen, en wederom hem in liefde des vereyssende te assisteeren en sig aan hem te verbinden, soo

3

heeft hij in de vreese des Heeren en in de hoop op sijnen seegen, de verkiesinge aangenomen. Daarop heeft TONJES KLASEN, den 19den de bevestiginge gedaan, nadat hij gepredikt heeft over 1 Tim. III, 13, waarna hij de bevestiging neffens aanspraak en stigtelijke vermaninge aan voorheen en nu verkorene Dienaren ook aan de Gemeente met veel genoegen verrigt heeft. Den 20sten is TONJES KLASEN en SIERT DERKS HUISINGA met mijn vrou, twee kinderen en nigt GEBKE SIEUKES, weer vertrokken na *Leer* en verder na huys. De Heere beware hem en ons in liefde!

NASCHRIFT.

Nadat het bovenstaande reeds geschreven was, zijn mij nog ter hand gekomen de *Notulen van 't verhandelde op de Algemeene Societeits Vergaderinge der Doopsgezinden, gehouden binnen Groningen, den* 8sten *Junij* 1755, *en volgende dagen.* Daar in deze *Notulen* onder andere ook bepaaldelijk over het ambt der Algemeene Opzieners gehandeld wordt, zoo kan ik niet nalaten, een gedeelte daarvan hier nog bij te voegen:

Vrijdag morgen den 13den *Junij te* 9 *uyr weder bijeen gekomen.*

Is door de Algemeene Opsieners (*) ter vrage voorgesteld, hoe het de Leden dezer Vergadering

---

(*) Het meerendeel van hen was eerst onlangs tot dien post benoemd, gelijk uit het vorig Reisverhaal blijkt. Deze vraag was dus zeer gepast.

voorquam; waarin hunne Bedieninge zoude bestaan, en hun pligt inkomstig zijn te doen.

Waarover geredeneert, heeft men voor als nog niets beter kunnen uitdenken, als het geene ten dien opzigte, bij een Algemeene Societeits Vergaderinge, den 10den Nov. 1748, en volgende dagen gehouden, ontworpen, en ter beraad was overgenomen, woordelijk-aldus luidende:

De Bedieninge der Oudsten behoorde te bestaan, om te herstellen, te bewaren, en te helpen vermeerderen de zuyverheid der Leere, en des Levens, waartoe zij konden

1. Onder malkanderen veel malen conferentie houden, over 't algemeene aenbelang.

2. Een of meermalen des jaars in ieder Gemeente te komen, om te onderzoeken de Leere, Prediking, opsigt der Tucht, en het Leeven der Leeraers.

3. Voorts waar zij het nodig agten alle Ledematen, hetzij door eenige op der Gemeenten toestant gepaste aanspraak in de Vergaderinge, of aan de huysen daer swarigheid was, nevens de Leeraers te onderzoeken, te overtuygen, te bestraffen, te vermanen, of te vertroosten, na bevinding van saken.

4. Alle versuym in Kerkentugt, of wat gevallen het ook zijn, door allerleye nodige en schriftuyrlijke maatregelen te herstellen.

5. Op plaatsen daer men hen begeerde, de aenkomelingen te mogen Doopen, het Avondmaal bedienen, Leeraers en Diaconen te helpen verkiesen en bevestigen.

6. Algemeene Kerkelijke Vergadering te beleggen, en wat diergelijke zaaken meer zijn.

7. In Cas van differentie of verschillen in deze of geene Gemeenten, geroepen te worden ter beslissinge derzelve.

En daerom met eenparige goedkeuringe geresolveert, omme het aen deze poincten te bepaalen, met dit onderscheid nogtans, dat het 2de poinct niet in die stricte zin moet worden begrepen, als of de Algemeene Opsienders juyst een- of meermalen 's jaars in ieder Gemeente moeten komen, 'tzij dan noodsakelijk of niet, maer dat aen hen vrijheid wordt gelaten, omme dat te doen na voorkomende vereysch van saaken, soo uit consideratie van hunne personeele Last, als tot voorkominge van onnodige kosten onzer Societeits Cassa (*), met ernstige recommandatie, van in alle voorkomende noodwendigheden egter niet versuymelijk te zijn, terwijl men denkt dat langs dien weg, veele abuysen ontdekt, herstelt, verscheydene gebreken vervult, en onze Unie van Eendragt veel bondiger en geuriger zal bevestigt worden, als wel voor dezen geschiet is.

(*) Er was vroeger in deze zelfde Vergadering besloten, dat de Opzieners wegens gemaakte onkosten door de Gemeenten zelve, of anderen uit de Societeits-kas schadeloos zouden gesteld worden. — Zie *Notulen*, bl. 8, 9.

20	Sybrant Gosses. Sjourt Symons.	Temme Gosses. Wytse Pieters.	20	25
23	Jan Roelfs Pyl.	Hindrik ten Cate.	9	11
25	Harm van Delden.	Gerrit van Calker.	21	23
	Jan Roelfs. Hindrik Overbeek.	Jan ten Cate. Hindrik Engberts.	44	43
	Hindrik Beerents. Gossen Beerents.	Tonnis Gerrits. Wolter ten Cate.	44	50
130	Alle Derks. Pieter Folkers. Tunnis Freerks. Lourens Warners. Jacob Hesseling. Aldert Sierts. Alle Pieters.	Joris Symens. Pieter Derks. Pieter Jans. Jan Luurts Doren- bos.	113	178
16	Jacob Derks. Heere Derks.	Pieter Symmens.	13	8 à 9
	Isaak van Calker.	*Niemand.*	17	17
30	Evert Mabé.	"	3	5
60	Meerten Obbes. MeertenGarbrants. Obbe Meertens.	Beene Heeres. Jan Harmens. Alle Feyts.	55	70
60	Albert Hindriks. Pieter Harms.	Pieter Meertens. Luurt Hindriks.	49	44
44	Klaas Rems. Febke Harms.	Lubbert Ammes. Wessel Beewes.	46	54

DE
DOOPSGEZINDEN
IN DEN
PALTS.

De gewone Naamlijst bevatte in vroegere jaren mede eene opgave van de Doopsgezinde Gemeenten en Leeraren buiten de Nederlanden, niet alleen in de naastbijgelegene gewesten, maar ook in den *Palts*, den *Elsas*, *Zwitserland*, *Oost-* en *West-Pruissen*, *Rusland* en zelfs in de Vereenigde Staten van *Noord-Amerika*. Zulke mededeelingen getuigen van eene voortdurende onderlinge betrekking en wijzen op eenen tijd, toen het gevoel van gelijke afkomst, belijdenis en roeping alle Doopsgezinden, hoezeer ook door landen en zeëen gescheiden, tot één geheel verbond. Het waren vooral de Leeraren der zoogenoemde Zoniste Gemeenten te *Amsterdam*, *Hoorn* enz., die deze gemeenschap met de Buiten-gemeenten onderhielden, en de opgaven wegens dezelve hebben ook met het afsterven van die mannen opgehouden. De Naamlijst van het jaar 1810 is de laatste, waarin die opgaven voorkomen, en de Uitgever van dezelve, wijlen mijn veelgeachte Ambtgenoot Dr. A. H. van Gelder, merkte in die van 1815 teregt aan, dat hij zich alleen tot de Vereenigde Nederlanden en eenige aangrenzende gewesten be-

paald heeft, »omdat men van alle de overig Doopsgezinde Gemeenten in de onderscheiden oorden van *Duitschland*, *Zwitserland*, *Ruslan* en *Noord-Amerika* sints vele jaren, althans sint den jare 1801, van alle berigten verstoken is.» Het zal intusschen voor den lezer van dit Jaarboekje niet onbelangrijk zijn, omtrent den tegenwoordigen staat van de genoemde Gemeenten iets te vernemen. In het vertrouwen althans op die belangstelling deel ik hiernevens eenige berigten mede omtrent de Doopsgezinden in den *Palts*, waarop ik later eenig verslag wegens onze geloofsgenooten in *Amerika* en *Engeland* hoop te laten volgen. Ik ben de onderstaande berigten verschuldigd aan den Eerw. L. Weijdmann, die gedurende meer dan 20 jaren de Gemeente te *Monsheim* in den *Palts* bediend heeft, en thans Predikant is bij die van *Crefeld*. Hoewel zij niet alle punten die hiertoe betrekking hebben, naar eisch toelichten, zoo vertrouw ik nogtans, dat men dezelve vertaald en eenigzins opgehelderd, gelijk zij hier voorkomen, met genoegen lezen en met mij den Eerw. opsteller voor zijne bijdrage zal dank weten. de Uitgever.

* * *

De Doopsgezinden, die in de Nederlanden gewoonlijk *Paltsers* genoemd worden, wonen in het tegenwoordige *Rijn-Beijeren*, *Rijn-Hessen*, en gedeeltelijk in den *Beneden-Elsas*, alsmede in het *Badensche*. Men heeft hun den naam van *Paltser* Mennoniten gegeven, omdat zij in den voormaligen *Rijn-* of *Beneden-Palts* het eerst bescherming gevonden hebben, toen zij uit andere

landen verdreven zijn: nu echter is die benaming onjuist, omdat er vele Gemeenten in oorden bestaan, die nooit tot den *Rijn-Palts* behoord hebben. Het zijn nagenoeg zonder uitzondering landbouwers, die als zoodanig op het platte land in dorpen, of verstrooid op afzonderlijk gelegene boerderijen wonen. Te *Mannheim* bestond wel eertijds eene Gemeente, maar deze is sedert tien jaren geheel uitgestorven. Het valt moeijelijk zoo niet onmogelijk, de oorspronkelijke betrekkingen van deze Doopsgezinden geschiedkundig op te sporen en na te gaan, zoowel omdat gedrukte of geschrevene bescheiden ontbreken, als omdat zij door bepaalde leerstellingen en geloofsbelijdenissen nooit tot één geheel verbonden geweest zijn. Het schijnt, dat elke Gemeente door toevallige omstandigheden is ontstaan, naar gelang de eene of andere verdrukking of vervolging en andere ongunstige of gunstige omstandigheden de afzonderlijke leden bijeenbragten. Elke Gemeente was en is ook nu nog als 't ware een kerkelijk gemeenebest, dat bij alle overeenstemming in de voornaamste geloofswaarheden, naar de persoonlijke geaardheid en gesteldheid van Leeraren en Kerkeraadsleden, ten aanzien van zeden, gebruiken en inrigtingen, een' min of meer eigenaardigen vorm aannam. Wil men derhalve de opkomst en vroegere lotgevallen van deze Gemeenten nagaan, zoo wordt men nagenoeg alleen tot de overlevering en eenige mondelinge verhalen bepaald, die in enkele familiën zijn bewaard gebleven (*). En het raadplegen van deze bronnen

(*) Zonder het duistere en moeijelijke der bedoelde na-

leidt ons niet verder terug, dan tot het jaar 1660, toen de stelselmatige vervolgingen der Doopsgezinden in *Zwitserland* eenen aanvang namen. Van dien tijd af hebben zij zich in den *Rijn-Palts* gevestigd. Naar luid van de overlevering hebben zij zich met de Waldensen, die zich aldaar reeds langer onthielden, vermengd, en zijn de laatste gelijk men zegt met de eerstgenoemde zamengesmolten, of om juister te spreken, zij stonden ten aanzien der geloofsleer elkander zoo nabij, dat zij van zelf ineensmolten. Waarin de Zwitsers van

---

sporingen eenigzins te ontkennen, meen ik met den Heer WEIJDMANN het toch daarvoor te moeten houden, dat de Doopsgezinden in *Boven-* en *Beneden-Duitschland* zoowel afstammelingen zijn van degenen, die ten tijde der Hervorming aldaar op hunne wijze aan de algemeene beweging in de Kerk hebben deel genomen, als van de Doopsgezinden, die om hunne ondergane verdrukkingen uit *Boven-Duitschland* en *Zwitserland* den *Rijn* zijn afgezakt en in *Beneden-Duitschland* gastvrij zijn opgenomen. Deze verdrukkingen ontsierden nog in de jaren 1660 de Regering van het kanton *Bazel*, en in 1659, 1671, 1672 en 1693 die van *Bern*, en wekten zoo zeer de christelijke belangstelling van het Hoog Bewind der Vereenigde Nederlanden, dat het nu eens door afzonderlijke afgevaardigden, dan weder door brieven van aanbeveling, als voorspraak der vervolgden optrad. Ten gevolge van die verdrukkingen verlieten vele Doopsgezinden hun vaderland, en begaven zich naar den *Elsas* en den *Rijn-Palts*, waar zij, met name in de omstreken van *Heidelberg*, *Alzey*, *Bingen* en *Dirmstein* althans toegelaten werden. Nog heugt het mij, dat ik in mijne kindsheid mijnen vader, afkomstig uit de streken van *Bingen*, van doorgestane vervolgingen zijner Doopsgezinde voorouders in *Zwitserland* en van verhuizing naar den *Palts* heb hooren verhalen, hetgeen hij zich herinnerde uit den mond van zijnen Grootvader vernomen te hebben.

D. U.

de Paltsers zich onderscheidden, is onmogelijk te bepalen: dit is zeker, dat de laatstgenoemden ver de minderheid hadden, hetgeen reeds daaruit kan blijken, dat de namen der meeste Doopsgezinde familiën, die aan den *Boven-Rijn* wonen, hun Zwitserschen oorsprong blijkbaar te kennen geven. Of deze toen ter tijd met de volgelingen van MENNO SIMONS in de *Nederlanden* in betrekking stonden, en in hoe ver derzelver schriften reeds in die dagen onder de Doopsgezinden in *Duitschland* eenig gezag bezaten en invloed hadden, ligt geheel in het duister, want na de onderhandelingen te *Keulen*, waaraan MENNO zelf deel nam, en die gelijk algemeen bekend is eene afscheiding der Hoogduitsche en Zwitsersche Doopsgezinden van de Nederlandsche in eenige punten van de kerkelijke tucht ten gevolge hadden, is er ten minste van zulk eene betrekking vóór den toenmaligen tijd onder hen niets bekend (*). Daar zij zich bijkans uitsluitend van

(*) Dat de Doopsgezinden in *Zwitserland* en *Boven-Duitschland* reeds zeer vroeg eene naauwe gemeenschap met hunne Nederlandsche geloofsgenooten onderhouden hebben, blijkt, gelijk de Heer WEIJDMANN teregt aanmerkt, uit de reis van MENNO naar *Keulen* (1544) tot het houden van eene bijeenkomst met de gemelde Broeders, uit het sluiten van het *Concept van Ceulen* (1591) en vele andere onderhandelingen. Deze gemeenschap gaf, bij de nog voortdurende onverdraagzaamheid van vele Duitsche Regeringen, aanleiding tot de verhuizing van Doopsgezinden naar de *Nederlanden*, destijds het eenige land van ware Godsdienstvrijheid, waar zij langen tijd als eene afzonderlijke afdeeling van hunne geloofsgenooten, onder den naam van *Hoogduitschers*, hebben bestaan. Uit deze vroegtijdige gemeenschap van hen met de Nederlandsche Doopsgezinden, die zich meer bepaald Menno-

den landbouw en de daaraan verbondene ambachten geneerden, zoo kon alle eigenlijke beschaving als buiten dien kring gelegen, geenen ingang onder hen vinden, en van hier ook, dat hunne kerkelijke inrigtingen en betrekkingen niet tot een wèl zamenhangend geheel verbonden waren. Men kan hunnen kerkelijken toestand zuiver aartsvaderlijk noemen. Een gezond natuurlijk verstand, een regtschapen en vrome wandel, ijver voor het eenvoudig Apostolisch geloof, en bovendien welligt zeker gezag en zekere wijsheid in het burgerlijke leven schenen de eenige en voldoende eigenschappen te zijn, welke men in de Leeraren en Oudsten der Gemeenten vereischte, en naar welke men zich in de verkiezing van dezelve regelde. Deze *Dienaren des Woords* maakten ook in moeijelijke gevallen de noodige schikkingen en beslechtten de gerezene geschillen. Men bewees hun persoonlijk de meeste hoogachting, men eerbiedigde bijkans onvoorwaardelijk hunne uitspraken en beslissingen, en zij hadden in 't algemeen eenen invloed op enkele Leden en op de geheele Gemeente, die in onze dagen uiterst zeldzaam is. De Godsdienstige bijeenkomsten werden aanvankelijk, zoo veel mogelijk verborgen voor het oog der wereld, in de ruime woningen van enkele Ledematen gehou-

uiten noemden, eene gemeenschap, welke bij de eenvoudigheid van zeden en levenswijze, nog het langst bewaard bleef, laat zich ook het best verklaren, dat zij nog al prijs stellen op dien naam, en zich tot hun onderwijs en hunne stichting van vertaalde geschriften van MENNO, DIRK PHILIPS, van de Geloofsbelijdenisse H. DE RIES, en van de werken van DEKNATEL en anderen bedienen. D. U.

den, terwijl deze in 't vervolg van tijd door bepaalde *Leergebouwen* vervangen werden. Men had, gelijk reeds is aangemerkt, geene boeken, die als leiddraad en voorschrift in zaken des geloofs golden, maar het gemis van deze werd vergoed door de bezielde taal der mannen, die tot Leeraren der Gemeente beroepen waren. Men trachtte des te ijveriger God in geest en waarheid te dienen, hoe meer men van uitwendige hulpmiddelen en van aanzien voor de wereld beroofd was. De prediking des geloofs werd van mond tot mond voortgeplant, terwijl regtschapenheid, trouw en stilheid van Godzaligen wandel als een heilig erfgoed van den vader op den zoon overgingen. Zij waren uit beginsel pachters, naar eene hun eigene toepassing van de leere des Bijbels, dat wij vreemdelingen zijn, die op aarde niets hun eigendom moeten noemen, en van hier, dat hun leven in de daad eenen idealischen tint bezat. Men had alleen menigvuldige exemplaren der H. Schrift in den ouden Zwitserschen tongval, bij het verlaten van de voorvaderlijke woonstede, gered en desgelijks eene verzameling van liederen van martelaren, die de lotgevallen van vele bloedgetuigen van het begin der vervolgingen der Christenen tot op en na de tijden der Hervorming bevatte. Dit Liederenboek diende vermoedelijk tot Gezangboek in de Godsdienstige zamenkomsten, tot dat het in lateren tijd door het gebruik van Protestantsche Gezangboeken verdrongen werd (*). Nog heden te dage bedienen

(*) Het is bij de Doopsgezinden van *Duitschland* in dit punt eveneens gegaan als bij hunne geloofsgenooten in de

zich daarvan tot hetzelfde einde de zoogenoemde *Amischen*, eene zekere partij onder de Doopsgezinden aan den *Boven-Rijn*. Deze hebben desgelijks nog oude Zwitsersche geloofsbelijdenissen, waarin, na eene zeer korte opgave van de eigentlijke geloofsartikelen, inzonderheid de kenmerkende punten van doop, voetwassching, eedzweren, kerkelijke tucht, wereloosheid, mijding, enz. enz. vervat zijn. De voorouders van deze Doopsgezinden deelden hetzelfde lot met hunne stamgenooten, en verhuisden tegelijk met hen uit *Zwitserland* naar den *Palts*. In getal *zijn zij* zeer gering, en alleen in *Tweebruggen* bestaat er eene eenigzins talrijker Gemeente. Zij houden ook nu nog hunne Godsdienstige Vergaderingen bij afwisseling in hunne huizen, waarheen zij op vele uren afstands zamenkomen. Hunne geheele Godsvereering is ook na het verloop van drie eeuwen onveranderd gebleven en onderscheidt zich door dezelfde eenvoudigheid, maar staat ook door eene even groote onvolledigheid en ongenoegzaamheid gekenmerkt. Naar luid der zoogenoemde »afscheidings-brieven" moet men de afwijking van hen van hunne geloofsgenooten, de herhaalde po-

---

Nederlanden. De oudste Liedboeken van deze zijn ook niet veel meer dan verzamelingen van Martelaars-liederen, meestal uit het Hoogduitsch of het Zwitsersch overgebragt. Bij de vroegere naauwe gemeenschap tusschen de Doopsgezinden der twee genoemde landen was de verspreiding van die liederen zeer gemakkelijk. Toen in later tijd de opstellers der eerste Martelaarsboeken afgevaardigden naar *Boven-Duitschland* zonden, om berigten aangaande die geloofshelden te verzamelen, kwamen die liederen meer ter algemeene kennis.

D. U.

gingen tot hereeniging op onderscheidene Vergaderingen in het *Emmendal* in *Zwitserland* en in den *Elsas* beproefd, en de eindelijk voltooide scheiding gelijk zij nu bestaat, in de jaren 1625 tot 1630 plaatsen. De meest beroemde namen aan weerszijden zijn die van Hans Reist en Jakob Amman, naar wien de *Ammanischen* of korter de *Amischen* nu nog genoemd worden. De voorname grond tot scheiding was het punt van de kerkelijke tucht, welke de laatstgenoemden zeer ver wilden uitstrekken en strengelijk handhaven. Zij eischten, dat de gebannenen niet alleen van de tafel des Avondmaals uitgesloten zouden worden, maar de banden des bloeds tusschen ouders, kinderen en echtgenooten moesten tot de boetvaardige terugkeering van den zondaar als verbroken beschouwd worden, waarin zij met de gevoelens van Menno Simons volkomen overeenstemden (1), zoodat zij dan ook deze straf »mijding" noemen. Hunne theorie is over 't geheel nog heden te dage dezelfde, hoewel de praktijk vele hinderpalen ontmoet. In hun uitwendig voorkomen onderscheiden zij zich van de Mennoniten of van degenen, die zich eenvoudig Mennoniten noemen, door hunne kleederdragt; zij dragen baarden en geene knoopen aan de kleeren, maar haken, weshalve zij ook »baard- en haakjes-mannen" (*Bärtler* en *Häftler*) genoemd worden, en hebben de zakken aan de binnenzijde van hunne rok-

---

(1) Dit is minder juist. Lenaert Bouwens en anderen dreven den harden ban: Menno daarentegen koesterde hieromtrent zachter gevoelens en ging slechts uit zwakheid tot de gestrenge handelwijze der anderen over. D. U.

ken, waarbij zij zich beroepen op Matth. X:10. Hunne Godsdienstoefeningen onderscheiden zich door het nog voortdurend onder hen bestaande gebruik van het voetwasschen. Meestal zijn zij pachters, zelden bezitten zij de landhoeven, waarop zij wonen, in eigendom, volgens het bovengenoemde beginsel. Men kan hieruit opmaken, dat het Christendom naar het uitwendige bij deze Doopsgezinden dezelfde veranderingen heeft ondergaan, als dit bij hunne Nederlandsche geloofsgenooten het geval geweest is (1). Met deze schijnen de Paltsers eerst sedert het jaar 1750 eene zekere gemeenschap te hebben aangeknoopt, hetgeen zoowel uit overblijfsels van broederlijke briefwisseling blijkt, als uit exemplaren van de oorspronkelijke Hollandsche geschriften van Deknatel, die hier en elders gevonden worden (2). Nagenoeg in het jaar 1770 werden de eerste bedehuizen in de Gemeenten van *Sembach*, *Meyerhof* en *Friedelsheim*, gedeeltelijk door de milde bijdragen van de Hollandsche geloofsgenooten

(1) Deze uitdrukking is min duidelijk of juist. De Schrijver wil waarschijnlijk zeggen, dat de Doopsgezinden in den *Palts* van eene angstvallige gehechtheid aan vroegere gebruiken tot eene meer vrije denk- en handelwijze daaromtrent overgaan; doch wanneer hij dit op de voetwassching toepast, zoo dient men in het oog te houden, dat dit gebruik in de Nederlanden nooit door alle Doopsgezinden, maar alleen door zekere afdeelingen van hen is gevolgd, waarvan in de Oud-Friesche Gemeenten van *Balk* en *Aalsmeer* (*de nieuwe vermaning*) nog eenige sporen zijn overgebleven.

D. U.

(2) Dit vermoeden wordt ook bevestigd doordien er in de Naamlijst van 1765 voor het eerst van de Gemeenten in den *Palts* en *Elsas* melding gemaakt wordt.

D. U.

opgerigt. Er begon nu een krachtiger kerkelijk godsdienstig leven te ontwaken. Men vertaalde »de Aenleiding tot het christelyk geloove met de woorden Gods," door J. Deknatel, Amst. 1746 (1),

(1) De Hoogduitsche titel luidt: »Anleitung zum christlichen Glauben. Mit den Worten Gottes durch J. Deknatel Prediger der Mennoniten Gemeine zu Amsterdam. Aus dem Holländischen übersetzt. Amsterdam 1756. Für dem Auctore." Een ander geschrift van denzelfden: »*De Menno Simons in het kleine*," is uitgegeven onder den titel: »Kurzer Auszug von Menno Simons Schriften, verfassend unterschiedliche merckwürdige Verhandlungen und wörtliche Auszüge aus seinen Werken. Aus dem Holländischen." Büdingen bij Stöhr 1758. Waarschijnlijk zijn deze en meer dergelijke vertalingen der geschriften van den vromen en piëtistischen Deknatel door of ten behoeve van Doopsgezinden vervaardigd; men kan zich echter bovendien eene meer algemeene belangstelling in dezelve zeer wel verklaren. Ook is het zoo vreemd niet, dat men, hetzij ten gebruike van Hoogduitsche Doopsgezinde Gemeenten, hetzij, wat meer waarschijnlijk is, uit een dogmatischhistorisch belang, de voornaamste geschriften van Menno reeds in 1575, en later de geloofsbelijdenis van Hans de Ries, onder den titel van: »Ein kurtz Bekäntniss der fürnehmsten Hauptstücken des Christlichen Glaubens aufgestellt im jahre 1580 von Hans de Rys und Lubbert Gerritz, jetzt in Hochteutscher Sprache herausgegeben von J. E. Schabaelientin, Med. Dr.," Amsterdam bey Johannes 't Lam, 1741 gr. 8°, gelijk ook andere dergelijke opstellen in die taal heeft overgebragt, welke laatstgemelde vertalingen te *Amsterdam* bij Johan Paskovius in het jaar 1664 en bij Heinrich Hermansz in 1691 zijn in het licht verschenen. De titel van het laatstgenoemde boek luidt als volgt: »Christliche Glaubensbekenntnis der waffenlosen und fürnehmlich in den Niederländern (unter dem nahmen der Mennonisten) wohlbekanten Christen, wie auch etliche christliche Gebäthe eben derselben Glaubensbekenner; wobei gefügt sieben geistliche Lob- und andere Gesänge, aus einer Anzahl von 400 eines Gottseeligen Lehrers selbiger Bekentniis geso-

en voerde dit boekje, benevens een uittreksel uit den katechismus van GERHARD ROOSEN, bevattende 35 vragen en antwoorden, als vaste leerboeken in bij het godsdienstig onderwijs der jeugd. Later

---

gen und zur probe anher gestellet, als auch noch ein Anhang zum unwiedersprechlichen Beweise, dass gemelte Glaubensbekenner sich im leben und lehren viel anders befinden, als man bis anher durch Unkunde von ihnen hat urteilen wollen. T. T. V.(AN) S.(ITTERT).

Meer vreemd is het, dat sommige Doopsgezinde geschriften van vroegeren tijd in het Fransch zijn overgebragt. Dit heeft vooreerst plaats met enkele geloofsbelijdenissen, zoo als met die der vereenigde Friesen en Hoogduitschers, onder den titel: »Brieve confession de foy touchant les principaux points de la doctrine chrestienne, enseignée et pratiquée par les chrestiens qu'on nomme communement les Frisons et Alemans associés." MDCLXXXIV. pag. 38, gelijk ook met de: »Apologie pour les Protestans qui croyent qu'on ne doit baptiser que ceux qui sont venus à un age de raison, par GALENUS ABRAHAMSZ Docteur en Medicine et Ministre de leur eglise à Amsterdam. Traduit du Flemmend. A Amsterdam chez GERARD KUYPER MDCCIV," waar achter gevoegd zijn de bekende artikelen van denzelfden Godgeleerde onder den titel van: »Articles contenant les fondemens de la Doctrine des Protestans qui croyent etc." Bovendien heb ik voor mij liggen eene Fransche vertaling van het Handboekje van DIRK PHILIPS, benevens eenige geschriften van MENNO en anderen, in 4to uitgegeven onder den titel van: »Enchiridion ou Manuël de la Religion Chrestienne, premièrement composé par THEODORE PHILIPPE, avec plusieurs traitez touchant la doctrine evangelique, faites par MENNO SIMONIS et autres autheurs. Traduit du Bas-Aleman en vulgaire François, pour l'instruction et utilité de tous amateurs de la verité par VIRGILE DE LAS *Lionnois*. Imprimé l'an de nostre redemption et salut 1626" in 4to. De plaats der uitgave staat op den titel niet vermeld, doch naar papier en druk te oordeelen, is het boek in *Holland* verschenen. De verdere inhoud bestaat in eene vertaling van MENNO's geschrift: »Over

kwam eene andere handleiding mede in gebruik, die ten titel had: »Christelijke zamenspreking over het geestelijk en zaligmakend geloof. Tweebruggen 1797," maar de bovengenoemde 35 vragen, die

de wedergeboorte" van het verhaal wegens den martelaar JACQUES D'AUCHY, en van drie geschriften van de martelaren MATTHIAS JURIEN (TIJS JORIAENZ), HENRI ALEVIN (HENDRIK ALEWIJNSZ) en JAQUES LE CHANDELIER (JACOB KERSS-GIETER). Het komt mij het waarschijnlijkst voor, dat deze verzameling van Doopsgezinde geschriften niet zoozeer ten gebruike van Doopsgezinden vervaardigd is, als ten behoeve van onderzoeklievenden in andere gezindten. Het kan echter ook zijn, dat die overzettingen moeten teruggebragt worden tot de tijden, toen de herwaarts gevlugte Vlamingen, en misschien ook Waldensen, het gebruik van hunne moederspraak nog niet hadden afgelegd, toen een JACQUES D'AUCHY (zie v. BRAGHT, Martelaarspiegel, II. blz. 222b) verhalen kon: »Wy (de kettermeester en hij) spraken (te *Leeuwarden*) somwylen in Vlaemsch, somwylen in Françoys, maar ten meestendeel sprak ik Vlaemsch, en dat om der toehoorderen wille die ik voor de deur hoorde." Deze tijden waren nog niet geheel voorbijgegaan, toen Dr. GALENUS ABRAHAMSZ leefde (†1710). Hij zegt althans in zijne *Verdediging der Doopsgezinden*, blz. 29, dat er »nog by onse tyden binnen *Leiden* in de Walsche tale onder die van onse gesintheid is gepredikt," en wijlen de hoogbejaarde Doopsgezinde Predikant te *Haarlem*, Ds. KLAAS VAN DER HORST, heeft mij meermalen gezegd, dat hij, op grond van geloofwaardige berigten, hem door anderen medegedeeld, zich overtuigd hield, dat er zoowel te *Leiden* als in zijne woonplaats vroeger eene Fransche Doopsgezinde Gemeente heeft bestaan. Bij deze berigten moet het alleen regtmatige bevreemding wekken, dat er niet meer oorspronkelijke of vertaalde Fransch-Doopsgezinde geschriften voor het godsdienstig onderwijs of de stichting der Gemeenten, zoo als geloofsbelijdenissen, katechismussen, liederen en predikatiën tot op onze toch niet zoo ver verwijderde tijden zijn bewaard gebleven.

Eindelijk bestaat er nog eene Engelsche vertaling van de zoogenoemde Dordsche belijdenis onder dezen titel, »The

zekerlijk slechts eene zeer schrale stof opleveren, waren bijkans algemeen verspreid, en werden bij uitsluiting als leiddraad bij het godsdienstig onderwijs gebezigd, en de meeste Leeraars bedienen zich nog heden te dage van dezelve. Tegen het einde der vorige eeuw begon men in de huiselijke kringen meer werk te maken van het lezen van stichtelijke boeken, zoodat men bijkans in elk huisgezin de geschriften vond van Tersteegen, Thomas à Kempis, Tauler, Arndt, H. Müller, enz. Deze tegen alle wereldliefde gekante rigting van den geest was voornamelijk ontstaan door den invloed

---

Christian confession of the faith of the harmless Christians, in the Netherland known by the name of Mennonists. Amsterdam printed in the year 1712." Over het oogmerk van deze vertaling leest men het volgende in de voorrede: »Vermits de geloofsbelijdenis der werelooze Christenen, die *Mennoniten* of *Doopsgezinden* genoemd worden, buiten de vereenigde provinciën nog maar weinig bekend is, zoodat verre de meesten niet eens weten wat zij van Gods woord gelooven, en uit hoofde van die onkunde noch over die belijdenis noch over de belijders een juist oordeel kunnen vellen ja uit vooroordeel hen als een ongehoord en vreemd verschijnsel schuwen, zoodat zij doorgaans niet goed maar kwaad van hen spreken, zoo heeft men het nuttig en noodig geacht, op verlangen van sommigen onzer geloofsgenooten in *Pensylvanië*, onze belijdenis in het Engelsch over te zetten, even als dezelve voor weinig jaren in het Nederduitsch, Hoogduitsch en Fransch is gedrukt."

Het bovenstaande bevat alles wat er omtrent overzettingen van oud Doopsgezinde geschriften in nieuwere talen, zooveel ik althans weet, te zeggen valt. Aangenaam zal het mij zijn, mijne kennis aangaande dit punt door anderen verrijkt te zien.

D. V.

van onderscheidene waardige mannen en degelijke Leeraars der Gemeente, wier verrigtingen en lotgevallen, wier lessen en uitspraken door het nageslacht nog altoos met zekeren eerbied in het geheugen bewaard en van mond tot mond werden voortgeplant. De Fransche omwenteling, van welker invloed ook de *Palts* niet vrij bleef, verspreidde er later eenen geest van oppervlakkigheid, ligtzinnigheid en wereldliefde, die nadeelig werkte op de zeden. Deze gesteldheid van zaken gaf aanleiding tot het houden van eene talrijke Kerkvergadering op den *Ibersheimer Hof*, nagenoeg 2 uren van *Worms*, den 5den Junij 1803. Op dezelve werden alle Gemeenten door Leeraren en Oudsten, zelfs die uit den *Elsas* en van *Neuwied*, vertegenwoordigd. Men nam er besluiten en maakte reglementaire bepalingen, die in 15 artikelen, benevens eenen aanhang, bestonden. Deze betroffen inzonderheid onderwerpen van kerkelijke tucht, op welker overtreding eene straf gesteld is. Hiertoe behooren niet alleen alle erkende ondeugden, maar ook het dansen, het bezoeken van den schouwburg, het doopheffen van kinderen, de buitentrouw, hoovaardij, het vloeken en zweren, kaart-, kegel- en dobbelspel, wapendragen, overdaad, opschik der vrouwen, zoo als ook het ontblooten van het hoofd van vrouwen bij de openbare Godsdienstoefening, inzonderheid bij het H. Avondmaal. Dit alles strekt ten bewijze, dat er toen reeds eene zekere wereldgezindheid moet hebben geheerscht, waartoe, buiten den invloed van den geest des tijds, ook de vrijheid die zij tot hiertoe genoten hadden, en de welstand, waartoe velen opgeklommen waren, zullen hebben me-

uitgewerkt, een verschijnsel, dat voor 't overige zich ook elders op dezelfde wijze openbaart. Bovendien werd vastgesteld, dat zij, die van andere gezindten overgaan, alleen op uitdrukkelijk verlangen mogen gedoopt worden, dat het onderwijs der aankomelingen een vol halfjaar moet duren, terwijl deze voorheen slechts weinige weken tot den doop werden voorbereid, alsmede, dat zij den ouderdom van 14 of 15 jaren moeten hebben bereikt, om door het ondergaan van die plegtigheid tot de Gemeente te worden toegedaan (1). Deze kerkelijke tucht, het geliefkoosde voorwerp der oude regtgeloovige Doopsgezinden, wordt in den tegenwoordigen tijd met vele wijzigingen geoefend, en de omstandigheden zijn ook dikwijls van dien aard, dat de vroegere gestrengheid niet meer kan worden gehandhaafd. Over 't geheel zijn de

(1) In geen punt komt het verschil tusschen de Paltser en Nederlandsche Doopsgezinden meer uit, dan in het bepalen van den dooptijd. Terwijl de eerste dezen tijd, blijkbaar tot nadeel van de aankomelingen, onbehoorlijk vervroegen, heeft men, door betere inzigten geleid, hier te lande denzelven doorgaans op 18, 20 en meer jaren vastgesteld; ja, er bestaat bij vele Gemeenten in enkele provinciën de gewoonte, om met het ontvangen van den doop te wachten, tot dat men gehuwd is, of althans eenen zeer rijpen leeftijd bereikt heeft, waardoor het getal van zielen dan ook weinig geëvenredigd is aan dat der Ledematen. Dat de eerstvermelde en de laatstgenoemde gewoonte uitersten zijn, nadeelig voor grondige kennis des Christendoms, hartelijke belangstelling in hetzelve en ware Godsvrucht, valt wel van zelf in het oog; men kan alleen verschillen omtrent de meer of minder verderfelijke strekking van een van deze twee uitersten.

D. U.

Ibersheimer besluiten, naar het schijnt, nergens in hunne volle gestrengheid toegepast. Sommige Gemeenten zoeken nog wel deze en gene bijzonderheden van dezelve te doen eerbiedigen, maar verre de meeste passen ze alleen tot op algemeen bekende en erkende misstappen en zonden, en bestraffen slechts door den afgeweken zondaar van het H. Avondmaal uit te sluiten, tot dat hij boetvaardig terugkeert. Op de meergenoemde Ibersheimer Vergadering werd ook besloten, een liturgisch werk, onder den titel van: »*Formular-buch*" als leiddraad en hulpmiddel voor den Leeraar bij de openbare Godsdienstoefeningen zoowel als bij de overige verrigtingen van den predikant in te voeren. Het opstellen van zulk een werk werd opgedragen aan den Eerwaardigen (onlangs in goeden ouderdom overleden) Leeraar Valentin Dahlem te *Wiesbaden*. Op eene volgende Vergadering (9 Junij 1807) te *Ibersheim*, werd zijn handschrift voorgelezen, met goedkeuring bekrachtigd, ter drukpers gegeven en algemeen verspreid. De titel van dit werk luidt: »Allgemeines und vollständiges Formularbuch für die Gottesdienstliche Handlungen in denen Taufgesinnten-Evangelisch Mennoniten-Gemeinden, benebst Gebetern zum Gebrauch in allen vorkommenden Fällen beim öffentlichen Gottesdienst. Wie auch die Formen und Gebeter unsrer Brüder am Neckar." Neuwied, gedruckt bey J. T. Haupt, 1807, 8°., bl. 336. Hetzelve bevat uitvoerige voorschriften aangaande allerlei geestelijke en kerkelijke verrigtingen; het wordt in elke Gemeente gebruikt, en de ondervinding heeft het als zeer gepast, ja voor min geoefende en weinig ervaren Leeraars onontbeerlijk doen kennen,

zoodat het dan ook meer eenheid en orde in de Godsdienstige verrigtingen gebragt heeft (1).

Naar aanwijzing van dit boek en volgens vroeger gebruik geschiedt de verkiezing van eenen Leeraar aldus. Wanneer een Dienaar des Woords moet benoemd worden, zoo is het aan den Kerkeraad opgedragen de noodige schikkingen daar-

---

(1) Het komt mij niet onbelangrijk voor, eene verkorte inhoudsopgave uit het vóór mij liggende exemplaar van dit boek hier mede te deelen. Hetzelve bestaat, behalve voorrede en inleiding, uit drie deelen. Het eerste deel behelst formulieren voor alle gelegenheden die in de openbare Godsdienstoefeningen voorkomen.

»Openbare aflegging van geloofsbelijdenis van aankomelingen en voorstelling van dezelve aan de Gemeente, als zij gereed staan om er aan toegedaan te worden.

Formulier van doopbediening.
" " omvraag of onderzoek der Gemeente vóór het H. Avondmaal.
" " het H. Avondmaal.
" " eene verloving van jongelieden.
" " eene huwelijksverbindtenis in de kerk.
" " " " in huis.
" " verkiezing en bevestiging van eenen Leeraar.
" " " " " " " Diaken.
" " bevestiging van eenen Leeraar in de volle dienst.
" " uitsluiting van een lid der Gemeente van het H. Avondmaal.
" " uitsluiting van een lid van de Gemeente.

Om eenen tot zonde vervallen Leeraar af te zetten.

De wederaanneming van degenen, die van het H. Avondmaal uitgesloten geweest zijn.

De wederaanneming van degenen, die van de Gemeente uitgesloten geweest zijn.

Toespraak aan degenen, die door buitentrouw zich hebben misgrepen."

Het tweede deel bestaat uit gebeden voor alle Godsdienstige verrigtingen in de kerk en in huis.

toe te nemen. Tot dat einde geeft hij eenige zondagen te voren de Gemeente kennis van de noodzakelijkheid eener zoodanige verkiezing, vermaant de Leden om op den daartoe vastgestelden dag in

---

»Drie voorgebeden op zondag.
Drie na » » »
Huwelijksafkondiging.
Gebed voor een' zieke in de kerk.
» om vruchtbaar weder bij groote droogte, in de kerk.
» op Kerstijd vóór de leerrede.
» » » na » »
Dankgebed aan het slot van het kerkelijk jaar vóór de leerrede.
» » » » » » » » na » »
Voorgebed op Nieuwjaarsdag.
Nagebed » »
Voorgebed op Goeden vrijdag.
Nagebed » » »
Voorgebed op Paaschen.
Nagebed » »
Voorgebed op Hemelvaartsdag.
Nagebed » »
Voorgebed op Pinksteren.
Nagebed » »
Stichtelijke bepeinzingen voor zieken.
De eerste » » »
De tweede » » »
De derde » » »
De vierde » » »
Gebed voor zieken.
Een ander gebed voor zieken.
Doodsgedachten in verzen.
Gebed voor stervenden.
Voorgebed bij eene begrafenis.
Nagebed » » »
Boetgebed in algemeenen nood."

In het derde deel vindt men formulieren, gebruiken en eenige uit oude geschriften ontleende gebeden van de Doopsgezinden uit de Neckar-streken, die door hen zelven opge-

grooten getale op te komen, en het voornemen Gode in den gebede aan te bevelen. In den tusschentijd worden eenige Leeraars van de volle dienst (ter onderscheiding van dezulke, die alleen de bevoegdheid hebben om te preken, met uitsluiting der andere ambtsverrigtingen (1)) zaamgeroepen.

---

steld, in het *Formularbuch* zijn opgenomen, om de aanwijzingen voor jonge en nog onervarene Dienaren des Woords des te vollediger te maken.

»Zamenkomst en omvrage van Dienaren en Oudsten ter beproeving en onderzoeking der Gemeente vóór de viering van het H. Avondmaal.
Avondmaalviering.
Voorstelling en doop van aankomelingen.
Verkiezing van bevestigde Dienaren.
Formulier van ban.
" " wederaanneming.
" " openbare boete.
Wijze om eene vrouw ten huwelijk te vragen en bevestiging van een huwelijk.
Formulier om eenen dienaar des woords te benoemen.
" " oudsten en armverzorgers te verkiezen.
" " eenen broeder van de dienst te ontzetten.
" " bevestiging van eenen oudste.
" " een kort gebed over hen, die zich in het huwelijk willen begeven.
Algemeen gebed."

Het zal niet noodig zijn, op de overeenkomst en het verschil te wijzen, dat bij eene vergelijking van het bovenstaande met hetgeen hier te lande onder ons plaats vindt, zich vertoont. De inhoud van het boek berust, naar de verklaring van den Schrijver, op voorvaderlijke overleveringen en gebruiken, bij welker schriftelijke opteekening men zich hier en daar met bekorting van de werkjes van Deknatel bediend heeft. D. U.

(1) De groote overeenkomst der Paltser Doopgezinden met de oude Vlamingen valt in dit punt gelijk in meer andere bijzonderheden, van zelf in het oog, zoo als men kan zien

Is nu de dag gekomen, zoo houdt de dienstdoende Leeraar eene voor de gelegenheid gepaste rede, waarna hij de Gemeente verzoekt te vertoeven, en spreekt haar aldus aan: »De almagtige God, wiens wij zijn en wiens wij dienen, heeft het ons door ons beroep ten pligt gemaakt, voor de instandhouding van het Leeraarsambt te waken en te zorgen, dat de ontbrekende arbeiders in den wijngaard des Heeren door andere uit de Gemeente vervangen worden, opdat dezelve goede vruchten moge blijven voortbrengen. Wij hebben u dit reeds vol vertrouwen in de hope voorgedragen, dat gij in de zake Gods ons getrouwelijk zult bijstaan en ondersteunen, als wij volgens het bevel van Christus en de leere der Apostelen, eenen nieuwen Dienaar in het ambt en de dienst des Heeren in de Gemeente, door verkiezing en loting onder ons, pogen te benoemen. Wij bidden u derhalve in den naam des Heeren, uwe stemmen te geven in opregtheid en getrouwheid, naar de overtuiging uwes harten; en dewijl God alleen de regte hartekenner is, zoo is het billijk, dat wij naar het voorbeeld der Apostelen, vooraf de zaak in het gebed aan God voordragen en Hem om Zijnen genadigen bijstand en zegen aanroepen, zonder welke niets gedijen noch vorderen kan." Hierop volgt een gebed, dat God moge te kennen geven, wien Hij voor dit ambt verkoren heeft, dat Hij zij met een ieder die verkiest en met den verkoren. Na het gebed worden de afzonderlijke stemmen verzameld, waarna het lot beslist. De vier perso-

---

bij Rues *Tegenw. Staat*, bl. 41 enz. en niet minder uit het voorgaande stukje. D. U.

nen, waarop de meeste stemmen zich vereenigd hebben, moeten loten. Van deze vier worden gewoonlijk twee tot Leeraars bestemd; doch in geval er slechts behoefte is aan éénen Leeraar, zoo loten alleen de twee, die de meeste stemmen hebben verworven. Een van de bevestigde dienaren roept nu den door het lot benoemden op, en stelt hem aan tot zijn ambt door eene gepaste en desgelijks voorgeschrevene toespraak, waarin de plaats van Ezechiël III: 17—19 voorkomt. Het slot bestaat in de vermaning aan de Gemeente, om den nieuwen Leeraar met blijdschap *te* ontvangen, vertrouwen op hem te stellen, en *hem* te gehoorzamen. Hij is nu voor het naast geroepen om te prediken. Wijst hij deze roeping van de hand, al is het dat eigen gevoel van onvermogen hem daartoe dringt, zoo wordt hij van het H. Avondmaal uitgesloten. In het omgekeerde geval wordt hij eerst na vele jaren gepreekt te hebben, tot de volle dienst aangesteld. Wanneer dit gebeuren zal, zoo wordt het aan de Gemeente voorgesteld en als zij de zaak behoorlijk overwogen heeft en het eensgeworden is wie het ambt op zich nemen moet, zoo wordt er gevraagd: of zij met de leer en den wandel van haren Leeraar, broeder N. N. te vreden is, en of men hem de volle dienst zou kunnen toevertrouwen. Wanneer hierop een toestemmend antwoord gegeven wordt, zoo worden een of twee Leeraars van de volle dienst uit de naastbijgelegene Gemeente geroepen, om het voornemen onder Goddelijken bijstand te voltrekken; de dag wordt bepaald en aan de Gemeente wordt hiervan kennis gegeven. De plegtigheid wordt geopend met een afzonder-

lijk daartoe voorgeschreven gebed; hierop volgt de leerrede en daarna de aanspraak aan den dienaar over zijne verpligtingen door eenen bevestigden dienaar. Deze laat hem voor zich knielen, spreekt een voorgeschreven gebed uit, bevestigt hem door handoplegging en verzoekt hem alsdan op te staan. Het slot bestaat in een formuliergebed.

Voorheen was het algemeen gebruik, 'twelk nu nog in enkele Gemeenten bestaat, dat de mannelijke aankomelingen vóór den doop de plegtige gelofte moesten afleggen, om zonder tegenspraak het Leeraarsambt aan te nemen, ingevalle het lot hen mogt benoemen; ook moesten zij beloven zich steeds van buitentrouw te onthouden. De Leeraren te bezoldigen was vroeger geheel buiten gebruik en werd zelfs als strijdig met de H. Schrift beschouwd, waartoe men zich beriep op Matth. X: 8. Thans zijn er enkele leeraars, die van hunne Gemeenten ondersteuning genieten; maar eigenlijk wetenschappelijk gevormde predikanten zijn er tot dusver alleen te *Monsheim* en *Sembach*, die eene bepaalde jaarwedde van de Gemeente ontvangen. In den beginne viel het bezwaarlijk, de Gemeenten voor het beroepen van gestudeerde predikanten te winnen, inzonderheid bestonden deze bezwaren bij de meer bejaarden in wier oog alle wetenschappelijke studie met eene christelijk geloovige gemoedsgesteldheid ten eenemale onbestaanbaar was, eene denkwijze die men hier en elders nog heden te dage ontmoet. Over 't geheel blijkt het echter hoe langer hoe meer, dat de predikatiën der ongestudeerde leeraaren, die door hunne beroepsbezigheden belemmerd, bovendien aan hun ambt slechts weinig tijd kunnen

4*

toewijden, aan de behoeften der Gemeenten niet kunnen voldoen, die in ontwikkeling van geest en beschaving gevorderd zijn. Men begint dit meer en meer te gevoelen en de noodzakelijkheid om meer geoefende Leeraren te hebben, wordt steeds grooter. Dit is op zich zelf een groot kwaad, hetwelk het voortdurend bestaan der Gemeenten met gevaar bedreigt, wanneer het niet verholpen wordt. En het valt bezwaarlijk hier hulp te bieden. Het is wel zoo moeijelijk niet, geschikte jongelieden in de gelegenheid te stellen, om hunne Godgeleerde studiën te voltrekken, maar wie verschaft hun middelen van bestaan, wanneer zij als predikanten beroepen zijn? Er zijn op het hoogst genomen twee of drie Gemeenten, die eenen leeraar behoorlijk zouden kunnen bezoldigen. Het beste zou misschien wezen, geschikte jongelieden door bekwame leeraren inzonderheid voor de praktische bediening van het predikambt te laten onderwijzen, zoodat zij bij hunne aanstelling aan hun tijdelijk bedrijf niet geheel onttrokken wierden, en dus bij eene matige ondersteuning van den kant der Gemeenten, een genoegzaam bestaan vonden. Heeft de aartsvaderlijke zin, die de Doopsgezinden aan den *Boven-Rijn* in vroegere dagen onderscheidde, voor den invloed van den geest des tijds en de vermeerderde betrekkingen met de wereld grootendeels plaats gemaakt, zoo blijven eenvoud en reinheid van zeden bij uitwendigen welstand, en hier en elders bij wezentlijken rijkdom, zindelijkheid, tucht en liefde tot orde, benevens edele gastvrijheid, het onderscheidend kenmerk en een blijvend gedenkteeken, dat van den invloed van het werk-

dadig Christendom op de veredeling van het leven der menschen treffend getuigt.

STATISTIEKE OPGAVE VAN DE DOOPSGEZINDE GEMEENTEN AAN DEN *BOVEN-RIJN*.

	Zielen.
Eppstein (bij Frankenthal) met de vereenigde Gemeenten van Friesenheim en Ruchheim nagenoeg	200.
Friedelsheim (bij Dürkheim) met de vereenigde Gemeenten van Erpolsheim en Kohlhof	250.
(NB. Vóór de verhuizing van velen naar *Noord-Amerika* eenige jaren geleden, telde deze Gemeente meer dan 300 zielen).	
Spitalhof (bij Neustadt an der Haardt) . .	100.
Johanniskirchen (bij Landau)	120.
Heppenheim met Gerolsheim en Sülzen . .	120.
Monsheim.	250.
Oberflörsheim (bij Alzey).	120.
Usthofen (tusschen Bingen en Alzey) met Spiesheim en Schniftenberg	150.
Neudörfer Hof	100.
Weijerhof (bij Kirchheim Boland). . . .	300.
Sembach (bij Lautern)	500.
Kühberger Hof (voorheen te Sembach) . .	150.
Zweibrücken.	120.
Altleiningen	150.
Bruchhäuser Hof (bij Heidelberg)	130.
Ibersheimer Hof (bij Worms)	500.
Redern (naar gis)	130.

De belangrijkheid van de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden, en de bezwaren met het schrijven van dezelve verbonden, naar aanleiding en ter aankondiging van de: *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, door S. Blaupot ten Cate.

Tot de verblijdende teekenen, welke in onze dagen onder de Nederlandsche Doopsgezinden verlevendigde belangstelling in eigen afzonderlijk bestaan en hooge waardering van het onderscheidend karakter te kennen geven, behoort voorzeker de opgewekte behoefte aan eene geschiedenis van hunne Kerkgemeenschap. In de laatste helft der vorige, en in het begin van deze eeuw, getuigde geen enkel teeken van zulk eene behoefte. Niemand stelde prijs op dergelijke historische onderzoekingen; niemand betoonde lust, om zich daarmede bezig te houden; men was onverschillig voor al wat oorsprong, beginsel en geest van de eigen Kerkgemeente betrof, en de geleerde studiën zoowel als de godsdienstige denkwijze had eene rigting genomen, die deze onverschilligheid niet kon tegenwerken. Zij, die er iets van willen weten, stelden zich tevrede met hetgeen zij in de zoogenoemde *Geschiedenis der Mennoniten*

eene H. Schijn vonden, en met den voortreffelijken M. Schagen († 1770) was de laatste man weggevallen, die eene meer dan gewone kennis daarvan bezat en in staat zou geweest zijn, eene eigentlijke geschiedenis van de Doopsgezinde Afdeeling der Christelijke Kerk in de *Nederlanden* te leveren. De terugkeering tot een bijbelsch Christendom heeft in onze dagen tot eene ijveriger, grondiger en vruchtbaarder beoefening der kerkhistorie geleid, waardoor men in dezelve iets meer ziet, dan een tafereel van gevoerde geschillen over geloofspunten. Aan deze rigting der Godgeleerde studiën in onzen tijd is het genoemde verschijnsel niet vreemd, maar men bedriegt zich toch niet, wanneer men den grond van hetzelve dieper zoekt en het in verband brengt met ontwaakten ijver voor de waardering van het oorspronkelijk beginsel, waaruit het ontstaan van de Doopsgezinde Kerkgemeenschap moet verklaard worden. Het is die ijver, welke den Eerw. Cramer heeft bewogen, om het *Leven en de verrigtingen van* Menno Simons voor het eerst uitvoerig en grondig te beschrijven; welke de uitgave van dit *Jaarboekje* veroorzaakt en den Eerw. Blaupot ten Cate heeft aangespoord, om de *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* te bewerken, die onlangs in het licht gekomen is. Dit boek mag met regt een belangrijk verschijnsel voor Doopsgezinden heeten en strekt den schrijver tot groote eer. Niemand was tot dezen arbeid beter in staat dan hij, die, bij warme ingenomenheid met zijne kerkgemeente, kennis, doorzigt en historischen tact bewijst te voegen, terwijl hij door zijne tienjarige werkzaamheid als Doopsgezind predikant in eene

der talrijkste en bloeijendste Gemeenten van *Friesland* (*Akkrum*) meer dan iemand in de gelegenheid geweest is, om de bouwstoffen voor zijn werk te verzamelen. Schoon ik niet twijfel, of het boek is reeds in veler handen, zoo acht ik het nogtans niet ongepast, de opmerkzaamheid van mijne geloofs- en landgenooten meer bepaald daarop te vestigen, en hetzelve door eenige aanmerkingen bij het godsdienstig Nederlandsche publiek als in te leiden. Tot dat einde zal ik eenige voorbereidende aanmerkingen mededeelen over de *belangrijkheid van de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden* en over de *bezwaren met het schrijven van dezelve verbonden*, hetgeen mij tevens aanleiding zal geven tot eene beoordeelende beschouwing van het genoemde werk.

Het wenschelijke van eene geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden, welke het ontstaan en de opkomst van hen opspoort en aanwijst, hunnen geest en strekking teekent, den inwendigen gang van hunne ontwikkeling volgt, den invloed schetst, dien zij van anderen ontvangen en op anderen hebben geoefend, en alzoo, door den loop der drie eeuwen van hun bestaan, de veranderingen nagaat, waaraan hunne vereeniging naar het in- en uitwendige heeft bloot gestaan, is zoozeer boven alle bedenking verheven, dat het overtollig is, dit opzettelijk te betogen. Ik zal mij daarmede dan ook niet bezig houden, maar ik bedrieg mij voorzeker niet, wanneer ik oordeel, dat het eigenaardige van die geschiedenis door eenige aanmerkingen over derzelver belangrijkheid meer in het licht gesteld wordt.

Deze belangrijkheid nu van de geschiedenis der

Nederlandsche Doopsgezinden schijnt mij vooreerst daaruit te blijken dat zij ons aanwijst, *hoe het christelijk geloof en leven onder hen zich eigenaardig ontwikkeld en naar buiten vertoond hebben.*

Wat de algemeene geschiedenis der Kerk in groote trekken en tafereelen ons voorstelt, dat herhaalt de bijzondere geschiedenis dier Kerk in den bepaalden kring van derzelver afdeelingen; het is overal een getrouw verhaal der ontwikkeling en openbaring van het christelijk geloof en leven. De gang van deze ontwikkeling wordt overal door bepaalde omstandigheden gewijzigd; de leerstellingen nemen eenen meer eigenaardigen vorm aan, naarmate de meerdere of mindere verstandelijke, zedelijke en godsdienstige vorming der belijders grond daarvoor aanbiedt, en het christelijk leven vertoont zich meer naar buiten door deugden, die met bijzondere zorg worden geoefend en aangekweekt. Dit eigenaardig karakter, dat de geschiedenis van elke afdeeling der Christelijke Kerk onderscheidt, heeft die der Nederlandsche Doopsgezinden met alle de overige gemeen. Deze Christenen beslaan wel is waar slechts eene geringe plek op het uitgestrekt veld der algemeene Kerkhistorie, doch die plek is op eene eigenaardige wijze door hen bebouwd; men vindt er planten, die men elders vergeefs zoekt, en er zijn bloesems ontloken en, gelijk wij nederig vertrouwen, daar anderen het getuigen, er zijn vruchten tot rijpheid gekomen, die aan de kweekers tot eer verstrekken. Den gang van deze ontwikkeling na te gaan; te onderzoeken, welke oorzaken hebben medegewerkt, om aan de Nederlandsche Doopsgezinden dat eigenaardig karakter

te geven, waardoor zij te allen tijde staan gekenmerkt; dit eigenaardig karakter te vergelijken met den vorm, dien het christelijk geloof en leven in andere afdeelingen der Kerk hebben aangenomen, en daaruit gevolgen af te leiden, die voor onze godsdienstige rigting en vorming vruchtbaar zijn: dit alles behoort mede tot de taak, welke de schrijver van zulk eene geschiedenis zich voorstelt. Deze belangrijkheid hangt niet af van de talrijkheid en uitgestrektheid eener gezindte; het is de christelijke geest, waarop het hier aankomt, en deze ontwikkelt en openbaart zich doorgaans even zuiver en krachtig, ja wel eens in eene hoogere mate, waar een Kerkgenootschap, bij vergelijking, mindere leden telt.

Doch waarin bestaat nu dat eigenaardige, waardoor de Nederlandsche Doopsgezinden van andere Christenen in geloof en leven zich onderscheidden? Om dit naar eisch te verstaan, moeten wij tot de tijden opklimmen, toen de Christelijke Kerk door de Hervorming beroerd en geschokt werd. Die tijden leeren ons wel in opgewekte liefde tot de waarheid en in ontwaakt gevoel voor, en behoefte aan waarachtige Godsdienst des harten de aanleiding tot het groote werk der Hervorming kennen, dat op den Bijbel alleen berust, maar wij zien dit beginsel toch verbonden met wetenschappelijke onderzoekingen en geleerde navorschingen; wij vereeren in LUTHER en MELANCHTHON, in ZWINGLI en CALVIJN, en zoo vele van hunne medestanders, geleerden van den eersten rang, die de wapenen, welke kennis en scherpzinnigheid hun in handen gaven, wisten te gebruiken en ook met een heilzaam gevolg gebruikten ter

verdediging van hunne zaak. Zulke mannen werden tot een werk vereischt, dat, in tegenstelling met de Kerk van *Rome*, moest gesticht worden, en waarbij moest worden aangetoond, dat die Kerk op miskenning of verdraaijing van den waren zin der H. Schrift, en veelzins op menschenvonden, als op een' verkeerden grondslag rust; die geleerdheid en scherpzinnigheid konden onmogelijk gemist worden, zouden de Hervormers het zwaard des geestes, d. i. het Woord Gods in de landtaal overgebragt, aan het volk in handen geven, om zijne vijanden daarmede te bestrijden en zich op zijne plaats te handhaven.

Een ander aanzien had de Hervorming onder de Doopsgezinden in 't algemeen, en ook bepaaldelijk onder die der *Nederlanden*. Het waren niet de wijzen en verstandigen noch de aanzienlijken en meest beschaafden, die in de eerste tijden onder dezen naam bekend staan. Zij mogten niet, even als de overige afdeelingen der Protestanten, roemen, dat Vorsten, Staatsmannen en Edelen zich aan hen aansloten en hunne zaak ter harte namen; zij telden onder zich geene geleerden, die de pen als een krachtig wapen voërden, om de aanvallen der wereld te wederstaan en af te wenden; men vond hen niet in de groote kringen, welke de hoogere standen der maatschappij openen, noch ook in de groote steden, waar deze inzonderheid hun verblijf houden. Zij moeten integendeel meer gezocht worden onder de nederige volksklassen, die evenmin als de lieden van aanzien, van kennis en welsprekendheid, langer voldoening vonden in de Roomsche kerkplegtigheden. Voor deze was eene uitwen-

dige aanleiding welkom, om zich of onder de opentlijke tegenstanders van die Kerk te scharen, of in 't geheim zich daarvan af te zonderen, en in 't verborgen als stillen in den lande, God te dienen naar de inspraak van hun geweten. De oorspronkelijke zuiverheid der Christelijke Kerk in leer en leven onder zich te herstellen: dit was het doel, waartoe zij zich verbonden, en de grondslag waarop zij bouwden, was de H. Schrift. Ontbloot van eigentlijke geleerdheid, maar ook vrij van vooraf opgevatte gevoelens, begaven zij zich met hun eenvoudig, maar helder verstand tot het onderzoek van den Bijbel, alleen met het oogmerk om daaruit te leeren, wat hen te doen en te laten stond, en alzoo wijs te worden tot zaligheid. Die herstelling van het Christendom tot deszelfs oorspronkelijke zuiverheid was echter in hunne oogen iets meer, dan een bloot afschaffen van ingeslopene misbruiken, maar het stichten van eene nieuwe Kerk, van een geestelijk hemelsch koningrijk hier op aarde, naar de voorschriften des N. V., zonder te letten op de reeds bestaande inrigtingen. Onder het O. V., dat de eerste beginselen van de opvoeding des menschdoms behelsde, had God een aardsch rijk gesticht: thans, nu het volmaakte gekomen was, wilde God een hemelsch rijk daarvoor in de plaats stellen, waarin alles liefde en vrede zijn zou. Dit rijk was de Kerk van Christus, eene Gemeente zonder smet of rimpel, bestaande alleen uit heilige en uitverkoren kinderen Gods. Ook hier was de H. Schrift alleen hunne leidsvrouw. Dit geleide volgende, kwamen zij van zelf tot het grond-denkbeeld van het gansche Christendom, de aan-

bidding van God in geest en in waarheid, door de verschijning van den Zone Gods in 't vleesch in een helder licht gesteld, en op dien weg voortgaande, begonnen zij hun werk met het verwerpen van den kinderdoop, terwijl zij den doop der volwassenen als het eenige waarachtige zinnebeeld en teeken van de intrede des menschen in het geestelijk rijk voorstelden en oefenden.

Uit dit denkbeeld vloeiden nog vele andere, die aan het bestaan en de werkzaamheid der vroegere Nederlandsche Doopsgezinden eene practische rigting gaven, welke zich zelfs in hunne geschillen over schijnbaar zuiver bespiegelende leerstukken, zoo als over de menschwording van Jezus Christus, niet verloochende. Die Gemeente moest zuiver en onbesmet blijven. Daarom moesten allen, die aan openbare werken des vleesches schuldig stonden, er van afgezonderd worden, opdat het geheele ligchaam door enkele bedorvene leden geene schade leed; en van daar de ban en mijding. Eene wereldlijke Overheid was in dat rijk overtollig, want alles zou daarin rust en vrede zijn. Die Overheid moest alleen een geestelijk gezag bezitten en gebied voeren; zij mogt daarom ook het zwaard niet gebruiken, om de boozen te straffen. Onder de oude bedeeling mogten uitwendige wapenen te pas gekomen zijn: onder de nieuwe zou men ze niet meer behoeven. Waarheid zou in dat rijk de hoogste wet zijn. Het zweren van eenen eed, dat hulpmiddel ter wering van valschheid, onopregtheid en bedrog, moest dus van zelf wegvallen; bovendien was het met het O. Verbond afgeschaft en

door den Stichter van het Nieuwe uitdrukkelijk verboden. Was de wereld nog niet rijp voor eene dadelijke oprigting van dat rijk: men moest hetzelve buiten de wereld, in den beperkten kring der Gemeenten, zooveel mogelijk trachten te verwezentlijken en den geest van hetzelve door zijne daden uitdrukken. Van daar de harde ban om die Gemeenten zuiver te bewaren en de afzondering van de wereld in kleeding en levenswijze. Zoolang het zuurdeeg van het Euangelie de wereld nog niet doorgrond had, mogt de Christen naar hun inzigt, niet meer daarin zijn, dan vreemdeling en bijwoner, wiens vaderland hierboven is. Daarom stelden zij vervolging en kruis onder de kenteekenen der ware Kerk van God. »Van het begin der wereld af," zeiden zij dikwijls, »was het menschelijk geslacht altijd verdeeld in twee partijen, de kinderen Gods en de kinderen der wereld. En wanneer zij tot de kinderen Gods wilden behooren, zoo was het onvermijdelijk, of zij moesten door de wereld gehaat worden."

Dit alles gaf aan het bestaan en leven der oude Doopsgezinden eene zeer practische rigting, zoodat zij dan ook minder waarde hechtten aan de zuiver bespiegelende leerstukken van de Godsdienst in 't algemeen, terwijl zij die geloofspunten inzonderheid deden uitkomen, welke met de bevordering van ware Godzaligheid regtstreeks in verband stonden. Hun geloof was hun leven; men kende het alleen aan de vruchten.

Ook in latere tijden, toen de vervolging geweken en door minachting vervangen was, bleef het denkbeeld wegens de Kerk, hoewel meer ge-

wijzigd en gematigd, als een volk en eene Gemeente, om een waar geestelijk leven aan te kweeken en te verspreiden, bestaan; men bleef de gemeenschap met de wereld schuwen en het afgezonderde leven voortzetten, om geen deel te hebben aan hare ongeregtigheid.. In dit leven der afzondering waren zij echter niet werkeloos. Aan de eene zijde legden zij zich met allen ijver toe op hunne beroepsbezigheden, zoodat zij tot de meest arbeidzame ingezetenen behoorden, terwijl zij aan de andere zijde eenvoudigheid en reinheid van zeden in hun midden zochten te bewaren. Nederigheid en ingetogenheid kenmerkten hunnen wandel; orde en zindelijkheid in woning, stemmigheid in kleeding, matigheid en soberheid in spijs en drank onderscheidden hun huiselijk leven; in het openbaar vermeden zij alle vertoon en opschik, even als alle plaatsen van uitspanning en vermaak. Bedachtzaam in het spreken, namen zij geen woord ter bevestiging van hunne gezegden, op de lippen; voorzigtig in hunne verzekeringen, vreesden zij onwetende, misschien geene waarheid te zeggen, en wanneer een ander niet zou hebben geschroomd, zich van eene noodleugen te bedienen, wisten zij een regtstreeksch antwoord te ontwijken. Aan de Overheid bewezen zij den vereischten eerbied en onderdanigheid; zij betaalden gewillig hun schot en lot, maar maakten gemoedelijk bezwaar, eenen regeringspost te bekleeden. Daarbij beleden en beoefenden zij den pligt der wereloosheid als een gedeelte van hunne christelijke roeping, en wel in eenen zoo uitgestrekten zin, dat zij eenen beleediger nooit voor den regter daagden, maar eene

twistzaak doorgaans in het midden der Gemeente afmaakten.

Zoo leefden de vroegste Nederlandsche Doopsgezinden. Hunne Godsdienst was een werkdadig, geenszins een bespiegelend geloof, en het verband tusschen geloofs- en zedeleer kwam inzonderheid bij hen uit. Het zuiver Christendom, zoo als het in den Bijbel is nedergelegd en bewaard wordt, zou in en door hun leven uitgedrukt worden. Hun onbevooroordeeld en eenvoudig onderzoek van dien Bijbel behoedde hen voor vele dwalingen, waartoe geleerdheid en scherpzinnigheid wel eens vervoeren, maar bragt hen aan de andere zijde somwijlen tot eene eenzijdige beschouwing van onderscheidene punten der geloofs- en zedeleer, waardoor zij niet zelden zich lieten verleiden, om tijdelijke en plaatselijke voorschriften als algemeen geldige geboden aan te merken, en daarnaar bepalingen te maken. Latere dagen hebben deze scherpe karaktertrekken verzacht; de poging om het op zich zelf zuiver denkbeeld van het Godsrijk in hunne Gemeenten reeds hier op aarde te verwezentlijken, moge als overdreven en onuitvoerlijk gebleken zijn; de afzondering van de wereld moge later door toenadering tot de wereld, en daarna door vereeniging met dezelve ten goede zoowel als ten kwade zijn vervangen: het eigenaardig karakter, bestaande in de heerschende strekking, om Godzaligheid in hart en leven aan te kweeken, bleef overal en in alles doorstralen, ja de woelingen, onlusten en twisten, welke de Nederlandsche Doopsgezinden hebben verdeeld, steken door hare meer werkdadige beginselen, voordeelig af bij de geschillen over be-

spiegelende leerstukken, waardoor alle Protestantsche afdeelingen, tijdens de Kerkhervorming ontstaan, zijn beroerd geworden.

Bij het gezegde meen ik in de tweede plaats te moeten voegen, *dat de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden met die der Kerkhervorming in 't algemeen naauw zamenhangt en veel bijdraagt, om dezelve te verstaan en op te helderen.*

Men heeft het beginsel, waarvan de Kerkhervorming in de 16de eeuw is uitgegaan, blijkbaar miskend, toen men hetzelve enkel of ook voornamelijk meende te vinden in de herleving der letteren, in de uitvinding der boekdrukkunst, in de ontwaakte vrijheidszucht van den menschelijken geest, om zich tegen het drukkend priestergezag te verzetten, en in meer andere dergelijke uit- en inwendige redenen: dat beginsel lag dieper en was met de heiligste behoeften en onvervreemdbare regten onzer natuur op het naauwst verbonden; het was gegrond in liefde tot de waarheid, in een warm en levendig gevoel voor Godsdienst als aanbidding in geest en in waarheid, dat alleen voldoening vond in het waarderen der H. Schrift als het eenig gezaghebbend rigtsnoer van geloof en leven. Gelijk dit uit de geheele vorming en geschiedenis van Luther blijkt, zoo openbaart het zich inzonderheid, wanneer men het oog vestigt op de vroegere Doopsgezinden. Het moge aan het historisch onderzoek nog niet gelukt zijn en ook wel nimmer gelukken, het eigentlijk ontstaan der eerste Doopsgezinden met juistheid aan te wijzen: het lijdt geen twijfel, of zij waren door inwendige gelijkheid met

de onderscheidene sekten verbonden, welke de Hervorming zijn voorafgegaan en hebben voorbereid. Hooge waardering van het uitgedrukte woord Gods; vurigheid van geest; opgewektheid van gevoel, en een ijverig streven naar eene denkbeeldige volmaaktheid, reeds hier op aarde te bereiken, was het doorgaande karakter van die sekten. Een ideale toestand der Christelijke Kerk zweefde hun voor den geest; een zeker onstuimig verlangen naar de verwezentlijkte voorstelling van het Godsrijk; eene onverduldigheid die hen belette, de ontwikkeling der tijden te verbeiden, en den wensch in hen opwekte, om datgene terstond ontsluijerd te zien, wat eerst in den loop der eeuwen zal geopenbaard worden; de poging om op eens en met geweld eene van de hoogste zedelijke denkbeelden onder menschen zoo als zij zijn, te verwezentlijken — dit alles geeft iets groots in hen te kennen en vervult ons met hoogachting voor hen, bij alle onvermijdelijke afdwalingen, welke wij in hunne geschiedenis ontdekken. Die sekten zijn verdwenen; de Waldenzen alleen en de Doopsgezinden hebben zich staande gehouden en het beginsel der Hervorming op hunne eigenaardige wijze en ontdaan van de min zuivere bestanddeelen, welke de opgewondenheid der vroegste tijden daarmede vermengd had, bewaard en in hun kerkelijk bestaan en leven uitgedrukt. En wil men nu dat groote beginsel der Hervorming regt leeren kennen; wil men zien, hoe het reeds dadelijk de gemoederen aangreep en in vlam zette, ja eenen moed en eene kracht daarin opwekte, die voor geene gevaren terugdeinsden, zoo verdienen de Doopsgezinden inzon-

derheid onze aandacht. Hoe vroeg staan zij reeds op het gebied der Kerkhistorie als een bemoedigend teeken, dat de heiligste behoeften van den mensch wel voor eenen tijd onderdrukt, maar nimmer kunnen uitgeroeid worden, maar tevens als een waarschuwend voorbeeld, hoe hij op den weg naar het hoogste het meest voor afwijking bloot staat! Welk eene belangrijke rol spelen zij, ten goede zoowel als ten kwade, ten tijde der Kerkhervorming! Het zij zoo, dat hun ijver hier en daar tot eene overdrevene geestdrift oversloeg en aanleiding gaf tot tooneelen, die den oorsprong der Protestantsche Kerk jammerlijk bezoedelden: het waren altoos de Doopsgezinden, die het werk der Kerkhervorming het vurigst doorzetten, zoo zelfs, dat de ijvergloed van eenen Luther hun nog laauwheid toescheen. Hoe zou men het ook anders kunnen verklaren, dat mannen van naam, een Cellarius, naderhand Hoogleeraar te *Bazel*, en Carlstadt, destijds in die waardigheid aan de Akademie te *Wittenberg* aangesteld, leden van die sekte waren, ja dat een man van zoo veel doorzigt, bezadigdheid en zachtmoedigheid als Melanchthon, het in ernstige overweging nemen kon, om zich bij dezelve te voegen, toen hij aan de schriftmatigheid en geoorloofdheid van den kinderdoop begon te twijfelen! Lieden van die denkwijze bestonden reeds vóór dat Luther en zelfs Zwingli hunne stem tegen het verval des Christendoms in de Kerk van *Rome* verhieven; zij vertoonden zich gelijktijdig met deze mannen als Doopsgezinden; men vond hen wijd en zijd verspreid, waardoor zij de zaden der nieuwe leer op vele plaatsen uitstrooiden,

waar de Hervormers naderhand eenen welbereiden akker vonden. Ik bedoel hier alleen de overeenstemming dezer mannen met de Doopsgezinden ten aanzien van de algemeene behoefte aan die waarheid, welke alleen op den Bijbel gegrond, vrede schenkt aan het zondrouwige hart; want anders waren het juist de Hervormers, die zich tegen de Doopsgezinden verzetten en derzelver gevoelens met mond en pen bestreden.

Doch ook deze tegenwerking mag ons niet bevreemden; zij was noodwendig verbonden met de invoering en vestiging van het Protestantismus. De tijd was gekomen, dat Christenen die de Roomsche Kerk hadden verlaten, zich op den bodem zochten te vestigen, welken die Kerk tot hiertoe als haar wettig eigendom besloeg. Zij gingen hierin met die vrijheid te werk, welke den eersten grond en de ziel hunner afscheiding van die Kerk uitmaakte, en zoo ontstond er eene worsteling van strijdige beginselen, die het groote werk der Hervorming aan den eenen kant belemmerde en in zijnen voortgang stuitte, maar het aan den anderen kant ook weder zuiverde en beter rigtte. De Doopsgezinden stonden te midden van dien strijd; ja zij waren het, die niet alleen de aanvallen van de Roomschgezinden, maar ook van hunne Mede-Protestanten moesten verduren. De martelvuren door de eerstgenoemden gestookt, stellen deze waarheid niet alleen in het helderste licht, maar de schriften van Luther en zijne medestanders, van Calvijn en latere Hervormers, waarin deze de wapenen, door geleerdheid en scherpzinnigheid toebereid, tegen hen gebruikten, getuigen er van; zoo vele openbare twist-

gedingen, in de vroegste tijden in onderscheidene Duitsche gewesten en ook hier te lande tusschen Doopsgezinden en Hervormden gehouden, bewijzen dit, terwijl het afzonderlijk bestaan der eerste in 't vervolg van tijd meermalen, en niet altoos op eene zachte en vriendelijke wijze, met de Kerkgemeenschap der laatste in aanmerking gekomen is. En om alle deze redenen schijnt het mij toe aan geene bedenking onderhevig te zijn, dat men het ontstaan der Protestantsche Kerk, ook in de *Nederlanden*, niet behoorlijk kan leeren kennen, dan wanneer men die der Doopsgezinde afdeeling daarmede in verband beschouwt. In dit gevoelen stonden ook de Heeren Ypeij en Dermout, weshalve zij in hunne *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Deel I, bl. 120) betuigen: »Dewijl de bijzondere geschiedenis der Wederdoopers en Doopsgezinden eenen zoo merkwaardigen invloed heeft gehad op de algemeene geschiedenis van de hervorming der Kerk hier te lande, vordert de aard van ons historisch verslag, dat wij de gansche gebeurtenis uit haren oorsprong in het regte licht plaatsen."

Eene derde reden voor de belangrijkheid van de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden, die meer den eigentlijken aard en de strekking van derzelver vereeniging betreft, kan mijns achtens daarin gevonden worden, *dat zij de eenige gezindte uitmaken, die van de tijden der Hervorming af, zonder staatkundige en kerkelijke medewerking, zich heeft staande gehouden.*

Er is voorzeker geen Kerkgenootschap, dat van zijnen oorsprong af minder in eenige betrekking tot het Openbaar Gezag en de Regeringen gestaan

heeft, dan dat der Doopsgezinden in en buiten de *Nederlanden*. Gelijk zij, aan hunne beginselen getrouw, zich van de wereld afgescheiden wilden houden en geen deel begeerden te hebben aan eenig staats- of burgerlijk bestuur, zoo wenschten zij zelven ook van de wereld vergeten te worden. Het eenige, dat zij te allen tijde van 's Lands Regering verlangden, was vrijheid van geweten en onbelemmerde belijdenis en oefening van hun christelijk geloof; en de milde geest, die het Hoog Bewind van deze gewesten altoos heeft gekenmerkt, verleende hun dit reeds vroegtijdig en schonk hun weldra alle de voorregten, waarop rustige en nijvere bewoners van dezen Staat aanspraak hadden. In de eerste tijden kon er derhalve geene regtstreeksche betrekking tusschen de Nederlandsche Doopsgezinden en den Staat geboren worden, en zelfs in latere dagen, toen derzelver nakomelingen de afkeerigheid van het bekleeden van regeringsposten hebben opgegeven, ja dit als eene verpligting hebben beschouwd, hun door de maatschappij, in overeenstemming met den geest en de voorschriften des Christendoms, opgelegd, hebben zij evenwel nooit zulk eene betrekking voor hunne kerkelijke vereeniging begeerd of zoeken te vestigen. Het is integendeel altoos de stellige overtuiging onder hen geweest, en is dit nog, dat de Godsdienst de magt van den Staat niet behoeft, om zich te handhaven, ja in hare meeste zuiverheid bloeit en werkt, als zij daarvan afgescheiden is. Een naauwkeurig onderzoek van de geschiedenis der Doopsgezinden, vooral in deze landen, bevestigt derhalve de waarheid, die onder het lezen der

algemeene Kerkhistorie, zich aan ons opdringt, dat het bederf daar het eerst en het ergst is ingeslopen, waar de Staat zich derwijze met de Kerk vermengde, dat deze wereld tevens in zich opnam, terwijl het ons van den anderen kant in de bemoedigende overtuiging versterkt, dat het christelijk leven in eene op zich zelve staande Kerkgemeente zich zoo zeer ontwikkelt en zoo krachtig openbaart, dat zij geenen steun van buiten behoeft te ontleenen, maar door eigen inwendig vermogen kan blijven bestaan. En reeds daarom staan de Nederlandsche Doopsgezinden als een opmerkelijk verschijnsel op het veld der algemeene Kerkgeschiedenis, waarop alle gezindten met het Hoog Bewind der onderscheidene landen meer of minder naauw verbonden zijn. Het zou overbodig zijn, het gezegde door veelvuldige voorbeelden te bevestigen, welke de geschiedenis daarvoor aan de hand geeft: een enkele oogslag op het verschillend uitwendig lot der Protestantsche afdeelingen na de tijden der Hervorming is hier voldoende. Een LUTHER mogt, reeds bij zijn stoutmoedig optreden tegen het gezag van den Paus, zich in de veelvermogende bescherming van vele Duitsche Vorsten en Grooten verheugen, en zag deze op den duur aan zijn werk gehecht; ZWINGLI en CALVIJN wisten de goede zaak door hen voorgestaan, niet alleen tot de zaak van den Staat te maken, waarvan zij burgers waren, maar de laatste verkreeg zelfs een' beslissenden invloed op de staatkundige gesteldheid van zijn Vaderland; de Hervormden in 't algemeen genoten in de *Nederlanden* aanvankelijk de gunst van WILLEM I, gelijk de Calvinistische partij later de genegenheid

van MAURITS mogt winnen, en vervolgens, in eenen zachten en gematigden zin, haar leerstelsel tot Godsdienst van den Staat verheven zag: de Doopsgezinden vonden nooit en nergens eenen stem in de wereldlijke magt. Zij moesten hunne kracht in zich zelven vinden, en het eenige, dat zij genoten en begeerden, bestond daarin, dat men hen duldde en verdroeg, en hun vrije oefening van Godsdienst vergunde. Deze denkwijze is ook nu nog de heerschende onder de Nederlandsche Doopsgezinden, en zij staan ook nog in de overtuiging, dat eene nadere aansluiting van hunne Kerkgemeenschap aan de wereldlijke magt en eene zamensmelting van dezelve het eigenaardige der eerste vernietigen en haar den ondergang bereiden zou. Desgelijks ontbrak aan de Nederlandsche Doopsgezinden een steun, dien de overige Kerkgenootschappen van hunne inwendige zamenstelling en inrigting ontleenen en die zoo veel vermag, om orde, vastheid en eenheid onder dezelve te bewaren: ik bedoel de vereeniging van alle de leden tot één geordend geheel, en het bekleeden van eene vergadering met een gezag, om die naauwe aaneensluiting van allen te handhaven. Gelijk de herstelling der Christelijke Kerk tot hare oorspronkelijke zuiverheid een denkbeeld was, waarvan de vroegere Doopsgezinden als van een' vasten grond, uitgingen, zoo meenden zij ook de onafhankelijkheid der verschillende Gemeenten door geen hooger gezag beperkt, onder zich te moeten handhaven als eene inrigting, overeenkomstig met die der eerste christelijke Gemeenten in den Apostolischen tijd; eer eene overdrevene zucht tot eenheid hierin verandering bragt en tot

e spoedig gevolgde verbastering der Kerk in leer
n bestuur den grond legde. Men heeft wel al-
oos naar eenheid gestreefd, ja de oudste Doops-
;ezinden kenmerkten zich juist door eene strenge
ıitsluiting van allen, die in het een of ander
›pzigt van hen afweken, doch niet zelden wer-
len deze door eenen geest gedreven, die eerder
ıfbreekt dan opbouwt, terwijl anderen onder
ıen van de eenheid, door zulke middelen te be-
rorderen, afkeerig waren. Bij die denkwijze kon
de gedachte aan een algemeen kerkbestuur naau-
welijks bij hen opkomen, dat vastheid en een-
parigheid in de onderscheidene deelen handhaaf-
de; er kon geene Synode of Kerkvergaderiug be-
noemd worden, aan wie de magt over de rege-
ling van de ligchamelijke en geestelijke belangen
der Gemeenten werd opgedragen, en kon er dus
ook nooit die eenheid van belijdenis geboren wor-
den, welke andere Kerkgenootschappen onder-
scheidt. Ik wil die afkeerigheid van alle ver-
eeniging, waardoor vroegere en latere Doopsge-
zinden zich hebben gekenmerkt, niet in allen
opzigte verdedigen; zij was somtijds maar al
te veel in zekere bekrompenheid gegrond, maar
ik meen nogtans op die vrijheid van denken,
waardoor men alle bekentenissen des geloofs al-
leen als verklaringen eener gemeene overtuiging
of als verweerschriften beschouwde, en aan de-
zelve geen verbindend gezag toekende, te mo-
gen wijzen als op een verblijdend teeken, dat
overeenstemming des geloofs, voor zoo veel die
onder Protestanten bestaan kan, geen mensche-
lijk gezag behoeft, ja dat de Godsdienst, afge-
scheiden van menschelijke voorschriften, haar

eigenaardig en oorspronkelijk wezen beter handhaaft. Al erkennen wij, dat de Nederlandsche Doopsgezinden in hunne prediking den geest des Euangeliums niet altoos hebben uitgedrukt, wij durven aan den anderen kant met eenig vertrouwen vragen, of zij minder zijn bewaard gebleven voor den indringenden vloed van neologische gevoelens, dan andere Kerkgenootschappen, die in uitgedrukte geloofsbelijdenissen eenen dam daartegen hebben opgeworpen; of er onder hen doorgaans niet even veel eenheid van geloof en gehechtheid aan de H. Schrift heeft bestaan, als daar, waar formulieren en kerkelijke *tucht* die eenheid moesten bevorderen? »Welke nadeelige gevolgen van de vrijheid, die wij op Christus onzen eenigen grondslag, genieten en onder ons handhaven;" om met wijlen den waardigen MESSCHAERT te spreken (*), »bespeurt men toch onder de Doopsgezinden? Zijn zij minder godsdienstig, minder zedelijk dan andere Christenen? Is er bij hen minder gezetheid op hunne openlijke Godsdienst en hunne christelijke belijdenis, dan bij andere protestantsche Christenen? Vooral, wordt dat kenmerk, dat de éénige en onfeilbare Heer ons allen voorgehouden heeft: *Hieraan zullen zij allen bekennen, dat gij mijne discipelen zijt, zoo gij liefde hebt onder elkander*, in het geheel niet, of minder dan elders, gevonden?. . . . Wij schatten ons Kerkgenootschap gelukkig, dat het, meer dan ooit voorheen, vereenigd is, zoo wij meenen in den geest

(*) Onderzoek naar den inhoud en het wezen van het Christendom en bl. 89.

ler vrijheid, waarmede Christus ons heeft vrijgemaakt, zonder banden van menschelijke geloofsbepalingen; en vara van allen gewetensdwang, ook in de kleinste bijzonderheden, kunnen wij ons aan dezelve niet onderwerpen." In dit licht vertoont de Doopsgezinde Kerkgemeenschap zich nog heden te dage. Er bestaat ook nu nog geene Hoofdgemeente, aan welke eenig gezag of regtstreeksche invloed op andere is vereend; elke Gemeente is integendeel een vrij en onafhankelijk ligchaam, bij magte om zijne in- en uitwendige belangen op zulk eene wijze te regelen en te besturen, als met eigene bijzondere inzigten best overeenkomt. Die vrijheid van kerkelijk gezag in zaken des geloofs is vooral gebleken, nadat de Nederlandsche Doopsgezinden met het begin van deze eeuw, en later in 1811, alle uit- en inwendige onderscheidingsteekenen afgelegd hebbende, zich tot één onverdeeld ligchaam hebben zamengevoegd. Die vereeniging toch is het natuurlijk gevolg geweest van de overtuiging, waartoe men allengs gekomen is, dat de stichters der Kerkgemeenschap, door eene gemoedelijke, wel eens bekrompene en al te letterlijke opvatting en toepassing van de uitspraken der H. Schrift, sommige punten als blijvende en algemeen geldende geloofsartikelen hebben vastgesteld, die niet als zoodanig kunnen beschouwd worden. Daardoor is, ik erken het, een en ander weggevallen, wat vroeger tot het onderscheidend kenmerk der Nederlandsche Doopsgezinden gerekend werd te behooren; en ik wil gaarne toestemmen, dat die van de 16de en ook van het begin der 17de eeuw de thans levenden niet als

hunne getrouwe volgers en echte afstammelingen zouden begroeten; doch ik meen in dezen gang van zaken sporen van de overtuiging te ontdekken, dat het werk der Hervorming wel begonnen, maar nog niet voltooid is, en dat het aan den geest van wijze gematigdheid in de onderscheidene Kerkgenootschappen moet worden overgelaten, om tot die voltooijing mede te werken. Ik althans houde het daarvoor, dat de inwendige rust, waarin de Nederlandsche Doopsgezinde Kerkgemeente zich heden te dage verblijdt, geen treurig gevolg is van laauwheid en onverschilligheid, maar veeleer als de schoone vrucht van eene wijsheid moet worden erkend, die van de vorderingen op het gebied der Godgeleerdheid gebruik makende, met gematigden tred, en naar de behoeften des tijds, voorwaarts gaat.

Die belangstelling in de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden rijst echter nog hooger, als wij bedenken, *dat de beginselen van hun ontstaan door eenen heldenmoed des geloofs opgeluisterd worden.*

Gelijk de geheele christelijke Kerk aanvankelijk ten doel stond aan den vijandigen geest van het Joden- en Heidendom, waaruit de belangrijkste worstelstrijd geboren werd, dien de geschiedenis vermeldt, zoo is er in lateren tijd geene afdeeling in dezelve ontstaan, die de vervolgzucht van *Rome* niet heeft moeten ondervinden; doch onder deze is geene meer het voorwerp daarvan geweest dan die der Doopsgezinden, die in den eigenlijken zin de *ecclesia pressa* heeten mogt. Reeds vóór en ook na de Hervorming waren zij het inzonderheid, die niet alleen den bitteren haat der

Roomschgezinden, maar ook de vijandschap der Hervormden zelven moesten verduren. De jaarboeken zijn, helaas! vol van voorbeelden, die dit bevestigen; ja het scheen indedaad, alsof de eerste dagen der christelijke Kerk waren teruggekeerd, daar niet alleen de uitgezochtste martelingen de standvastige aanklevers en oefenaars van den doop der bejaarden troffen, maar dezen ook eene kloekmoedigheid en eenen heldenmoed des geloofs aan den dag legden, die ons verbaast en tot eerbied dwingt. Hunne nakomelingen hebben aan die bewijzen van standvastige lijdzaamheid ook altoos veel waarde gehecht. Dit blijkt reeds uit het door hen gebruikte woord *offeren*, waardoor zij het opzetten van goed en bloed ter zake des geloofs te kennen gaven; daarvan getuigen inzonderheid de geschriften, ter gedachtenis van die geloofshelden opgesteld en uitgegeven. Het kan mijn oogmerk niet zijn, de letterkundige geschiedenis van deze geschriften hier in 't breede te vermelden, maar ik kan nogtans niet voorbij, om over den aard van dezelve iets te zeggen. Men dwaalt mijns achtens, wanneer men deze boeken uit een zuiver historisch oogpunt beschouwt. De practische geest der Nederlandsche Doopsgezinden begunstigde destijds weinig de eigentlijke historische studie, en deelde zich ook mede aan die geschriften, welke geschiedkundige bijzonderheden wegens hunne Kerkgemeente, of liever wegens derzelver leden, behelsden. De behoefte, om dien practischen geest, om het kenmerk van werelooze lijdzaamheid, van geduld en standvastigheid in hun midden en onder hunne nakomelingen te bewaren en levendig te houden, spoorde sommigen

hunner aan, de voorbeelden van vroegere geloofsgenooten te vermelden, die om hunne christelijke belijdenis verdrukkingen hadden doorgestaan, en aan de leere der waarheid tot in het uiterste waren getrouw gebleven. Hieruit ontstonden de zoogenoemde *Martyrologia* of *Martelaars-boeken*. De geheele toon, waarin deze boeken geschreven zijn, geeft het godvruchtig oogmerk te kennen, dat men zich daarmede voorstelde, maar zij bevatten met dat al belangrijke bijzonderheden aangaande den toestand, de lotgevallen, denkwijze en gemoedsgesteldheid der vroegere Doopsgezinden, en zijn daarom zeer gewigtig voor de kennis van dezelve. Het eerste geschrift van dien aard, dat hier te lande verscheen, draagt tot titel: *Dit boec wordt genaemt: Het offer des Heeren, om het inhout van sommige opgeofferde kinderen Gods*, in 12mo. Dit boekje is veelmalen gedrukt; het eerste in 1542, vervolgens in 1562, 1578, 1580, 1595, 1599 (*).

(*) Hoewel ik voorgenomen heb, bij dit stuk nagenoeg geene noten te voegen, zoo wil ik echter niet nalaten, hier met een enkel woord aan te stippen, dat de opgave van deze jaartallen door mij ontleend is uit eene eigenhandige aanteekening van M. SCHAGEN, vóór den druk van 1562 geplaatst, en dat het bestaan van een zoogenoemd verloren gegaan *Groot Offerboek* mij voorkomt alleen te berusten op eene misvatting van den anders zoo naauwkeurigen MAATSCHOEN (zie SCHIJN *Gesch. der Mennon.*, II. 157, vergel. 67, 68, 493). De gronden voor dit gevoelen behooren niet te dezer plaatse, maar ik neem deze gelegenheid waar, om het bovenstaande bescheidenlijk mede te deelen ter inlichting van den voortreffelijken geschiedkenner, den Heer Mr. S. DE WIND *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers*, I D., V St., bladz. 596.

Het bevat niet meer dan de lijdensgeschiedenis van eenige martelaren met derzelver gehoudene gesprekken en afgelegde belijdenissen; waarbij eenige liedekens gevoegd zijn, die meer van de eenvoudige vroomheid, dan van het dichterlijk talent der opstellers getuigenis dragen.

Van meer belang is de *Martelaarspiegel der weereloose Christenen 't sedert anno* 1524 te *Haarlem* het eerst in 1615 en ten tweedemale in 1631 in groot 4to gedrukt, alsmede het martelaarsboek, ten jare 1617 en 1626 te *Hoorn* onder den titel verschenen: *Historie van de vrome getuigen Jesu Christi, die de Euangelische waerheid in velerlei tormenten betuygd en met hun bloed bevestigt hebben 't sedert den jare* 1624 *tot desen tyt toe.* Beide werken zijn nagenoeg van denzelfden inhoud, alleen met dit onderscheid, dat de Hoornsche uitgevers, onder de leiding van den bekwamen P. J. Twisk, (Friezen) in de voorrede van den tweeden druk die van *Haarlem* (Waterlanders) waarschijnlijk Hans de Ries en Jaques Outerman, beschuldigen, de belijdenissen der martelaren te hebben verminkt en veranderingen aangaande het leerstuk van de menschwording te hebben gemaakt. Op deze beschuldiging hebben de uitgevers te *Haarlem* in de voorrede van den tweeden druk geantwoord, terwijl de Waterlandsche Leeraar van *Amsterdam*, Hans Alenson, dezelve verder wederlegt in zijn *Tegenberigt op de voorrede van 't groote Martelaarsboek, gedrukt te Hoorn* 1626, *Haarlem* 1630. De berigten, in het *Offer des Heeren* vervat, zijn ook in deze boeken overgenomen; vele andere zijn er bijgevoegd, alsmede kopijën

van strenge bevelschriften, op onderscheidene tijden tegen de Doopsgezinden uitgevaardigd.

Het laatste werk van dezen aard is: *Het bloedigh Tooneel der Doopsgezinde en weereloose Christenen etc. etc.*, door Tieleman Jansz van Braght. *Tot Dordrecht* 1660 fol. en in 1685, dus 20 jaren na des schrijvers dood, op nieuw uitgegeven te *Amsterdam* in twee deelen in folio, met vele keurige prenten van Luiken, onder den titel: *Het bloedigh toneel of Martelaersspiegel der Doopsgezinde of weereloose Christenen.* Door T. J. van Braght. Eigentlijk is dit werk, *gelijk* de titel van den eersten druk ook vermeldt, *slechts* »eene vergrootinge van den voorgaenden Martelaers-spiegel," waarvoor de auteur een eerste boek geplaatst heeft, behelzende de geschiedenis der martelaren van den tijd van Christus af tot den jare 1524. Het bevat dus veel meer dan hetgeen de titel belooft. Van Braght heeft voorts hierbij gevoegd alle de bloedige plakkaten, in lateren tijd tegen de Doopsgezinden uitgegaan, en de geloofsbelijdenissen, door hen zelven zoowel als door andere afdeelingen der christelijke Kerk, die in het artikel des doops met hen overeenstemden, afgelegd, waardoor het eerste deel eene geschiedenis van het leerstuk des bejaarden doops zou kunnen heeten. Het tweede deel bevat niet alleen alles wat in de bovengenoemde werken staat, maar de berigten zijn vermeerderd en verrijkt met vele brieven en andere geschriften, rakende de lotgevallen der Doopsgezinden in andere landen. Het doel om te stichten en in geloof en lijdzaamheid op te bouwen, straalt nog wel overal door, maar het geheel draagt toch reeds kenne-

lijke blijken van grondig onderzoek, juiste onderscheiding en een' goeden historischen gang.

In vroegeren tijd werden deze en dergelijke werken tot het bepaalde doel gebruikt, waartoe zij geschreven waren; zij dienden tot huisboeken, die in een Doopsgezind gezin naast den Bijbel eene eervolle plaats bekleedden, en benevens denzelven de stichtelijke lectuur opleverden. Later maakte men beknopte uittreksels van deze omslagtige geschriften, en plaatste de getuigenissen van sommige martelaren achter de gewone onderwijsboekjes, ter vroegtijdige opwekking en aankweeking van het geloof in de jeugdige harten. En het nageslacht mogt op zulke voorvaderen met regt roem dragen, want indien het geloof der eerste Christenen ooit in lateren tijd weder heeft uitgeblonken, het is geweest, toen de Doopsgezinden, ten bloede toe vervolgd, zich zonder overspanning en vrij van geestdrijverij, gewillig, en soms met zekere blijmoedigheid, aan pijn en banden, aan marteling en dood overgaven, hunne vijanden zegenden en wèl deden, en alzoo getuigenis gaven zoowel van de vastheid hunner overtuiging, als van de kracht der Godsvrucht ter verheffing van den mensch boven leed en druk. Het is roerend, die geloofshelden te midden van dien bangen strijd in den geest te vergezellen; de zoogenoemde *testamenten* of *uiterste willen* te lezen, zijnde brieven, belijdenissen en vermaningen, door hen uit den kerker aan bloedverwanten, vrienden en leden der Gemeente gerigt; roerend te zien, hoe men lief en leed gemeenschappelijk droeg, hoe men den beproefden door toespraak en gebed zocht te on-

dersteunen en te versterken, en hoe deze nu eens door zijne kloeke verdediging, dan door zijne blanke onnoozelheid en onwrikbaar vertrouwen zijne regters zelven ontzette, en ons nog, na verloop van eeuwen, tot eerbied dwingt. Het is een aangenaam teeken, dat een onzer vaderlandsche dichters, getroffen door die kracht des geloofs, welke vijanden wèl doet, dezelve in een zijner liederen heeft verheerlijkt (*), en dat twee van onze voortreffelijke schilders hun penseel daaraan hebben toegewijd (†); maar de mannen, vrouwen en kinderen, die voor de zaak van hunnen *Heer* gemoedigd in den dood gingen, behoeven den luister der kunst niet, om het welgezind en gevoelig hart ook nu nog in heilige bewondering te ontsteken; en ik vertrouw, dat die gezindheden bij het tegenwoordige geslacht zouden opgewekt worden, wanneer het zich tot het lezen der nu eenigzins verouderde en helaas! onbekend gewordene schriften wilde zetten. En zou dan eene geschiedenis, die reeds in hare beginselen zulke tafereelen schetst, niet verdienen belangrijk te heeten? Of wat zou meer kunnen bijdragen, om het laatste doel van alle kerkhistorische studie te bereiken, de versterking en bevestiging van het christelijk geloof en leven in het hart van den mensch?

Er is nog eene bijzonderheid, welke het belang van de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in het licht stelt; het is *de invloed, dien*

(*) Tollens in zijn gedicht: *Dirk Willems.*

(†) Portman en Schotel in hunne voorstelling van Pieter Willems Bekjen.

zij in onderscheidene opzigten op den staat van deze gewesten hebben gehad.

Het mag in den eersten opslag vreemd schijnen, dat eene Kerkgemeente, die zoo stil in haren voortgang, als eenvoudig in hare beginselen geweest is, eenigen invloed op den staat van deze landen gehad heeft; doch als wij overwegen, wat de Doopsgezinden van hunnen oorsprong af hier geweest en naderhand geworden zijn, en daarbij tevens den aard van den invloed in 't oog houden, dien wij bedoelen, zoo zal onze bevreemding wijken. Zij toch die dezen naam droegen, onderscheidden zich van den beginne door ingetogenheid, matigheid, eerlijkheid en spaarzaamheid, en de milde geest van 's Lands Regering gaf hun ruime gelegenheid tot eene vrije en vruchtbare ontwikkeling van hunne krachten. Door eigene beginselen zoowel als door het Staatsbestuur van het bekleeden van ambten en bedieningen uitgesloten, zagen zij zich genoodzaakt, hun bestaan in zeevaart en koophandel, in landbouw en fabrijken te zoeken. Hierdoor wisten zij zich uit den staat van geringheid allengs te verheffen, waarin zij aanvankelijk naar de wereld verkeerden, en geraakten zij al spoedig tot eene welvaart, welke voor dien tijd rijkdom heeten mogt. Zoo waren enkelen hunner in staat, Prins WILLEM I reeds in 1572, op deszelfs bijzondere aanvrage, eene destijds belangrijke som tot het doorzetten van den oorlog tegen *Spanje* te doen toekomen (*). In eenen tijd, toen het aantal Doops-

(*) De stukken tot dezen onderstand betrekkelijk, waarvan de Heer TEN CATE, in de noot, op bl. 188 spreekt,

gezinden aanmerkelijk grooter was dan thans, ja toen zij een vierde der bevolking van de provincie *Friesland* uitmaakten, en in *Noord-Holland* allerwege verspreid waren, kon het niet missen, of een aanzienlijk deel van den koophandel en landbouw, van de zeevaart en fabrijken (men denke slechts aan *Leiden*, *Haarlem*, *Amsterdam*, de Noordhollandsche eilanden, de Zaanlandsche en Friesche dorpen) moest in handen van menschen komen, die nijverheid en overleg met spaarzaamheid en goede trouw paarden. Die tijd is er geweest, en gewisselijk *is het* aandeel niet gering te achten, dat de vroegere Doopsgezinden aan de opkomende, steeds rijzende, en tot eene verbazende hoogte geklommen welvaart van deze landen hebben gehad; ja als men de trekken vereenigt, welke hen destijds zoo bijzonder kenmerkten, zoo is het voorzeker niet te veel, dat men hun niet alleen eenig deel toekent aan 's Lands welvaart, maar hun bestaan en leven zelfs in verband brengt met de vorming van ons volkskarakter.

Sedert ik mij meer opzettelijk met de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden heb bekend gemaakt, is het mij altoos voorgekomen, dat men hen zeer gevoegelijk in drie tijdperken kan beschouwen, t. w. in hunne afgescheidenheid van de wereld, in hunne toenadering tot de wereld en in hunne vereeniging met dezelve.

---

zijn door Wagenaar in zijne *Beschrijving van Amsterdam*, Deel III, Boek III, bl. 237 slechts gedeeltelijk medegedeeld en berusten alle *in originali* bij onze Gemeente alhier. Bij eene voegzame gelegenheid zal daarvan gebruik gemaakt worden.

Hetgeen ik tot hiertoe over den invloed hier te lande door hen geoefend, gezegd heb, moet inzonderheid tot het eerste tijdperk van hun bestaan worden teruggebragt. Nadat echter, bij het terugdringen van het Spaansche gezag, de plakkaten tegen hen krachteloos geworden waren, verkregen zij ook meerdere vrijheid, en bij het rijzen van hunne welvaart, meer achting. Het natuurlijk gevolg hiervan was, dat zij zich niet langer zoo scherp van de wereld afzonderden, maar allengs meer met dezelve in aanraking kwamen en er grooteren invloed op verkregen, terwijl deze wederkeerig geen' geringen invloed op hunne denk- en handelwijze oefende. Zoo ontvingen zij te meer gelegenheid, om de deugd te betoonen, die hen zoo bij uitstek onderscheidde, hunne onbekrompene milddadigheid. Deze vloeide voort uit de diepe en tot een krachtig leven ontwaakte overtuiging, dat het bij de belijdenis des Christendoms, niet zoozeer op bespiegeling als op het werkdadige aankomt, en dat liefde daarin het hoofdgebod uitmaakt. Zij werd aangekweekt door hunne kerkelijke betrekkingen en verbindtenissen, als die alleen in onderlinge liefde gegrond waren en daardoor alleen konden blijven bestaan, terwijl het gevoel van verpligting voor de milde beginselen van het Staatsbestuur te hunnen aanzien hen drong, om op hunne wijze bij te dragen ter afwending van algemeene gevaren en ter leniging van algemeenen nood. Daarom bleven zij bij volksrampen niet achter in het bieden van hulp tot herstel. Zij zorgden niet alleen met voorbeeldige trouw voor de noodlijdenden uit hun midden, maar zij trokken zich

ook de verlegenheid van anderen aan, alsof zij tot hen behoorden. Het waren inzonderheid de vervolgden of verdrevenen ter zake des geloofs, die bij hen hulp en troost vonden, gelijk bij de gedwongene landverhuizing der Salzburgers, en vroeger bij de verdrukking der Waldenzen duidelijk bleek, eene christelijke deelneming, die omtrent deze laatsten ook nu nog werkzaam is.

Die geest van onbekrompene zucht tot weldoen gaf ook die rigting aan hunne werkzaamheid als burgers van den Staat, waardoor zij gaarne hunne hand leenden tot het vestigen en schragen van inrigtingen ter bevordering van het algemeen welzijn. Veelal waren zij de eerste, die het denkbeeld van zoodanige inrigtingen opperden of de hand daartoe aan het werk legden. Daarvan strekke de *Maatschappij tot redding van drenkelingen*, het *Weduwenfonds voor Zeelieden*, de *Kweekschool voor de Zeevaart*, en de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* ten bewijze, als welke voornamelijk door Doopsgezinden zijn tot stand gebragt.

Doch hun invloed bleef geenszins hierbij bepaald; dezelve strekte zich ook uit over de belangen van de Godsdienst, hoe gering hun aantal, in vergelijking met de leden van andere protestantsche Kerkgenootschappen, ook wezen mogt. Zoolang zij van de wereld afgescheiden leefden, beoefenden zij de Godgeleerdheid alleen als middel tot Godzaligheid of als wapen om zich tegen aanvallen te verdedigen: bij hunne toenadering tot de wereld en hunne vereeniging met dezelve kwamen zij tot het levendig inzigt, dat het min-

chten van alle geleerdheid op bekrompenheid
n dwaling berust, en dat zelfs christelijke vroom-
ıeid op den duur niet kan bloeijen, wanneer
ij niet door wetenschap gevoed wordt. Van daar,
lat zij de godgeleerde studiën met ijver begon-
ıen te beoefenen, en bij de vrijheid, welke zij
en aanzien van verbindende geloofsartikelen ge-
ıoten, tegelijk met hunne Remonstrantsche me-
lebroeders, de vorderingen, door andere natiën,
net name de Engelschen, op het gebied der God-
geleerdheid gemaakt, onbeschroomd en vlijtig ten
hunnen voordeele gebruikten. Zij waren het
veelal, die de milder en onbekrompene denk-
wijze van die Godgeleerden op de verklaring en
voorstelling der Bijbelsche waarheden toepasten,
die de beste geschriften van hen in onze taal
overbragten en onder onze landgenooten verspreid-
den. Onderscheiden was eenigzins de gang, dien
de twee Doopsgezinde Afdeelingen hierin hielden,
welke door de scheuring der Gemeente te *Am-
sterdam* in 1664 ontstonden. Die van *de Zon*,
als meer aan het oud-vaderlijke gehecht, bleven
zich meer toeleggen op alles wat met de geloofs-
en beoefenings-leer en met het kerkhistorische
van geheel hunne gezindte in verband stond;
de *Lamisten* daarentegen tot eene vrijer denkwijze
genaderd, begonnen wijsbegeerte met Godgeleerd-
heid te vereenigen, en alzoo den omvang der
Godgeleerde wetenschappen meer uit te zetten. Man-
nen als E. A. van Doorbegeest, Schijn, Maatschoen
en Schagen staan hier aan de zijde der eersten,
en nog in onze dagen vertegenwoordigde Mes-
schaert, van de *Zonisten* afkomstig en onder hen
gevormd, de rigting door hen genomen, op eene

waardige wijze, terwijl een GALENUS ABRAHAMS, STINSTRA, HULSHOFF, DE VOS, HESSELINK, BROUWER en KOOPMANS de meer eigenaardige strekking der *Lamisten* in hunne schriften uitdrukten. Tot de verdiensten, welke deze Afdeeling der Doopsgezinden in dit opzigt zich verworven heeft, mag ook gerekend worden de stichting van den Heer PIETER TEIJLER VAN DER HULST te *Haarlem*, die, gelijk zij door haar tweede Genootschap de wetenschappen in 't algemeen heeft bevorderd, zoo door haar eerste met name aan de zaak der Godgeleerdheid gewigtige diensten bewezen heeft. Het is de eerste stichting in ons land geweest, die met de opheldering van de natuurlijke en geopenbaarde Godsdienst en met de handhaving en verdediging van de laatste zich opzettelijk heeft bezig gehouden, en het genoemde Genootschap heeft belangrijke bijdragen tot dat einde geleverd. Gelijk de geheele stichting haren oorsprong verschuldigd is aan de welvaart en de liefde tot wetenschap, die de Doopsgezinden onderscheidden, zoo hebben ook zeer vele verhandelingen, door Doopsgezinden geschreven en in de werken van beide Genootschappen opgenomen, bewezen, dat zij hoogen prijs stelden op de uitbreiding van die *ware Godsdienstkennis*, welke naar de zinspreuk van het eerste Genootschap, *door vrijheid bloeit*.

Doch de Doopsgezinden achtten, vooral tegen het einde der 17de eeuw, het niet beneden zich, ook andere vakken van geleerdheid en kunst te beoefenen, die met algemeene verlichting en beschaving in een naauw verband staan. Het moet ons geenszins verwonderen, dat wij onder hen

niet éénen beroemden regtsgeleerde kunnen aanwijzen. De behandeling toch van de regtswetenschap en het in praktijk brengen van dezelve werd langen tijd door hunne eigene beginselen zoowel als door den geest van onze Staatsregeling belemmerd. Doch met des te meer ijver legden zij zich toe op de beoefening der geneeskunde, een vak van kennis, dat met de zorg voor de hoogere belangen van den mensch zoo naauw verbonden is. De namen en werken van Govert en Nicolaas Bidloo, waarvan de eene de waardigheid van Hoogleeraar te *Leiden* en van Lijfarts van Koning Willem III bekleedde, de andere in de laatste hoedanigheid aan den persoon van Czaar Peter I gehecht was, alsmede in lateren tijd van de Utrechtsche Hoogleeraren van Geuns (vader en zoon) kunnen getuigen, dat zij hierin niet ongelukkig slaagden. Zoo is er desgelijks een tijd geweest, dat de natuurkundige wetenschappen onder hen ijverige beoefenaars vonden, hetgeen door den naam van Leeghwater in vroegeren, en van Hesselink in lateren tijd genoegzaam bevestigd wordt. Ook de fraaije letteren en kunsten vonden onder hen voorstanders en gelukkige beoefenaars. De namen van den oudheidkundige Antonius van Dale, van de oude letterkundigen Thomas Wopkens en Pieter Fontein, van den Nederduitschen taalkenner Lambert ten Kate, van den Latijnschen dichter Hieronymus de Bosch en diens kunstkeurige broeders, van de geschiedschrijvers Schagen, Simon Stijl en van Kampen, van de vaderlandsche dichters Vondel, de Decker, Ant. van der Goes, Oudaan, Ant. Hartsen, A. Loosjes en vele andere oude en nieuwere geestelijke liederendichters strek-

ken tot een voldingend bewijs, dat de Doopsgezinden geen vak van menschelijke kennis en bekwaamheid hunner aandacht en bemoeijing onwaardig hebben gekeurd, ja dat zij, naar evenredigheid van hun aantal, met hunne overige landgenooten gelijken tred hebben gehouden in de beoefening van al wat ter ontwikkeling en veredeling der vermogens van den menschelijken geest kan strekken.

Het moge vreemd zijn, dat ik door al het gezegde als 't ware eene lofrede op de Nederlandsche Doopsgezinden kan schijnen gehouden te hebben, doch die schijn valt weg, wanneer men zich door de getuigenis der historie laat leiden. Aan de waarheid van die getuigenis meen ik getrouw gebleven te zijn, en het is daarom, dat ik de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden als belangrijk beschouw, om door allen onderzocht te worden, wie de kennis van de lotgevallen der christelijke Kerk in de verschillende afdeelingen van dezelve ter harte gaat.

Doch zoozeer die geschiedenis een belang heeft, dat haar van elke andere onderscheidt, zoozeer gaat zij met *bezwaren* gepaard, welke of geene andere, of niet in die mate, drukken. Hetgeen er tot hiertoe over de Kerkgemeente der Doopsgezinden gezegd is, wekt reeds het vermoeden, dat deze bezwaren met den aard en de inwendige gesteldheid en inrigting van dezelve zamenhangen, en eene nadere beschouwing verandert dit vermoeden in zekerheid. Bedenken wij slechts, dat in die Kerkgemeente *altoos eenheid van bestuur ontbroken heeft*, en wij zullen de waarheid van die bezwaren erkennen.

Vrijheid was van den beginne af het levensbeginsel bij de Nederlandsche Doopsgezinden. Dit maakte hen altoos afkeerig van zoodanige vereeniging, waardoor zij aan het een of ander ligchaam, hoe dan ook zamengesteld, zekere magt ter verzorging en regeling van hunne kerkelijke belangen opdroegen. Men meende, gelijk ik reeds boven gezegd heb, hierdoor meer te naderen tot de eenvoudigheid en zuiverheid der Apostolische tijden. Daarom bespeurt men nergens eenheid van bestuur, dat alle hunne Gemeenten omvat, en waaraan derzelver leden zich onderwerpen; er bestaat geene vergadering, die over de leerstellingen toezigt houdt en door het oefenen van kerkelijke tucht het insluipend bederf tracht te weren; en terwijl de broederlijke liefde zich door krachtdadig hulpbetoon openbaart, als de noodzakelijke voorwaarde tot de instandhouding der Gemeenten, staat de zucht tot onafhankelijkheid elke poging ter bevordering van eenheid in den weg. Ook belette de ongelijkheid der bestanddeelen van het Doopsgezinde ligchaam zoodanige pogingen, daar sommige Gemeenten, bij mindere ontwikkeling van geest, of bij meer eenvoudige vroomheid, aan de leerbegrippen der vroegste Doopsgezinden bleven vasthouden, terwijl andere, bij meerdere oefening, de steiler gevoelens van het voorgeslacht met milder en meer schriftmatige denkbeelden verwisselden. Bij de vrijheid, welke deze voor zich zelven genoten en eischten, was er aan geene naauwe aaneensluiting van alle te denken; en het is hieraan voornamelijk toe te schrijven, dat de zoo veelvuldige pogingen ter bewerking van dezelve beproefd, zijn verijdeld.

Zonder de in vroegere tijden aangebodene *verbonden van eenigheid* en *vredespresentatiën* hier op te halen, herinner ik alleen het *ontwerp tot vereeniging der Doopsgezinde Christenen*, in den jare 1723 door H. Schijn, ingevolge van eene Kerkvergadering der Zoniste Gemeenten, ter beproeving en aanneming voorgelegd. Zoo had ook het plan van de Amsterdamsche Gemeente *bij 't Lam*, in de jaren 1735 en 1736 beraamd ter oprigting van eene algemeene Societeit en kweekschool ter opleiding van predikanten, de zijdelingsche strekking om alle verschil weg te nemen en eene naauwer aaneensluiting der afzonderlijke deelen te bevorderen. Beide ontwerpen leden schipbreuk op de klip van eene vrijheidszucht, die, hoewel uit eene zekere bekrompenheid geboren, zich nog niet vermogt te verheffen tot eene gewillige vereeniging met anderen, die eenigzins afwijkende gevoelens waren toegedaan. En het was dezelfde reden, welke de ijverige bemoeijingen van Cornelis Ris, ter heeling der ontstane breuk onder zijne geloofsgenooten, door de uitgave van zijne *Geloofsleere der ware Mennoniten of Doopsgezinden*, in het jaar 1766 aangewend, heeft doen voorbijgaan, zonder dat zij eenige sporen ten goede hebben nagelaten. Vergelijkt men deze gesteldheid van het Doopsgezinde ligchaam met die van alle andere Kerkgenootschappen, zoo valt het verschil, dat ik bedoel, duidelijk in het oog. Terwijl men de opkomst der Lutherschen tot eene bepaalde gebeurtenis kan terugbrengen; terwijl de overige partijen, die zich na hen hebben gevormd, aan zekere tijden en personen kunnen gehecht wor-

len, en allen zekere rijksdagen of andere dergelijke vergaderingen aanvoeren, waarop de grondlagen tot hunne gemeenschap gelegd werden, kunnen de Doopsgezinden geen vast punt aanwijzen, dat als het begin van hun bestaan kan worden aangemerkt. Evenmin kunnen zij zich op eenen man beroepen, die van den beginne aan het hoofd van allen gestaan en door zijne krachtdadige pogingen hunne kerkelijke belangen heeft gegrondvest. Vanhier, dat er reeds aanvankelijk, en vooral bij het verder uitbreiden van hunnen kring, eenheid van kerkbestuur bij hen moest ontbreken. Er viel bij hen niet, gelijk elders, aan eene gezamenlijke raadpleging over algemeene belangen te denken; eene algemeenheid van kerkelijke verordeningen was onmogelijk; eenheid van kerkbestuur een hersenschim, en zelfs de verzameling van belangrijke stukken tot de geschiedenis betrekkelijk, bleef er veelzins een vrome wensch. Wel is waar, het ontbrak niet aan vereenigingen van onderscheidene Gemeenten, onder den naam van *Societeiten* bekend, maar deze behandelden of alleen, of inzonderheid de uitwendige belangen van dezelve, terwijl zij het wezen en de inwendige gesteldheid daarvan onaangetast lieten. De Gemeenten, die er toe behoorden, bleven, in weerwil van deze betrekking, vrij en onverlet in het maken van zoodanige inrigtingen, als zij voor de bereiking van haar doel meest nuttig achtten, en vanhier, dat er ten aanzien van verordeningen en gebruiken omtrent gewigtige punten van kerkbestuur en eerdienst, groot verschil bleef bestaan. Intusschen waren dergelijke verzamelin-

gen van Societeits-besluiten de eenige plaatsen, waar geschiedkundige bescheiden konden worden nedergelegd, en zal men, bij het ondezoek van de lotgevallen der Gemeenten, dezelve dienen te raadplegen, voor zoo veel zij nog bestaan. Het is toch meer dan eene halve eeuw geleden, dat de meeste dier Societeiten of geheel zijn vervallen, of dat de meest aanzienlijke Gemeenten hare betrekking tot dezelve hebben opgegeven, waardoor de bepalingen omtrent belangrijke punten alleen van dezelve zijn uitgegaan. Het is zoo, er bestaat sedert 1811 in de *Algemeene Doopsgezinde Societeit* een ligchaam, waartoe alle Gemeenten behooren, en dat eenen band van vereeniging om dezelve gelegd heeft; een middelpunt, waarvan eene kracht uitgaat, die het gescheidene zamenvoegt. De handelingen van deze Societeit worden behoorlijk opgeteekend, gedrukt en aldus voor de geschiedenis bewaard, maar het is er verre af, dat dit ligchaam eenen invloed oefent, die zich over alle Gemeenten en derzelver belangen verspreidt. Deze blijven integendeel vrij in het nemen van besluiten, welke hare uit- en inwendige belangen betreffen, zonder dat de Societeit het regt heeft, zich daarmede in te laten. Legt nu deze gesteldheid van zaken den geschiedschrijver van de lotgevallen der Nederlandsche Doopsgezinden zwarigheden in den weg, de zucht van sommige Gemeenten, om op grond van bepaalde redenen, zich naauw aan elkander te sluiten, ten einde in haren kleinen kring datgene tot stand te brengen, hetgeen omtrent alle ontbrak, heeft die zwarigheden niet weinig vermeerderd. Die zucht moest van zelf op de scheu-

ring van het geheele ligchaam uitloopen, maar het zijn juist deze *verdeeldheden*, die het onderzoek van de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in een ander opzigt moeijelijk maken.

Er is voorzeker geene christelijke gezindte, althans in de *Nederlanden*, die zich meer door verdeeldheden heeft gekenmerkt. Het zou overbodig zijn, die zoo zeer verschillende partijen, afdeelingen, onderafdeelingen en benamingen hier op te halen. Dezelve bestaan thans niet meer; zij behooren aan de geschiedenis, en alle Doopsgezinden in deze gewesten maken nu één onverdeeld ligchaam uit, door één geloof, éénen doop en éénen Heer verbonden. Het wegvallen van deze verdeeldheden is voorzeker een verblijdend teeken, voor zoo veel menschelijke begrippen aan dezelve deel hadden; voor zoo veel zij ten teeken verstrekten van eene bekrompenheid, die zich nog niet van min wezentlijke gevoelens losmaken en tot het wezen des Christendoms kon verheffen, en voor zoo veel zij eene bron openden, waaruit maar al te dikwijls bitterheid, twist en vijandschap opwelden. Gaan wij echter niet te ver in het afkeuren van hetgeen eertijds plaats had, en denken wij niet, dat het daarom alleen met de tegenwoordige Doopsgezinden beter gesteld is, omdat zij geene verdeeldheden kennen. Het voorgeslacht, dat geschillen over geloofspunten kende, kende ook belangstelling in de zuiverheid van dat geloof. Wel verre van tot laauwheid en onverschilligheid omtrent gevoelens door de Vaderen overgeplant, vervallen te zijn, ijverde het veeleer voor Doopsgezinde regtzinnigheid, en getroostte zich gaarne offers, om dezelve te hand-

haven. Deze wel niet altoos zuivere, maar even min altoos onzuivere belangstelling in geloofswaarheden door de Doopsgezinden beleden, moest bij de vrijheid onder hen, waarvan vroeger gesproken is, noodwendig leiden tot verschillen en verdeeldheden. Eene geringe afwijking in leerstellige opvattingen, die voor het thans levende geslacht bijkans alle belang verloren heeft; het dulden van leden van een' berispelijken wandel, ja zelfs een verschil omtrent het gebruik van de dingen dezer wereld, omtrent levenswijze en kleeding en andere bijzonderheden, waartoe men de kerkelijke tucht gewoon was uit te strekken, gaf genoegzame aanleiding, om eene nieuwe afdeeling op te rigten.

Het ontstaan van alle deze afdeelingen en onderafdeelingen, althans van verre de meeste derzelve, valt in het eerste tijdperk van de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden. Deze omstandigheid vermeerdert niet weinig de bezwaren voor hem die het onderneemt, den loop van deze geschillen en verdeeldheden na te gaan: Vooreerst waren het weleens kleinigheden, de deftigheid der geschiedenis onwaardig, die den grond legden tot de splitsing van hetgeen vroeger vereenigd was. Bovendien zijn de redenen tot afscheiding meestal van eenen practischen aard, en eindelijk ontbrak het hun, die er mede gemoeid waren en zich ter taak stelden, schriftelijk daarover het woord te voeren en hunne gedachten door den druk gemeen te maken, aan de vereischte bekwaamheid, om dit zoo te doen als de duidelijkheid der historie dit vordert. Het waren wel vrome en schrandere, maar ongeletterde en

ongeleerde menschen, die het moeijelijk werk ter hand namen, om deze verdeeldheden te boek te stellen. Hoe weinig nu dezulken in staat waren, aan de hier zoo noodige scherpheid en juistheid van onderscheidingen en bepalingen te voldoen, dit valt ook zonder nadere aanwijzing, in het oog. Ook schreven deze mannen geenszins met het oogmerk om bijdragen tot de geschiedenis der leerstellige of beoefenende Godgeleerdheid of tot de Kerkhistorie te leveren; hunne boeken, of liever boekjes, zijn door de gesteldheid van hunnen leeftijd te voorschijn geroepen en hebben ook daarin en daarvoor hun doel bereikt; het zijn gelegenheids- en helaas! maar al te veel twistschriften en verantwoordingen. Men behoeft slechts het onschatbare werkje van J. H. V. P. N. (CAREL VAN GENT, die als Schrijver van den kant der Vlaamschen het gesprek te *Embden* heeft bijgewoond): *Over den oorsprong en voortgang van de geschillen onder de Doopsgezinden*, vooral naar de Hoogduitsche vertaling van JEHRING, in te zien, om zich van het ingewikkelde en moeijelijke van dit onderzoek te overtuigen. De laatste scheuring onder hen voorgevallen, is die van de destijds (1664) grootste Amsterdamsche Gemeente in de twee Gemeenten *bij het Lam* en *van de Zon*, die aanleiding gegeven heeft tot de twee partijen van *Lamisten* en *Zonisten*, bij welke zich vervolgens ook andere Gemeenten in *Holland*, vooral in het noordelijk gedeelte, gevoegd hebben. Deze scheuring, nagenoeg de eenige, die in zuiver leerstellige verschillen gegrond was, werkte echter minder nadeelig voor de geschiedenis. Wel is het aantal van geschriften groot

die van de beide twistende partijen afkomstig, den oorsprong en voortgang van dezelve behandelen; wel hebben ook anderen buiten de Doopsgezinde Kerkgemeente zich met die woelingen bemoeid en door tegen- en spotschriften het onderzoek van dezelve moeijelijk gemaakt, maar zij had plaats onder wetenschappelijk gevormde mannen, en niet alleen Galenus en Apostool, maar ook vele van hunne medestanders waren zeer wel in staat, om hunne stellingen met de vereischte juistheid te ontwikkelen en te verdedigen.

Doch zoozeer de verdeeling van den éénen stroom in veelvuldige beken en zijtakken het volgen van deszelfs loop moeijelijk maakt; zoo rijzen er weder nieuwe bezwaren uit de hereeniging van deze beken tot eenen nieuwen hoofdstroom. De redenen, die in vroeger dagen de scheuringen veroorzaakten, hebben allengs opgehouden; zij die langen tijd door twisten verwijderd waren, hebben elkander de hand van verbroedering toegereikt; de eene Gemeente is, bij meerdere grondigheid van onderzoek en kalmte der gemoederen, van tijd tot tijd met eene andere zamengesmolten, terwijl deze later wederom door eene andere is opgenomen, tot dat eindelijk, met het eerste jaar van deze eeuw, de laatste afscheiding is weggevallen, waardoor alle verdeeldheden onder de Nederlandsche Doopsgezinden slechts bij naam, en als geschiedkundige bijzonderheden bekend staan. Dubbel moeijelijk is het, den gang van deze hereenigingen naauwkeurig te volgen. Het ijvervuur, dat te midden der geschillen en twisten blaakte, nam de drukpers veelvuldig te baat, om zich lucht te maken,

en het zacht gevoel der liefde, dat er een genoegen in vond om de breuken te heelen en de wonden te genezen, bleef in zijne werking besloten binnen de enge kringen der Gemeenten, zoodat alleen schriftelijke bescheiden dezelve heden te dage vermelden. Thans, nu die stroom veertig jaren lang onverdeeld en ongestoord daarhenen vloeit, is de tijd gekomen, om deszelfs loop na te gaan. Moeijelijk is deze arbeid, maar de lessen van wijsheid, voorzigtigheid en gematigdheid, die zich daarbij aan ons opdringen, zullen tegen de bezwaren daarmede verbonden, rijkelijk opwegen.

Deze bezwaren hebben zekerlijk bijgedragen, om Schrijvers tot het opzettelijk behandelen van de lotgevallen onzer Kerkgemeente schroomvallig te maken, wie het anders aan de geschiktheid daarvoor niet ontbrak, maar deze bijzonderheid, *dat de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden tot hiertoe niet wetenschappelijk is bewerkt*, veroorzaakt eene nieuwe moeijelijkheid voor hem, die dit werk onderneemt.

De practische geest, die de genoemde gezindte van haren oorsprong af kenmerkte, begunstigde zulke wetenschappelijke bemoeijingen in geenen deele. Toen sommigen uit haar midden in lateren tijd als Schrijvers optraden, hadden zij, gelijk reeds gezegd is, inzonderheid de godsdienstige stichting en opbouwing van hunne geloofsgenooten ten doel, ja zelfs zij, die de geschiedenis van hunne Kerkgemeenschap meer beoefenden, stelden zich niet de zuivere behandeling van dezelve voor, maar veeleer de aankweeking en versterking van eenen christelijken geest door middel der geschiedenis. Over de martelaars-boe-

ken en andere gelegenheids-schriften van vroegeren tijd heb ik reeds gesproken, maar ik moet ter verklaring van het gebrek, waarvan wij n handelen, nog aanstippen hetgeen ik ook boven heb aangeduid. Toen er namelijk in 't vervolg van tijd, voornamelijk onder de partij der *Lamisten*, mannen opstonden, die door hunne wetenschappelijke vorming bevoegd waren, om eene geschiedenis van hunne Kerkgemeenschap te schrijven, was de zucht voor de eigene huishouding verflaauwd en had de geheele studie eene andere, en wel eene wijsgeerige rigting genomen, terwijl het bij de *Zonisten* aan de vereischte bekwaamheid ontbrak om uit de destijds nog in grooten getale voorhandene bouwstoffen een werk zamen te stellen, dat den naam van eene geschiedenis voeren mogt. De algemeene bekende *Historia Mennonitarum* en *Plenior deductio historiae Mennonit.* van Schijn, vooral in de Nederduitsche vertaling, met de rijke en voortreffelijke aanteekeningen van Maatschoen, bevat zekerlijk eenen schat van wetenswaardige bijzonderheden, wier kennis wij alleen aan den ijver van deze mannen te danken hebben. Wanneer wij echter het werk als eene geschiedenis beschouwen, zien wij, hoe veel er aan ontbreekt en kunnen wij het ten hoogste eene verdediging der Nederlandsche Doopsgezinden, ten aanzien van derzelver oorsprong en gevoelens noemen, ja de twee laatste deelen der overzetting behelzen niet meer dan de levens en schriften van onderscheidene verdienstelijke mannen, die het predikambt onder hen hebben waargenomen, benevens uittreksels uit derzelver werken. Veelmeer geschiktheid tot

het schrijven van zulk eene geschiedenis bezat ongetwijfeld M. Schagen, weleer Doopsgezind boekverkooper te *Amsterdam*, naderhand predikant te *Utrecht*. Dit blijkt uit zijne *Historie der Waldensen in de eerste twaalf eeuwen* (*Haarlem* 1765) alsmede uit zijne twee aan historische bijzonderheden rijke zoogenoemde leerredenen, ten titel voerende: *De Kerk der Nederlandsche Doopsgezinden in derzelver Reformatie vertoond* (*Haarlem* 1743) doch wij bezitten van den bekwamen man niets meer van 't geen hij over dat onderwerp in druk heeft laten uitgaan. En dit is alles wat door schrijvers uit de Doopsgezinde Kerkgemeente aangaande derzelver opkomst, bestaan en lotgevallen is te boek geslagen. Het bekende werkje van S. F. Rues: *De tegenwoordige staat der Doopsgezinden in de vereenigde Nederlanden* (*Amsterdam* 1765) door M. Schagen uit het Hoogduitsch vertaald en met verbeteringen en bijvoegsels verrijkt, bevat, bij eenige onnaauwkeurigheden, veel belangrijks aangaande den staat van zaken onder de vroegere Doopsgezinden, doch het kan geene aanspraak op den naam van eene geschiedenis maken en is niet meer dan een beoordeelend verslag. Wat andere niet-Doopsgezinde Schrijvers van vroegere dagen over de genoemde gezindte hebben medegedeeld, is meer tegen haar gerigt, dan dat het onpartijdige berigten omtrent dezelve zou bevatten en betreft ook meestal afzonderlijke punten, zonder het geheel te omvatten. Eene zeer vereerende uitzondering maken de verslagen die in de werken van den Hoogleeraar Ypeij, met name in diens *Kerkelijke geschiedenis der achttiende eeuw*, alsmede in de

Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Ker
door dezen en den Heer DERMOUT uitgegeven, om
trent het ontstaan en de lotgevallen der Neder
landsche Doopsgezinden gevonden worden. De
verslagen zoowel als de berigten, bij den Re
monstrantschen Schrijver BRANDT, in diens *His
torie der Reformatie in de Nederlanden* voor-
komende, steken bij andere voordeelig af door
onpartijdigheid en naauwkeurigheid, doch zij zijn
met dat al veel te onvolledig, dan dat zij meer
dan bijdragen tot eene geschiedenis der genoemde
Kerkgemeente zouden mogen heeten. Onder de
buitenlanders, die het ter hand genomen hebben,
de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden
afzonderlijk te beschrijven, verdient met onderschei-
ding vermeld te worden J. A. STARCK. Deze heeft
in zijne *Geschichte der Taufe und Taufgesinnten*
(*Leipzig* 1789) uit goede, veelal Nederduitsche
Schrijvers, een werk zamengesteld, dat den naam
eener geschiedenis niet onwaardig draagt, doch het
betreft meest de vroegere tijden en is niet uitvoerig
en grondig genoeg, om aan de billijke eischen van
onze dagen te voldoen. Hij die het onderneemt,
eene geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezin-
den te schrijven, betreedt derhalve eenen tot nog
toe ongebaanden weg. Het veld is wel hier en
daar ontgonnen, maar met de eigentlijke bearbei-
ding van het zelve moet nog een aanvang ge-
maakt worden; hij zelf moet zich door de vele
beletselen die hij ontmoet, niet laten afschrikken,
maar zich veeleer gelukkig rekenen, in eenen tijd
te leven, waarin de historische studie eene scherp-
heid en kracht heeft verkregen, die hem in staat
stellen, groote zwarigheden te boven te komen.

Bij dit alles kan men eindelijk nog de *bezwaren* voegen, *die met de bronnen zelve verbonden zijn*, waaruit de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden moet worden opgemaakt.

Het vroeger gezegde heeft ons doen zien, dat geene kerkelijke gezindte zoo weinig in eene regtstreeksche betrekking tot het Staatsbestuur van deze gewesten gestaan heeft als de Doopsgezinden, en echter is de geschiedenis van dezelve in zeer vele opzigten met die van de Nederlanden verbonden. Dit ligt daarin, dat zij in den beginne eene afdeeling der christelijke Kerk uitmaakten die slechts geduld werd, en die nog in 't vervolg van tijd nu en dan en hier en elders met tegenstand te worstelen had, terwijl zij eerst later als een zelfstandig ligchaam een vast en geregeld bestaan en zelfs eenigen invloed naar buiten verkreeg. Het is hierom, dat werken over de vaderlandsche geschiedenis, plakkaat- en charterboeken, beschrijvingen en kronijken van steden en andere dergelijke geschriften eene rijke bron openen voor de kennis van de lotgevallen der Nederlandsche Doopsgezinden. Intusschen hebben alle Kerkgenootschappen deze bronnen meer of minder met elkander gemeen, weshalve zij niet bij uitsluiting tot de genoemde gezindte kunnen beperkt worden.

Meer bepaald behooren tot dezelve de veelvuldige geschriften, door de tegenstanders uitgegeven, van den onbekenden auteur (V. P.) der *Successio Anabaptistica* (*) en Guy de Bres (†) af

(*) Ofte Babel der Wederdoopers. Colon. 1603.
(†) De wortel, oorsprong en fondament der Wederd. 1517,

tot op TAFFIN (*), MODED (†), DORRESLAER en ARSTRO-SYLVIUS (§), SCHOTANUS (**), SPANHEIM (††), CLOPPENBURG (§§) en VAN HEMERT (***). Hoewel alle deze stukken eene groote, dikwijls voorbeeldelooze en alleen uit den toenmaligen staat van zaken verklaarbare bitterheid ademen, zoo bevatten zij nogtans getuigenissen, bescheiden en verhalen, die elders te vergeefs gezocht worden en gewigtige punten ophelderen.

Het meest komen hier echter in aanmerking de bronnen, welke de Kerkgemeente der Nederlandsche Doopsgezinden zelve oplevert. *Het gemis van wetenschappelijke vorming*, waarvan ik vroeger gesproken heb, was voor de waardering en bewaring van die bronnen niet gunstig. Die bronnen moesten onder zulke lieden minder in getal en ook min gewigtig aan inhoud zijn. Het kon dan ook niet uitblijven, dat men onder hen minder prijs stelde op stukken, die hoewel slechts voor de behoefte van het oogenblik vervaardigd, echter een historisch belang hadden. Zoo groot was de invloed, dien laauwheid en

(*) Onderwhysinge tegen de dwalingen der Wederdoopers. Haarlem 1590.

(†) Grondig bericht van de eerste beginselen der Wederdoopersche sekten. Middelburg 1603.

(§) Grondige en klare verthooninge van het onderscheit tusschen de Gereformeerden en Wederdoopers. Enckhuijsen 1649.

(**) Van de gronden der Mennisterij. Leeuwarden 1671.

(††) XXXII Disputt. Anabaptt. L. B. 1643—48. Diatribe Hist. de origine Anabaptt. Franeq. 1656.

(§§) Cancker van de leere der Wederdoopers. Amsterdam 1625.

(***) Brief aan den Heere G. MAATSCHOEN. Middelburg 1744.

onverschilligheid in 't vervolg van tijd oefenden, dat reeds SCHIJN, of liever deszelfs uitgever MAATSCHOEN, nu honderd jaren geleden klaagde over het ontbreken van enkele geschriften die verloren gegaan waren. En die onverschilligheid is naderhand helaas! nog toegenomen en heeft niet weinig bijgedragen, om de oude Doopsgezinde geschriften te doen vergeten, ja in minachting te brengen, even als of men redenen had zich te schamen, de opstellers van dezelve onder zijne geloofsgenooten en voorouders te rekenen. Wijlen de Hoogleeraar YPEIJ, een man van eene zoo veelomvattende kennis in de kerkhistorische letterkunde, vooral van deze landen, betuigt op meer dan eene plaats in zijne werken, over deze en gene min of meer belangrijke boeken, door de vroegere Doopsgezinden geschreven, niet te kunnen oordeelen, omdat hij dezelve nooit gezien heeft; en men behoeft de aanteekeningen van MAATSCHOEN op SCHIJN slechts door te bladeren, om eene menigte van geschriften te ontdekken, die in onze dagen of onbekend, of, wat erger is, nergens meer te vinden zijn. Deze ontdekking is treurig in 't algemeen, want zij is een bewijs van de kwijning en verflaauwing van het kerkelijk leven onder de latere en tegenwoordige Doopsgezinden, maar zij is tevens ontmoedigend voor hem, die het onderneemt, derzelver lotgevallen van de vroegste tijden na te gaan. Gelukkig, dat er sedert de laatstverloopene jaren onder de Doopsgezinden hier te lande een betere geest ontwaakt is, die de belangstelling in de bedoelde bescheiden en gedenkstukken aangewakkerd en nu reeds niet weinig bijgedragen heeft, om vele

geschriften die verspreid waren, te verzamelen en ze uit het stof waarin zij begraven lagen, aan het licht te brengen en tot een nuttig gebruik aan te wenden.

Doch het is niet enkel de schaarschheid van deze stukken die de bedoelde bezwaren veroorzaakt: die bezwaren zijn met derzelver aard, met den inhoud en vorm daaraan eigen, op het naauwst verbonden. Hetgeen ik vroeger over die stukken als gelegenheids- en veelal twistschriften gezegd heb, geldt hier ten volle en het zal genoeg zijn, dit te herinneren, om aan te toonen, dat juist dit moeijelijkheden baart, welke *het* nagaan der geschiedenis van eene andere Kerkgemeente niet drukken. Hierbij voege men de opmerking, dat de auteurs van deze stukken meestal ongeletterde lieden waren, weinig geschikt, om de pen te voeren en hunne denkbeelden bepaald en naauwkeurig uit te drukken en geleidelijk te ontwikkelen. Vanhier dat men er in stuit op eene omslagtigheid en breedsprakigheid, die het wel eens moeijelijk maakt, op het behandelde onderwerp behoorlijk het oog te houden en deszelfs loop te volgen; men wordt vermoeid door nuttelooze herhalingen, verward door verwijzingen op destijds bekende, thans onbekende voorvallen; bijzonderheden wegens personen worden in de verhalen gevlochten, van wie wij niets weten; de handelende personen worden of enkel met voorletters, of onder geheel verdichte namen aangeduid; de jaartallen en dagteekeningen zijn of niet of slechts zelden opgegeven, en men blijft maar al te dikwijls in 't onzekere zoowel aangaande de Schrijvers dier stukken, als omtrent

de rangschikking van dezelve naar de tijdorde — bijzonderheden, welke meer dan men oppervlakkig zou vermoeden, het nagaan van den loop der geschiedenis uit deze bescheiden tot een weinig aangenaam en bezwaarlijk werk maken. Men beproeve slechts, om een enkel kenmerkend leerstuk der Nederlandsche Doopsgezinden, b. v. dat wegens den ban en de mijding, tot het punt van onderzoek te stellen; men verzamele eens al wat daarover voor en tegen geschreven en uitgegeven is, en zette zich tot eene oordeelkundige lezing, en men zal ontwaren, hoe moeijelijk het valt, in dien verwarden hoop van zaken orde en helderheid te brengen en er zulke bepaalde slotsommen uit af te leiden, die een geregeld en volledig overzigt van het geheele onderwerp aan ons geven. En dit zal nogtans zoowel omtrent dit als omtrent andere punten moeten gedaan worden, zoo men een werk wil leveren, dat den naam van eene geschiedenis eenigzins verdient.

Ik heb mijne aanmerkingen over het belangrijke van eene geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden en over de bezwaren met het schrijven van dezelve verbonden, hiermede ten einde gebragt. Deze aanmerkingen zijn veel breeder uitgeloopen, dan ik in den beginne mij had voorgesteld en dan tot mijn bepaald oogmerk ook noodig is. Intusschen heb ik ze niet willen achter houden, omdat zij, indien ik mij niet bedrieg, iets zullen kunnen bijdragen tot de regte beschouwing van de geschiedenis der genoemde Kerkgemeente en tot de juiste waardering van elke poging, om er eene te schrijven. De Heer

TEN CATE heeft in zijn boven vermeld werk zulk eene poging gedaan en ik voor mij aarzel niet, al het verdienstelijke, dat volgens het bovenstaande, in zulk eenen arbeid gelegen is, ten volle daarop toe te passen. Dit boek stelt de belangrijkheid van de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden, meer met bepaalde betrekking tot *Friesland*, in de aangewezene punten naar eisch in het licht, en men behoeft geene ingenomenheid met die Kerkgemeenschap mede te brengen, om het van het begin tot aan het einde met onverflaauwde aandacht te lezen. Het onderzoek, dat tot de uitkomsten geleid heeft, welke men hier vindt, geeft groote vlijt te kennen in het opsporen en raadplegen der bronnen, in het wegruimen der bezwaren daarmede verbonden, en onpartijdigheid en scherpzinnigheid in het beoordeelen der berigten van anderen. De Schrijver laat zich door zijne warme gehechtheid aan zijne broederschap niet tot eenzijdigheid vervoeren, en de gematigdheid, die allerwege, en zelfs in de behandeling van teedere punten doorstraalt, strekt tot eene aangename getuigenis, dat hij gevoelt, in welken tijd hij leeft en wat hij aan christelijke liefde verschuldigd is. Bij grooten rijkdom van zaken wordt men geboeid door geleidelijkheid van behandeling, helderheid van voorstelling, levendigheid en warmte van stijl. Men vindt er eene menigte van bekende bijzonderheden op eene allezins voldoende wijze toegelicht, menig duister punt opgehelderd en geheel onbekende gevallen, uit schriftelijke bescheiden opgemaakt, ter algemeene kennis gebragt. De vier Hoofdstukken, waarin het geheele werk is ge-

splitst, geven een geregeld en volledig overzigt van de lotgevallen der Doopsgezinden in de gemelde provincie en zijn met veel oordeel gekozen. Het eerste handelt *over het ontstaan der Doopsgezinden in Friesland vóór* Menno Simons; het tweede omvat de tijden *van* Menno Simons *en* Dirk Philips *tot de vernietiging der Spaansch-Roomsche heerschappij in Friesland, ten jare* 1581; het derde loopt van *de bevestiging der Hervormde Kerk, als alleen openlijk in Friesland geduld, ten jare* 1581, *tot het verleenen van Godsdienstvrijheid aan de Doopsgezinden in* 1672; terwijl het vierde de gebeurtenissen beschrijft *van het verleenen der Godsdienstvrijheid aan de Doopsgezinden, in* 1672, *tot den tegenwoordigen tijd.* Achteraan zijn gevoegd negentien Bijlagen, die deels tot opheldering, deels tot bevestiging van het gestelde verstrekken, en niet enkel als eene aangename toegifte zullen beschouwd worden, maar als proeven mogen dienen van de naauwkeurigheid, waarmede de Schrijver zich van zijne moeijelijke taak gekweten heeft. Het geheele werk mag eene gewigtige schrede tot het verkrijgen van eene geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden genoemd worden en verdient met regt een loffelijk begin van eene lang gewenschte onderneming te heeten.

Het is mijn oogmerk niet, om hier in eene eigentlijke beoordeeling van het boek te treden en hetgeen mij of min volledig, of minder juist gesteld, of minder goed geredeneerd toeschijnt, opzettelijk ter toetse te brengen. De vriendschappelijke betrekking tusschen den geachten Schrijver en mij maakt dit voor hem zelven overtollig,

en het publiek zou in eene uitpluizing van veelal ingewikkelde bijzonderheden weinig genoegen vinden. Daarenboven hoop ik later nog *genoegzame* aanleiding te vinden, om het meest belangrijke in dezen, dat op de beschouwing *en* beoordeeling van historische feiten invloed heeft, nader in het licht te stellen.

Er is echter eene bijzonderheid dit werk *be*treffende, waarover ik mij gedrongen voel, nog een woord te zeggen, het is de kring dien het omvat. De Heer TEN CATE heeft zich alleen tot de Doopsgezinden in *Friesland* bepaald. *In het* voorberigt geeft hij met bescheidenheid *de rede*nen op, waarom hij dit gedaan heeft, en het lijdt bij mij geen twijfel, of een ieder der zakekundig zal zich daarmede ten volle vereenigen. Hij zegt hierover teregt: »Noch eene naauwe betrekking tusschen de overal verspreide Doopsgezinden, noch hun wederkeerige invloed valt te ontkennen. En evenwel geloof ik, een zeker gesloten geheel te hebben geleverd. Want het is met deze betrekking der verschillende Doopsgezinden bijkans op dezelfde wijze gelegen, als met de staatkundige betrekking der onderscheidene provinciën van ons vorig Gemeenebest. Gelijk deze provinciën wel één geheel uitmaakten, maar toch in de meeste gevallen zeer oppermagtig en onafhankelijk hare eigene huishouding bestuurden, zoo is het ook met de Doopsgezinde Gemeenten, elk voor zich in het bijzonder. Wat meer is: die staatkundige onafhankelijkheid der provinciën heeft aan de Doopsgezinden in onderscheidene Nederlandsche gewesten eene zeer onderscheidene lotsbedeeling geschonken. Wel is dat Genoot-

schap langen tijd meest overal als eene *ecclesia pressa*, of althans als eene naauwelijks bij oogluiking gedulde secte beschouwd en behandeld; maar dikwijls werden aan hetzelve hier vrijheden gegund of geweigerd, wanneer in eene andere provincie juist het tegenovergestelde plaats vond. Die betrekking tot den Staat en tot eene heerschende Kerk had veelzijdigen invloed, niet alleen op de lotgevallen, maar ook op het inwendig leven, op den geest en op het geheele bestaan der Doopsgezinden. Men merke slechts in deze geschiedenis de jaren 1581 en 1672, benevens derzelver gevolgen op, en men zal erkennen, hoezeer de geschiedenis der Doopsgezinden in *Friesland* zich in het bijzonder laat behandelen en zich werkelijk van andere gewesten afscheidt; terwijl de vestiging der Friesche Societeit, in 1695, alsmede het formulier van onderteekening, in 1722, en de daarop volgende zaak van J. STINSTRA enz. weer eene eigenaardige rigting aan de geschiedenis van de Gemeenten dier provincie gaven. Men kan dus even zoowel eene bijzondere kerkelijke geschiedenis van *Friesland*, ook ten opzigte van de Doopsgezinden, schrijven, als eene wereldlijke." Ik meen het gezegde nog te mogen aandringen door mij op de beginselen en het ontstaan van de Kerkgemeenschap der Doopsgezinden in de *Nederlanden* te beroepen. Het moge toch waar zijn, dat gelijktijdig met, ja zelfs vóór MENNO, voorstanders van den doop der bejaarden zich hier en elders in deze gewesten vertoonden: het valt niet te ontkennen, dat *Friesland* in eenen meer bepaalden zin de wieg en bakermat van hen verdient genoemd te

worden. Niet alleen werd de man in die provincie geboren, die door zijne schriften en nog veel meer door zijne werkzaamheid, den grootsten invloed oefende om hen tot een geregeld en welgeordend geheel te verbinden, maar het was daar, dat hij tot de erkentenis der waarheid kwam, dat hij het grootst gedeelte zijns levens doorbragt en de meeste sporen van zijnen ijver voor de zaak zijns Heeren naliet. De eerste beginselen van de Nederlandsche Doopsgezinden als eene min of meer geregelde Kerkgemeente uitmakende, zijn dus ook daar te zoeken, en al wilde men eene algemeene geschiedenis van die Gemeente in deze gewesten te boek stellen, zoo zou men toch van zelf er toe moeten komen, om met die provincie eenen aanvang te maken. En vanhier, dat het geschrift van TEN CATE met regt het begin van eene geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden heeten mag.

Doch dit werk heeft in mijn oog nog een ander belang. Het kan tot eene proeve verstrekken van de wijze, waarop de lotgevallen van die Kerkgemeenschap of in 't algemeen, of bepaaldelijk in de *Nederlanden*, het gevoeglijkst kunnen beschreven worden. De geachte Schrijver gewaagt in het voorberigt van eene algemeene geschiedenis der Doopsgezinden, en acht het verkrijgen van dezelve zeer wenschelijk. Men kan van dit gevoelen niet wel verschillen als men de zaak in 't afgetrokkene beschouwt, maar wanneer men alles in aanmerking neemt, waarop het in dezen aankomt, zoo zal men welligt voor als nog zich niet zoo volkomen daarmede vereenigen. Zulk eene algemeene geschiedenis van

eene kerkelijke gezindte is toch alleen mogelijk, wanneer de stof daartoe reeds verzameld is en ter bewerking voor ons ligt. Men behoort dezelve te overzien, om alles behoorlijk te kunnen schiften en scheiden en naar eisch te schikken en aan elk gedeelte de regte plaats aan te wijzen; men dient de zaak in bijzonderheden te kennen, wil men zich niet met algemeene en oppervlakkige beschouwingen vergenoegen, maar tot belangrijke en vruchtbare uitkomsten geraken; men moet het geheel kennen, wil men den bloei en de kwijning, den voortgang, den stilstand of de verachtering van eene Kerkgemeente, den invloed, dien zij van elders ondervonden en op andere geoefend heeft, met eenige juistheid aanwijzen en alzoo toonen, welke plaats haar op het uitgestrekt gebied der kerkhistorie toekomt. En hier denken wij onwillekeurig aan de bezwaren, waarvan ik met betrekking tot de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden gesproken heb. Wanneer wij deze bezwaren overwegen, zal het ons blijken, dat eene verzameling van de noodige bouwstoffen voor zulk eene geschiedenis nog tot de onvervulde wenschen behoort, en dat er nog zeer veel uit gedrukte, maar half vergetene schriften zoowel als uit geschrevene oorkonden en bescheiden bij onderscheidene Gemeenten berustende, zal moeten worden opgedolven, zal men zich kunnen verheugen in het bezit van een geregeld en helder overzigt van den loop der gebeurtenissen.

Bij dit alles komt nog het eigenaardige van de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden, dat de Heer TEN CATE in de boven aangehaalde

woorden zoo goed heeft aangewezen, en waarvan ik, bij het spreken over de straks vermelde bezwaren, desgelijks gewag gemaakt heb. Wat omtrent elke andere Kerkgemeenschap, die door vaste wetten en bepalingen geregeld en verbonden is, geschieden kan, is daarom nog niet mogelijk althans niet gepast, ten aanzien van de Nederlandsche Doopsgezinden. Bij alle gelijkheid die er tusschen hen bestaat, maken zij, om de boven aangevoerde redenen, nogtans geen volkomen geheel uit. In vroegeren tijd zou men dit onderscheid nagenoeg bij provinciën hebben kunnen bepalen, en zelfs in onze dagen zijn de trekken van hetzelve nog niet uitgewischt. Dit onderscheid hangt niet alleen af van het eigenaardige, dat de bewoners van elke provincie kenmerkt, van den stand, het bedrijf en den graad van beschaving, maar ook van de meerdere of mindere vrijheid, die de Doopsgezinden hier of elders genoten en van het meerder of minder deel, dat zij aan gewigtige gebeurtenissen en inrigtingen in den boezem van hunne Kerkgemeente, gehad hebben. In de eene provincie valt doorgaans eene grooter gehechtheid aan het voorvaderlijke geloof te bespeuren; in eene andere is eene vrijer ontwikkeling van den geest zigtbaar; hier heeft men terstond werkzaam deel genomen aan de pogingen ter bevordering der algemeene belangen, die van eene bepaalde Gemeente uitgingen: daar is men er noode en spade, of in 't geheel niet toe gekomen; in sommige streken hebben de Gemeenten den invloed van twisten en verdeeldheden gevoeld: in andere zijn zij daarvan onaangetast gebleven; in *Noord-* en *Zuid-*

Holland en *Utrecht* b. v. heeft de scheuring der voornaamste Gemeente te *Amsterdam* in die *van de Zon* en *bij 't Lam* groote gevolgen gehad en gewigtige veranderingen te weeg gebragt, terwijl *Zeeland*, *Friesland* en *Groningen* geene sporen daarvan vertoond hebben. Dit alles maakt het moeijelijk, de lotgevallen dezer zoozeer verschillende afdeelingen van éene gezindte tot één groot geheel te verbinden en leidt van zelf tot het denkbeeld van eene afzonderlijke behandeling van derzelver geschiedenis, door de afzonderlijke provinciën bepaald. Men dient hierbij echter op de betrekking van het eene gewest tot de overige, waar dezelve uitkomt, het oog te houden, gelijk de Heer TEN CATE in zijn voorberigt betuigt gedaan te hebben, en blijkens zijn werk, ook gedaan heeft. Zulk eene behandeling moge aan de hooge eischen van eene algemeene geschiedenis eener Kerkgemeente niet beantwoorden: men zal ten aanzien der Nederlandsche Doopsgezinden zich vooreerst daarmede moeten vergenoegen, tot dat er, na het verrigten van dezen arbeid, iemand opstaat, die daarvan gebruik makende, alle de afzonderlijke deelen tot één groot tafereel zamenvoegt, dat den naam van eene algemeene geschiedenis dier gezindte verdient te dragen.

De Heer TEN CATE heeft de mogelijkheid van zulk eene behandeling ten aanzien van *Friesland* door zijn werk bewezen. Geene andere provincie is daarvoor ook zoo geschikt; het komt mij althans voor, dat er maar eene in dit opzigt met haar gelijk staat; dit is *Groningen*. Gelijk de bewoners van dit gewest, zoo hebben ook de aldaar wonende Doopsgezinden hun eigen en af-

zonderlijk karakter. De nabijheid van en de gemeenschap met *Oostfriesland*, dat vroegtijdig en langdurig verblijf van Menno en velen der zijnen, van *Oostfriesland*, dien vroegen en vruchtbaren akker van het zaad der Hervorming; de harde bejegening, welke de Doopsgezinden langen tijd in *Groningen* moesten ondervinden; de ijverige werkzaamheid van mannen, die er de zuiverheid van het vaderlijk geloof door mond en pen onder hen zochten te handhaven; de krachtige en langdurige bloei van de Societeit en oude Vlamingen aldaar; het opkomen van Ukke Walles en diens aanhang — deze en meer andere redenen gedoogen niet alleen ook hier eene afzonderlijke behandeling, maar maken dezelve zelfs wenschelijk. *Overijssel* staat in dezen meer aan de zijde van *Groningen*; *Gelderland* is te onbeduidend geweest, dan dat de enkele Gemeenten aldaar door een eigen karakter zich zouden hebben onderscheiden; en de Doopsgezinde bewoners van het zoo bij uitnemendheid protestantsche *Zeeland* hebben hunne gezindheid inzonderheid aan den dag gelegd door geen deel te nemen aan de twisten en scheuringen, elders in belangrijke Gemeenten voorgevallen, maar voorts ijverig mede te werken ter bevordering van het algemeene welzijn. Eenigzins anders is het te dezen gelegen met *Holland* en de daaraan grenzende provincie *Utrecht*. In het eerstgenoemde gewest hebben zich reeds vroeg Doopsgezinden gevestigd, en behalve te *Haarlem*, *Leiden*, *Rotterdam*, *Hoorn*, *Alkmaar*, aan *de Zaan* en elders, bestonden en bloeiden te *Amsterdam* in 't vervolg van tijd onderscheidene Gemeenten. Zon-

der dat deze zich eenigen voorrang boven andere wilden of konden aanmatigen, verkregen zij door hare talrijkheid, haar aanzien en vermogen toch allengs eenigen meerderen invloed. De gebeurtenissen, die van tijd tot tijd in den kring der Doopsgezinden te *Amsterdam* voorvielen, zoo als de scheuring van de voornaamste Gemeente, de oprigting van de kweekschool ter vorming van predikanten, de voortdurende werkzaamheid van de aldaar bestaande Societeiten, en meer andere bijzonderheden, om nu niet van voorvallen uit onzen leeftijd te gewagen, bleven niet zonder belangrijke gevolgen voor de in- en uitwendige gesteldheid van andere Gemeenten, en verzekerden aan *Amsterdam* van zelf eene gewigtige plaats in den kring der Nederlandsche Doopsgezinden. Vanhier dat een verhaal van de lotgevallen der Doopsgezinde Gemeenten in die stad reeds op zich zelf een rijk en leerzaam historisch werk zou uitmaken. Doch men behoeft bij eene zoo gedeeltelijke behandeling niet te blijven staan: er zijn genoegzame trekken van overeenkomst om de lotgevallen der Doopsgezinde Gemeenten in *Holland*, *Utrecht*, *Zeeland* en *Gelderland* tot ééne enkele geschiedenis te verbinden. En om zulk eene geschiedenis te ondernemen, daartoe acht ik met mijnen veelgeachten vriend TEN CATE, den tegenwoordigen tijd allezins geschikt. De belangstelling in zulk een werk is opgewekt, en wij willen, in het vertrouwen daarop, onze krachten vereenigen om hetzelve tot stand te brengen. Vele gedrukte en geschrevene stukken zijn daartoe reeds verzameld; van andere is het gebruik ons toege-

zegd, en de geest van broederlijke eensgezindheid, die thans de Doopsgezinden van ons vaderland verbindt, laat ons niet twijfelen, of wij kunnen op de medewerking van allen rekenen, die in staat zijn om, door het ter leen verstrekken van uitgegevene of onuitgegevene bescheiden, en het mededeelen van berigten aangaande den oorsprong, de lotgevallen en de gesteldheid van hunne Gemeenten, onze onderneming te begunstigen. Aangenaam is het ons, reeds hier de gereedheid van den Kerkeraad onzer Gemeente te *Amsterdam* dankbaar te vermelden, om het gebruik van het zoo rijk en nog nooit geraadpleegd archief van dezelve aan ons toe te staan. Wij wijzen met genoegen op dit voorbeeld en vleijen ons met de hoop, dat het door velen zal worden nagevolgd. Zoo alleen kunnen de groote bezwaren overwonnen worden, die hier in den weg staan en zal er een werk tot stand kunnen komen, dat niet alleen de belangrijkheid van de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in het licht stelt, maar dat tevens tot een even aangenaam als vereerend teeken kan verstrekken van den goeden en christelijken geest, die onze Gemeenten heden te dage bezielt, en, al is het dan niet uitwendig, nogtans inwendig dezelve tot één schoon geheel verbindt.

KERKHISTORISCHE BIJDRAGE

TER OPHELDERING VAN

SOMMIGE GEDICHTEN

VAN

VONDEL.

Het ligt in den aard der zaak, dat bij 't verstaan en beoordeelen van verzen uit vroegere tijden, vooral van hekeldichten, het bijzonder aankomt op eene naauwkeurige kennis van de personen, gevoelens, gebeurtenissen en omstandigheden, die er aanleiding toe gegeven hebben en waarop zij doelen. De waarheid van deze gewone en algemeene opmerking is mij weder gebleken, toen ik eenigen tijd geleden, de fraaije inleidingen en oordeelkundige noten las, waarmede de zoo verdienstelijke Groninger Hoogleeraar Lulofs eenige kleinere verzen van Vondel heeft uitgegeven (*). Zijn Hooggel. brengt het vinnig uitvaren van dezen dichter tegen godsdienstige dweeperijen en kerkelijke onlusten met regt doorgaans te huis op de gesteldheid der Gereformeerde Kerk van deze landen te diens tijde, maar het

(*) J. van den Vondel in eenige zijner kleinere gedichten opgehelderd door Mr. B. H. Lulofs, Hoogleeraar te Groningen. Groningen 1838.

schijnt mij toe, dat deze toepassing wel eens wa al te ruim is, en dat de betrekking van Vondel tot zijne eigene Kerkgemeente te onregte hierbij geheel uit het oog verloren wordt. Het is bekend, dat Vondel vroeger lid geweest is van de Gemeente der Waterlandsche Doopsgezinden, en het diakenschap onder hen bediend heeft (*), en dat hij eerst in het jaar 1639 tot de Roomsche Kerk is overgegaan (†). Gelijk nu sommige zijner latere dichtstukken, zoo als de treurspelen: *Peter en Pauwels*, de *Maeghden*, de *Altaergeheimenissen* en andere, uit dezen overgang moeten verklaard worden, zoo dient men bij enkele zijner vroegere verzen zijne betrekking tot de Doopsgezinden niet uit het oog te verliezen. Met name geldt dit omtrent het gedicht, dat in de uitgave door Prof. Lulofs gebruikt (§), aan het hoofd van 's mans hekeldichten staat en tot opschrift heeft: *Geneesdranck der Geestdrijveren* (**). Herhaalde reizen past Z.Hooggel. dit vers toe op hetgeen ten tijde van Vondel in de toen heerschende Kerk hier te lande voorviel, als de naweën der beproefde Kerkzuivering. Men zie bladz. xvi en xlvii, maar vooral bladz. 97, alwaar men, bij de opheldering van het vers, getiteld *Harpoen*, in noot 8 leest: »Vondel bedoelt al de hairkloverijën van dien tijd over de Predestinatie en dergelijke, 's menschen begrip te boven gaande leerstukken, waarom men elkaar te vuur en te zwaard vervolgde

(*) Brandt, Leven van Vondel, achter het tweede deel der *Poësij*, bl. 17.
(†) t. z. pl., bladz. 35.
(§) Franeker 1692, twee deelen in 4to.
(**) bladz. 165.

en het land in bloed en tranen dompelde. Vergelijk hier zijn *Geneesdranck der Geestdryvers*, II. 165:

»Maer berst tot schelden uit en oordeelt poppedinghen
Den waren Godsdienst, enz."

Zoo leest men ter zelfde plaatse, bladz. 111, in noot 36, het navolgende: »Dweepers, wil hij zeggen, met het hoofd vol mystieke dampen en duisternis, vinden Gods Woord dikwerf veel te helder, brengen er hunne donkerheid in over." Vergelijk VONDEL's fraai gedicht: *Geneesdranck der Geestdryvers*, en daarin de woorden:

. . . . hoe ydel, hoe verwaent
Is hy, die dompen wil de goddelycke lampen,
En dwalen in een nacht vol nevelen en dampen."

Ik heb over de aanleiding tot en den zin van dit vers altoos eveneens gedacht, tot dat ik nadere kennis gekregen heb aan de godgeleerde geschillen, onder de Doopsgezinden hier te lande, en met name onder die van *Amsterdam* gevoerd. Dit heeft mij tot het vermoeden gebragt, dat het bovengenoemde vers zijnen oorsprong verschuldigd is aan een geschil, dat reeds in de jaren 1624—1627, en dus lang vóór den overgang van VONDEL tot de Roomsche Kerk, onder twee Leeraren der Waterlandsche Doopsgezinden van *Amsterdam* gevoerd werd over *'t beschreven en onbeschreven woord Gods*. De voortreffelijke HANS DE RIES was namelijk van gevoelen, dat men het Woord Gods behoort te onderscheiden in de letter der H. Schrift en in Jezus Christus zelven, of in het onderwijs, dat Christus ons geeft door de werking van Zijnen Geest, terwijl zijn mededie-

naar, de liberale en woelige NITTERT OBBESZ, beweerde, dat er maar één Woord Gods bestaat, de geschrevene boeken der H. Schriftuur. Dit geschil wekte in die meer ernstige tijden om de zaak zoowel, als om het aanzien van de beide Leeraren, vooral van HANS DE RIES, veel beweging in de Gemeente, en had de uitgave van vele grootere en kleinere geschriften van weerszijden ten gevolge. Hieronder verdienen vooral genoemd te worden, van N. OBBESZ: *Raegh-besem, seer bequaem om sommige Mennonijtsche Schuren te reynigen van de onnutte Spinnewebbens, sotte grollen, en ijdelheden eeniger Geest-drijveren, Swinck-veldianen ende deszelfs voorstanderen, die op hun bysondere drijvingen ende insprakken steunen tot verminderingh van 't beschreven woordt Godts Toeghemaeckt door Nicodemus Letter-Knecht van Wt-gheest. Amsterdam* 1625, en van H. DE RIES: *Ontdeckinghe der dwalingen, misduydinghen der H. Schrift ende verscheyden misslagen, begrepen in seecker Boeck, ghenaemt Raechbesem, waarin gehandelt wort 't woort Godts, gheschreven door* NITTER OBBESZ. *Hoorn* 1627. Wie hiervan meer begeert te weten, raadplege SCHIJN, *Geschiedenis der Mennoniten*, D. II, bladz. 490, noot 9, en D. III, bladz. 90 enz. Dat VONDEL als een der echte liberalen van zijnen tijd de partij van N. OBBESZ koos, zal niemand vreemd dunken, en dat zijn gedicht, gelezen met het oog op die geschillen, de ware beteekenis ontvangt, zal een' ieder, bij eene vergelijking, mijns inziens, duidelijk blijken.

Dit inwendig bewijs is bij mij nog daardoor versterkt geworden, dat ik in het archief van

onze Gemeente alhier in een' afzonderlijken omslag verscheidene stukken, meestal van een' wederleggenden of ook hekelenden aard, tegen HANS DE RIES, met betrekking tot het genoemde punt, gevonden heb, waaronder ook een exemplaar van het voormelde gedicht in plano gedrukt. Waarschijnlijk is dit pakje, bij het blaken van die geschillen gemaakt en na dien tijd niet weder geopend.

Ik neem de vrijheid, het bovenstaande aan Prof. LULOFS bescheidenlijk ter toetsing mede te deelen, waarbij ik mij veroorloof de aanmerking te maken, dat het ter opheldering van nog andere verzen van VONDEL welligt niet ondienstig zijn zou, op de vroegere betrekking des dichters tot de Kerkgemeente der Doopsgezinden, op zijne latere neiging tot die der Remonstranten (*) en zijnen daarop gevolgden overgang tot de Roomsch-Katholijke Kerk wat meer te letten. Daar het gedicht in woorden en uitdrukkingen op sommige plaatsen afwijkt van den tekst die in de *Poëzij* van VONDEL voorkomt, zoo acht ik het niet geheel ondienstig, het hieronder te laten volgen naar de, zekerlijk allereerste, uitgave:

ANTIDOTVM.

TEGEN HET VERGIFT DER GEESTDRYVERS.

TOT VERDEDIGINGH VAN 'T BESCHREVEN WOORD GODS.

Gods woord ghegoten word in alderhande vormen
Van 't wispelturigh breyn. een Christen door veel stormen
Beproeft en afgemat. Nae 't een volght' ander wee.
De waerheyd als een rots in sweerelds wilde zee

(*) BRANDT, t. a pl.

De woeste baren stuyt der sinnen, die oneven
Steeds worden van den wind der leeringen gedreven.
't Vernuft rust nimmermeer, maer in verandring leeft,
En noch op dese tyd Geestdryvers voedsel geeft:
Een schadelycke pest, voor lang van d' oude vaders
Gepleystert, en geheelt, door hun geschreven bladers:
Nu weder van den Ryn na dese kust gewaeyt (*),
Gekoestert, en gequeeckt, en yverigh gesaeyt
Van menschen sonder geest, van Droomers, en Propheten,
Van Sienders, met den geest der dwalingen beseten,
Tot land, en siel-bederf: vermids 's Geest-dryvers vier
Verteert d' aensienlyckheid van het gewijd pampier,
Als hy in twijffel treekt, en listigh soeckt te planten:
Dat niemand als Gods woord 't gheschrift van Gods Gesanten
Omhelsen sal, maer eer den Geest die heymlijck blaest,
En het gheloovigh hert met seldsame inspraeck aest.
Op dat dees loghentael het waerheyd soude schynen
Leent hy ghetuygenis van Epicurus swynen (†),
En smaelt op 't heyligh boeck, en raed ons op den leest
Te schoeyen van een drift, en innerlycken Geest:
Waer door noodsaeckelyck, die drinckt wt desen beker,
Syn vastigheijd verliest, en tuymelt gants onseker:
Ghelyck een dronckebolt, versopen in den wijn,
Waent dat de weereld draeyt, om dat syn herssens syn
Bestoven van den most. of als een kiel van vlagen
En buyen overheert, als 't roer is afgeslagen,
Op Gods ghenade dryft. of als een wandel-gast
Die synen leydsman derft den wegh soeckt by den tast:
Want maecktmen 's Heeren woord elx menschelycke invallen
Soo is het veelderley, soo raeckt 't verstand aen 't mallen,
Soo kryght de dwalingh kracht, die voormaels was onnut,
Soo breeckt de Duyvel los, soo komen wt dien put

(*) Vondel bedoelt zekerlijk den wederdooper Melchior Hoffmann van *Straatsburg*, die door zijn heen en weder trekken van de boorden van den *Rijn* naar de *Nederlanden* zijne geestdrijverijen derwaarts overbragt.

(†) Waarschijnlijk wil de dichter zeggen, dat de geestdrijvers, door het vermengen van het vleeschelijke met het geestelijke, hunne wanbegrippen trachten aan te bevelen.

De Rasernyen voort, die onlanx uytghelaten
Met fackels moedernaeckt vervulden merckt en straten: (*)
En Christus word een klucht, daer yder van gheloofl
Al wat hem schiet, en maelt in 't los, en breynloos hoofd:
Soo staen de Tempels leegh, en niemand van de leken
Den Bybel geeft gehoor, maer acht het sondaegs preken
Voor enckel letterwerck en pryst den predikant
Den wonderbaren Geest gheboren in 't verstand:
Is wyser als die geen welcke in Gods naem voorhenen
Als lichten onder Joon, en Heydenen verschenen,
Bevestighden hun leer, en ampt door 't perckement,
Waer in des Hemels wil met letters was gheprent,
En porden yeder een aendachtelyck te letten
Niet op een spoock des Geests, maer op beschreven wetten,
En uyt der Priestren mond, op pene van den ban,
Te leeren Moses last, te smaecken Hemels Man,
Verboden strengh, en scherp der sielen dorst te laven
Uyt putten, die 't vernuft verdicht had, en ghegraven.
Soo die Gods aenschijn sagh ons tot Gods woord vermaent,
Dat besigt als sijn sweerd, hoe ydel, en verwaent
Is hy, die dompen wil soo Goddelijcken lampen,
En dwalen in een nacht vol nevelen, en dampen,
Gestegen in een hoofd dat altyd suft, en waelt,
En daer de blinde waen slechts doode beelden maelt,
En oordeelt geest en God al wat 't ghepeyns verwildert
Begrypt in 't beckeneel, en sich voor oogen schildert:
Als een kranckzinnigh mensch, die syn gedachten pynt
En raest, en slaet gheluyt op al wat hem verschynt.
Noch kan dit sotte volck syn hoovaert niet bedwinghen,
Maar berst tot schelden uyt, en oordeelt poppe-dinghen
Den waren Godesdienst, Gods woorden sonder kracht,
En letters sonder siel, een doncker helsche gracht,
Den stoel van Lucifer, een deur van ketteryen,
En baent alsoo den pad tot duysend rasernyen.
Die redelycker schynt treed wat bedeckter voort,
Acht eyghentlyck schrifts sin niet voor 't waerachtigh woord,

(*) De naaktloopers te *Amsterdam* in 1535, hoewel het vreemd mag heeten, dat VONDEL van iets, dat voor zoo langen tijd was voorgevallen, het woord *onlangs* gebruikt.

Maer een ghetuychenis van 't eenwigh woord daer boven,
Twelck de Gesalfden is dien alle tongen loven,
Ja draeft hier op soo hooch, dat wie sulx niet bestemt
Is Nicodemus maet, en blyft van 't licht vervremt,
Heeft Swinckveld noeyt gesmaeckt, die hooger was gestegen
En hoorde een stem des troosts langs ongemeene wegen (*).
Dus vecht hy met syn schim wat dertel, en wat trots:
Want wie ontkent Gods woord te syn de sone Gods,
Die 's Vaders wil verklaert, en uyt syn schoot komt dalen,
En leert hoe God door hem laet syn genade stralen
Op 't menschelyck geslacht. maer daerom niet te min
En laet het heyligh boeck, of lievèr Godes sin
Door letters uytgedruckt, niet nae Gods woord te wesen.
'T sy of wy 's Heeren wil dan inden Bijbel lesen,
Of hooren Christus self, of die hy tot ons send,
Het is een selve woord, en 't worter voor bekend:
Dat op verscheyden wijse hy yeder laet betuygen
By monde, of by geschrift, om 't sondich hert te buygen
Tot syn gehoorsaemheyd. Dit woord dan inder daed
Gelyck een hamer is die rotsen stucken slaet,
Ja een tweesnydent sweerd, een kracht Gods, en een leeringh
Waer door hy krachtigh werckt gemoed, en sielbekeeringh,
'T zaet dat ons wederbaert, een levendige spys,
Een licht op Davids pad, een Christen paradys,
Een bron die overloopt van geestelycke gaven.
Wat meerder het vermagh als 't ruychste slechts beschaven
Gelyck een timmerman bereyd een vlack panneel,
En effent, om de verw t' ontfanghen van 't pinceel.
De Dichter der Hebreen roemt anders in sijn dichten,
En leert dat Godes Wet onse ooghen kan verlichten,
Den dwasen levert wijs, en in benautheyds graf
Vertroost het bangh gemoed, 't is s' Konings schat, en staf.
Wy willen met die staf ons op den wegh begeven,
En wandelen getroost na 't altijt-durend leven,

(*) Hans de Ries had zich op het gevoelen van den vromen maar geestdrijvenden Caspar Schwenckfeld († 1561) wegens het woord Gods als met het zijne overeenstemmende beroepen, waarover hij door Nittert Obbesz vinnig wordt doorgestreken in diens *Raegh-besem*.

En schouwen Swinckvelds geest, die van sijn droomen pocht,
En in 't onseker tast, en vecht als inde locht.

I. V. V.

'T Amsterdam,

By Jacob Aertsz. Boeckvercooper in de vierighe Calom,

By de nieuvve Brugh.

NALEZINGEN OP DE NAAMLIJST
TOT 31 DECEMBER 1839.

Haarlem.
Matthijs van Geuns, rustend Leeraar, overleden.
Middelie en Axwijk.
Hidde Wijbe van der Ploeg.
Zaandam, Westzijde, Oude Huis.
Matthijs Hesseling, rustend Leeraar, overleden.
Enkhuizen.
Jacob de Jongh, rustend Leeraar, overleden.
Blokzijl.
Vakant.
Enschede.
Isaac de Stoppelaar Blijdensteijn.
Berlicum.
Sine van der Goot.
Baard.
Vakant.
Ynse Ypes Reen, rustend Leeraar.
Warga.
Johannes Pol.
Akkrum.
Abraham Allard Hulshoff.

AMELAND.

Nes en Hallum.
Julian Hendrik Costers.
Mensingeweer.
Vakant.

NAAMLIJST

VAN DE

GEMEENTEN

DER

REMONSTRANTSCHE BROEDERSCHAP,

VAN DERZELVER

PROFESSOR

EN

PREDIKANTEN

IN DE

NEDERLANDEN.

AMSTERDAM,
BIJ M. SCHOONEVELD EN ZOON.
1840.

NAAMLIJST

VAN

PROFESSOR EN PREDIKANTEN

DER

REMONSTRANTSCHE BROEDERSCHAP,

BENEVENS DERZELVER STANDPLAATSEN EN DEN TIJD VAN BEROEPING IN DE GEMEENTEN.

EERSTE CLASSIS.

Amsterdam.

Professor.

Abraham des Amorie van der Hoeven, Phil. Th. Mag. Litt. Hum. et Theol. Dr. Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Kerkelijke Geschiedenis. . . . . . . 1827.

Predikanten.

Nicolaas Swart . . . . 1808.
Abraham Arnold Stuart . . . . 1832.

Hoorn.

Pieter van Oorde . . . . 1836.
Dirk Cockuijt, rustend sedert . . . . 1836.

Alkmaar.

Willem van Oorde. . . . . 1837.

Haarlem.

Herman Heemskerk, Theol. Dr. . . . . 1839.

Leiden en Noordwijk.

Combertus Willem van der Pot . . . 1838.

TWEEDE CLASSIS.

Rotterdam.

Simon Bonga. . . . . 1826.
Hendrik Nicolaas van Teutem, Phil. Th. Mag. Litt Hum. et Theol. Dr. . . . . 1827.
Joannes Tideman, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Dr. . . . . 1830.
Petrus Weiland, rustend sedert. . . . 1826.

's Gravenhage en Delft.

Jacob Brester. . . . . 1835.
Pieter van der Breggen Paauw, rustend sedert . . . . 1829.

Berkel en Bleiswijk.

Willem Hendrik van Mazijk. . . . . . 1796.

Moordrecht.

Vakant.

Waddingsveen.

Vakant.

Zegwaart en Zevenhuizen.

Gerrit Lindenberg . . . . 1805.

DERDE CLASSIS.

Gouda.

Dirk van Hinloopen Labberton. . . . 1828.
Gerard Brandt Maas . . . . 1830.

Utrecht en Amersfoordt.

Frederik van Teutem . . . . 1804.

Nieuwpoort.

Wordt bediend door D°. Bonga van *Rotterdam.*

Zwammerdam en Woerden.

Jan Jacob van Vollenhoven. . . . . . 1837.

Nieuwkoop.

Cornelis Otto Gerard de Ridder. . . . 1830.

Oude Wetering.

Vakant.

Jan Zanting, rustend sedert. . . . . 1840.

Hazerswoude.

Frans Lorié . . . . 1809.

Boskoop.

Leendert de Jong (beroepen naar *Oude-wetering*) . . . . 1837.

Dokkum in Friesland.

Vereenigde Christelijke (voorheen Doopsgezinde en Remonstrantsche) Gemeente.

Hendrik Hussem. . . . . 1828.

BUITENLANDSCHE KERK.

Frederikstad in Holstein.

Leonard Joannes van Rhijn. . . . . 1838.

Bij de Uitgevers dezes zijn gedrukt, en bij de voornaamste Boekhandelaren te bekomen:

I. Verklaring van het Stoomwerktuig, zijnde eene algemeen bevattelijke beschrijving van deszelfs onderscheidene deelen, zamenstelling en werking, opgehelderd door een aantal platen en de benoodigde tafels, gr. 8°. à *f* 1 : 20.

II. Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten. en Naamlijst der Remonstrantsche Gemeenten en Predikanten in de Nederlanden, voor 1838.............. „ 1 :20.

III. Proeve van eene Geregtelijk Geneeskundig Onderzoek, betreffende de vraag: in hoe verre Dronkenschap, aanleiding gevende tot de misdaad van Moord, in de toerekening van straf in aanmerking komt enz., door Mr. J. H. VAN DER SCHAAFF, Lid van de Criminele Regtbank in Holland........................ „ 2 : 00.

IV. Nederlandsch Bouwkunstig Magazijn, of Tijdschrift tot verbetering, nut en voordeel in de Bouw-, Timmer-, Beeldhouwkunst en Meubelering, enz., 1ste deel, gr. 8°.............................. „ 15 : 00.

V. Beginsel van het Bouwkunstig Teekenen, door W. TOLLENAAR, in 4°., met 42 platen........... „ 6 : 75.

VI. Onpartijdige beschouwing van den toestand des Koophandels binnen de Nederlanden, in brieven, 8 stukjes, gr. 8°.............................. „ 3 : 30.

VII. Kunnen dan de Inkomsten der Schatkist niet verzekerd worden, zonder den Nederlandschen Handel te bederven? gr. 8°.............................. „ 1 : 10.

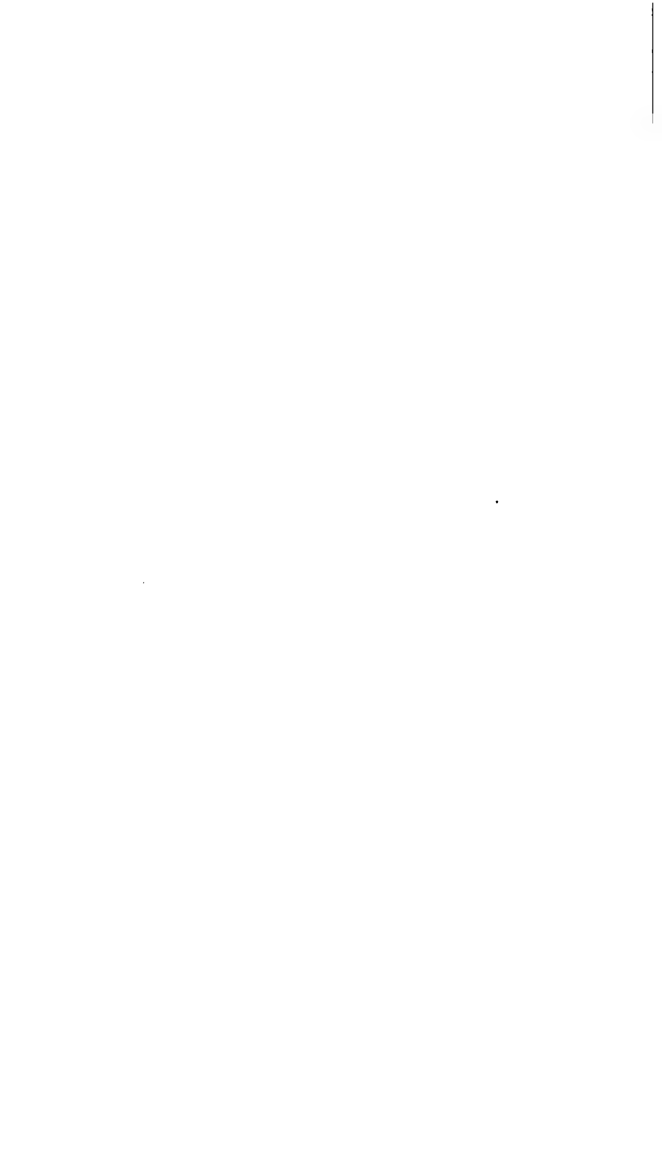
VIII. J. LOMAN, Betoog dat de Handel-Maatschappij als eene Bron voor Neêrlands Welvaart moet beschouwd worden, enz., gr. 8°......................... „ 0 : 75.

IX. ——— het Eiland Java, in verband beschouwd met Neêrlands Handel, Zeevaart en Fabrieken, gr. 8°. „ 1 : 00.

X. Onpartijdige Beschouwing van de gevoerde Proceduren tegen W. JURGENS en J. HINGMAN te Keulen. Uit het Hoogduitsch vertaald, 2 stukjes, gr. 8°.... „ 1 : 00.

XI. Proeve eener Geneeskundige Verhandeling over den Aard, de Voorbehoedmiddelen tegen en de Geneeswijze der *Cholera Asiatica* of *Indica*, door I. J. RANT, gr. 8°. „ 0 : 90.

XII. Nieuwe Herleidings-Tafelen op Staven, voor de oude en Nieuwe Ned. Maten en Gewigten, door D. VAN DEN BOSCH, Mathematische Instrumentmaker te *Rotterdam*, a 50 *cts*. De doosjes Staven van.. *f* 6, 4,50 3 : 00.

JAARBOEKJE voor de
Doopsgezinde gemeenten
in de Nederlanden.

